

Олександр ДОВЖЕНКО

УКРАЇНА В ОГНІ

Олександр ДОВЖЕНКО

УКРАЇНА В ОГНІ

КІНОПОВІСТЬ, ЩОДЕННИК

Київ
«Радянський письменник»
1990

До цієї книги ввійшли кіноповість «Україна в огні», у свій час розкритикована, засуджена й заборонена до постановки й друку Сталіним, а також «Щоденник» (1941—1956) геніального кінорежисера, видатного письменника і мислителя, що є не лише пам'яткою мемуарної літератури, а й справжнім документом епохи. У ньому зафіксовано глибокі думки, точні спостереження, розмови, зустрічі з громадськими й державними діячами, працівниками культури й мистецтва, органічне неприйняття культу особи й сталізму. Названі твори у первозданному вигляді видаються вперше.

В эту книгу вошли киноповесть «Украина в огне», в свое время раскритикована, осуждена и запрещена к постановке и печати Сталиным, а также «Дневник» (1941—1956) гениального кинорежиссера, выдающегося писателя и мыслителя, что является не только памятником мемуарной литературы, а также настоящим документом эпохи. В нем зафиксированы глубокие раздумья, точные наблюдения, разговоры, встречи с общественными и государственными деятелями, работниками культуры, искусства, органическое невосприятие культа личности и сталинизма. Названные произведения в наиболее полном, первозданном и неизвращенном виде публикуются впервые.

Упорядник і автор передмови
О. М. Підсуха

Редактор Я. В. Гончарук

Д $\frac{4702640201-026}{M223(04)-90}$ БЗ.17.15.89

ISBN 5-333-00590-7

© Підсуха О. М. Упорядкування. Передмова, 1990.

ВІД УПОРЯДНИКА

До нинішнього видання творів Олександра Довженка входять кіноповість «Україна в огні» та повний текст його щоденникових записів (1941—1956). Раніше частина цих записів (п'ятитомні видання творів О. Довженка 1966-го та 1983—1985 рр.) друкувалася під виглядом «Записних книжок» і «Щоденника». Нині вони в хронологічному порядку об'єднані в один твір під загальною назвою «Щоденник». Підставою і неспростовною логікою для цього є те, що всі помисли й почуття, якими жив митець, реагування на навколишню дійсність, події, що відбувалися на його очах, міркування з приводу тих чи тих явищ, фактів, окремих людей, аж до художніх деталей та заготовок для нових творів, тобто все те, що стосується лабораторії художника,— складають суть цього хвилюючого, всеохоплюючого й, по суті, подвижницького людського документа. Кожен, хто прочитає «Щоденник», долучить до широковідомих високих характеристик творчої особистості О. П. Довженка іще одну: мислитель.

Робота над рукописом вимагала немало часу й неабияких фізичних зусиль. Складаю щиру подяку світлої пам'яті моїй дружині Приходько Зої Миколаївні за неоціненну допомогу, яку вона подала мені в підготовці даного рукопису до друку.

Тепер, коли стало можливим з усією об'єктивністю оглядати наше недавнє минуле, наспів, на мою думку, час для другого, нового прочитання творчої спадщини Олександра Петровича Довженка. Передовсім — його кіноповісті «Україна в огні» та «Щоденника», який у повному обсязі приходить до нас лише сьогодні. Далеко не всі знають, що в січні 1944 року Сталін заборонив «Україну в огні» для друку й постановки, в результаті чого світове кіномистецтво не дорахувалося ще одного Довженкового шедевра. Більше того, після заборони атмосфера довкола Довженка почала згущуватись і загрожувала навіть самому життю художника. Про це ми довідуємось із неопублікованих досі щоденникових записів. Автора чи не найсильнішого і найдраматичнішого твору про перший період війни, написаного по гарячих слідах подій, звинувачували мало не в ста смертних гріхах аж до того, що він своїми творами нібито духовно роззброював рідний народ у боротьбі з фашизмом. Виродок роду людського Берія чекав лише моменту... Проте, на щастя наше, в установі, якою він керував, були й люди високої честі і мужності. Хочеться низько вклонитися генералу-чекістові, якому доручено було збирати матеріал, що компрометував би митця. Однак, не без ризику для власного життя, генерал не виконав невдячної місії.

Здебільшого вони приходять у мої думки разом — один більш ніж через 120 років після своєї смерті, другий — через тридцять з лишком. Можливо, викликано це тим, що в трагічних долях обох є чимало спільного і що обидва — генії. Про першого знаю з неперервного «Кобзаря» та численних спогадів його сучасників, з другим — мав щастя спілкуватися.

Генії починаються змалку. Так чи так виявляють вони себе замолоду — винятковою допитливістю, різкою відмінністю від дітей інших. Чи кожній, скажімо, дитині спаде на думку шукати залізних стовпів, що нібито підпирають небо, до чого вдався був шестирічний Тарас? І чи не ця допитливість привела його потім, уже дорослого, до чогось суттєвішого й реальнішого — до пошуку правди й справедливості. Малий же Сашко Довженко теж вирізнявся з-поміж своїх товаришів дитинства. Якось один із його сосницьких земляків розповідав мені: «Ідемо, бувало, в ліс або на Десну, розмовляємо. Місця сходжені й переходжені, нічого такого не впадає в око. А Сашко візьме та й зверне нашу увагу то на крону якогось дерева, то на хмару, яка йому щось нагадує. Правду кажучи, воно мало нас цікавило».

Напевне, були й інші вияви самобутнього світосприймання юного Сашка, яких не могли не помічати батько-матір, ровесники. Однак переважна більшість односельців, якщо не всі до одного, насамперед дивилися на цю хлоп'ячу незвичайність як на дивацтво.

Багатьма роками пізніше Олександр Петрович, уже визнаний майстер кіно, напише в знаменитий свій «Зачарований Десні»: «Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь — в дубовій, вербовій корі, в старих пеньках, у дуплах, в болотній воді, на поколупаних стінах. На чому б не спиналось моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк, святих; щось схоже на війну, пожар, бійку чи потоп. Все жило в моїх очах двоїтим життям. Все кликало на порівняння, все було до чогось подібне, давно дось бачене, уявлене й пережите».

Ми вельми вдячні Довженкові за це зізнання. Воно розкриває нам первісний секрет

таланту, що запліднюється, як бачимо, винятковою спостережливістю та вразливістю людської вдачі. Отже, висновок сам напрашується: письменник, митець починається з уяви, з того, яка вона в нього — приземлена, однозначна чи жива й багатюща, як сама природа. Без багатой уяви неможливе художнє мислення, яке відтворює навколишню дійсність не фотографічно, а в образах. Цим саме відрізняються письменники й художники від істориків та фотографів.

Образне бачення... Відколи чуємо й пишемо про нього, а до кінця й не усвідомлюємо, скільком із тих, хто вважає себе художником, й о г о бракує. Ніяке знання законів творчості, ні неперевершена досконалість форми, без властивого тобі одному світовідчуття, не робить твір літературним явищем, в той час як при його наявності твоя робота може стати не лише національним, а й світовим набутком, незважаючи на її ідеологічну спрямованість. Чим іншим можна пояснити той факт, що кінофестивалі наскрізь комуністичних Довженкових фільмів відбуваються час від часу в Італії, Франції, Іспанії, США, Канаді, Японії, в соціалістичних країнах; Мистецтво є мистецтвом, і закони його непорушні. «Я мислив образами, тому що я художник. Се була творчість радісна, легка і, здавалось, бездонна. У мене була крилата душа, і розум, і серце. Все якось гармонічно сполучалось в мені... Ішли літа. І все частіше й частіше почало здаватися мені, що я вже не той. Думання образами стало покидати мене. Із крил моїх немовби вирвало вітрами пір'я. Я став мислити ідеями, завданнями, тематичними планами, тому що мені вже точно документально відомо, на який рік у моїх почуттях створення мого Євгенія Онегіна, мого Тараса Бульби, Короля Ліра мого заплановано... Я думаю тепер теж ідеями. У мене їх багато. І всі вони прекрасні й високі... Тільки образи покинули мене. Одвернулись од мене мої улюблені, рідні, дорогі». Такий ось підсумок підведе під кінець життя митець. Хай вибачить читач за довгу цитату, але вона, як ніщо інше, проливає світло на природу художньої творчості і на те, в який час і за яких умов довелося творити навіть таким геніальним митцям, як Довженко. По-друге, нехай наведені вище слова візьмуть собі на озброєння критики й літературознавці як єдино можливий критерій оцінки літературного твору: засвічує ідею образне мислення — є твір, не засвічує — немає твору.

Саме за цим принципом творилися широковідомі картини Олександра Довженка — «Звенигора», «Арсенал», «Земля», «Аероград», «Іван», «Щорс», «Мічурін» і «Поема про море», роботу над якою обірвала смерть митця, але яка була завершена дружиною Юлією Солнцевою. Що не фільм, то й вторгнення художника в іще неосвоєну царину людського духу, країни, епохи. Коли ж інколи й озирався митець у минуле («Звенигора», «Арсенал», «Щорс»), то й це робилося, щоб прозирнути майбутнє, утвердитися світоглядно й творчо. Особливе місце в літературній спадщині О. Довженка посідає «Україна в огні».

Я не ставлю собі за мету розгляд мистецького доробку Олександра Довженка як визначного майстра світового кіно, його творчих засад. Про це написано безліч статей, аж до монографій — як у нашій країні, так і за кордоном. Насамперед мене хвилює, бентежить мій розум доля «України в огні» та реакція на неї Сталіна і його камарильї. Чому так не сподобався твір «генію» людства? Що так обурило й роздратовало «великого» полководця? Чому після того в житті славетного митця почалася чорна й безпросвітна смуга?

«Україна в огні» — чесна, неприхована правда про перший період війни. Через шевченківську перейнятність автора всенародною трагедією я, не вагаючись, ставлю її на перше місце з-поміж творів, написаних на цю тему в той час. За широтою охоплення матеріалу, глибиною і правдивістю зображення, за справді-таки шекспірівськими колізіями

цей твір у радянській літературі тих часів не має собі рівного. Чого варта лише доля однієї з героїнь Христі Хуторної, в образі якої проглядається значно більше, ніж доля однієї людини.

У творі діють дві основні сили: прості радянські люди — голова колгоспу Лаврін Запорожець, його дорослі сини, дочка Олеся, її подруга Христя, Мина Товченко, інші односельці. З другого боку — завойовники — німецький полковник фон Краузе, його син Людвіг, італійський капітан Пальма, фашистський посіпака Заброта. Щось середнє між добром і злом — військовий прокурор Лиманчук, весь просякнутий підозрою до рідних людей, бездушністю й показним патріотизмом. Тяжка й нерівна боротьба розгортається між цими двома таборами не на життя, а на смерть. Дві ідеології, два антагоністичні світи. Хто кого? Зазнавши нелюдських страждань і мук, пройшовши через перипетії, від яких холодне душа, довженківські герої все ж перемагають. «Так у чому справа? — може запитати читач.— Все правильно, все як і повинно бути». Все, та не зовсім. Сповідуючи правду, Олександр Довженко виявив дивовижну на ті часи безкомпромісність — перший у радянській літературі піддав сумніву непогіршеність сталінського «генія», пригадавши йому довоєнні пророцтва, що так ганебно провалилися в перші ж години війни. Митець, по суті, став на прю з найсильнішим світу сього. Жодного доброго слова про Сталіна на всю повість! Та й чи міг Довженко прославляти того, хто напередодні війни так захопився був нищенням військових кадрів, соратників Леніна, ветеранів революції, цвіту художньої, наукової, медичної інтелігенції, аж до фольклористів, що прогавив напад фашистської Німеччини, тим самим додавши до незліченних жертв довоєнних ще й кілька мільйонів жертв у перші роки війни. Такого безголів'я не зазнав, мабуть, жоден народ у світовій історії. Громадянська мужність Олександра Довженка була за межами можливого:

«Лишившись один, Запорожець зняв з покуття портрет Сталіна.

— Прощай, товаришу. Не думали ми з вами, що так вийде. Та сталося: не малою, великою кров'ю на території,— тихо промовив він до портрета.— Що буде з народом нашим? Вживе він чи загине, що й сліду не стане ніякого? Розженуть його по каторгах та по лісах, байраках та гнилих болотах, як вовків сіроманців, та натруять одне на одного, так що й живі завидуватимуть мертвим. Горе нам... Народ безсмертний, ви казали, товаришу мій. Ой важке наше безсмертя.

— ...Почувся стук у двері.

— Прощайте, йдуть.— Лаврін повернувся до портрета й поставив долі».

Важко повірити, що твір був написаний за життя Сталіна і що його читав сам диктатор. Але це не все. Торкаючись наших воєнних поразок 1941 року, Довженко не згоджується з сталінською концепцією щодо загострення класової боротьби в міру просування нашої країни до соціалізму, а також із довоєнними методами виховання молодого покоління. «Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимсь забороненим, ворожим і контрреволюційним,— це Україна. Другої такої країни на земній кулі нема. Де ж і роджиться, де плодиться дезертирам, як не у нас. Де рости слабодухим і запроданцям, як не у нас»,— з гіркотою занотував Довженко до свого записника 14 квітня 1942 р. Саме так пояснюватимуть потім причини поразок герої знаменитої кіноповісті, і з цим не можна не погодитись. Уважно прочитаймо цей твір!

Чи багато письменників і митців Радянського Союзу в роки ві і в годину всесвітньо-

історичної перемоги не піддалися загальній ейфорії — масовому культивському психозу, воздаючи осанну «найсвітлішому» і «наймудрішому»? Тільки не Довженко. І в тяжкі роки війни і після неї він бачив глибше й далі, ніж будь-хто. Сягала його думка найрізноманітніших сфер — суспільно-політичної, економічної, ідеологічної... І в кожній із них митець виявляв себе як мислитель, першовідкривач, провісник. Прозирав на багато років вперед. Мислив категоріями, до яких ми наближаємося лише сьогодні. Можна тільки дивуватися його проникливості і всерозумінню. І, як Шевченко, сильно і беззастережно любив свій народ, Україну. Не знаю, хто ще після Тараса так близько узяв до серця долю народу в грізний для Батьківщини час, як Довженко. Хто болів всіма його болями, мучився всіма його муками, як Довженко. І цей біль, ці муки будили його сумління, прояснювали розум і серце, підводили до розуміння причин трагедії, що сталася. І по-шевченківськи заболіло його серце, коли за такий короткий час вся Україна, Білорусія, значна частина західних областей Росії опинилися під фашистським чоботом. Неможливо було досягнути, важко повірити. Для Довженка, у якого будь-яка безневинна жертва викликала протест, втрата ж на початку війни колосальної території з населенням понад 70 мільйонів стала справжньою трагедією. Йому це заболіло так, що він «крикнув», і цей «крик» вилився в кіноповість «Україна в огні», яку й сьогодні не можна читати спокійно.

Людиноненависницькій душі Сталіна, для якої й мільйони безневинних жертв нічого не значили, не сподобався Довженків біль. Підозрілою була й ота історія з портретом. До чого вона? Чи не збирається автор посіяти недовіру до його, Сталіна, керівництва? Чи не намагається перекласти часом на нього, Сталіна, вину за всенародне лихо, за всі муки й страждання, що випали на долю Вітчизни? А оті балачки, розкидані по тексту, з приводу незнання молодим поколінням рідної історії, про неправильне його виховання? До чого воно? Деспот не міг змиритися з цим. Не допомогли, не стали у пригоді й колишні його симпатії до видатного художника, адже, за визнанням самого Довженка, Сталін двічі рятував йому життя. На геть посивілу голову митця посипалися громи. Довженка було звинувачено в націоналізмі.

На засіданні ЦК, де відбувалося обговорення «України в огні», були присутні й три представники українського письменства — М. Бажан, О. Корнійчук, М. Рильський. Вони дивилися колись знамениті Довженкові фільми «Арсенал», «Земля», «Аероград», «Щорс» та інші. Жоден український націоналіст, певна річ, не створив би нічого подібного. Вони читали також його оповідання «Мати», де ідея інтернаціоналізму радянських людей знайшла свій найвищий вияв. Так само жодний український націоналіст не здатний був на такий твір. Знали вони й про те, що талант у митця могутній, рідкісний, який народжується раз на сто років. До того ж О. Корнійчук користувався у деспота прихильністю. Але й він не зважився, не посмів заступитися за генія, щоб хоч якось пом'якшити присуд. Після того засідання, як розповідає дружина митця, Олександр Петрович знищив три записні книжки.

Звинувачений у націоналізмі, що його засудив Довженко ще в «Арсеналі», ін був підданий остракізму. Його ім'я викинули з правлінь і президій різних комітетів і товариств, де членство Олександра Петровича було більш ніж бажаним. Нічого йому так не хотілося тоді, як повернутися на Україну, на створену ним кіностудію, щоб рештки творчих сил покласти на відродження українського радянського кіно. Але йому було відмовлено.

Чимало записів у «Щоденнику» свідчать про тяжкі душевні переживання митця, спричинені горезвісним обговоренням. Воно пригнобило, спантеличило його, негативно від-

билося на здоров'ї. Але чи не найдужче гнітила невідомість: звідки й чому звалилася на нього ця біда, адже іще недавно два члени Політбюро — Хрущов і Маленков, про що ми дізнаємося сьогодні з «Щоденника», ознайомилися з кіноповістю і висловилися за негайну її публікацію і постановку. Що ж скоїлося? Чому, з якого дива так жорстоко поставився до неї Сталін?

Уже вкотре читаю й перечитую «Україну в огні» якнайважливіше, з максимальною прискіпливістю, поставивши собі за мету будь-що вилловити хоч краплину якогось «ізму». Але, крім оголеної правди тих днів та завидного знання тогочасної дійсності, не знаходжу нічого. Навпаки. З кожною прочитаною сторінкою все більше переконуюся в протилежному: в глибоко органічному інтернаціоналізмові автора. Ось — чорним по білому:

«Лаврін оглянувся. Партизани стояли кругом нього — українські, російські, казахські, татарські, киргизькі, його сподвижники й брати».

Або:

«Перед ним стояли учасники великих подій, жива грізна історія, її автори і криваві її виконавці».

— За що ми б'ємося? За що умираємо? — Голос Кравчини затремтів од глибокого напруженого хвилювання, і хвилювання передалось бійцям. — Вороги наші б'ються за особисті багатства, за владу над нашою землею. Наші друзі воюють за мир, і лад, і радості багатого, щасливого життя своїх країн, і здивовано питаються один одного по кабінетах, за що ж бореться радянська людина? За стільки, мовляв, доларів або марок чи не за стільки? За стільки гектарів землі, як Гітлер обіцяє кожному солдату? Ні, не за стільки, брати. Ми б'ємось за те, чому нема ціни у всьому світі, — за Батьківщину».

Отже, звинувачення Довженка в націоналізмі — чистісінької води абсурд. Чи, може, Сталін прийняв за націоналізм загальнолюдську ідею продовження роду, яку з таким тактом і художньою майстерністю провів Довженко через героїв кіноповісті — Василя й Олесью? Чи видався йому націоналізмом Довженків гуманізм, загострене почуття справедливості, намагання підставити своє плече, полегшити хоч трохи долю рідному, поневоленому Гітлером народам у найтрагічніші для нього години, про що він з крайньою одвертістю запише в «Щоденнику»: «У цьому оповіданні (мова йде про «Україну в огні») я якось напівсвідомо, себто цілковито органічно, заступився за народ свій, що несе тяжкі втрати на війні. Кому ж, як не мені, сказати було слово на захист, коли отака велика загроза нависла над нещасною моєю землею?» (28.XI 1943).

Тоді що ж це було? Хто зважився кинути на Довженка тінь перед диктатором? Схоже на те, що між Сталіним і Довженком стояв хтось третій, хто критичні місія твору, про які йшлося вище, міг використати з корисливою метою, аби таким чином самому вивіститись в очах диктатора. В «сталінські часи» нездорове суперництво, боротьба за прихильність і симпатії «вождя» визначали поведінку багатьох. Справа честі українських радянських літературознавців дуюкатися сьогодні до причин Довженкового шельмування, розшифрувати такий запис у «Щоденнику»: «І тільки сьогодні, майже через два роки, довідався я, що була гадина, що вкусила мене нишком під серце, що «доказала научно» Берії свідомість (тут у значенні «навмисність»).—О. П.) і цілеспрямованість моєї безпомилкової акції. А Берії — значить, і Сталіну. Знайшлася потвора, холоднодуха й зла, який я стояв на дорозі».

Так, знайшлася. В цьому немає жодного сумніву. Все було покладено на карту, щоб спаплюжити, очорнити, принизити могутній талант, не дати йому випростатися на пов-

ний зріст — як виросло б наше красне письменство, як збагатився б український кінематограф! Через рік після того засідання Довженко запише до свого «Щоденника»: «Сьогодні роковини моєї смерті. Тридцять першого січня 1945 року мене було привезено в Кремль. Там мене було порубано на шмаття і окривавлені частини моєї душі було розкидано на ганьбу й поталу на всіх зборищах. Все, що було злого, недоброго, мстивого, все топало й поганило мене. Я народився і жив для добра і любові. Мене вбила ненависть і зло великих якраз у момент їхньої малості».

Багаторічна розлука з Україною не могла не позначитися на моральному стані митця. Проте він не здавався, тримався з усіх сил, писав сценарій за сценарієм — «Повість полум'яних літ», «Прощай, Америго», «Зачарована Десна», «Антарктида» тощо. Але жоден, крім «Мічуріна», не був поставлений. Можна було зневіритись, втратити бажання працювати, нарешті, проклясти все на світі. Не такий був Довженко! З початком будівництва Каховського моря митець, не по літах постарілий, незважаючи на хворе серце, поспішає на новобудову. За його словами, він мріє створити іще бодай одну-дві картини про комунізм. В гуркоті робітничих буднів воскресає його душа. Йому здається навіть, що він «перехитрить» самого себе: повертаючись із Каховки, матиме нагоду провідати в Києві рідну сестру та заодно спробує пробитися до київського начальства й закинути «вудочку» про переїзд до Києва. Здається, визріли для цього всі умови, відбувся вже й історичний Двадцятий з'їзд, після чого багато що прояснилося. Виявилося, що себе перехитрити легше, ніж когось. Ніхто не прийняв Олександра Петровича ні за першим заїздом, ні за другим. Недаром вихопилося було колись: «Ой земле рідна, мати моя і печаль. Прийми мене хоч мертвого».

Не повернувся до нас Довженко живим, не повернувся й мертвим, хоч і лишив заповіт поховати його на Україні. Повернувся лише своїм безсмертним доробком, фільмами, непоставленими кіноповістями, п'єсами, оповіданнями, статтями, записними книжками, щоденником. Як художник-мислитель, громадянин і провісник. Як полум'яний, шевченківського гарту, патріот. Як інтернаціоналіст до мозку кісток. Як митець світової слави. Сьогодні можна тільки дивуватися, як він, різноуши правду-матінку в очі диктатору, не був одразу ж репресований. Що зупинило сатрапа? Дозволю собі висловити здогад: а чи не тому, що, прочитавши «Україну в огні», Сталін не міг не задуматися над Довженковою правдою? Одвертість, з якою її було висловлено, водночас підкуповувала й обеззброювала. На цю думку наводить, наприклад, такий запис у «Щоденнику»: «Україна в огні» прочитана, і буде на Україні через оце саме десь якось недозагублено не одну сотню людей. Я вірю в це, і ніщо не зіб'є мене з цієї віри» (28.XI 1943).

Гортаючи «Щоденник», бачимо, як боліли, мучили, виводили його з рівноваги оті дикі звинувачення. Довженко часто повертається до них, гостро полемізує зі Сталінін: «Чому любов до свого народу є націоналізм? В чім його злочин? Які нелюди придумали отсе от знущання над життям людським? (19.I 1944)»

У «Щоденнику» ми знаходимо думки, у провісницькій суті яких не раз переконувались. «Часом думаю: ой як же багато дали ми Гітлеру для агітації проти себе... П'ятнадцять сотиків! Горе, горе... Ми будемо ненавидіти бідного дядька і карати його за те, що поліз він на ці сотики. Ми будемо вбачати в цім його вину, а не свою помилку. (5.IV 1942)». Думка записана понад сорок років тому, а як актуально й по-сучасному гостро звучить вона сьогодні! А є записи, до осмислення яких ми тільки наближаємось. «Один з парадоксів нашого часу є наявність у многих людей ідеї визволення Батьківщини од

ярма гітлеризму без змісту самої ідеї. Є командири і політпрацівники, що... поводяться зі звільненими людьми грубо, недобре, а часом і жорстоко, як із чимось винуватим, ворожим, підозрілим, забуваючи, що Батьківщина — це не тільки земля, а й рідні люди, плоть од плоті яких вони є. У них ідея гола і мертва. Що затьмарює їм душу, що засліплює очі? Те саме, що й до війни. Якийсь дефект виховання і стилю нашого життя. Холод формалізму. (29.XI 1943)».

Мабуть, ніхто так часто не провідував пам'ятник Шевченку, що навпроти червоного корпусу Київського університету, як Олександр Петрович. Це були не просто відвідини. Добувшись із вокзалу на вулицю Горького, де жила сестра, після короткого відпочинку він простував в напрямку вулиці Толстого, перетинав її і повертав ліворуч в парк Шевченка. Пам'ятника звідси не було видно, він височів на протилежному боці, якраз навпроти фасаду університету. Проте Олександр Петрович ще здалеку знімав з голови капелюха і йшов далі простоволосим. Наблизившись до постаменту, стояв якийсь час перед Поетом, вдивляючись у його кам'яні риси. В ці хвилини для Олександра Петровича не було на світі ближчої і ріднішої людини. Був далекий від того, щоб проводити будь-яку паралель між собою і ним, хоч вона й напрошувалась. Кобзаря аж на десять років одірвали від України з забороною писати й малювати. Довженка ж ніхто в Косарал не посилав, ніхто й не забороняв йому писати. Він і писав кіноповість за кіноповістю, а надрукувати і здійснити свої задуми на екрані не вдавалося.

Діалогам між двома геніями не було кінця. І кожного разу завершувалися вони не на користь Довженка. При винятковій здатності до аналізу Олександр Петрович не міг пояснити собі причини своєї немилості. Із Шевченком, наприклад, було все зрозуміло: у комедії «Сон» він гнівно таврував царизм, кривно образив матір імператора. В інших творах закликав народ «обух сталить, та добре вигострить сокиру». Чим же провинився він, Довженко? Невже тим, що піднімав народові дух у боротьбі з фашистською ордою і нічого так не хотів, як перемоги над нею? Цим самим я нітрохи не збираюсь вивищити сатрапів царських над сталінськими. Сатрапи є сатрапами, в яку епоху не жили б. Тут, можливо, діють закони інші, відомі людству з давніх давен. Знав про них і Довженко: «Так, очевидно, побудовано світ, що великим людям при всіх ладах жилося незатишно й тоскно» (1943). Чи не усвідомлення цієї істини тримало його й додавало сил. Чия ж вина, додамо від себе, що мудрі державні діячі — не менша рідкість, ніж великі художники.

Неважко уявити, яким сьогодні був би український кінематограф, якби після війни Довженко очолив рідну кіностудію. По-перше, він здійснив би постановку своїх нещасливих «дітей» — непоставлені сценарії, що само собою піднесло б українське кіномистецтво. По-друге, біля нього за ці роки згрупувалася б талановита молодь, майбутні майстри кіно. В талантах Олександр Петрович розбирався, знав, хто на що здатний. Радував і зворотний зв'язок: всією душею горнулися до нього учні.

Якби... Якби...

У сталінські часи цього, зрозуміла річ, не могло статися. Не продовжилося диво українського радянського кінематографа, яке започаткував був Довженко на Україні в двадцятих—тридцятих роках. Його не підпускали навіть до дверей кіностудії, яка згодом називатиметься іменем митця. Назавжди залишився в моїй пам'яті його вираз обличчя, зволожені очі, коли він розповідав мені про свої київські «походеньки». Тоді багато про що я й не здогадувався, як і мої ровесники-фронтовики. Жоден із нас не мав і найменшої

гадки, що білоголовий гість із Москви — наш національний геній, слава світового кі мистецтва.

Наспів час усвідомити: наскільки геніальність Довженка ошчасливила рідну й світову культуру, настільки ж вона обернулася до нього самого непроминущим особистим нещастям. Ніхто й ніколи не дослідить, коли і за яких обставин той чи той народ народжує геніїв. Певні в одному: з'являються вони на білий світ не за рознарядкою і не шляхом прямих чи не прямих виборів. Обирати можна кого завгодно, лише не геніїв. Тому на їхню долю, при засиллі всюдисущих пересічностей, випадає часом багато прикрощів, аж до позбавлення права жити й творити на рідній землі серед свого народу. Саме така доля спіткала Олександра Довженка, людину-творця, який своїм аналітичним розумом і самотнім талантом так піднявся був над «сталінською» епохою, тобто над усією адміністративно-бюрократичною системою, що й сьогодні, через тридцять три роки після його смерті, у нас ледь не паморочиться в голові, коли дотикаємося до його неперепутних осягнень. Як же високо ширяла Довженкова думка, як далеко в часі і просторі простиралася енергія його душі.

Не вщухає, не влягається шумовиння навколо імені диктатора. З кожним роком все повніше постає перед нами у всій своїй понівеченій суті багатомученицька правда. Та правда, яку ніс і сповідував Довженко. Настав нарешті час, коли ми можемо прочитати його твори у первісному вигляді, без скорочень, особливо «Щоденник». Як і Шевченко, Довженко лишив нам сповнену драматизму сповідь, виняткової сили людський документ. У ньому, як у фокусі, вмістилися і трагедії перших років війни, і думки з приводу тих чи тих подій, явищ, людей, і протест проти командно-бюрократичних методів керівництва, і вади нашого довоєнного виховання, і безприкладний героїзм радянських воїнів, і тривога за долю полонених бійців, як і за мільйони юнаків і дівчат, що не зі своєї волі опинилися на тимчасово окупованій території.

Геть-чисто все помічало його всевидяще око — і те, що відбувалося з рідним народом в той чи той момент, і те, що чекало на нього в майбутньому. Не знав і не знаю іншого художника, хто б у нашому двадцятому віці володів таким даром всебачення і провісництва.

Вельми шкода, що літературно-мистецький талант Довженка здійснився далеко не повністю. Цьому завадили культ і волюнтаризм. І зовсім не здійснився він як державний діяч, для чого у нього було підстав більше, ніж у будь-кого з його сучасників. Не можна без душевного болю й гіркої досади читати рядки, занесені до записника в кінці 1943 року: «Трагедія мого особистого життя полягає в тому, що я виріс із кінематографії. Велика громадська робота, де б я дійсно міг жити і творити народу добро, мені не судилася. Ї роблять навколо мене довгі роки люди і слабі і немірні духом. Я позбавлений творчості в житті, позбавлений радощів і гордощів творчості на користь народу. Я не живу в атмосфері державного горіння... Мене туди не пущено».

З сумом озираюсь кругом і, на жаль, не бачу жодної доволі душі, яка могла б сьогодні відповісти: чого Довженка «туди» не пущено, хто його «туди» не пустив і чому не дозволили йому повернутися після війни на Україну? Пора б уже дослідити цю ситуацію.

Глибоко й далеко бачив Олександр Петрович. Обігнав свій час на кілька десятиліть. Якщо й сьогодні, приміром, дехто пояснює поразки наших військ 1941—1942 рр. фактором раптовості, то Довженко ще 1942 року записав до свого блокнота: «Не було у нас

культури життя — нема культури війни. Тому страждаємо багато й по-дурному. Ніщо не проходить даром, сатрапство і дурість особливо».

Не певен також, чи виникли б, скажімо, сьогодні в нашій країні проблеми неперспективних сіл, нестачі продуктів харчування, якби колишнє керівництво прислухалося було до Довженкових планів землекористування? Часто-густо погляди митця розбігалися з офіційною точкою зору, проте з перебігом часу правда здебільшого виявилася на його боці. Багато його думок — неповторні, далекосяжні — забігають в наш час.

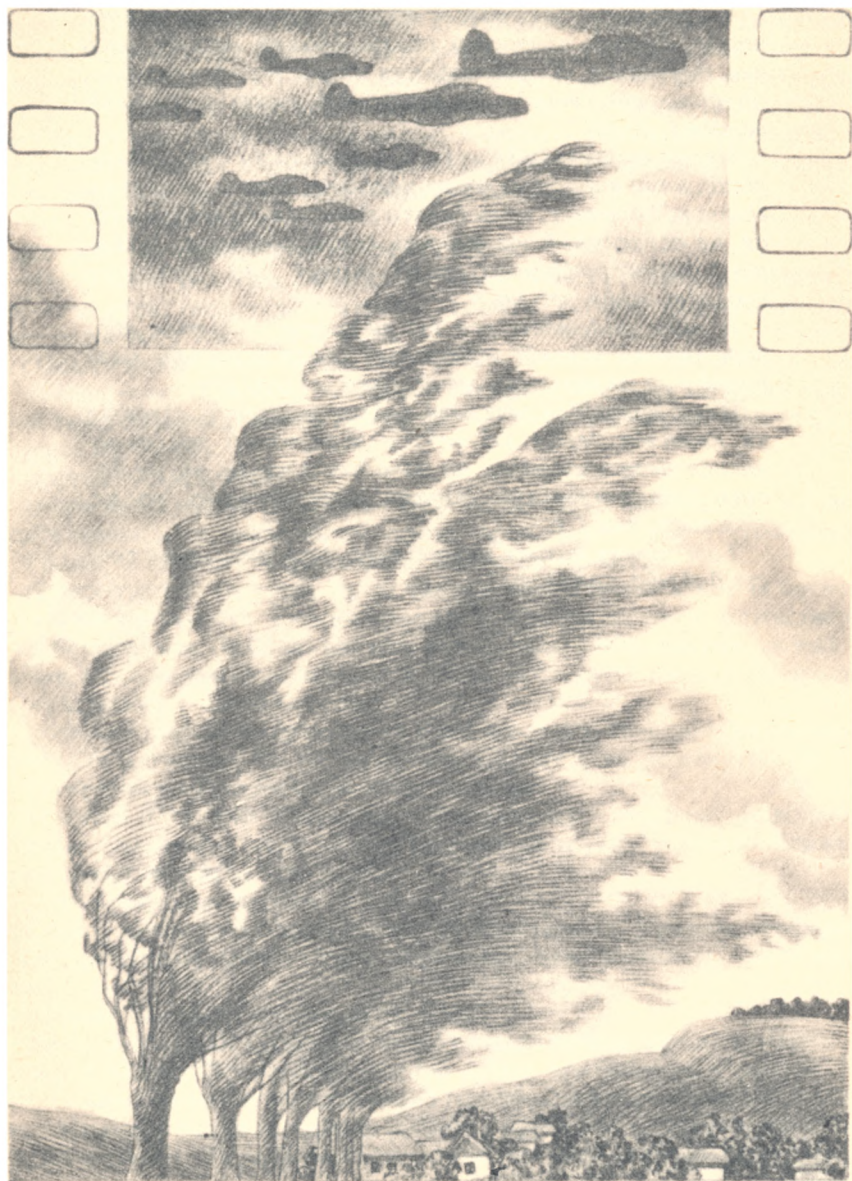
Упродовж років, що їх прожив Довженко після війни, не полишали його біль і гіркота, заподіяні «вінценосним» кривдником. До самої смерті бунтувала його душа проти тодішніх методів керування культурою: «Так не можна. Так гріх керувати митцями». І все ж напруженій праці митець не припиняв до останнього дня. Єдиним радником і розрадником йому в ті невеселі дні був чистий аркуш паперу, над яким він схилявся, звіряючи йому свої почуття й помисли. Це — «Щоденник». Якби не посилена творча робота, не постійне спілкування з робочим людом, не ці безконечні розмови на самоті з собою, хтозна, чи й витримало б сталінську опалу його хворе серце.

Уважний читач «України в огні» та «Щоденника» не зможе не помітити, що значна частина щоденникових записів мають державне значення. Чи це стосується увічнення пам'яті героїв Жовтневої революції і Вітчизняної війни, чи питання землекористування, керування культурою чи виховання молодого покоління тощо. Великим митцям властиве мислення державне, масштабне, як і здатність сприймати й осмислювати свій час одразу, в конкретний момент життя, а не з далекої відстані, коли воно стає історією. Більше того: мисленому зору Довженка відкривалося й те, чому свідками ми стаємо сьогодні. Про це також дізнається читач зі щоденникових сторінок славного митця й мислителя, і, поза всяким сумнівом, п р о в і с н и к а. Маємо всі підстави, щоб це визначення закріпилося за ним подібно до того, як за Шевченком Кобзар чи Каменяр — за Іваном Франком. Олександр Довженко, як і два велети-попередники, належить якраз до того ряду творців, день народження якого — 12 вересня — годилося б відзначати щорічно і всенародно.

Олександр Підсуха

УКРАЇНА В ОГНІ

КІНОПОВІСТЬ

Тут всі сліди битви сценариста з письменником. Один закликав до строгого професійного рисунка сценарію, другий, вражений стражданнями народу, весь час поривався до розширення теми, розмірковувань, ліричних відступів,— до авторської участі в громадді великих подій.

Нехай вибачливий читач, мій сучасник і друг, не нарікає, коли вирощене мною невелике дерево не цілком гіллясте і струнке, коли багато гілок тільки відчувається, не встигнувши ще вирости серед небачених пожерів і катастрофічного грому гармат, що стрясають сьогодні нашу землю.

В моїй свідомості все тут написано — тільки прозора основа великої майбутньої книги боротьби мого народу за визволення з-під ярма гітлеризму.

Якщо внаслідок гостроти моїх переживань, сумнівів чи помилок серця які-небудь міркування мої виявляться несвоєчасними, чи занадто гіркими, чи не досить урівноваженими іншими міркуваннями, то це, можливо, так і є.

Тоді прошу читача незлобливо виправити мене своєю доброю порадою.

У садочку біля чистої хатини, серед квітів, бджіл, дітвори та домашнього птаства, за столом у тихий літній день сиділа, мов на картині, родина колгоспника Лавріна Запорожця і тихо співала «Ой піду я до роду гуляти». Це була пісня материна. Пісня була весела і журна одночасово, як і життя людське. Мати Тетяна Запорожчиха любила її співати раз чи два на рік, коли по великих трудах і повсякденних турботах десь було з якоїсь гарної нагоди доводилося пригублювати чарчину. Діти дивилися на свою добру матір і величали її.

Шумить, гуде Тополівка.

До Лавріна Запорожця приїхали гості.

«Ой, у мене увесь рід багатий. А у мене увесь рід багатий. Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий», — співала Тетяна, зворушливо хитаючи головою у такт своїй пісні.

Один . Роман Запорожець.

«Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий», — співає молодий лейтенант прикордонних військ Роман Запорожець з великою шаблею і заступою на грудях.

Другий — Іван, воїн.

«Буде мене часто частувати. Буде мене часто частувати», — співає, притулившись до материного плеча, артилерист Іван з прикордону.

Третій — славний чорноморець Савка Запорожець.

«Сюди-туди — он куди, часто частувати», — співає вдвох із батьком третій Запороженко, Савка-чорноморець. А над ними сяє божественна біла борода діда Демида, що теж був колись чорноморцем, та вже не співає, а тільки похитує головою й плаче од зворушення і глибоких своїх нужденних і злиденних літ.

Хочеться діду Демиду осідлати коня вороного, хочеться їхати в чисте поле літа доганяти. Та не вернуться вже літа, не доженуть коні.

Четвертий — Григорій, майстер урожаю.

Агроном Григорій Лаврінович Запорожець у гарному цивільному вбранні. Окуляри на носі, «Знак Пошани» на грудях, у руці стеблина — знак влади над всім, що росте.

У п'ятого сина діточки зелені.

Співає, легко посміхаючись, п'ятий Запорожець, Трохим, обнімаючи трьох маленьких дітей — двох хлопчиків і одну дівчинку, — та у жінки двоє.

І дочка Олеся — всьому роду втіха.

Тиха, без єдиної хмаринки на чолі, майстериця квітів, чарівних вишивок і пісень. Всі співали. Багато думок промайнуло у матері. Усе життя ніби проплило перед очима. І материнське горе, і радіщі, і турботи, і невпинна праця на велику родину з дрібними діточками, на громаду, на державу. Та повиростали непомітно сини, порозліталися на всі

сторони, добра слава пішла по світу про синів, що показали себе і в зброї, і в науці, і в звичайних трудах над землею. І ось з'їхались нарешті вони до рідної хати, щоб ушанувати її материнську старість — п'ятдесят, та ще й п'ять років! Зворушена до краю своїм оцим дорогим святом, піснями і всіма плодами свого простого робочого життя, добра і щедра мати, взявши чарчину, що легенько тремтіла в її маленькій сухій руці, подивилася на своїх дітей:

— Спасибі вам, діточки, що побачила вас укупі хоч раз за стільки літ. Все ніколи та ніколи, широкий світ настав. Пошли ж вам, боже, щасливу долю та сили в руки, щоб виповнити свій довг перед миром, щоб возвеличити трудами красну землю нашу українську, аби цвіла вона багатствами і згодою, а вам, мої діточки, і тобі, доню, і вам, синочки...

— ...Синочки мої, сини! Діточки мої! А боже мій, боже мій! Ой, прощайте, прощайте, діти мої...

Ще якісь жалібні слова промовляла Тетяна, біжучи за синами, та вже не було її чути. Уже потонули слова її в морі людського плачу й скорбот, у розлуках, у реві моторів. Множество людей виходило з села на війну.

Одірвався Трохим Зпорожець од жінки. Плаче жінка гіркими сльозами, плачуть діти в ногах: «Ой тату, тату!» Побіг Трохим за братами. Повіз старий Запорожець п'ять синів на війну.

Від'їжджають по шляху на схід грузовики з множеством далекого старого й молодого закуреного жіноцтва, дітей, ветхих дідів і баб, всіляких речей і деяких військових чи не військових, хто їх знає. Вони оглядаються назад на захід у тривозі. Їм хочеться їхати все швидше й швидше.

— А куди ж вони ото їдуть, бодай їм добра не було! Щоб вони бігли й не переставали! Та нащо ж їх везуть ото машинами? Може б, машини та на щось інше пригодилися! Тьфу! — лютувала Мотря у городі, сапаючи картоплю.

— Слухайте, чому вони не тікають? Ви бачите? Вони не тікають?

— Ну, ясно. Чого ж їм тікати? Вони ждуть німців.

— Ах! Ну, ми ще повернемося! — розмовляли на грузовиках утікачі, дивлячись на селян, прив'язаних тисячолітніми узами до землі.

Біля холодної криниці край села під вербою стояла Олеся, смутна й тиха, як і всі дівчата в ті часи на нашій на кривавій Україні. Пили бійці воду у неї з відра і відходили собі далі на схід:

— Будь здорова, дівчино. Будь щаслива, дівчино... Будь здорова...

Ревли по шляхах грузовики без кінця й краю, везли втікачів. У важкому смутку оглядались стомлені втікачі назад. Усе, що не їхало з ними, починало здаватись їм ворожим, і страх заповнював їхні душі, і приховане зло, і мовчазний відчай.

— А бодай же вони їхали та й не переставали! Та щоб же вони котилися бубоном! На кого ж ви нас, нещасних, покидаєте? — перегукувалися в городі Тетяна Запорожчиха з Мотрею, сапаючи картоплю, поки не прострочило Тетяну кулеметом з ворожого літака.

Горять жита на многі кілометри, палають, топчуться людьми, підводами.

І ярина толочиться množеством тисяч бездомних коней і корів. Бредуть корови, вівці, коні без числа і краю.

Вершники біжать великими житами, оглядаючись назад, на чорне димне небо. Ревуть аероплани. Мечуть бомби. Розсипаються вершники по полю, мов птиці.

Пролітають над Олесею ворожі літаки. Бомбардують шлях. Вершники шарахнулись на всі боки. Крик, і плач, і височенний зойк поранених коней. Страшно Олесі.

Ревуть бики од пахощів кривавих і риють землю рогом коло забитих напарників своїх рогатих.

Ворожі літаки бомбардують міст. Великі водяні стовпи розтинають річку. Плигають люди в воду. Спинив Запорожець коней. Кинулись брати врозтіч, упали додолу. Один тільки Савка остався на возі та батько.

— Падай, Савко, падай!

— А чого б я падав? Їдем на війну та будем од першої бомби падать,— сказав веселий Савка і впав мертвим. Брати до Савки:

— Савко!

А батько зблід:

— Прощайте, хлопці! Мерщій за міст. А ми з Савкою додому!

Ударив старий Запорожець по конях, вискочив у поле і понісся житами, яриною назад, назад до рідної Тополівки. Летять коні житом-яриною, а Лаврін притулився до мертвих синових грудей і заплакав уголос.

Аж ось спинили німецькі диверсанти коней. Викинули Савку в жито. Дали Лавріну сигарету, сіли на воза та й поїхали, співаючи і сміючись, до сусіднього села.

Олеся дивилась на шлях. Вона не була звичайною дівчиною. Вона була красива і чепурна. Олесею пишалася вся округа. Бувало, після роботи, вечорами, вона, як птиця, ну так же багато співала коло хати на все село, так голосно і так прекрасно, як, мабуть, і не снилося ні одній припудреній артистці з орденами. А вишивки Олесі висіли на стінах під склом в європейських музеях: в Лондоні, в музеї Альберт-Вікторія, в Парижі, в Мюнхені і Нью-Йорку, хоч вона про це й не знала. Учила її мати всьому. Була Олеся тонкою, обдарованою натурою, тактовною, доброю, роботящою і бездоганно вихованою хорошим чесним родом. Легковажні хлопці трохи соромились Олесі, вважаючи її за горду і неприступну...

Пили бійці воду і похмуро проходили далі. Вона вже ні про що не питала їх. Вона жадібно вдивлялась в кожне лице і в кожних очах читала сум. Величезне, значно більше, ніж може вмістити людська душа, горе упало на народ, придушило його, погнало.

— Будь здорова, дівчино. Бувай щаслива,— сказали їй троє утомлених артилеристів і пішли од криниці. На Олесю нахлинула хвиля такого гострого болючого жалю до себе, що в неї нестерпно защеміло в горлі. Олеся глянула назад. Людей поменшало. Де-не-де людина.

«Останні йдуть,— подумала Олеся.— Невже останні?» І рішилася вона на крок нечуваний, небачений ні в її селі ніколи, ні в усім її народі. На вчинок надзвичайний, від одної згадки про який у неї захолинуло і спинилося серце. На вчинок грізний, що підказав їй грізний, надзвичайний час. Що кинуло її на цей учинок? Що наштотхнуло? Глибина інстинкту роду, підсвідома мудрість, що з'являються на допомогу людині в грізні часи, коли розум холоне і не встигає усвідомити небезпеку, і спитати нікого, і грізний час летить лавиною згори.

До Олесі підійшов один з останніх бійців, танкіст Василь Кравчина, аж з-під Кам'янця-Подільського, і пожадливо припав до відра. Був він добрий кремезний юнак. Одежа вся в пилу і поті. На рукаві й спині пропалена сорочка на пожарах. Здорові темні руки, патьоки на шиї і скронях і зморшки на чолі також не по літах.

— Спасибі, дівчино. Прощай,— промовив він, одриваючись од відра.

— Щаслива путь... постій... Слухай,— сказала Олеся тихо, дивлячись на танкіста глибокими скорбними очима.— Я тебе щось попрошу.

— Мене? Що мене просити? — поглянув на неї танкіст, і надзвичайний вигляд Олесі прикував його на мить до себе.— Що ти, дівчино?

— Слухай,— сказала Олеся,— переночуй зі мною. Вже наступає ніч... коли ще можна, чуєш?..— Вона поставила відро і підійшла до нього: — Я дівчина. Я знаю, прийдуть німці завтра чи післязавтра, замучать мене, поругаються наді мною. А я так цього боюсь, прошу тебе, нехай ти... переночуй зі мною...— При останніх словах голос Олесі затремтів і неначе погас.

— Я не можу ночувати з тобою,— сказав Кравчина чесно і одверто.— Я в танку горів позавчора під бомбами. Я не герой.

— Ти наш.

— Я одступаю. Тікаю. Броня тонка. Я покидаю тебе. Пойми мій сором. Я не герой.

— Ти нещасний. І я нещасна. Пойми ж і ти мене. Глянь, що робиться. Я хочу згадувати тебе усе життя, а не отих мерців, що вже пливуть Десною. Останься, правда!

Олеся дивилася на нього з такою довірою, з такою болючою мольбою, що він умовк і не зводив з неї очей. Він дивився на неї, чужо, невідому, випадкову, аби ніколи вже потім ні на одну годину нігде не забути її, аби понести її, оцю дівчину, в своєму серці через усі бої, через усі вогні.

— Ну, як же? Ну, добре...

— Ото моя хата.

— А де твої батьки? — раптом збагнув він.

— Батько братів повіз, а мати поранена в лікарні.

Якусь хвилину вони стояли одне перед одним у хатньому присмерку мовчки і не знали, куди рухатись. Вони були незаймані обоє.

— Сідай, посидь у мене за столом,— сказала Олеся тихо і взяла його обома руками за руку.— Їсти хочеш? Ну, хоч трошки, прошу тебе... Може, помиєшся з дороги, помийся?

Вона подала йому чистий рушник. Василь скинув сорочку і став митися над шапником. Олеся злила йому холодної води на руки, потім на голову. Він почував, як спливали з нього дорожня курява і піт.

Потім він роззувся і, добре помивши ноги, присів на лавку край стола. Якийсь хвилюючий сором все ж таки сковував і не покидав його, а її неначе ні. Вона і соромилась, і ні. Вона ходила по хаті, носила йому до столу страви. Вона сповняла свій, одній лиш їй начертаний начебто закон.

Вони щось їли удвох і уникали читати бажання одне у одного в очах, та чи й було воно, і говорили все про те про се, соромлячись мовчання. Часом вони стрічались очима, коли рвалася нитка розмови, і тоді вони переставали дихати й жувати їжу. Вони ніби кам'яніли обоє і вдивлялися одне в одного до дна. Коли отак їм стало нічим дихать раз, Олеся застогнала вся і притулила руки до грудей.

— Ой боже мій! Що ж воно буде з нами?

Коли у хаті стало темно, вона зважилась перша. Підійшла до полу і довго-довго слала мовчки чисту полотняну постіль. Вона виймала з матеріної скрині нові рядна, напірначі, рушник, поклала дві подушки рядом, задумавшись на мить, і принесла знадвору квітів.

Тихо було в хаті. Тільки далеко десь гупали важкі гармати та часом торохтів у небі далекий чужий самолёт.

— Не дивись на мене,— попросила Олеся і, важко зітхаючи, одягла нову сорочку. Василь чув, як стугоніло його серце.

— Як у мене б'ється серце...

— І у мене,— сказала тихо Олеся.— Ой... Іди сюди.

Вона стояла коло ліжка у довгій мережаній сорочці. Місяць освітлював її з вікна.

— Як тебе звуть?

— Василь.

— А мене Олеся. Дай руку.

Вона притулила його руку до свого серця.

— Я ніколи тебе не забуду,— сказала вона журно і строго і поцілувала Василя в щоку коротким холодним, немов дитячим, поцілунком.

— Скажи і ти оці слова.

Василь повторив слова і сам не пізнав свого голосу, такий він був

низький і урочистий. Василь прозвучав увесь, усім своїм єством, як дзвін.

Раптом задзеленчали шибки. Низько над самою хатою проревла страшним ревом велика зграя ворожих літаків. Загриміли бомби на шляху за селом.

— Прощайте! — лунав десь здалека голос парубка.

— Ой діточки ж мої, діточки... — жалібно голосила понад шляхом розлука.

Вони довго лежали мовчки, прислухаючись мимоволі до криків. Потім Олеся розказала Василю, що це плаче її тітка Мотря, у якої забрано вже до армії чотирьох синів.

— А це вже п'ятий прощається, Іван, — останній.

— Так, — зітхнув Василь, — як гарно ти пахнеш любистком.

— А ти, коли дишеш, пахнеш огірками, огірковим листом.

— І ти...

— І ти... — прошептала Олеся.

Хтось стукав у двері сусідньої хати.

— Хто тут? — почувся глухий голос.

— Це ми, тату, ми! — стогнуть сини під дверима. Прочинилися двері. На порозі літній чоловік Купріян Хуторний.

— Защитники отечества?

— Все пропало, тату. Пустіть.

— Не пушу. Я царя захищав. А ви свою владу одстояти не можете.

— Броня тонка, тату!

— Брежете, дезертири! — І Купріян грюкнув дверима.

Упав тоді один на призьбу під вікно і гірко заривав.

А другий під дверима:

— У нас, тату, генерал пропав. Застрелився, бодай його сира земля не прийняла. Розгубились ми.

— Ідіть до полковника!

— Не знаємо, де він, чорт би його душу забрав нехай.

— Ідіть, доганяйте.

— Мости, тату, зірвані. Плавати не вмієм.

Вони вдивлялися одне в одного широко розчиненими очима:

— Так тебе зовуть Василь?

— Так.

— Василь, Василик, а я Олеся. Поцілуй мене, Васиliku. Я така щаслива.

— А чого ти плачеш?

— Ні, я не плачу. Так мені гарно.

— Рідна моя. Чого ж ти плачеш?

— Це ж ти плачеш, Васиliku. Ти не забудеш мене?

Палали жита і села на темному обрії. Брели по темному полю череди бездомні. Якись вершники пролітали темними шляхами.

Прокляті люди падали на парашутах в жито. Щось кричало, та одинока жінка плакала з дітьми на шляху над убитою коровою.

Вони вірили і не вірили, що вони вже чоловік і жінка.

— Знаєш, Васиliku,— шептала Олеся, нахилиючись над його лицем,— коли б ми жили, коли б сталося так, що ми житимем двоє, ми ніколи за все наше життя не скажемо одне одному поганого слова. Правда?

— Правда.

— Ми навіть не подумаємо злого. Правда?

— Правда.

— Правда?

— Правда.

— Ми будемо так ладно жити, як ніхто в світі. Правда?

— Так.

— Ти не забудеш мене?

— Ні.

— Ти найдеш, одвоюєш мене?

— Найдучу, одвоюю тебе.

Неначе зійшлися століття простої народної любові, що сіє дітей на нашій родючій землі. Зійшлися століття горючих прощань української дівчини-жінки, оспіваної в журних піснях народу.

Почало світати. Пом'якшали тіні у хаті, і прощання протирало вже свої очі десь там, у сінях за дверима.

— Кажи мені ще, Васиliku, красиві слова, кажи,— припадала Олеся до Василевого плеча.— Уже кінчається ніч. Вже скоро прощатись пора.

— Слухай, Олесю...

Довго говорили вони на світанку. Вони ніби вирости обоє за цю ніч. А невблаганна неминучість розлуки ніби освітлювала особливим світлом їх почуття.

Перед ними за цю ніч розчинилося неначе нове бачення речей, сумне, але ясне і чітке, і ясними, чіткими були його, Василеві, слова, що їх він у собі ніколи неначе й не сподівався знайти.

— Ні, я не забуду тебе, Олесю. Не забуду ні тебе, ні твоєї хати, ні криниці під вербою... Яка б ти не була, я вернусь до тебе. Хай ти будеш чорна, і хвора, і понівечена ворогом, хай посивієш ти від горя і сліз і побіліє твоя коса, хай ритимеш ти шанці проти мене, і плестимеш колючі німецькі дрогоги проти мене, і сіятимеш для ворога хліб під нагаями, ти зостанешся для мене прекрасною, як і зараз прекрасна ти. Якщо ж бо в розпачі ти проклинатимеш мене і всіх, що кинули тебе і на Дніпрі не вмерли, простив я тебе наперед, така вже наша доля, і ти мене прости,— сказав схвильовано Василь, дивуючись своїм надзвичайним словам.

— Прощаю,— сказала Олеся,— тільки знайди мене.

— Найдучу, — сказав Василь, пригортаючи її до себе своїми сильними великими руками. — Коли ж так станеться, що не найдучу, — може, уб'ють мене, чи вибухну я десь, мо', на фугасах і розлучуся шматтям по полю, так що і кісток моїх не знайдуть для могили, я все одно вернусь до тебе! Я пам'ятником стану з бронзи у твоїм селі, отам ось за вікном! Я зрозумів, Олесю, — стежка назад до тебе є одна, один є шлях. Шлях героїства. Треба бути героєм і ненавидіти ворога... Олесю, — сказав Василь, подумавши трохи, — який же непотрібний, млявий прийшов я вчора до твоєї хати.

— Я тебе простила.

— Я бачу. По великості жіночої душі своєї. Ти, Олесю, відкрила мені світ.

Вони розійшлися ранком рано-рано, до схід сонця, у холодній росі, коло перелазу за садком.

Гітлерівці входили в село, в'їжджали на мотоциклах, автомобілях, на гарматах, на танках, веселі і вдоволені. Засмалені сонцем, закурені, мокрі од поту обличчя вилискували радістю і здоров'ям. Грали на губних гармошках, окаринах і трикутничках щось німецьке.

Чимало солдатів ішло зовсім без зброї, обнявшись парами, трійками, і весело насвистували. Але більшість їла що попало: огірки, яблука, груші, сливи, хліб.

— Здрастуй, матка! Харашо! — кричав білявий солдат в бік хати, побачивши хазяйку.

Люди дивились у вікна.

— Глянь, сміються! — показувала одна жінка другій. — Дивись, які привітненькі! Сміються і «драстуйте» кажуть!.. Ай!..

Солдат висадив двері носом і ввійшов до хати:

— Здрастуй, матка! Молока, пожалуйста!

Ріжуть свиню.

Другу.

Третю.

— Хайль Гітлер!!!

Висаджують сінешні двері.

Обережно відчиняють хатні двері.

— Дозвольте, ферцайєн біте, можна?

П'ють молоко.

Їдять.

— Скажи, матко, за кого ти — за Гітлера чи за Сталіна? — спитав літню жінку солдат, одірвавшись од великої гладьшкі молока. Молоде лице його було привітним і лагідним.

— Як хоче, голубчику, вбийте мене, тільки мені Сталін краще, — сказала простодушна жінка.

— Очень карош! — сказав, усміхаючись, німець. Допивши молоко, він витяг з кишені револьвер і між іншим застрілив небогу.

— Прошу помити, — сказав веселий голий німець, кидаючи жінці всю свою одержу.

— Не буду мити, хай тебе причина обмиє, безстидна скотина... Тьфу! — не витримала ображена літня жінка і вхопила рогаца. Кинув і другий німець одержу. А перший вже простяг руку до парабелума.

— Мамо, мовчіть, бо вб'є, мамо! — кинувся до матері її син дезертир. — Простіте, господа... Мийте, мамо!

— Ой, щоб же я, мій синочку, та на лавку тебе обмила... — заголосила мати.

— Тату, корову повели з двора! — вбігла до хати дівчина Христя.

— Ну й що ж, — сказав Купріян. — Це вам не свої. Раз уже нас завоювано, їхнє право. Ще не те буде, — поглянув він у бік синів. — Ще й вас поженуть, як биків на бойню, ще будете ви один одного пороти та стріляти, коли не вміли шануватися. Буде ще вас і по Німеччинах, і по Туреччинах.

— А, видумує! — крутнув з досади менший син Павло і вискочив з сіней. Вздовж города провулком біг переляканий в смерть його товариш Гаркавенко Іван, а за Іваном німці.

— Гальт! Гальт! — та давай стріляти. Іван за хлів, в другий провулок, а з провулка Павло.

— Куди?

— Тікай! Убивають!

— Гальт!

Піймали обох. Автомати до черева та по морді обох.

— Хто ви? Дезертири?

— Дезертири...

— Шпіони? Да?

— Да...

— Ви розвідники? Кажіть, розвідники ви? Так?

— Так... ні... Так! — белькотіли перелякані хлопці кінчики запитань.

Фашисти добре понабивали їх обох, потім дали їм гвинтівки і поставили стерегти гармати.

Олеся сиділа нерухома край стола і дивилась на подушку, на слід Василевої голови. Вона була кам'яна, і коли на порозі з'явився батько, Лаврін Запорожець, з мертвим Савкою на руках, вона не чула. І лише коли батько погукав її, вона прокинулась і впала додолу.

— Тату!!!

У Києві бенкетувало офіцерство Адольфа Гітлера. Сам гауляйтер Кох прилетів до столиці України для декларації імперських гордих цілей в отсій неймовірно багатій і щедрій країні.

Свою промову новопризначений чорний отаман України Еріх Кох почав без вступу, з найвищої ноти. Це була слава Гітлеру, слава нації, слава могутньому фашистському солдатству, що несе стару імператрицю — смерть — «нікчемному, млявому слов'янству».

Смерть слов'янству, смерть більшовизму, демократичній розпусті і огидній претенціозності різних меншостей. Смерть євреїству!

Офіцерські душі не витримали пафосу тотальних закликів. Вони вибухали в тевтонських грудях і роздирали горлянки грізними криками.

Крики доходили до стогону й хрипу. Пристрасне вояцтво вигавкувало своє захоплення в такому динамічному пароксизмі, що великий реконструктор Східної Європи Еріх Кох скоро потонував у вигуках. Його слів уже не можна було розібрати.

— Хайль! Хайль! Хайль!

Ще хвилина — і Кох почав гавкати.

З усіх радіостанцій Берліна, Братислави, Праги, Парижа, Будапешта, Рима, Токіо, по всьому світу транслювалася промова Еріха Коха, щоб знало все солдатство, всі німці, німецькі друзі, васали й раби, які перспективи відкрилися перед солдатом на Україні. Сорок п'ять гектарів на душу! От що значить іти вперед, коли тебе веде Гітлер!

— На безмежних просторах України, якою я керую з доручення фюрера, є неосяжні простори для всіх солдатів! Тут, на Україні, є місце для кожного, хто хоче. Ви знаєте про незміряні багатства цієї країни. Ви можете мені повірити, що я витягну з цієї країни все, я витягну з неї останнє, щоб тільки забезпечити всіх вас і ваших рідних... Хайль Гітлер!..

— Хайль! Хайль! Хайль! — лунає переможний рев...

Над пам'ятником Володимирі в Києві.

Над Богданом Хмельницьким.

Над шибеницями, над Дніпром...

Після промови Коха офіцерство кинулося їсти і пити.

— Цю землю можна їсти! На! Їж! Я хочу дивитися на тебе, сину мій, як на символ свого буття отут! — Ернст фон Крауз, старий полковник німецької розвідки, простяг своєму сину лейтенанту Людвігу Краузу жменю землі. Людвіг стиснув землю в жмені і лизнув її язиком. Це був расовий гітлерівський пес останньої формації, жорстокий, лихий мерзотник, герой шибениць, масових палієств і гвалтувань.

Цей темний неук не раз ошарашував навіть свого старого вовка-батька одчайдушною своєю рішучістю і брутальною винахідливістю в розправах з ворогами імперії. Часом старий Крауз жахався свого вирока, проте німецька батьківська сентиментальність і давня жадібність мрійника завоювань заспокоювали його і радували. Ернст фон Крауз зневажав Гітлера, але він визнавав його цілковито. Хіба ж не Гітлер з мільйонами оцих білявих пустунів Людвігів привів його через всю Європу на Україну?

— Україна, Україна! — хрипів Людвіг, оглядаючись навколо. Водянисті очі його світилися захопленням.

Вони стояли серед поля край дороги в побитому житі. На дорозі стояло їх авто.

— О, страшна земля...— задумавсь раптом старий Крауз.

— Фатер!

— Не гарячись. Ти думаєш, уже все скінчено. Не так просто. Це народ...

— Ми знищимо його.

— Хлопчику мій, я тікав уже од них в підштаниках у вісімнадцятому році.

— Час інший, фатер! — Вони йшли по полю.

— Час інший, а народ той же. Я вивчив його історію. Їх життєздатність і зневага до смерті безмежні.

— О!

— Хай наші ідіоти брешуть у газетах які завгодно дурниці про їхню тупість і твариняче ставлення до смерті, ми з тобою повинні знати правду.

— Хайль Гітлер!

— Людвігу, не вигукуй мені цієї дурниці, хоч коли ми вдох.

— Фатер, наш фюрер, наш нацизм учить нас...

— Хлопчику, нацизм не має серйозного значення, поскільки у нацистів, щоб ти знав, нема фактично ніяких ідей. Це сліпа сила, щось вроді надзвичайної грозової хмари. Це сліпе чудо, нечуваний казус європейської дурної політики. Ти розумієш? І для нас, розумних німців, вся ця дивовижна ситуація фактично зводиться до вміння скористати чудом. Франція, Бельгія, Голландія, все, що нацисти завоювали,— дурниці, бульки на воді... Ось! — викрикнув Крауз, ткнувши пальцем додолу.— Оце наше! Тут ми мусимо умерти, але...

— Хайль!

— Людвіг!

— Фатер!

— Ти думаєш, вони вже знищені!

— Йа!..

— О!.. Ні!.. Так не підкорятися і так умирати, як умирають українці, можуть лише люди високої марки. Коли я дивлюсь на їхню смерть, я завжди тремчу од жаху... Глянь! — сказав старий Крауз, обертаючись вбік. Вони проїздили через село, де на площі солдати якраз вішали людей.

— Гальт! — гукнув Ернст фон Крауз. Машина стала. Кати, що збиралися вішати старого пасічника Запорожця, застигли перед фон Краузом, що підійшов до шибениці.

— Хайль Гітлер!

— Хайль Гітлер!

— Бандити?

— Йаволь, гер полковник! Його бджоли закутали на смерть чотирьох наших зольдат.

— Да? О швайнерай! Дивись, Людвіг, він надіває на себе петлю.

— Фатер... Дас іст унмегліх!

— А-а... Слухай...— звернувся фон Крауз до старого Запорожця.— Цей офіцер хоче знати, що ти думаєш перед смертю?

— Світ здурів, то й бджоли подурили. Почали всяке г... кусать,— сказав Демид.— А думаю я, що погані ваші діла, раз уже ви боїтесь таких, як я. Діло ваше програне.

— Але я стою на твоїй території і вішаю тебе,— сказав Крауз.

— Ну що ж? Повісиш та й утечеш. Така вже твоя слава... Знаю я про тебе одну прикмету...

— Ну?

— Ну не скажу.

— Скажи, я подарую тобі життя. Я обсиплю тебе грішми.

— Іди, хай тебе болячками обсипле. Іди, не заслоняй мені села, глупак.

— Чув?— звернувся зблідлий фон Крауз до свого сина.

— Фатер! Я починаю тебе розуміти. Це страшно,— прошептав Людвіг, хворобливо всміхаючись.

— А, посіпаки! Потяглися, щоб вам добра не було!— закричав раптом старий Демид Запорожець, побачивши, як проходила повз нього велика група військовополонених оточенців.— Не встигла війна початися, вже здалися, покидали зброю! Вже повзете в неволю. А ворог з жінками регоче... Вішайте мене, душогиби! Щоб бодай хоч не бачили мої старі очі...

— Фатер, що він каже?

— Ай...

— Вішай, кате! Чого злякався?!

Ернст фон Крауз махнув рукою і одвернувся. Людвіг дивився на шибеніцу майже непритомний.

— О фатер!— оглядався Людвіг. Вони знову їхали в машині.

— Їх не можна підкорити. Їх треба знищити. «Не передувивши бджіл, не їсти меду»,— як казав їхній король Данило в XIII столітті.

— О!

— Але, Людвігу, ти мусиш знати: у цього народу є нічим і ніколи не прикрита ахіллесова п'ята. Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному незгоди навіть в ім'я інтересів загальних, високих. У них немає державного інстинкту... Ти знаєш, вони не вивчають історії. Дивовижно. Вони вже двадцять п'ять літ живуть негативними лозунгами одкидання бога, власності, сім'ї, дружби! У них від слова «нація» остався тільки прикметник. У них немає вічних істин. Тому серед них так багато зрадників... От ключ до скриньки, де схована їхня загибель. Нам ні для чого знищувати їх усіх. Ти знаєш, якщо ми з тобою будемо розумні, вони самі знищать один одного.

— Йа, фатер! Ми будемо нищити їх, лише поскільки кожний солдат мусить убить ворога і позбавить честі ворогиню. Я зрозумів тебе. Дальше вони самі будуть нищити один одного! Я розділю їх, куплю, розбешу!

— Я бачу, хлопчику, тебе дечому навчили. Їх треба розбити, поки вони не очухались од своїх помилок. Якщо ж не встигнем — ми пропали.

— Фатер, я їх озброю! Я дам одному брату зброю, другому ні, от вони й вороги до смерті!

У колгоспника Купріяна Хуторного в клуні зібрались сусіди, здебільшого товариші Купріянових синів Миколая й Павла, що не знайшли в собі сили пройти мимо рідних хат і, кинувши велике товариство, приплелись додому на горе батькам і собі. Клуня перетворилась у своєрідний клуб загублених душ. Тут пилася горілка, гралось в карти, проклиналися доля і все на світі. І ніщо вже нікому не помагало. Сум і темний розпач у присмерку клуні повис над людьми, мов туман.

— Ай-яй-яй-яй-яй, що ж це ми наробили, товариші!

— Та не вий. Чого заскиглив? Не труї мені душу.

— Ай!..

— Як же воно це сталося, скажіть мені?

— На, випий!

— Не хочу. Не хочу... Вернуться наші, постріляють, видно, як собака.

— Е, жди тепер наших.

— Куди там.

— А може?..

— Ні. Пропало все.

— Вернуться.

— Ні.

— Не вернуться.

— Ну й що ж воно буде оце?.. На!

— Не хочу. От п'ю й не п'янію. Закушую і не маю смаку. Все, як трава. Все однакове. Все!

— Он повзуть. Ай-яй-яй.

— Ну, пропали.

— Раби.

— Хто?

— Ми... Оце євреїв у городах поб'ють та й за нас візьмуться.

— Ось будете ще ви самі один одного бити,— вмішався в розмову старий Купріян.

— Ну?

— Побачите.

— Я чув, що земля буде індивідуальна, наша.

— Земля наша, та ми вже не наші.

— Чого? Кажуть, тепер Україна буде самостоятельна,— сказав хтось.

— Україна якась, мо', й буде, та вас чорт матиме. Роздвоїлися, дурноголові. Узнаєте тепер,— сказав Купріян.

— Так що ж його робити, дядьку?

— Доганяйте армію. Біжіть, може, ще не пізно. Бо горе вам буде.

Раптом одчинились ворота, і в клуню вбігла перелякана дочка Купріяна Христя.

— Тату, Павло в поліції! Уже з рушницею!

— Павло?

— Он іде до хати!

Купріян Хуторний немов скам'янів. Збентежилась трохи й решта.

— Гляньте, Павло і Гаркавий Іван!

Павло з Іваном ввійшли в клуню з німецькими рушницями в руках.

— Здрастуй, поліціант! Моє поштеніє! — усміхнувся Купріян, немов випивши чарку гіркої отрути.

— Я не поліціант. Я охорона порядку,— промовив Павло нові чужі слова.

— Порядку? Якого порядку? Кого охороняти і від кого? Ти, сукин ти син нехай. Блазень! — Купріян кинувся до сина з кулаками.

— Стійте! — затулився німецькою гвинтівкою Павло.

— Тату! — кинулась до батька Христя.

— Ну годі, тату,— вмішався й старший син Миколай. Він був поранений у руку й сильно страждав.

— Не прикасайтесь до цієї зброї! — крикнув несамовито Павло, переляканий несподіваним поворотом діла.

Купріян вдивлявся в Павла, і тяжкий батьківський гнів піднімався в його душі.

— А-а! Священна зброя. Недоторканна. Гітлерова...

— А сталінська де? Де та зброя, на яку я двадцять років витрачав свої копійки трудові? Де, я тебе питаю?

— Ну, тату, заспокойтесь, тату! — знову кинулась до батька Христя.

— Та не дуже там просторікуйте, дядьку! — гули дезертири.

— Подумаєш, воїн!

— Броня тонка, дядьку! Тонка броня!

— Пішов би, спробував.

— Пробував. Царя захищав, не тікав! — розсердився Купріян.— Кому ти присягав? — звернувся він до Павла.

— Тепер бога нема! — гукнув один з гультяїв.

— Брешете, єсть! Батьківщина!

— Так про це не було мови. Обучали класам. Обратно ж, усі побігли,— виправдувався Павло.

— А ти чому не побіг? Чого ти сюда приплентався, сукин ти син нехай? Охороняти німців од батька й брата? Миколай! — обернувся старий Купріян до старшого сина.— Ось твій сторож. Бережись! Сторож-брат — це тобі не шутка.

— Я не хотів цього...

— Так нащо ти взяв? — спитала Христя.
— Вони силою дали мені, під страхом смерті.
— Морди понабивали,— підтримав Іван Гаркавенко.
— Ага, злякався! Під страхом смерті свою зброю кинув. Під страхом смерті за Гітлерову взявся? Так!.. От виховали! Коли ж це було видно, щоб у Хуторних був страх смерті? Щоб Хуторні боялися крові? Щоб...
— Дайте мені сказати, тату!
— Говори.
— Спочатку в мене була думка одмовитись і вмерти.
— Ну?
— А потім я подумав: хтось же її да візьме. Раз уже так сталося, раз уже світ перемінівся, комусь же, видно, треба цю зброю брати, будь вона проклята нехай!
— Так. Так ти перший за неї вчепився? Перший поліцай фашизму Павло Хуторний! О страмота!
— Не дратуйте мене, тату!
— Павло!
— Пам'ятай, сину: не пролив ти крові ворога в грізну лиху годину, проллеш батькову і братову проллеш!
— Ну годі, дядьку!
— Купріян Михайлович!
— Та годі вам. Якось воно обійдеться. Живуть же люди...— утішали старого дезертири.
— Кидай зброю! — спалахнув Купріян і несподівано схопив за гвинтівку. Раптом прогрімів постріл, і смертельно поранений Купріян упав з тяжким стогоном додолу.
— Гальт! Руки вгору! Виходь! — гукнув німецький єфрейтор, з'явившись на порозі якраз в момент пострілу.
— Тікай, Миколо,— гукнув Купріян.
Христя кинулась до свого нещасного батька.
— Доню моя... Моя дорога... Моя дорога квіточко. Оце наша гірка слава. Наш талан...

Микола вискочив з клуні, збивши з ніг єфрейтора ударом кулака, і кинувсь тікати городами. За ним побігло й троє дезертирів, що сиділи окремою компанією під клунею на колодах. Вони чули постріл і крики і побігли за Миколаєм, не знаючи гаразд, що й трапилось. Услід їм пролунало кілька пострілів.

Пробігли втікачі через городи, соняшники, через леваду, гречку. Вже недалеко й ліс у яру. Стали, оглянулись.

— Що ж його робити?
— Тікаймо до лісу! Кажуть, там деся партизани!
— А може, той... ай-ай-ай! Глянь!
— Он уже біжать, гляньте! Он-он-он! Женуться!

- Та ні?!
- Вони, їй-бо, вони... Миколай! Будь ти неладне нехай!
- А, ходім додому. Чого ж ми тут стоїмо справді?
- А що? Хіба ми що?
- Та ми ж нічого. Ну, стоїмо.
- А чого тікав?
- Та хто його знає? Побіг, то й тікав. А ти чого?
- Та й я ж отак... Миколай!..

Микола оглянувся. Товариші стояли далеко позаду в нерішучості.

- Гей, хлопці! Не спиняйтесь, загинете!
 - Га?
 - Не спиняйтесь!
 - Та ми, мабуть, вернемось додому? Чого, справді, бігти?
 - Хіба ми що?
 - Та ми ж нічого.
 - Не стійте!
 - Ні, Миколай! Остаємось!.. А справді, ну куди його тікати?
 - І чого, справді?
 - Га?! Чи як ви, хлопці?
 - Та проживем якось!
 - Поживем — побачим... поживем так!
 - Не поживете! Не буде миру! — гукав Микола до хлопців.— Будете в ярмах землю орати! Та поженуть вас у неволю! Та стрілятимете один одного, як Павло батька, товариші!..
 - Га?.. Ходімте, годі...
 - Миру захотіли? Не буде вам миру. Не буде!
 - Годі лякати!.. Пішли?
 - Пождіть... Га?
 - Гойдатиметесь на шибеницях, та не вернеться доля! Проща-ай!
- Довго дивилися хлопці услід Миколаю. Хто ж його знає, чи його йти, чи не йти. Замислились вони, опустивши голови, і рішили, очевидно, не йти.

У грізну велику годину життя свого народу не вистачило у них ні розуму, ні великості душі. Під тиском найтяжчих обставин не одійшли вони на схід зі своїм великим товариством, що йому потім судила доля здивувати світ своїми подвигами. Звиклі до типової безвідповідальності, позбавлені знання урочистої заборони і святості заклику, мляві їх натури не піднялися до висот розуміння ходу історії, що кликали їх до велетенського бою, до надзвичайного. І ніхто не став їм у пригоді з славних прадідів історії, великих воїнів, бо не вчили їх історії. Не змогли й близькі рідні герої революції, бо не шанували їх пам'ять у селі. Серед перших ударів долі загубили вони присягу свою, бо слово «священна» не дзвеніло в їх серцях урочистим дзвоном. Вони були духовно беззбройні, наївні й короткозорі. Сувородійсність скоро розкрила їм очі. Широко востаннє розкрились вони, все побачили, та було вже пізно:

повисли хлопці на німецькій шибениці рядочком, як стояли, на майдані в своєму безталанному селі.

І вішателі з Людвігом Краузом, сміючись і жартуючи, вже готували шибениці й для всієї компанії, що була в клуні при вбивстві Купріяна Хуторного. Людвіг був щасливий. Він діяв.

Уже вели побитих дезертирів і оточенців у синяках. Вже лупцювали їх конвоїри по чім попало на ходу.

— Ну, собако! Пропадеш же й ти! Ай! Пропадеш, батьковбивцець!

— Иди, йди,— пробубонів Павло. Він був уже в числі конвоїрів.

— Ух ти, убийбатько! Іуда!

— Я не вбивав. Не мучте мене. Вони самі на кулю напоролись!

— Га! А ми самі на шибеницю йдемо?! Через тебе, сучий сину!

— Я не знаю. Я не суддя вам. Я сторожа, мені приказано. Що я буду робить?!

— Рус! Замокни, свиня! — гаркнув німецький єфрейтор і ще раз оперезав бідолаху по спині.

Лаврін Запорожець швидко ввійшов у хату.

— Тату, ідіть мерщій на збори. Вони вас уб'ють,— промовила Олеся з сінєй.

— Залиш мене,— глухо наказав Запорожець. Олеся хутко причинила двері. Упавши на тапчан у сінях, вона затужила.

Оставшись один, Запорожець зняв з покуття портрет Сталіна.

— Прощайте, товаришу. Не думали ми з вами, що так вийде, та сталося — не малою, великою кров'ю на [свій] території,— тихо промовив він до портрета.— Що буде з народом нашим? Виживе він чи загине, що й сліду не стане ніякого? Розженуть його по каторгах та по лісах, байраках та гнилих болотах, як вовків сіромах, та натруять одне на одного, так що й живі завидуватимуть мертвим. Горе нам... Народ безсмертний, ви казали, товаришу мій. Ой, важке наше безсмертя! Важка доля народна... чую смерть.

Почувся стук у двері.

— Прощайте, йдуть.— Лаврін повернув портрет до стіни й поставив долі.

— Іду!

Лаврін вийшов у сіню.

— Тату! — кинулась до нього Олеся.

— Прощай, доню,— тихо промовив Лаврін і вийшов.

— Що це за аморальна область? — блиснув хижим оком полковник Ернст фон Крауз, поглядаючи на селян, що стояли перед ним на майдані.— Тікають старости в партизанські банди, тікають начальники поліції. Тут банда дезертирів нападає на поліція Павла Хуторного і теж тікає до лісу. Я чесний німець, батько, мушу банду вішати! Вас іст дас?

Лаврін слухав цю моторошну промову і внутрішньо готовивсь прийняти смерть достойно й просто, щоб хоч не просити ні про що катюг.

Загибель Савки й старого батька і поранення жінки тяжко пригнули його.

— Я знаю, ваші уші знаходяться в Лондоні, а серце в Москві! — говорив фон Крауз. — Але не забувайте, що ваші спини перебувають на Україні і ваші шибиениці теж. Я наказую встаннє обрати старосту. Називайте кандидата. Ну, біте!

— Нема в нас такого!

— Що вони кажуть, фатер?

— Одмовляються.

— Фойєррр! — крикнув Людвіг Крауз.

Загрімилі кулемети, засичали кулі понад головами і раптом стихли.

— Нема! Не годимося для староства!

— Фойєр!!! — ще раз подав команду Людвіг.

Село стояло по горло в воді під млином. Була ніч.

— Нема! Не можемо обрати! — гукали в темряві з-під млина. — Нема!

Плакали жінки під вербами понад берегами, понад осокою. Плакали діти.

— Тату, тату! — гукали.

— Кажіть, тату, кажіть що-небудь.

Загорілось півдесятка хат. Освітило людей у воді.

Лаврін стояв під руки в воді, притулившись до гнилої палі од старого мосту.

— Лаврін, прийми гріх на душу.

— Лаврін, у тебе сини в армії. Що тобі? Прийми тягар. Прийми, Лаврін Михайлович.

— Кому, як не тобі, Лавріне, — гомоніли люди, закликаючи в воді. Вже декому не вистачило сил, і дужчі підтримували недужих.

— Лаврін, рятуй, бо заклакнемо к такій матері. Соглашайся, та ходім уже поснідаєм, — сказав посинілий од холоду Мина Товченко, сусід Лавріна.

— Ну, хай буде так, — сказав Запорожець.

Ранком фон Крауз, вдоволений з доброго сну, сніданку, приємного купання, у строкатій піжамі підійшов до млина.

— Гутен таг, україніше льйте! Ві гейт ес інен? Іх габе гехерт дас зі волен ніхт кайн кандидатур староста каварит. Дас зеер шаде, ніхт? — весело глузував він, витираючи товсту шию пухнатим рожевим рушником. — Абер унмеґліх зо філь ін калът васер штеєн, ніхт вар? Біте, комен зі гір, унд подумайте нох айн маль... Немножко. Ну, пожалуйте ста...

Селяни почали виходити з води.

— Вер ду гаст гезахт?

— Запорожець Лаврін, — сказав Людвіг.

— Запорожець? О, дас файне наме! Хайль Гітлер! — крикнув раптом Ернст Крауз так голосно, що навіть коні й гуси перелякались.

— Дозвольте, господин начальник, ваше високоблагородіє,— сказав літній якийсь чоловік і, знявши шапку, вийшов трохи вперед. Його не було між селянами. Він тільки що з'явивсь, він відрізнявся від усіх. Тихий гомін пішов по натовпу. Селяни взнали куркуля Григорія Заброду.

— Заброда!

— Як же це так, прошу прощення. Я біг сюди з Північного Сибіру через фронт, повз гадюкою, ліз, котився бубоном. Велику книгу можна написати про мої страждання! І ось прибіг,— Запорожець! Цей же чоловік голова колгоспу,— грізно сказав Заброда.— Який же він староста. Він же мене виселяв до Сибіру!

— Ну?!

— У нього п'ять синів у Червоній Армії. І всі комуністи, як я чув!

— П'ять синів? — звернувся Крауз до Запорожця.

— Так точно, п'ять,— одповів Запорожець.

— Чудесно. П'ять синів на війні... О, дас іст патріотизмус! Очень хороший староста.

— Еге. А ось куркуль Заброда думав, чи не його часом настановите! — сказав Товченко, очевидно, вдоволений поворотом діла.

— Заброда? Вер іст Заброда?

— Куркуль. З Сибіру повернувся. Великий мироїд!

— Заброда? Ком гір, мерзотник! — розсердився фон Крауз.

Заброда підійшов.

— Ти хочеш старостою бути, пес?

— Я думав...

— Ти думав, що це повернувся капіталізмус? Кайн капіталізмус, зондерн дойче націонал-соціалізмус! Ферштейст ду, гунд!

— Йаволь!...— зблід Заброда.

— Чим ти заслужив староство у народу?

— Та ви знаєте, ваше високоблагородіє, що це за народ?

— Замовч, сволоч! — Фон Крауз з усієї сили ударив Заброду по морді разів чотири.

— Фатер! Ідея,— сказав Людвіг.— Це чудесний начальник поліції!

— Поліцай! Ідея... Ага... Да. Альзо, будеш начальником поліції! Ду!

— Не хочемо Заброди! Не хочем! Не треба!

— Знаємо ми Заброду!

— Господин начальник!

— Не треба! — загуло в народі.

— Ахтунг! Нас интересують ваші позитивні думки. А негативні ні. Ви зіпсовані критицизмом. Много політики. Не треба політики. Треба пахать хліб, масло, яйка. Молитись богу... Ця людина...

— Погана людина.

— Дас шаде ніхт! Начальник поліції не повинен бути гарною людиною. Начальник поліції — ето курва-поліцай, а він интересує нас саме

з цих позицій. Це вас не совіцька анархія. Ферштеєн зі?.. Плятц! Заброда витягся і скам'янів як стовп.

— Вірно. Істинна правда!— сказав твердо й переконливо Мина Товченик.

— Дозвольте? — Мина трохи вийшов вперед.

— Ну.

— Уже, казав той, якщо воно до того й прийшло, що замість міліції, сказати б, замість простака вже треба падлєца чи курву, так тут уже, товариші, помилки нема. Вірно вам кажу. Бо такої падлюки, як Заброда, не то що в районі... куди там... одне слово, перехідне німецьке знамя може получить за підлоту.

Всі засміялися. Засміявся й сам Товченик.

— От времена...

— Чого вони сміються, фатер? — спитав Людвіг Крауз.— Рye!

— Рye! Подайте один одному руки. Ну! — почервонів од гніву Ернст фон Крауз.

Два непримиренні вороги Лаврін Запорожець і Максим Заброда подали один одному руки, розстрілявши тут же один одного очима.

Минали дні, минали ночі в загравах пожеж. Минуло літо. Мокра осінь. Розбухли холодні болота у дрібних дощах. Горіло. Над очеретами туман і дим. Крякали міні у багновищах серед людей. У гнилицях потопало юнацтво.

— Рятуйте! Ой ряту-у-у...

— Тихо!

По шию, по рот у холодній воді брели болотами на схід многі тисячі бездоганних героїв-страдальців, немов розкидані негодою величезні журавлині ключі. Піднімали над мокрими головами рідну свою зброю, партійні квитки, все, що було дорогого, виносили віру в серцях, і болотна брудна гнила вода нагрівалася од гарячої невмирущої людської віри в перемогу і од крові, вічної світлої пам'яті героїв.

Не раз і не два гомоніли вони з ворогами в гучних кривавих бесідах. Багато ворожих кладовищ лишали вони за собою і самі полягали в великому числі, прийнявши чесно труд і страх боїв і саму смерть.

По всіх роздоріжжях чули люди вночі, як стогнала в журбі земля, як вили пси свою собачу тугу і плакали вдови.

О українська земле, як укривавилась ти! Ріки кров'ю поналивано, озера слізьми та жалем. Байраки й переправи трупом запалися, гноєм і передсмертною блювотою. Степи гнівом утопано, та прокляттям, та тугою і жалем.

— Товариші! Братці! Прийміть ранених! Підвезіть! — кричали поранені на сумному шляху. Одступало військо. Пролітали вантажні машини різних снабів, воєнторгів, управлінь, поставчань. Холодні, злі шофери, здавалося, не бачили нічого на дорозі. Не бачили й пасажири. Чимало серед них було нікчемних людей, позбавлених глибокого розуміння на-

родної трагедії. Недорозвиненість звичайних людських відносин, скука формалізму, відомствена байдужість чи просто відсутність людської уяви і тупий егоїзм котили їх на державних гумових колесах мимо поранених.

— Товариші, пожалійте!..— благали поранені.

— Стий, стрілятиму! — кричав поранений Роман Запорожець.— Стий!

— Ну, що ж воно робиться! Скажіть мені, чому ми такі погані? — плакався ранений юнак з перебитою ногою.— Товариш командир, програма яка! Сама найвища в світі. А ми ось які, гляньте! Підвезіть ранених, розтуди вашу матір! — і заплакав. Пролітали машини, як осінній лист.

Василь Кравчина, поранений в руку, одступав по дорозі з групою добре озброєних бійців, і тяжкий сором і гнів розтинали його душу. Він почував себе винуватим перед людьми, що дивились на нього з вікон і тротуарів маленького міста. В їх очах він читав мовчазний грікий докір, і смутки, і страх. Це саме почували й бійці. Виснажені обличчя їх були злі і похмурі. Довгі відходи, сум і горе важких утрат пригнобило всіх. Трудно було одрізнити бійця од командира.

— Скажіть мені, товаришу, чому ми такі оце, га?— звернувся до Кравчини молодий боєць.— Чому? Що це таке? Підвезіть ранених, сволочі!

— Вперед! — весело махали руками воєнторгівці. Вони були раді, що від'їжджають з небезпечного міста на схід ще за одну ріку, що машина справна, що шофер, який лежав під машиною догоричерева цілих шість годин колуपाючись, від чого всі вони трохи не збожеволіли, все ж таки машину осідлав. Душі у людей були малесенькі, кишенькові, портативні, зовсім не пристосовані до великого горя. Вони вирости в атмосфері легкого успіху і радощів. Суворі, мужня доба необхідності давно вже здавалася їм закінченою, перейденою, і вони плавали вже кілька літ в царстві свободи, мов рибки в тихій неглибокій річечці, де було завжди видне і дно, і небо, і лататтячко, й омутець.

— Гляньте, котяться, сволочі! Ранених кидають!.. Що це?

— Не знаю. Я сам така ж сволоч,— відповів машинально Кравчина.

— Га?

— Я жінку кинув.

— Ну? А я кинув батька, матір і сестру. Олеся сестра! — сказав Іван Запорожець.

— Олеся?

— Олеся.

— Дивно. І жінка моя Олеся. Олеся...

— Де?

— У тому, як його... Ай, забув... Коло перелази кинув... Ах, убити б мене треба!..— гірко зітхнув Кравчина.

— Не знаю я, товариш командир, що воно й до чого, ну почуваю отут,— Іван Запорожець постукав себе кулаком у груди,— не вміли ми жити як слідує. Ні, ні...

В районному місті, серед метушні й зловісної розгубленості, вбігають до голови Н. Лиманчука дві красиві дівчини.

— Що вам треба?

— Скажіть!..— хвилювались вони, ледве дихаючи.

— Що сказати? Що вам треба, що?

— Скажіть нам...

— Що сказати, що, ну? Ну що, що, ну? Алло, алло!

— Ми вчительки, комсомолки...

— Всі ви комсомолки!.. Ну що?

— Ми боїмося! Може б, ми втекли.

— Га?

— Чи буде наше місто здаватися ворогу?

— Яке місто? Як ви смієте? Хто вас прислав? П'ята колона?

— Так ми?..

— Паніку сіяти!.. Алло... Алло!

— Ми...

— Вийдіть зараз же з кабінету, щоб я вас тут не бачив! Це місто ніколи не буде зайняте!

Лиманчук метушився по кабінету, мов поганенький актор по провінційній сцені:

— Ідіть!

— Ну, спасибі вам.

— Ніколи, чуєте? Ні за що! Не вийде!

— Неправда. Не слухайте його, товаришки,— сказав Василь Кравчина, увійшовши до кабінету. Він чув лише останні вигуки голови, але йому зараз вже була ясна вся картина розмови цього отця міста з своїми нещасливими громадянами.

— Неправда. Це місто ми покидаємо. Тікайте, дівчата. Поки не пізно — тікайте, бо горе вам буде.

— Ви хто такий? Як ви смієте? Ви знаєте, що за це?..— хорохорився голова, рвучи на дрібні шматочки якісь секретні папери. Він був великим любителем різних секретних паперів, секретних справ, секретних інструкцій, постанов, рішень. Це возвишало його в очах громадян міста і надавало йому досить довгі роки особливої респектабельності. Він засекретив ними свою провінціальну дурість і глибоку байдужість до людини. Він був позбавлений уяви, як і всяка людина з сонним в'ялим серцем. Він звик до своєї посади. Йому ні разу не приходило в голову, що по суті кажучи, єдине, що він засекречував, це була його засекречена таким чином дурість.

— Що ти мелеш оцим комсомолкам? Що ти брешеш? Для чого? Во ім'я чого ти брешеш, гад? — Василь Кравчина був темний як ніч. Неправимий промах, навіть не промах, а злочин, що заподіяв він Олесі,

не забравши її силою з собою, мучив його і не давав йому покою ні вдень ні вночі. Спонтелічений і приспаний отакими холодними молодцями, що вигукували в кожному місті, мов папуги, бадьорі вигуки, вроді: «Ніколи враг не пройде», вигуки, на які ніхто їх не уповноважував, він кинув при битій дорозі дорогоцінну свою долю — Олесю — і тільки зараз на довгих важких шляхах відступу, оглядаючись на всіх перехрестях, чи не летить десь до нього казковою птицею рідна його доля, тільки зараз відчув він уповні своє горе.

— Тікайте, сестри мої, тікайте. Бо прийдуть німці, понівечать вас, заразять хворобами, поженуть у неволю, а цей незгораємий шкаф, — показав Василь на голову, — що збирається тікати, повернеться потім та й судитиме вас за розпусту.

— Я вас заарештую! Алло! Алло! — загукав голова Лиманчук, смикаючи телефонну шворку і дмухаючи в телефон, мов у самоварну трубу. — Мене партія поставила!..

— Товариші, не можу. Не можу, точно. Вам понятно?

Товстуватий чоловік з двома шпалами доказував спокійно і лагідно, навіть з доброю усмішкою, немов досвідчений вихователь вередливим дітям, що він не може їх взяти до свого грузовика, бо хоча грузовик його і напівпорожній, зате на ньому лежать секретні речі. Крім того, взагалі не можна брати нікого, що це заборонено наказом. Тому він радив не стояти на дорозі і не загрожувати йому, а пропустити.

— Понятно?

— Товаришу, — так візьміть дівчаток оцих-о і раненого, — просив Кравчина.

— Товаришу, я везу воєнний груз, пойміте.

— А я ранений, хіба я не груз?! Твою мать нехай, смотри! — І ранений в ногу Іван Запорожець почав хутко розбинтовувати свою ногу.

— Товаришу, ви мені цього не показуйте, ви не загрожуйте мені раною.

— Я не загрожую.

— Я принципіально не можу.

— Що?

— Так об'ясніть нам.

— Товариші, діло не в рані, а в принципі, в приказі.

— Діло в стражданні! — сказала дівчина.

— Це не військовий разговор. Ви знаєте, які були випадки! Отак підвозили, а потім підвезені кидалися з ножами на спину.

— Товаришу, цей ранений — член ЦК комсомолу! Він не кинеється.

— Не можу. Не можу!

— Вірно! Не беріть ні дівчат, ні мене! — сказав раптом Іван. — Бо кинемось на машини і задушимо, як гадюку. Дайте йому дорогу! Котись!

— Давай!

— Товаришу командир, ну, що ви скажете? — звернувся Іван до Кравчини.

— Скажу, що війна буде довга. І крові нашої проллється багато, більш ніж би могло пролитись. І страждань.

Відходили бійці по брудному шляху, оглядаючись на захід в тяжкому смутку. І, проклинаючи свої недоліки, які здавалися їм справжньою причиною відступу на схід, не знали вони, як багато великих діл судилося їм звершити, як багато судилося пролити крові на безкрай своїй землі і які холодні калькулятори дозуватимуть їхню кров у заморських кабінетах.

Орали землю в ярмах і шлеях. Шестеро в плузі, сьомий за плугом — Мина Товченик.

— Гей, гей! — поганяє Мина дезертирство і оточенство.

— Прав уже мовчки, не дратуй! — сердився в ярмі старий колгоспник Левко Цар.

Товченик. Тягни, тягни, бугай!

Нехода. Ой, яка ж пекельна мука!

Журавель. Ах, якби я був в армії. Хай би мене ранило, контузило в боях щодня, який би я був щасливий!

Товченик. Годі молоти чортзна-що!

Левко Цар. А чого тікав?

Журавель. Розгубився якимось і не міг понять сам себе. Броня тонка.

Чубенко. Еге. Крові злякався!

Левко Цар. Та не гарикай там...

Товченик. Но-о!

Левко Цар. Я не людина вже. Я кінь. Ганьба, ганьба... О ганьба... Дай перепочити. Падаю.

Товченик. Не дам. Стрілятимуть. Он уже дивляться, гади... *(Оглядається вбік)*.

Жандарми з автоматами доглядали оранку.

Нехода. Тягніть уже, чорти б вашого батька потягли!

Чубенко. Ой!

Цар. Ех, колись воно не так було. По-другому виховували.

Нехода. Краще?

Цар. Краще.

Нехода. Так чого ж вас так добре виховали, а ви нас так погано? Та ще й лаєтесь? Ага, мовчиш, стара собако!

Цар. А, глупак...

Нехода. Сам ти дурень!

Журавель. Ну годі там!

Чубенко. Таж колись в історії, кажуть, теж запрягали нашого брата не раз...

Товченик. Но-о! Годі вам тут сторію товкти!

Л е в к о Ц а р. Я думаю, що такого ката, як наш староста Лаврін Запорожець, так, мо', ще й сторія не знала.

Т о в ч е н и к. Самі вибрали.

Н е х о д а. От каїн! Отак людей мучити в ярмах!

Ч у б е н к о. Гірше Заброди. Камінь не людина.

Величезна згряя вороння піднялась над соняшниками і затулила небо.

Чути — «кра-кра-кра!»

— Пожалійте людей, тату. Що ви робите? — Олеся підійшла до батька-старости рішуча й схвильована.

— Яких?

— Нащо ви людьми орете?

— Вони мене на це обрали.

— Як на це?

— Чого вони хочуть?

— Вони не хочуть ходити в ярмах!

— Нехай не ходять.

— Ну, тату!

— Я тебе питаю, чого вони хочуть?

— Я не знаю.

— А ти взнай. Заступниця.

— Я вже не можу людям в очі дивитись. Вони нас ненавидять.

— А кого вони люблять?

— Тату! Що з вами?

— Я тебе питаю, що вони люблять? Заступниця!

— Вони в ярмах...

— Не хотіли ярем, треба було битися за волю.

— Не могли всі битися...

— На жаль, це так. Але будуть битися. А хто не буде — вмере.

— Тату, вони вас уб'ють.

— Знаю. Така вже моя гра. Не вони вб'ють, уб'ють німці. Не вб'ють німці, наші, повернувшись, уб'ють. Фашистський прихвостень... Жалько людей... А мені себе жалько. На мене, проклятого, повісили все зло. Староста-собака! Староста-кат! А там, дивись, сини одмовляться!

Щось постукало в двері.

— Вийди з хати.

Ввійшло до хати двоє незнайомий людей. Стемніло. Розмовляли пошепки.

У застінку били й катували людей. Чути було крики і стогін. Постріли, і падіння, і вдари об стіну. Когось виносили і викидали в яму.

Ернст фон Крауз з'явився в дверях. Він був мокрий од збудження і важко дихав. Ніби це не він катував людей, а його самого пекли огнем,

і розтинали до нестями. Очі його горіли, як у хижого звіра, і тремтіли білі губи.

— Васер!..

Він почав митися холодною водою, вигукуючи по-німецьки якісь огидні лайки. Поліцаї стояли коло нього мокрі од жаху. Він сів і застогнав, майже непритомний. У нього почався сердечний припадок. Він велів покликати Заброду. Ввійшов Заброда.

— Мовчать?

— Так, клянуся, господин полковник, ваше високоблагородіє, клянуся вам каторгою, богом, це все робота Запорожця.

— Що ти знаєш?

— Нічого не знаю.

— У...— Крауз вистрілив у Заброду, але пострілу не сталося, і він шпурнув порожній револьвер прямо в лице Заброді.

— Я не сплю ночами. Я заганяю усю поліцію. І хоч би тобі що-небудь. Нічогісінько. Орють у ярмах, молотять, а хліба нема, корови пропадають, і все мовчить, і проклинає ніби Запорожця, і щось тут є, от-от-от-от!..

Фон Крауз знову спалахнув і кинувся на Заброду.

— Я тебе повішу. Чуєш? За що я тобі дав землю? Завойовану кров'ю моїх солдатів! Свиня! Щоб тебе, паршивого куркуля, даром годувати? Гунд!

І старий катюга Ернст фон Крауз так застукав об стіну головою Заброди, що стіна затряслась.

— Клянуся, Запорожець... Запорожець...— стогнав Заброда. Ернст фонт Крауз задихався од люті.

— Фатер, заспокойся, що ти робиш? — вбіг Людвіг. Одштовхнувши Заброду, він обняв батька.

— О мій хлопчику, майн лібе кінд,— розм'як якось Крауз,— ніхто нас, німців, не розуміє, ніхто! Ай!!!

Фон Крауз увійшов до Лавріна Запорожця чистий, гарно вдягнений, з пакунком.

К р а у з. Здрастуй, Лавріне! Як твоє здоров'є?

З а п о р о ж е ц ь. Драстуйте, господин полковник.

К р а у з. Не господин, а по-українському — пане полковник.

З а п о р о ж е ц ь. Звиніть, ми люди прості, до панства, казав той, не той.

К р а у з. Як жінка? Видужує?

З а п о р о ж е ц ь. Помаленьку.

Т е т я н а. (З-за стіни). Спасибі.

К р а у з. А, фрау Тетяна... Як діти?

Т е т я н а. Ох!

З а п о р о ж е ц ь. Та хто ж їх знає? Десь...

К р а у з. Б'ються. Десь уже на Уралі.

Запорожець. На Уралі?
Крауз. Еге. Шкода, коли б...
Запорожець. О, коли б вони були тут, все було б по-другому.
Вони б усім показали дорогу.
Крауз. Я чув, один вернувся і ховається.
Запорожець. А, балакають.
Крауз. Жаль, хм... До чого народ зіпсовано! Все доносять. Кле-
вещуть один на одного.
Запорожець. Від дурості.
Крауз. Да... Дивлюсь я оце на молодь. Погана молодь пішла. Лег-
коважна. Це тільки ми з тобою розумієм, старики. Га?
Запорожець. Та таке якесь дійствітельно.
Крауз. Повна розпуста. Ну, повна розпуста. Матеріалісти.
Запорожець. Еге.
Крауз. Ти повіриш, у нас уже є офіцери, що не вміють писать гра-
мотно. Єдиний ідеал — нажива.
Запорожець. Та в нас теж чогось би там такого, так не дуже, ну,
звісно, всякі.
Крауз. Да?
Запорожець. Один за другого не того...
Крауз. Не що?
Запорожець. Не думають про хороше. Ну хоч плач.
Крауз. Хліб ховають. Заброда каже...
Запорожець. Пусте.
Крауз. Зникають в ліс.
Запорожець. Да ні, поки всі дома.
Крауз. Боюсь, як би чого не сталося.
Запорожець. А що?
Крауз. Зараз набираєм до Німеччини на оборонну роботу.
Запорожець. Чув.
Крауз. Ой, боюсь, щоб не довелось вішати. Закон!
Запорожець. До цього, бачу, йде.
Крауз. Да? Ти мене розумієш, отже?
Запорожець. Я й сам от думаю, що слід було б урятувати й по-
слати до Німеччини сотню молоді на роботи.
Крауз. О, Лаврін. У тебе розум, як у німця.
Запорожець. А...
Крауз. О, ти у нас далеко підеш.
Запорожець. Ось я склав список. Тут самі здорові і красиві.
Нате!

На другий день затужила вся вулиця. У село в'їхав Людвіг Крауз з чималим загоном жандармерії. Автомашини з кулеметами розташувались на всіх виїздах з села, люди в тривозі визирали з вікон.

Христя вбігла до Олесі в сіни, вся в сльозах.

— Тіточко! Тітко Тетяно!
Олеся вибігла з хати.
— Олесю!
— Христе!
— Олесю, людей забирають до Німеччини!
— Що ти?
— Батько твій. Чула?
— Що?
— Список склав, і я в тім списку!
— Хто тобі казав?
— Павло.
— Бреше!
— А йому Заброда, начальник. Он як! Чому я в тім списку? Га? —
Христя дивилась на Олесю з неприхованою ненавистю.
— Христе!
— Чому тебе нема? Людей продаєте?! Вислужуєтесь?
— Христе!..

Заброда стояв перед фон Краузом і тремтів.

— Коли ти появився, тоді коло річки, пам'ятаєш, я зразу побачив, що ти мерзотник,— говорив Крауз, розглядаючи Заброду з деяким здивуванням, як не зовсім зрозумілий людський феномен.

— Але я ніколи не міг подумати, щоб твоя твариняча, та навіть не твариняча, чорт тебе знає яка, мерзота, ненависть і зло доходили до цього. Ти мене розумієш?

— Нікак нет!

— Ху-х!..

— Нащо ти вислужуєшся передо мною? Нащо ти з такою радістю доносиш на людей, виколупуєш їхні старі мізерні злочини, помилки?

— Я ненавиджу Радянську владу.

— Але ти українець?

— Так точно!

— Так як же ти?.. Ми ж твої вороги... Ми ж завоювали вас... Пам'ятаєш, Людвіг, я тобі казав... Ось чистий зразок,— звернувся Крауз до Людвіга.— Як ти можеш?..

— Клянусь честю!..

— Мовчать! Він буде мені говорити про честь! Нащо ти набріхуєш на Запорожця? Мовчать! На. От список всіх людей, що слідує вирядити до Німеччини на роботи. Годі байдики бити! Знаєш, хто склав? Запорожець. Єдина чесна людина в селі. Сволочі!

— Дозвольте,— сказав Заброда, проглянувши список.

— Ну?

— Вбийте, не вірю Запорожцю. І вам не раджу.

— Що ти знаєш?

— Поки що нічого.

— Ти диявол.

— Ваше високоблагородіє,— стрепенувся раптом Заброда. В його похмурих очах засвітився якийсь намір.— От коли він увійде у хату і впише в список свою дочку, єдину дочку, тоді називайте мене дияволом, сатаною, чим хочете. А поки я бачу, що цього нема, дозвольте мені думать...

— Інтересно. Га? — переглянулись німці. Тут Лаврін Запорожець не витримав і постукав у двері. Він чув за дверима слова Заброди.

— Що тобі? — нахмурився Крауз.

— Я прийшов сказати вам про одну свою помилку,— тихо промовив Запорожець, підійшовши до Крауза.— Народ хвилюється, і це моя вина. Я ж дочку свою не вніс до списку. Признаюсь, пожалів. Батьківська слабість. Простіть.

— Що ти, Лаврін?

— Пишіть дочку. Сила прикладу — велике діло! Пробачте, що збagnув не зразу.

— О Лавріне, ти переміг мене,— сказав схвильовано Крауз.— Я хотів просити тебе про дочку.

Крауз поглянув на Заброду. Заброда зблід увесь і тяжко задихав.

— Тату?!

— Чув.

— Скажіть, що це неправда!

— Ні, доню. Це правда. Збирайся у дорогу.

— Мамо!

— Лавріне! Що ти робиш? — Тетяна стояла в дверях худа-худа, жовта.

— Помовч, Тетяно. Олеся поїде до Німеччини.

— На загибель?

— Ні... Олесю, вийди з хати...— Олеся вийшла в сіни.— Коли одвезеш Олесю на станцію, не вертайся в село. Все може бути.

— Що ти?

— Й ця хата може скоро згорить.

— Лавріне!

— Мовчу.

— Я не поїду! — закричала Олеся в дверях.

В хату ввійшов Мина Товчник.

— От світ настав! За границю не хочать їхати. Там же люди які та декалони! Хоча вже ми, говорять, зараз заграниця, га? Гутен таг вам з маком!

— Мина. Ти чув таке?..— затужила Тетяна.

— Ну? — сказав Мина, підійшовши до Лавріна і ніби затуляючи його од Тетяни.

— На, ховай,— тихо сказав Лаврін.— Не жалій ні коней, нічого, чуєш? Знайди і передай, щоб зразу виходили, як тільки прочитають.

— А куди виходити?
— Там все написано. Пам'ятай, Мина, у твоїх руках судьба. На посвідчення на подорож.
— Куди це ти? — спитала Тетяна.
— Не твоє бабське діло. Ауфвідерзейн, — сказав Мина і з таємничим виглядом вийшов з хати.

Повернувшись додому, він звелів своїй дружині Одарці подавати обід, а синові звелів спішно запрягати коня.

— А куди це ви, батьку, їдете? — спитав Мину з сіней молодий його син, поліцей Устим.

— Не твого поліцейського ума розпорядження, — одповів Мина, доїдаючи свій обід. — Іди запрягай!

— А що пак це за бомага у тебе в шапці? — спитала стара Одарка Товчениха, готуючи коло печі харч на дорогу.

— Знов-таки не ваше діло, — озвався з-за столу Мина.

Устим вийшов запрягати коня, а за ним і його приятель поліцей Павло Хуторний, забравши непомітно листа.

Незліченними ешелонами вивозили в Німеччину українських людей. Горе розлилось по недобитих вокзалах і стогін розлук.

Олеся притулилась до матері і, цілуючи худу воскову материну руку, промовляла тихо, утопаючи в нестерпній тузі:

— Прощайте, матінко моя рідна, не забувайте мене, не забудете? А коли вернуться наші з війни, передайте... Ой, не вернуться, мамо...

Олеся плакала. Вона відчувала своєю чистою дівочою душею, що вже ніколи не побачити їй своєї тихої доброї матері.

— Донечко моя, дівчинко, до останнього подиху свого молитимусь я зорями вечірніми й ранешніми, щоб обминуло тебе горе лихе і лихая поруга. Щоб вистачило тобі силовки у неволі, щоб не покинула тебе надія, голубонько моя... — тужила мати Тетяна Запорожчиха, пригортаючи до себе дочку востаннє.

— Не вернуться, мамо. Не побачу я вже ні Романа, ні Василя... Рознесе нас по всьому світу, хто збере нас, матінко? Хто? Хто нас покличе? Мамо, мамо!

— Збере. Вір, донечко, як би тобі не було важко, вір, надійся, вір, дитинонько моя.

— О матінко, які ж ми нещасливі! Яка нещаслива земля наша!

Плакали люди навколо. Прощалися матері з дочками, сестри з братами-каліками та малими дітьми.

Плакали обідрані, покинуті діти, розлучалися з матерями, розкидало їх на всі сторони.

Щоб цілий, може, вік уже шукати одне одного у розпачі, і не знайти до смерті, і сліду не лишити ніякого.

Одні лиш тупоголові німецькі вбивці спокійно походжали поміж нещасними і заганяли їх по вагонах, як худобу. Та оркестр на вокзалі

заглушував плач і одчайдушні крики людей. Свисток. Останній вибух розпачливого крику з вікна. Хтось упав на рейки. Рушив поїзд.

Шість матерів убогих упали на рейки, піднявши руки до неба. Поїзд не спинивсь. Та з півдесятка чоловіків тут же розстріляли, між іншим, для порядку.

Грає оркестр.

Поїзд, переповнений невольницями, побитими чоловіками, кіньми та биками, рушив на захід.

Пропливали широкі сірі неорані українські лани, розбиті вокзали, зруйновані міста і чорні вікна спалених домів. Тетяна стояла мов кам'яна, коли підійшов до неї поліцай Іван Гаркавенко.

— Тікайте, Тетяно Остапівно! Дядька вашого заарештовано.

Коли жандарми поставили перед фон Краузом Лавріна Запорожця, побитого, у порваній одежі і знесиленого нерівною боротьбою, Ернст фон Крауз трохи не збожеволів од сказу. Проте він стримав себе, почувавши, що одна хвилина гніву вже може погубити його. Важко дихаючи, блідий, він дивився на Запорожця і довго не міг вимовити слова.

— Ти зібрав сотню юнаків і дівчат, щоб відправити їх в партизанський загін? — спитав він несподівано спокійним звичайним тоном.

— Да.

— Ти послав партизанам ось цього...

— Да. Цього листа я послав до партизан, щоб вони знищили по дорозі охорону і забрали до себе молодь.

— І твою дочку?

— Да.

— Молодь і дочка виїхали до Німеччини, хата твоя спалена, жінка вбита.

— Знаю.

— Ти страждаєш?

— Ні.

— Чому?

— Я тебе ненавиджу.

— Слухай. Я не буду тебе бити зараз. Я втомився сьогодні од биття, — сказав Ернст фон Крауз. Він знову був мокрий од поту і блідий. Його душила жаба. Він задихавсь. — Я апелюю до твого розуму.

— Я мовчатиму.

— В даній ситуації ти не маєш підстав так відповідати. Війна є війна. Скажи, де партизани і хто тут з ними зв'язаний. Тоді я тебе тихо повішу, ай... ух-х!

— Я мовчатиму.

— Ай... Ну тоді до завтра. Завтра я матиму свіжий гумор. — Фон Крауз підвівся і поволі підійшов до Запорожця. — Я сам виколу тобі очі, обрубав руки і ноги і одріжу язык. Я не можу просто обійтися з тобою. Я маю свій престиж, а ти, о, ти неабиякий клієнт.

- Іди ти к такій матері, чорт би твою душу побрав нехай.
— Ай, як я ненавиджу тебе, слов'янська собака! — важко задихав фон Крауз.— Ой, хоч би мені вибратись з проклятої цієї країни!
— Не виберешся.
— Помовч. Все одно не застрелю. Буде завтра так, як я сказав...
— Посадити на ніч за дріт! — наказав він жандармам.

Часом уночі заграви пожеж освітлювали поїзд.

Тоді ревли бики в вагонах і ржали коні у тривозі.

І дівчина Христя, висунувши голову з вікна, кричала в степ у розпачі:

— Прощайте!

Поїзд співав долю по степах, по горах, по долинах:

Усі гори зеленіють.
Тільки одна гора чорна.
Тільки одна гора чорна.
Там орала бідна вдова.
Чорна хмара наступала,
Сестра з братом розмовляла.

У товарних вагонах співають дівчата, притулившись одна до одної.

Ой братику, голубоньку,
Прийми діток на зимоньку.

Співала й Христя і, співаючи, думала гірку свою думу. Розтерзану її душу мучили горе і зло на долю, на весь проклятий світ.

— Так... Скажи мені, брате-герою. Скажи мені, сестро-покритко! — промовила вона, немов складаючи пісню про себе.

— Ну, годі, Христе, давайте заспіваєм веселої. Все одно вже. Ну! — розважала її Олеся і, щоб розвіяти тугу, почала:

Летіла зозуля через мою хату,
Сіла на калині та й стала кувати.

Дівчата підхопили. Вийшло ще сумніше.

— Раби.... Розженуть нас по чужих світах, мов чайок у бурю. Буде нас по горах, по долинах, по чужих країнах,— не втихала Христя.

— Христе, тікаймо! — твердо й рішуче прошепотіла до неї Олеся.

Вечоріло. В концентраційному таборі в проваллі за селом невільники позалазили в нори і ляскали зубами од холоду. Під осіннім холодним небом табір здавався великим кладовищем розритих могил, де лежали на дні живі небіжчики. З одної могили тихо підносилася вгору пісня про горе. І не про людське, цур йому, гіркому та некрасивому, а про горе чайки-небоги, що давно-давно колись вивела була чаєнята при битій дорозі. Про далекі чумацькі шляхи і про веселих, безжурних ніби чумаків, що все співали собі, за волами йдучи, та й зігнали чайку, чаєнят забрали. Як билася чайка об дорогу, як припадала вона до сирієї землі, як

жалібно благала співців подорожніх: «Ой верніть мені часнята, я їх рідна мати». Над табором стояв солодкуватий трупний сморід і великий невимовний смуток.

За колючим дротом сидів Лаврін Запорожець і плакав.

На темне небо повиходили зорі.

Запорожець подивився вгору. Небо було велике, урочисте, вічне. Далекі зорі освітлювали його холодним байдужим світлом. Почуття вічності і безмежності світу спустошило його трудну душу і трохи заспокоїло.

«Що смерть моя і смерть моїх дітей? — думав Запорожець. — І що мої мізерні муки, коли зникають в небуття тисячі наших людей. Гинуть родини, гинуть роди без числа і краю...»

— Лаврін... Лаврін... — неначе почувся йому здалека жіночий гук.

Запорожець підвівся і став прислухатись.

— Лаврін... Це ти, Лаврентій? Я принесла тобі їсти! Хліба, картоплі і гниличок...

Він пізнав голос Мотрі Левчихи. Вона притаїлась десь у кущах і тихо-тихо гукала.

— Я зараз покладу коло дроту і втечу. А ти забери та нікому не давай, наїдайся, чуєш? А ранком доїси, дужчий будеш, чуєш?

— Чую, — глухо відповів Лаврін.

— Дивись, я біжу, — тихо погукала Левчиха. І вибігла з кущів просто до нього.

Прогримів постріл — р-р-р...

— Ай! — неначе злякалась Мотря і швиденько упала мертва в пісок. Вузлики пролетів з розгону трохи вперед і впав коло дроту.

І дающа права рука її теж простяглася з розгону вперед і поникла. Запорожець припав до землі і швидко поліз до дроту. З усієї сили він простяг руку до хліба і не дістав.

— Тітко, — прошепотів він, хватаючи пальцями пісок.

Не вернемось, чайко, ти матінко наша.
З'їли твоїх чаєняток, добра була каша.

Розносився з ями над табором тихий чумацький реквієм. Невмирущий голос сивих століть лунав у темряві над терновими дротами.

Над мертвою Левчихою стояв Максим Заброда. На грудях на ремені блищав у нього автомат. Запорожець встав, і вони зразу впізнали один одного.

— Гарно співає недоля, — тихо сказав Заброда. — По собі знаю. Співав я оце в Сибіру по ночах, ой як співав! Де той і голос брався. Було, всі люди плачуть.

Заброда переступив через труп Левчихи і підійшов до дроту.

— Сьогодні б не мішало затягти й тобі що-небудь, га? Прийшов послухати. Заспівай що-небудь, чуєш?

— Се ти вбив? — тихо спитав Запорожець.

— Кого? — Забрודה оглянувся.— А, Левчиха... Та що Левчиха? Мені тебе ось жалько. Ой, болітиме, Лавріне! Зірвуться з твого язика і партизани, і зброя, та буде пізно. Жалько.

— Не треба мені твого жалю.

— Така душа в мене. Ненависть моя до тебе, Лаврін, давня,— як старі пранці, а от прийшов твій смертний час — жалько... Мо', щось придумаєм, га? Скажи, де партизани й зброя?

Заброда близько-близько заглянув Запорожцю в очі. Запорожець зціпив зуби:

— Іди од мене, сатана. Іди погавкай офіцеру, що на мені землі ти не заробиш. Іди!..

— Ну, що ж, вічна тобі пам'ять за таку вдачу. А я, дурний, подумав був...

— Що? Заробить на партизанах? Йуда!

— Еге. Христос найшовся. Я вже заробив і так немало в Сибіру. Хто мене туди загнав з батьками? Хто?

Заброда підняв кулаки і весь затрусився.

— Зводив ти зі мною рахунки по Марксу за століття... Тепер я з тобою по Гітлеру звезду. Ось завтра буде мій ювілей, зап'єм совіцьку владу і Левчиху...

Левчиха лежала маленька і чепурненька у святковій одежі. На ній була чиста сорочка, яку вона давно вже тримала у скрині про смерть, і старовинна довга безрукавка, і нова спідниця чорна у синіх дрібних квіточках. А на шії навіть низочка дрібного коралового намиста з дукачем ще з дівочих літ. Вона немов передчувала свою смерть. Вічний покій вже розливався по її чолу. Воно ніби світилося у присмерку.

— Бач, паскуда, прибралась, мов на паску!

— Не смій так говорити про неї, чуєш! — розгнівався Запорожець.— Не смій, вона свята.

— Хто?

Заброда кинув на пісок автомат і підійшов до самого дроту.

— У... ти... боїшся?

— Хто-о?..

Далі вони не витримали і вчепилися, схопивши один одного за руки через дріт. Вони почали ламати один одному руки і пальці. Потім вони обнялися і довго душили один одного через дріт.

— Тихо, не хрипи! Тихо!..

— Тихо! Чуєш?

Довго говорили вони на колючому дроті. Говорили про владу, про землю, про соціалізм. Говорили про куркулів, про заслання, про страждання на чужині, про голод, про смерть, про зради.

Вони плювали один одному в очі Сибіром і стражданням, голодом і смертю. Вони плювали один одному в лице Гітлером, німецькими погромами і пожежами, шибеницями, рабством і шаленою ненавистю до

Гітлера усього світу. Ненависть розбушувалася в їхніх полум'яних душах і виривалася з них страшними вибухами одна проти одної.

Вони били один одного важкими іржавими уламками своєї важкої історії і стогнали обидва від ударів. Вони то одходили один від одного, то сходилися зовсім близько, і промовляли один до одного, і знову хватили один одного, і вдивлялися один одному в блиск очей і зубів у темряві.

Вони давили один одного і притискали груди і голови до дроту, і колючий дріт вгрузав у їхні чола, і кров стікала з них, і ненависть, і пристрасть.

— Тихо, тихо...

Вони говорили про Москву, і коли Забрודה сказав, що Москва вже здалась, Запорожець з усієї сили ударив Заброду, кулаком у лоб так, що іскри полетіли з нього, як з труби.

— Брешеш!

— Не брешу... Сам чув по радіо... Пустити!

— Бреше ваше собаче радіо!.. Чуєш, кажи, що ти брешеш? Кажи, або я тобі зараз голову одкушу!

— Пустити!.. Ай!..

— Не пущу! Подай мені хліб! Подай мені хліб, кажу тобі!..— хрипів Запорожець.

— Не подам... тихо...

Вони говорили то тихо й поволі, ніби нехотя, утомившись, і тоді слова виривались з їх уст, як одинокі постріли, то раптом, коли гострота антагонізму починала знову роздирати їхні гарячі душі, вони розстрілювали один одного в упор шаленими ураганами словесного вогню.

Тоді піна закипала у них на білих губах і бризки вилітали з уст і здавалися іноді іскрами, як у розлютованих драконів.

— Пустити мене!

— Пустити! Ай, ай, а!..

Часом вони з високих верховин свого двобою падали, очевидно, од великої втоми, до звичайних образ і диміли один на одного гидкими брутальними лайками.

— Пустити... твоєї матері! Пустити, не души мене... пустити, ну, жидівський батько! Злидень!

— А... Німецький пес... Лакиза німецька... Ай... Пустити!..

— Ага, просиш, гаде?.. Ось завтра повитягаємо з тебе жили. Наріжемо зірок з твоєї клятої шкіри.

— Ріжте, чорт вашу душу бери.

— Сам буду різати. Чуєш? Упаду перед офіцером на коліна, випрошу. Сам!..

— Слухай, ворогу мій. Ти ж людина. Подумай...

— Ці самі слова я тобі теж колись говорив, коли ти виселяв мене до Сибіру.

— То була наша внутрішня справа. А зараз Батьківщина гине, Україна!

— А що мені Батьківщина?

— Батьківщина — все!

— Га? Все? Я все віддам, аби помститись на тобі за свою образу!

— О, самогубець клятий!

— Я жертва класової боротьби. Я в'язень!

— Якщо ти людина, а не диявол, то мусиш знати, що часом в'язні й судді повинні битись поруч, коли Батьківщина гине!

— Хай гине, хай!

— Слухай, нечиста сило, невже тебе породила земля наша? — Запорожець відштовхнув Заброду.

— Що ж ви наробили, німецькі запродавці? — сказав Запорожець, коли Заброда підвівся і знову підійшов до нього. — Звідки ви налетіли, чорні круки? Чуєш, темна сило? Все одно ж пропаде ваш Гітлер. Дарма що я загину, не страшно мені смерті. Чуєш? Та страшно мені, коли подумаю, де ж погниють кістки обдурених Гітлером бідних селяків наших? У яких Африках, в яких Скандинавіях? У яких пісках та в чиїх морях?

— У Сибіру, — глухо промовив Заброда і схопив Лавріна за руку.

— У... Пусту, не крути руку, німецький раб!

— Хто раб? Я раб?

— Ти... А ти думав, хто ти?

— Я...

— Ага. Плачеш?

— Я не плачу. Сам ти плачеш, гад! Чого ти плачеш? Оплакуєш долю, проклятий.

— Іди геть! Я не хочу говорити з тобою, — сказав Запорожець. — Облиш мене одного. Я хочу перед смертю трохи подумати. Іди. Я хочу очиститись од твого дотику. Я народний партизан, чуєш? А ти... труп. Мертвий ти!

Запорожець подивився на Левчиху.

— Подай мені хліб, чуєш! Хліб подай! Я його не буду їсти. Я поцілую його.

— Не подам!!! — осатанів Заброда і почав шалено топтати вузлик з чорним хлібом і мертву Левчишину руку.

Запорожець неначе скам'янів увесь. Він побачив свою смерть — ось вона, топчеться зовсім близько, люта, неблаганна. І стрепенулася у Запорожця нелюдська жадоба життя. З широких українських степів, з ярів і темних байраків повіяло на нього смалатиною історії, головешками, димом і кривавою парою.

Пристрасть боротьби і помсти, вся воля, весь розум спалахнули в ньому з такою страшною силою, що він в одну мить ніби возвівся в якийсь надзвичайний ступінь, близький до вибуху.

— Стій, собако! Не смій топтати! — прохрипів він і страшно блиснув очима.

Заброда спинився.

— Га?.. Ага!.. — несамовито агакнув він, роззявивши рота, і повернувся до Запорожця.

І кинулися вони на дріт іще раз мовчки, ударились грудьми, обнялися, і ось тут тільки Забрודה відчув, що він загинув.

Це був уже не той Запорожець. Немов залізними обценьками вчепився він в Заброду, обняв його, зірвав з землі, підняв, тяжко хекнув, з усієї сили шарпонував на себе і притис горлянкою до дроту.

Порвався дріт. Тоді, вхопившись голою рукою за порвану дротину, Запорожець закрутив її навколо Заброди і зав'язав йому на жилуватій шиї смертний вузол.

Потім він кинувся на дріт. Залізні колючки впивалися йому в босі ноги, в руки, в груди. Вони рвали, роздирали в шмаття його шкіру, але він не помічав уже нічого.

Він виривався на свободу.

— Гальт! — гавкнув з-під дерева Людвіг Крауз і, витягаючи поспішно з дерев'яної коробки маузера, кинувся до Запорожця. Він не сподівався такого повороту дії. Запорожець стояв уже на загороді.

— Гальт! — гукнув він ще раз уже коло самого дроту і прострелив Запорожцеве обличчя майже впритул. Стріляти вдруге йому вже не судилось. Блискавичним стрибком Запорожець насів йому зверху і вбив одним ударом кулака у вухо. Удар був такий страшний, що офіцер умер в одну мить.

Але Запорожець уже не міг спинитися. Він виплюнув офіцеру в лице десяток своїх зубів і бив його по мертвій голові з нелюдською силою.

Заторохтіли постріли. Тоді Запорожець схопив Забродин автомат і випроставсь — увесь в крові, гарячий і натхненний.

— Гей! Піднімайтесь, хто сильний та дужий! Гей, хто жити хоче, вилізай з могил! Вставайте, гей!

— Гальт! — кричали німці в вартівні.

— Розгинайте спини! Ламайте дроти!

— Не тікайте, дядьку. Стріляю! Що ви робите?

— Гальт! Гальт!

— Не тікайте, бо ми пропали! Не тікайте, стріляти будем! — кричали поліцаї.

— Ура-а-а! — загриміло в таборі.

— Вперед, брати! Ура-а-а!

І вилізло з могил, з печер, із ям все, що було за дротом, все розігнулось, встало і ринулось на дротяний паркан з такою силою, що він упав і вгруз в пісок під тисячами ніг в одну хвилину.

— Свобода!

Уже передні лави досягли кущів, коли ж ударили з кущів з десятка автоматів в саму гушавину людську. Множество людей покотилося додолу, застогнало. Дехто у темряві спинився.

— Не спиняйтесь, не спиняйтесь, бо пропали всі!

— Слухай,— гримів Запорожець,— слухай!

Такого ще не бачив ні український місяць, ані зорі. Запорожець один знищив половину ворожих автоматників. Для нього ніби не існувала темрява. Він бачив усіх і все. Він виводив людей на волю, туди, де було закопано зброю.

— Ні кроку назад! Вперед, за мною, вперед!

— Стій, назад! Не губіть нас! Назад! Стріляємо! Огонь! — ревли поліцаї.

Ніхто не відступив, ні одна душа. Так хотілося жити.

Плигали з кручі в Десну навіть ті, що зроду не плавали, і, не уміючи, перепливали, перелізали Десну, дивуючись своїй надзвичайній владі над водою.

Тільки деякі, у кого од голоду не вистачало сили чи пристрасті, чи хто був ранений, ті не змогли перемогти свого невміння плавати. Вони загинули у чистій деснянській воді, не помічаючи, що вони тонуть. Та і в останню рокову мить їм ще здавалося, що линуть вони на свободу, і радість не покидала їх до самісінької смерті.

І тільки де-не-де виринала трудяща рука, ніби посилаючи живим свій останній привіт.

— Прощайте!.. Потопаю...

Олеся й Христя бігали у тісних містечкових провулках біля станції. За ними гналася німецька сторожа. Ось вона загнала їх у завулок і схопила.

— Ви чого не хочете їхати до Німеччини? — спитав станціонний жандарм, коли їх обох привели до поліції.

— Так тепер же й тут Німеччина,— сказала Христя.

— Так. Але вам тут нічого робити. Тут не буде ні фабрик, ні заводів. Все там. Треба там працювати, щоб скоріше перемогти ворога.

— Якого?

— Червону Армію.

— Так вони ж свої.

— Роздягніть їх і дайте по двадцять гарячих.

Поліцаї кинулись до дівчат.

Уночі вони знову впали з поїзда на ходу. Вони бігли довго по полю, потім байраками, долинами до лісу. За ними гналися. Вони падали, біжучи, й знову бігли. По них стріляли. Вибившись з сил, вони стали й підняли руки вгору.

Вони знову їхали в поїзді з іншими дівчатами, коровами, кіньми. Дов-железними поїздами вивозились до Німеччини невольники з україн-

ської землі. Ешелон спинився на маленькій спаленій станції поруч з другим ешелonom, що теж тягнувся на захід.

З товарного вагона виглядали чоловіки. Жовті, виснажені, неголені, биті полонені люди з концентраційних таборів, оточенці, дезертири й так собі небораки, позбавлені волі й закону, вивозились на тяжкі й небезпечні роботи до Німеччини.

— Здорові були, дівчата! Звідки будете? Чиї? — спитав через вікно один молодий чубатий парубійко. Він ще не втратив парубоцького форсу. Любив він дівчат, та й пісні ж знайомі. Згадалась йому вулиця, веселі ласкаві дівчата, пісні на колодках, місячні ночі і ясні зорі.

— Чиї будете?

— Фашистські! — сказала Христя.

— О?!

— А ти думав твої, сукин ти син нехай? Блазень, дезертир смердючий!

— У, подумаєш!..— образився парубок.— Ми таких, як ви...

— Що? Хам ти проклятий!

— Оте саме.

— Що? Покидали для бардаків, сукин ти син нехай, раб.

— Іди ти, барахло... Я пленний,— зніяковів «кавалер».

— Ух ти... пленний! А чому ти пленний? Крові злякався? Оборонець батьківщини! «Чиї ви, дівчата?» — Кавалер... У, гадина! — Христя тремтіла од ненависті.

Увесь свій біль і кричущий протест проти безпросвітної неолі, в яку ввергнули її оці «пленні», лайдаки-безбатченки, сліпоголові, весь гнів своєї пристрасної натури вона обрушила на вагон невольників. У неї не було до них ні жалю, ні співчуття. Дурацьке запитання і той блюзнірський тон, яким воно було вимовлене, обурили її. Вагон стояв перед нею, як образ не тільки біди й неолі, а й гіркої якоїсь, смутно здавалося їй, провини.

Німецька варта з приємністю слухала оцю сварку і, хоч не розуміла ані слова, дивилася з презирством на обидва вагони.

— Та годі-бо, Христе,— стримували Христю дівчата.— Ех ви, і сорому у вас немає,— докоряли вони чоловікам.

— Дезертири! — кричала Христя.— Як ви смієте мені в очі дивитися?!

— Іди ти!..— гримнув хтось з чоловічого вагона.

— До німців їду в неволю, будь ви прокляті нехай! — кричала Христя уже на ходу поїзда, висовуючись з вікна вагона.

— Як я ненавиджу їх, Олесю! — сказала Христя, обернувшись до Олесі, коли поїзд минув станцію.— Щоб отак опуститися!

— Христе...

— Нащо вони тікали, скажи мені? Нащо вони кинули нас так легко на знущання ворогу? Чому вони не вмерли в боях, щоб я плакала й молилася на них?

— Так уся Європа, кажуть, здалась,— сказала Олеся.

— Так то Європа, а то ми... Ай! Ну, де їхня гордість? Де їхня мужність? Хто їм це простить? Скажи мені! Ми ж тепер пропали? Що, не правда? Скажи мені, Олесю, правда?..

Христя засипала Олесю сотнями найболючіших запитань, що не давали ні одній дівчині ні їсти, ні спати, що мучили їх і доводили до відчаю в чинків одчайдушних і жакливіх. Цими запитаннями, мов отруєними стрілами, були поранені їхні змучені серця і розум.

— Ти що сказав тій дівчині, падлюка? — спитав «пленного кавалера» похмурий, виснажений і висушений пекельним внутрішнім вогнем Степан Сорока.

— А нехай не...

Сорока вдарив «пленного» з усієї сили в ухо так, що той, як сніп, повалився додолу.

— Що ти б'єш людину? — розгнівався один з невольників.

— Яку людину?

— Нащо ти людину вдарив?

— Людину? Тут нема людей. Тут раби,— глухо прогримів Сорока.

— Які раби? А ти чув, що вона йому сказала? — обурився другий гордий невольник.

— Для нас вже немає образи. Для вас і для мене...

— Олесю, я ненавиджу їх за погану війну,— шептала Христя, притулившись до Олесі.— Нащо вони кинули нас?

— Христе!

— Що, неправда?

— Неправда. Правда, та не вся. Це тільки половина правди,— сказала Олеся.— Та діло й зовсім не в тому, хто більш чи менш винен.

— Ну, а в чому ж?

— У нещасті, у роду...— Олеся нахилилась до Христі і взяла її за руку, мов хвору сестру свою.— В нашому роду. Ми жінки, Христе. Ми матері нашого народу. Треба все перенести, треба родити дітей, щоб не перевівсь народ. Глянь, що робиться. Множество мільйонів гине. За це ж вони вмирають, наші, як би там не бились. Я вірю, Христе, вірю! Нізащо не буде по-німецьки, нізащо!

Олеся майже крикнула останні слова. Очі її світилися глибокою вірою в життя, в торжество добра і перемоги.

— Я вірю! І ти вір, Христе. Вони тебе душать, а ти вір! Вони тебе б'ють, а ти вір...

— Олесю, коли в мене родиться їхня дитина, я її задушу! — раптом сказала Христя, відповідаючи собі на своє нестерпне запитання.

— Христе, ти?..

Христя упала на нари і глухо заридала.

— Німеччина! — кричала дівчина в вікно вагона.

— Остання українська станція! — сказав хтось у прочинені двері. Заплакав, затужив вагон. Олеся й Христя глянули одна на одну.
— Чуєш? Чужа земля.
— А, прокляті, прокляті!..
Плакав вагон.

— Прощай, Христе! Прощай, я плавати не вмію! Що ж мені робити, Христе?! — тужила Олеся, бігаючи, заломивши руки, понад берегом річки, вздовж очеретів. Христя перепливала річку. Вона була вже посередині.

— Вони вже біжать до мене, Христе! — кричала Олеся. — Я чую їх свист! Мамо, матінко, Василю! — Олеся оглядалася навкруги.

— Ага, ось вона! Тікати?!

Три німецькі жандарми вхопили її й зірвали з землі. Олеся вирвалася од них і припала до землі. Вона хотіла взяти жменю землі. Вони схопили її за руки.

— Дайте мені хоч жменю землі! Прошу вас!

— Для чого?

— Рідна земля моя.

— Це наша земля, українська дура, — процідив крізь зуби жандарм і повалив Олесю. — Одійдіть...

Страшно помстився фон Крауз за смерть свого сина. Він власноручно перестріляв усіх поліцаїв, крім двох, Івана Гаркавенка і Устима Товченника, яким вдалося сховатися в кущах.

Спалили хатину Запорожця, за нею синову хату, братову. Потім німецькі наймити, ремісники і прикажчики кинулись до хат усіх, хто був у партизанському реєстрі. Клали цілі родини додолу в ряд і стріляли, підпалюючи хати. Вішали, регочучи од клінічної пристрасі, ганялись за жінками, однімали дітей у них і кидали в огонь. Жінки, щоб не жити уже на землі, не бачить нічого, не клясти, не плакати, плигали в розпачу в огонь услід за дітьми і згорали в полум'ї страшного німецького суду. Високе полум'я гуло у саме небо, тріщало, вибухало глухими вибухами, і тоді великі солом'яні пласти огню, немов душі українських розгніваних матерів, літали в темному димному небі і згасали далеко в пустоті небес. Повішені дивилися вгору з страшних своїх шибениць, ще гойдаючись на них і одкидаючи на землю незабутні моторошні тіні. Горіло все село. Все, що не встигло втекти до лісу, в очерети, в потайні ями, — все загинуло.

Не стало прекрасного села. Не стало ні хат, ні садків, ні добрих лагідних людей. Одні тільки печі й печища білили серед попелу й вугілля та де-не-де висіли трупи на ушулах чи на грушах. Нікому було ні плакати, ні кричати, ні проклинати.

Світало. Тихо. Аж ось промчалися по мертвій вулиці два вершники туди й назад. В горіле селище в'їжджав невеликий кінний партизан-

ський загін. Видно, здалека прибули народні месники. Коні були стомлені, в милі. Тільки вершники не знали ніби втоми. Все оглядались, тримаючи наготові зброю. Стали. До тихої криниці під вербою, де колись Олеся воду брала, під'їхав вершник Роман Запорожець, командир партизанського загону.

Довго гуляв Роман по Україні, багато висадив у повітря мостів, поїздів, військових складів. Тисячі окупантів прокляли своє життя за одну-єдину зустріч з партизаном Запорожцем. Не многі б тополівці впізнали в ньому м'якого, веселого Романа. Суворі боротьба, і нечуване народне лихо, і народна кров, що повеліла йому виконання суворих своїх історичних присудів, поклали на ньому жорстоку свою печать. Це був воїн, безстрашний месник, подібний до прадідів своїх, ім'я яких він носив. За його голову покладена була фашистами висока ціна. І от, мандруючи в глибокий рейд, заскочив він до рідного села.

Рідне село! Чиє серце сина або брата не стугонить у грудях? Не рветься вперед? Не мліє в тривозі — де ви, де ви?!

— Гей! Хто живий? Озовися!

Ходить Роман серед трупів.

— Гей, хто живий у полі? Озовися!

Не обізвалася ні одна душа в полі.

Тільки одна душа обізвалася. Коли підійшов Роман до льоху і, відчинивши ляду, промовив до чорної ями свої слова, обізвалася з ями одна душа — материна. Кинувся Роман у яму.

— Мамо!

Присвітив ліхтариком і побачив серед трупів свою матір.

— Синочку!... — і вмерла.

На другий день повстав увесь район.

— Партизани!

Фон Крауз схопився з ліжка і затремтів од жаху. Ховатися! Куди? Заходив будинок од вибухів бомб. У місто вривавсь Запорожець. Вороги тікали, одстрілюючись, куди видно.

Молодий народ ішов до партизан в лісі, і матері благословляли синів своїх на труд і грізні бої, на життя в лісах і болотах, на подвиги.

Тікали поліцаї у байраки.

Отак одного разу за селом, у рівчаку під лісом, п'ятеро поліцаїв пили горілку.

— Ну, товариші поліцаї-курви, пропали ми, будьмо живі!

— Та йди ти!

— Болячки наживеш. Пропали к чортовій матері! Ну що його робити?

— Не знаю. Розгубився! Ну, будьмо... Ох, прокляті німці.

— У партизани треба йти, от що!

— Еге. Ось піди!

— І піду.

— Ну й обсмалять, як кабана.
 — Та ну? От жизнь, таку його мать нехай!
 — А ти, Максиме?
 — Я не хочу.
 — Ти ж казав, що підеш.
 — Я роздумав. Де наша армія? Може, десь коло Уралу ще. Шутка сказати, коли вона повернеться. Так я оце дурний буду тягатися тобі по лісах у партизанах, як вовк, а ви мене будете ганять.
 — Хто?
 — Пожди. На, випий.
 — Не хочу.
 — Чуєш?
 — Стій.
 — Та йди к чортам! Я думаю, оце в поліцаях з півроку ще побуду, а там уб'ю з десятків хриців — та й в партизани, коли вже армія буде підходити, о!
 — От сволоч.
 — А ти? Подумаєш! Ідейний...
 — А я зараз піду.
 — Ну й іди. Попробуй.
 — Ну й попробую. Думаєш, тебе злякався.
 У кущах стояла партизанська застава.
 — Стій!
 — Ай!
 — Тихо!
 — Не лякай!
 — Куди йдете?
 — До партизан. Чи не ви оце будете?
 — Ну?
 — Синочки мої. Прийміть мого хлопця до себе. Благаю вас. Пропадає хлопець.
 — Чого?
 — В поліції служить. Голубоньки...
 — В поліції?
 — Еге. От біда. Ну, що його робити. Я б, може, мамо, пішов у партизани, так боюся. Так, каже, я їх боюсь. Заріжуть або обсмалять, як кабана. Так я оце...
 — А де він?
 — А не тронете? — стара Одарка Товчениха пильно вдивляється в партизан.
 — Та ні, як не провокатор, помилуєм.
 — Голубчики, синочки мої... Ой спасибі ж вам... Устиме! Іди сюди! Поліцай Устим Товченко обережно вийшов з куців і став.
 — Іди-бо, кажу! Бодай тобі ноги повсихали!
 — Здрастуйте!

— Шапку зніми, невіглас! Пожди, я тобі покажу поліцію!

І Одарка почала бити дрючком свого поліцая під веселий регіт партизан.

— Ну, кажи!

— Простіть, товариші. Клянуся вам, що де б я тільки не стрінув фашиста чи націоналіста,— у клоччя рватиму!

— Ну, ладно. Ради матері прийдем.

Поліцаю Івану Гаркавенку, що теж через кілька день прибіг до партизанів, не зразу повезло. Його не хотіли приймати. Партизани щойно вийшли з бою, і розвідка принесла їм гіркі відомості про німецькі звірства і грабунки. Вони обступили Івана і дивились на нього грізно й вороже. Вони пронизували його гнівними своїми очима. Вони розстрілювали його, здавалось, кожним поглядом.

— К такій матері! Приймете такого гада, товаришу командир, воювати не будем!

— Що за бардак!

— Всяку гидоту, зрадників прийматимем!

— Шпигуни німецькі лізуть в партизани!

— Геть! Розстріляти сволоча!

— Повісити! — гули партизани.

— Помилуйте, браття!

— Які ми тобі браття, поліцейська сука?! — гнівався новохрещений партизан Устим Товченик.

— Устим!

— Я тебе не знаю!

— Та це ж я, Устиме...

— Не знаю!

— Товариші, не будьте такі жорстокі! Будьте ж люди!

— Ага! Людяності захотів. Ми вже не люди тут! Ми бродимо, як хижі звірі, в лісах, у болотах і не маємо де голову прислонити!

— Так і я...

— Мовчать! В облави ходите на нас. Батьків наших убивали, матерів, жінок, дітей!

— Товариші...

— Мовчи... Де мої діти?

— Верни мені матір! Хто мого батька спалив?

— Товариші, так і в мене згоріло все... Батька вбито, жінку погнали в Німеччину. Кажуть, плакала й проклинала мене і все на світі, товариші. А я броджу звірюкою в лісах вже другий тиждень.

— Дослужився, поліцейський собака!

— Помилуйте! Ви думаєте, я продався?

— А що?

— Мене примусили! Я не хотів бути поліцаєм.

— Ми тебе знищим не за те, що ти поліцай!

— А за що?

— За те, що ти — мерзотник, пригноблював народ, що був ти поганим поліцаєм!

— Так, товариші, нема ж хороших поліцаїв. Посада ж хамська... Я не хотів, їй-богу! Устиме, скажи ж бо...

— Я тебе не знаю!

— От щоб я проклятий був! Щоб я проклятий...

— Брешеш, гаде! — закричали партизани й почали його бити.

— Їй-богу, правда! Ой їй же богу, правда! — моливсь поліцай. — Устиме, скажи-бо, сукин син, не бійся!

— Я не знаю тебе.

Коли перед ним звелися дула рушниць, він упав перед ними на коліна і, схопивши жменю землі, заплакав:

— Клянуся святою рідною нашою землею! От щоб я подавився нею, гляньте! — він почав їсти землю, обливаючись сльозами. — Тату, тату, голубоньку мій сивий! — тужив він перед смертю.

— Пождіть стріляти, стрільці! — раптом почувся голос з лісу. Партизани оглянулись. До них підходив у супроводі двох партизанів якийсь чоловік. У нього були зав'язані очі.

— Шумлять ліси стрільбою, шумлять, — сказав він, коли його поставили в партизанське коло. — Світе мій убогий! Де на тобі пролилося ще стільки крові, як у нас на Україні? Де стільки передсмертних криків, сліз, відчаю?..

— Зніми пов'язку! — глухо промовив комісар загону.

Зняли пов'язку — Лаврін Запорожець.

— Запорожець?! Товариші, Запорожець, тополівський староста! — Людоїд проклятий! Це ж він людей у ярма запрягав!

— Ага, вже тут? Ну, слава богу, — сказав Запорожець, поглянувши на Гаркавенка.

— Мироїд!

— Помовч, блазень... Здрастуйте!

— Хто такий? — спитав комісар.

— Та той же мироїд, що вам людей прислав був... Щось нікого не бачу, — оглянув Запорожець партизан.

— Яких людей?

— Бреше, в Німеччину одправив півсела! Дочку свою продав у рабство! — не витримав поліцай Гаркавенко.

— Постій, постій! — сказав комісар загону. — Запорожець?.. Людей твоїх нема й дочки нема. Не знаєм.

— Нема? Знаю, що нема... — Страшна правда вхопила Запорожця за горло. Йому нічим стало дихати.

— Йуда!

— Як ти тут опинивсь?

— Не понаравилась служба. Подав в одставку. Ось сторож! — показав Запорожець на Гаркавенка. — Він вам все розкаже.

— Людей у ярма запрягав?

- Запрягав.
- Нащо?
- Щоб зліші були.
- Що?!!
- В неволі зло — велике діло.
- Каїн!
- В німецьку неволю продавав?
- Продавав...
- Дочку продав?
- Продав.
- Годі!
- Розстріляти пса!
- Даремно. Я б не стріляв,— спокійно і ніби байдуже сказав Запорожець.
- Да? Так повчи нас, кате, що нам робити з тобою? Повісити, спалити, закопати в землю? Скажи, чого, якої плати хочеш ти од нас за дітей, за батьків наших попалених?
- Кажі, вибирай кару, сукин ти син нехай!
- По якому закону судити тебе?
- Я хотів би, аби мене судили по закону народного лиха,— тихо й виразно промовив Лаврін.
- Що?
- Багато нарубаєте дров, бачу по вас. Хто тут найстарший?
- Я,— сказав молодий командир партизанської роти Грицько Гулак.
- Так от що, хлопче...
- Помовч! — розгнівався Гулак.— Балакати мені будеш, гад! Народного закону захотів!
- Да!
- Творець народного лиха хоче закону!
- Не творець, жертва!
- Ловко. От фашистський прихвостень. Півсела, дочку продав...— звернувся Гулак до партизан.— Ось воно, полум'я класової боротьби у світовій війні!
- Іди ти під три чорти з такою боротьбою! — сказав Запорожець.
- Він зрозумів, що настала його остання хвилина. І від того все стало для нього вже непоправним, недоказовим, всі почуття його прийшли в сум'яття, все знання, все, чим він жив, гордився, що підносило його свідомість. Він був майже божевільний.
- Він збожеволів перед смертю? — сказав партизанам Гулак.
- А по-моєму, ви показалися... Вбивайте, прошу вас. Вбивайте, ну! Доставте радість полковнику Краузу. Соблюдайте чистоту лінії.— Терпка гіркота і біль почувалися у голосі батька п'яти синів.
- Що він меле?

— Народні месники!.. Хіба те, що сталося зі мною, з селом, не тяжче смерті у сто крат?..

Партизани притихли. Багато різних думок, почуттів, спогадів розбудили в них ці слова Запорожця. Перед їх духовним зором виникла раптом вся Україна в огні, у множестві страждань і тяжких протирічливих трагедійних стиків. Велика нещаслива земля!

Раптом залунали крики. Показалися вершники, швидкі, як вітер зі сходу.

— Товариш командир! Партизани з-за Дніпра!

— Ур-ра! — лунало в лісі.

До Гулака під'їхав Роман Запорожець.

— Здоров, товариш! Що за Каїн під деревом стоїть?

— Батько твій, синку! — узнав Запорожець свого сина. — Гітлерівський прихвостень...

І Лаврін Запорожець упав непритомний.

— Нумер цвай таузенд зекс гундерт ахтундфірціг! Форнаме Галька! Плятц! — вигукував мілітаризований фашист Курт Ріхтер. Це був товстий рожевий свиноподібний німецький чоловічок. Не дивлячись на повноту, він був меткий і жвавий. Вся його постать, рухи, улеслива посмішка і лексикон видавали в ньому дрібного крамаря чи прикажчика. Біля нього стояла убога, голодна і виснажена горем українська дівчина. Вона дивилась на рабовласників, що зійшлися з усього Берліна і його околиць на страшний оцей розпродаж рабів, і їй здавалося, що все це сон. А за нею стояла купка товаришок по недолі, напівроздягнених і битих.

— Майже дамен унд геррен! — гарикав Курт Ріхтер своєю крамарською скороговоркою. — Вен зі волен, дас іст бесте україніше медхен. Їх хабе шон феркауфт гойте фір гундерт штук!

— Фон вельхе штат?

— Чернігів!

— Найн! Ес гейтс дас ніхт! Дас шрекліхе льойте!

— Біте, польтавка!

— Нур польтавка!

— Біте шон! Олеся! Ком гер! — метушився Ріхтер. — Зо, біте! Форнаме — Олеся, польтавка!

— О!

— Ах!

— Польтавка?

— Йа! Абер дас костен етвас тьоєр! Дас іст прима кваліте, біте шон, майне геррен. Засн зі маль. Повернись... Зо, біте, шон! Дас іст райне славяніше вайбліхе шенгайт, ніхт вар? Міт фayne бруст унд фігур, ніхт! Міт... унд зо вайтер, ха-ха-ха! Повернись. Так. Ще раз. Роззяв рота. Ну! Унд дан, майне геррен, дас іст нох дівчина, ферштеєн зі?

— Ах, ду біст нох дівчина?

- Ні, я не дівчина,— сказала Олеся.
— А, шаде.
— Я погвалтована вашими солдатами жінка.
— Ти не можеш скаржитися на наших солдат. Ти завойована. Солдати мають свій інтерес.
— Хто чоловік?
— Ваш ворог. Боєць Червоної Армії.
— Армії? — зареготала німота.— Армії? Де вона — нема вашої армії. Капут. Все!
— Брешете. Є.
— Ну, большевістіше сука!.. Що вона може робити?
— Все,— сказала Олеся.
— Алес!
— О!
— Вона співає. Майне геррен, вона чудесно співає. Співай!
— Я не хочу співати.
— Чому вона не хоче співати?
— Я хочу плакати.
— Вона хоче плакати!
— А... заспівай сумної.
— Ні.
— На, на, на!..— Одна німкеня вдарила її парасою.— Ну?

Летіла зозуля через мою хату.
Сіла на калині та й стала кувати...

Німці й німкені підходили до Олесі, трогали її руками, повертали. Олеся, здавалося, не помічала нікого, немов її не було тут, на цьому огидному торжищі невольників. Вона була на Україні. Вона линула над нею до батька, до матері, до братів, до Василя, що десь далеко-далеко проливають свою кров за рідну землю. Вона відчувала, що ця жахлива дійсність не може тривати довго, бо тоді світ мусив би згасити, та дійсність поклала на неї свою ганебну руку.

- Дас майне!
— Фрау Крауз?! Біте шон, гнедіке фрау!
Олеся глянула на свою господиню. Перед нею стояла дружина полковника Ернста фон Крауза.
— Василю! — крикнула Олеся, немов прокинулась од моторошного сну.

— Як у мене б'ється серце... Як у мене б'ється серце... Олесю! Як у мене б'ється серце! Ай!..— стогнав у нестямі Василь.

Він лежав у польовому шпиталі на операційному столі. Сестра тримала його голову. Над ним трудилися хірурги. Бряжчав хірургічний інструмент. Ревли десь гармати, і стіни шпиталю тремтіли од вибухів бомб.

Василь випустив автомата і з усього розгону поточився додолу. Він спробував було ще підвестися, але його почало раптом рвати, і він знепритомнів.

Його поклали на стіл. Він чув, як стогнали навколо поранені і кричали, б'ючись на страшних своїх хірургічних столах.

— Як у мене б'ється серце, Олесю... Як у мене б'ється серце... Олесю, ай-ай-ай! Як у мене б'ється серце... — кричав він у нестямі.

Хірурги різали пошматовані його м'язи, стулювали кістки, зшивали його, поспішали з усіх сил.

Вони трудилися над ним і над його товаришами день і ніч, окриравлені, серйозні.

Санітари подавали їм поранених, сестри підносили хірургічні приладдя. Кості ранених тріщали під обценьками хірургів.

Санітари піднімали його з хірургічного стола.

Товариші витягали його з палаючого танка через люк. Рвалися міні зовсім недалеко. Земля тряслась од вибухів і лязгу заліза. Він був поранений знову. Його не можна було впізнати. У нього очі лізли з очниць од диму й страждання. Він був опечений. Пролітали мимо танки. Він був опечений. Зціпивши зуби, він мовчав, поки не крикнув: «Ай!»

Його поклали на хірургічний стіл. І знову над ним трудилися лікарі, безсонні й злі, мов люті м'ясоруби. Вони кричали на сестер-жалібниць і лаялись поганими словами, проклинаючи інструмент, невправність помічників і все на світі.

— Олесю, як у мене б'ється серце. Олесю, як у мене б'ється серце. Олесю, серце... Ай, серце... Вперед! За Батьківщину! — кричав він, непритомний, під ножом.

— За Батьківщину, вперед! — махнув рукою Василь, висунувшись з танкового люка. Ринулися танки в бій.

— Слідуючий! — кричав хірург. Василя поклали перед хірургом.

На лобі знайомий шрам. Лице замучене, але спокійне, і навіть посміхається. Він у глибокому сні. Над ним і навколо шаліє грім канонади.

Минуло літо. Білий танк горів на снігу серед руїн. Василь лежав перед танком на снігу удвох з товаришем, поливаючи противника з автомата.

Ось він підхопився, кинув гранату і, підірваний вибухом ворожої гранати, упав на сніг.

Василь знову на столі. Знову та ж картина. Знову хірурги.

І ранених несуть, несуть велику кількість пораних героїв. Кипить робота в хірургічній. Дзеленчать вікна од вибухів, і чути навіть кулемети. Упала сестра од втоми.

— Гей, заберіть сестру!

— Ні, чорт мене забере нехай! Я хірург до кордону. А там кулемета візьму, обвішаюсь бомбами! Бомбами! — кричав старий утомлений хірург...

Величезним вибухом висадило вікна. Все затремтіло і зрушило з місць. Хірурга кинуло об стіну.

— Як у мене б'ється серце, Олесю... Де ти?.. Де ти?.. — стогнав Василь на хірургічному столі. Шпиталь хитався і тріщав увесь од тяжкого реву війни і стогону пораних радянських людей.

— Олесія! — Фрау Крауз увійшла до Олесиної кімнати. Олеся дрімала на ліжку.

— Встань! Ти знову лежиш?

— Я хвора.

— Ти написала додому листа?

— Написала.

— Ти щаслива?

— Да.

— Ти писала, що ти щаслива?

— Да.

— Що в тебе є окрема кімната?

— Да.

— Ти написала — жду ответа, как золовей лета?

— Да.

— Ну?

— Не відповідають.

— Розкажі мені про своє село... Емма, ком гер!

Увійшла Емма, невістка фрау Крауз.

— Ну?

— Я вже розказувала.

— Розкажи ще раз про гору і про річку. Ну! Ах, майн гот, коли вже скінчиться ця жахлива війна. О, кляті більшовики, звірі, як наші діточки страждають там! Ой як мені хочеться поїхати туди, до Східної Німеччини, Емма. На горі над річкою буде наш будинок. О, ти там матимеш роботу, Олесія. Ну, яка річка, кажи?

— Річка тиха-тиха. Лілей багато. І верби над водою. А село, як квітка, теж тихе-тихе.

— Ох, вундербар!.. — Олеся заплакала.

— Не треба плакати.

— Руге! Ну, тихе, тихе! Ну, вайтер!

Раптом почувся дзвінок. Фрау Крауз схопилась за серце. Якесь зловісне передчуття пройняло холодом злобну її душу.

— Мама!
— Емма!
— Ху! Як я боюсь. Ну, вайтер. Село тихе-тихе... Ну, говори...
— Мама! — Емма розкрила листа і почала читати.
— О? Рye... Емма... Рye...
— Людвіг!!!
— А...
— Мама!
— А-а! Готес!.. Людвіг!..

І стара Краузіха вибігла разом з Еммою з кухні.

Олеся перелякалась. Вона відчула, що трапилось лихо і що воно не обмине її.

Хазяйки ревли в покоях, мов божевільні. Аж ось рев почав наближатися до кухні. Олеся кинулась до дверей, та не вистачило в неї сил боротися з двома здоровими німкенями. Вдерлися вони в двері і кинулись звірюками на Олесю. Олеся вирвалась і плигнула у вікно.

Олеся розплющила очі. Їй здалось на одну мить, неначе хтось її покликав. Вона оглянулась. Нікого. Тихо. Ясна ніч. Навколо бур'яни і печища убогі. Вона стояла коло рідної печі і нюхала пучечок сухих материних гвоздик од пристріту, що знайшла вона в пічурці.

Так ось вона, рідна Тополівка. Ось верби, криниця під горілою вербою. «Річка тиха-тиха. Лілей багато. І село, мов квітка, тихе-тихе... «Вундербар»,— пригадала вона страшну німкеню Краузіху.

Багато минуло часу, як кинулась Олеся через вікно в життєву прірву. Багато лихих надзвичайних вітрів носило її, мов піщинку у пустелі. Багато горя і бруду з трудних кривавих шляхів і переплутаних стежок прилипло до молодого її тіла і душі. Не раз і не два кричало, розтиналося, горіло огнем у грудях дівоче її сумління під тиском мерзоти і невблаганного насильства на широкому терені аморальності і занепаду.

Нестерпні довгі поневіряння на чужих дорогах доводили її не раз до каламутного відчаю, провалювали в болото отупілої байдужості і бажання вмерти.

— Нащо я Василю така, нащо? Куди я йду, чого я йду? Хто пожаліє мене? Хто я? Не дівчина, не жінка, не мати.

Вона йшла додому. Сила, що несла її на схід, на Україну, була надзвичайна. Її несла мудра невмируща воля до життя роду, оте велике й найглибше, що складає в народі його вічність.

Вона була вже не красива, не молода, не чорнява. У неї було сиве волосся і брудні, вимучені руки, з усіма слідами холоду, голоду, лісу, байраків, земляних ям і нужди.

Не питаєте, якою ціною добралася вона додому. Бо тоді ви розстріляєте її за аморальність. Думайте, що вона жалібними брехнями прикриває легковажність свою і розпусту, якщо ви самі брехун. І тоді стане одною жінкою менше.

Чи впадете перед нею на коліна і гарячим своїм співчуттям розпалите трутизну її спогадів. Ніщо не зміниться. Все було. І, може, найбільша мудрість в таких гірких ділах — слідувати за природою, що послала людині щастя забуття лихого в доброму часі.

О час! Великий, мудрий художник! Ти несеш на своїй палітрі не тільки сивизну нашу, чи задерті кирпи, чи короткозорість нашу, чи випадкові часом ознаки наших геройств, а щось незмірно більше, глибше і велике, що складає в блакиті майбутнього блискучої краси трагедійний портрет безсмертного нашого народу.

— Хто тут?

— Я... Хто тут?

— Я...

— Хто я?

— Христия... Олесю?!

— Христе! Се ти, Христе?

— Олеся!

— Виходь!

— Виходь ти!

— Ти взнала мій голос?

— Так.

— Це ти?

— Я. Це ти?

Вони впали одна одній в обійми і голосно заплакали в бур'яні посеред двору. Старий український місяць освітлював їх байдужим своїм світлом.

— Звідки ти, сестро моя?

— Як ти, голубонько?

— Втекла? — Вони вдивлялись одна в одну і гладили тремтячими руками руки, плечі, щоки.

— Ой!

— Неначе сон!

— Правда?

— Як я плакала по тобі!

— Де ти?

— Хто ти? Зброя... Христе, ти партизанка?

— Ні, Олесю. Не партизанка я. Я жінка фашистського ката,— сказала Христия.— Італієць він, капітан Пальма. Пам'ятаєш, як розлучились ми з тобою? Прости мені, сестро...

— Ну що ти, Христе...

— Я чула твій плач. Мені хотілось тоді втопитись. Ну, як я забула, що ти не плаваєш?

У тихій річці біля латаття плавала дівчинка років семи. А друга сиділа на березі, Олеся. Вони сміялися обидві. Прозорий спогад про далеке святе дитинство промайнув перед ними ластівкою. І зник.

Уже з другої далекої річки виходила невольниця Христя у мокрій одежі. Упала на берег посиніла. Її рвало водою, поки не прикрила ніч, неприємну, напівмертву...

Вона стояла на вулиці невеликого міста. Вона була гарно вдягнена. Вона була чимсь перелякана. До неї підійшла якась чужа жінка, горда, зла вовчиця-німкеня, і з підкресленим презирством ударила її по щоці. Потім вона вдарила смаглявого офіцера...

Полковник фон Крауз увійшов до штабу карного італійського загону темний як ніч. Це було в невеличкому місті, колись красивому і тихому, славному своїми садами і піснями.

Фон Крауз підійшов до вікна. Десять недалеко горіло. Полум'я то вибухало величезними язиками, то падало й потопало в диму, то кидалось од вітру на всі боки з глухим гудінням, і офіцерські тіні метушились по хатніх стінах, як зловісні привиди. Здавалось, захитався цілий світ. Дзвонили ніби дзвони, кричало щось несамовитим моторошним криком, і торохтіли автомати.

— Пальму!

— Капітан Пальма!

Капітан італійського карного загону Антоніо Пальма хутко ввійшов і став посеред штабу:

— Капітан Антоніо Пальма!

Фон Крауз оглянувся і з огидою змріяв його очима.

— Це вас ударила вчора по морді жінка на вулиці?

— Так, вона мене вдарила...

— По морді. Хто вона?

— Німкеня. Туристка.

— З ким ви йшли?

— З своєю дружиною.

— Неправда.

— Правда.

— Вона її теж ударила по морді?

— Так.

— А ви що? Чому ви не застрелились? Чому ви?.. До речі, хто ваша дружина?

— Українка.

— Ім'я?

— Христіна.

— Ви її любите?

— Ні.

— Нащо ви одружилися?

— Я мушу мати жінку.

— Вам мало тут всякої тварі?

— Я так не можу. Свої відносини до жінки я люблю обставлять красиво.

— Ви мерзотник. Ви аморальна істота. Ви розумієте?

— Так.

— Ви вішаєте, стріляєте, палите їх батьків. Нищите братів, а ця аморальна сволота, ці духовні проститутки, тварюки лізуть до вас у ліжко кохатися з вами, вбивцею і катом. І ви обнімаєте цю сволоч. Мені гидко на вас дивитися. Я образив вас, ви чуєте?

— Мене не можна вже образити.

— Чому?

— Потім скажу. Продовжуйте.

— Яка мерзота!

— Так, але ж ви заохочуєте солдат женитися. Ви ж розбестили всю країну!

— Солдати друге діло. Ми маєм тут окремий інтерес.

— А офіцери? Я можу вам назвати... Теж окремий інтерес?

— Да. Їхні повії нам служать. А що робить в цьому плані ваша сеньйора?.. Нічого? То-то ви так часто тікаєте з вашим батальйоном. Я мушу допитати вашу жінку. Приведіть сюди фрау Пальма.

— Її нема.

— Де вона?

— Вона зникла вночі.

— За яких обставин?

— Коли ми тікали з міста, вона осталася.

— У партизан.

— Так.

Крауз почав сміятись.

— О, тепер я нарешті зрозумів ваші слова. О, звичайно, вашу італійську честь нічим уже не можна унизити після того, як од вас, побитого офіцера, утекла ваша сеньйора. Так я вас зрозумів?

— Ні.

— Що?

— Мене не можна образити тому, що на землі умерла мораль.

— Що? Як? Хто вмер?

— Мораль. В цій війні не буде переможців і переможених, а будуть загинулі і уцілілі,— сказав байдуже Пальма.

— Біте!

— ...В цій країні не буде переможців. Будуть загинулі і уцілілі,— повторив капітан Пальма.

— Так... Всі чули? — звернувся раптом фон Крауз до присутніх.

Стало тихо. Декілька офіцерів стояли мов скам'янілі. Страшну правду, що давно вже не давала їм покою, було сказано. Шкода, що її сказав італійський офіцер, якого всі вони ненавиділи, як і всю його частину, за погану війну з партизанами.

— Немен зі плятц, біте,— сказав полковник і сів. Сів і Пальма.

— Умштайген — Капітан Пальма встав і випроставсь. Велика його тінь захиталася по стінах і по стелі хати.

— Що ви тут мелете? Що це за настрої? Коли ви з вашою паршивою сволоччю примушуєте мене ось уже рік тікати од партизан і ховатися од двох бандитів Запорозжів, я вас питаю, що? Що вам дає підстави базікати мені ці жалюгідні теревені?

— Гер полковник!

— Я розстріляю вас!.. Як ви смієте? Який провокатор, який дурень вам це сказав? Га?

— Гер полковник, це сказав фюрер,— відповів Пальма.

— Фюрер?!

— Хайль Гітлер! — виголосив горбатий гестапівець.

Всі встали, крім полковника Крауза. Він почав кашляти.

— Он як.

— Лейзен зі маль, біте,— капітан Пальма подав фон Краузу газету.

— О... Ху-х... Ну!.. Дас гат гезагт фюрер?

— Йаволь!..

— Зетцен зі!.. Що ви думаєте? — звернувся фон Крауз до майора Штігліца.

— Ферцайген біте, гер полковник...— підхопився майор Штігліц.— Я не повинен думати. Я солдат. Я існую не для думання, а для дії. Дізе італьяніше гунд може думати щось, поки я не повішу його...

— Капітан Пальма! — поправив Штігліца фон Крауз таким голосом, що Штігліц онімів.

— Капітан Пальма,— пробелькотів він і стих.

— Немен зі плятц, капітан Пальма,— сказав фон Крауз. Пальма сів.

— Я вважаю, що фюрер Гітлер говорить дурниці, ферштеен зі? — сказав фон Крауз голосно й виразно, щоб усім було чути.— Треба бути абсолютно аморальним і легковажним неуком, щоб молоти отаке перед народом у тяжку годину.

— Ви не маєте права так говорити про фюрера! — сказав гестапівець, двогорбий рахітик, фанатично закоханий в Гітлера.— Ви повинні боятися так говорити, гер полковник! — заверещав він, ошкіривши зуби, мов тхорик.

— Заспокойтесь, пане нацист! Я не думаю, що я мушу сьогодні боятися фюрера за свої слова, Іх бін убергаупт дер дойчен кріген унд альте дойчен офіцер! Ніхт! Якщо вже ви хочете знати, я не думаю, щоб сьогодні Гітлер... Ноа!.. Це він міг дозволяти собі до Сталінграда, але після Сталінграда, де він погубив цвіт нашої нації...

— Істинна правда. Тепер він, мабуть, здорово там піджав хвоста, собацюга! — почувся раптом з печі голос Товченика.

Що сіпнуло Мину за язика, хто його знає. Він ніби забув на одну мить, де він знаходиться. Він був великим любителем цікавих розмов ще з давніх молодих літ. Правда, він майже нічого не зрозумів з усього, про що німці говорили в хаті, але невмируща ота цікавість і фантазія Мини Товченика і пристрасне бажання проникнути в тайни розмови

оцих душогубів були такі великі, що Міні мимоволі почало здаватися, ніби він почав уже розуміти все, про що вони говорили. Часом він протирив пальцем вухо, ніби воно заважало йому розуміти до кінця оту мову, і ось нарешті він зрозумів усе. Він почув у грізній інтонації фон Крауза слова «фюрер» і «Сталінград», і йому зразу все стало ясно і так захотілось ї собі вставити в бесіду розумне слово, що він не стямився й сказав.

Коли його стягли з печі і поставили перед полковником Краузом, який почав протирати очі, думаючи спочатку, що це сон чи витвір втомленої уяви, Мина промовив:

— Я не великої науки чоловік, нікого не вбивав і не крав, ну раз уже так сталося, що ви мене вважаєте чомусь за партизанського шпигуна, воля ваша. А в розсудженні політичного моменту нащот Гітлера я цілком приєднуюсь до вашої думки — тепер він, собацюга, покрутиться.

— Замовч!

— Мовчу. Я що? Я нічого. Моя не понімала, що ваша балакала, фарштеєн зі,— заговорив Мина по-німецьки.— Моє діло сторона. Ну, що мені от цікаво, цікаво мені от що: чим воно оце все кінчиться? Як воно буде після вас? Чи хоч трохи порозумнішають люди, чи так уже й спустіють у дураках і в злі, як оце ви?

— Де Запорожець?

— Га?

— Запорожець де?

— Де кущ, там і Запорожець, де ліс, там і тисяча...

— А, гунд!

— От тобі й хунт! Може, він тут під хатою!

— Хто?

— Запорожець! Чи в сінях!.. Чи в коморі? Чи в поліцаях у тебе, дурного? Ага!

— Шміцдорф!

— Йаволь, гер полковник!

— Повісити! На двадцять днів.

— А все одно не допоможе... Ауфвідерзейн!..— сказав Мина. Двоє жандармів схопили його під руки і потягли

Коли Мину вивели в темні сіни, де було чимало італійських солдат з кулеметами і різною амуніцією, він раптом випав з жандармських рук додолу, як клунок проса. В цю ж мить щось так сильно укусило одного жандарма за жижку, що той заверещав високим, як у дівки, голосом і ніби ошпарений кинувся на солдат. Зчинилась колотнеча. Хтось побіг з сіней у темряву. По комусь стріляли. Хтось відчинив хатні двері.

— Руе! Вер іст дорт?

— Бандит утік!

— Як утік?!

Зігнувшись в три погібелі, Мина миттю вліз у хату і поліз під піч, а з-під печі особливим ходом на піч, на старе своє місце.

— Піймати!.. Чуєте? Піймать за всяку ціну! Мерзотники... Розстріляю! Розстріляю до ноги, сволочі! — котилися на піч грізні вигуки фон Крауза. Мина лежав тихо, затуливши рота долонею.

А два жандарми, що кинулись кругом хати ловити Мину, застрілили один одного з переляку в п'ятому.

— Ах, мерзота! — казався фон Крауз. — Ви знаєте, хто це втік! Це головний розвідник Запорожця. Привид! Він починає вже мені снитися... Ху-х... Капітан Пальма, повторіть ще раз, що сказав фюрер.

— Фюрер сказав, що в цій війні не буде переможців. Будуть мертві і вцілівші.

— Да. В цій прірві можна подумати що вгодно... Ідіть, — сказав фон Крауз, звертаючись до Пальми. — Сійте.

— Да, гер полковник.

— Що ви думаєте?

— Я думаю, що мені треба бути обережним, — сказав Пальма. — Ваші офіцери ненавидять мене. Мене ненавидять мої солдати. Поки що свою ненависть до мене і до вас вони топлять в українській крові. А далі...

— Ну?

— Я втомився.

— Я знаю, вас ненавидять наші офіцери-вискочки, згряя розбещених матеріалістів, але треба жити й боротися во ім'я життя, хоча б... Ху-у... У всякому разі, коли вже навіть вийде так, як сказав Гітлер, — нехай згорить уся оця країна, нехай згниє, уціліти мусимо ми.

«Е, ні», — хотів сказати Мина, але на цей раз йому пощастило затулити собі рота долонею, чи, може, це йому так показалося. У всякому разі, щось неначе не то зашелестіло, не то ікнуло чи кашлянуло на печі, і так виразно, німці всі причаїлися, а Товченик перестав навіть дихати. Це була знову велика його помилка. Переставши дихати, він з переляку заглигнув багато повітря. Воно розперло йому груди і рвалося геть кашлем. Довго стримував Мина нещасний свій подих, аж посинів увесь і скарлючився, але чим далі затримував він оце своє лихо, тим більше зростало воно в грудях, пищало, шкребло, лоскотало в горлі і нарешті вирвалось назовні величезним вибухом кашлю:

— Кахи!

Кинулись німці до печі. «Ну, — думає Мина, — пропав». Коли доля всміхнулася до нього в цю останню, здавалось би, мить. Згадав він раптом єдине в світі слово, яке діяло на гітлерівців, як Христове ім'я на чортів.

— Партизани! — гукнув Мина що було сили.

І дійсно, немов у старовинному казанні, не встиг він зачинити рота, як почулася гучна стрілянина під самою хатою.

— Партизани! — загерготіли в сінях окупанти.

— Партизани! Чи це ж мені не бич божий?! — патетично гукнув фон Крауз, забігавши по хаті, мов артист, і виплигнув з офіцерами у вікно. А в друге вікно вже кидали бомбу. І коли вітром розвіяло дим і порох

старої хатини, Мина докладно і серйозно, з неабияким знанням обставин, зброї й кількості ворога і морального його стану, а також і планів, доповідав Лавріну і Роману Запорожцям про Крауза і всіх його харцизів.

— Чому ж ви його не вбили, дядьку, з печі? — досадував Роман.

— А, багато ти розумієш. Розговор не кінчився!.. Уб'ємо ще, не втече.

Коли прокурор партизанського загону Лиманчук узнав, що партизани захопили в полон жінку капітана Пальми, він страшно зрадів і за раз же заочно присудив їй до розстрілу як підлу зрадницю вітчизни. Він недавно прибув до загону з Великої землі з високою місією чинити в самому пеклі боротьби справедливий суд над підлими відступниками, запродавцями, націоналістами-душогубами та іншим пропащим людом. Він був людиною великої кришталевої чесності і такого ж душевного холоду, який помагав йому не втрачати, як він казав, лінії ні за яких обставин...

Почувши, що командир загону, немолодий вже, хитрий чоловік, не ствердив вироку і побажав учинити допит зрадниці, Лиманчук, хоча й підкоривсь наказу, сприйняв це як знак недовір'я і партизанської пихи.

— Я дію на підставі закону!

— Голубчику мій,— сказав командир, усміхаючись,— тут на підставі закону можна такого насудити, що й плакати буде нікому. Закон! Он у нас в четвертій сотні половина поліцаїв, а як б'ються! Попробуйте позмагатися. Ага? От тобі й закон... Гей! Приведіть сюди тую офіцерську курву!

Коли її вели на допит, вона ледве йшла. Все її молоде тіло утратило свою силу й ніби розтало. Вона немов падала з великої висоти на землю в страшній свідомості, що парашут за спиною не розчинився і вже тепер їй ні спинитися, ні крикнути, ні покликати... Земля невблаганно тягла її до себе, земля.

Сотні ворожих очей пронизували її презирством і ненавистю. Гидкі, страшні слова глушили її в голову, в спину, в груди, плутались під ногами, і вона хиталась, йдучи мов п'яна.

— А, італійська сука! Куди це її ведуть?

— В розход, гадину!

— О, повія, будь ти проклята нехай!

— Гей, зівідки ти, шмара?

— Націоналістка! — Вона йшла серед дорогих своїх рідних людей чужа і ворожа. Вона була вже окрема од них. Їх могутня ненависть до окупантів і до всього, що зв'язане з їх клятим іменем, опустошила її. Їй захотілося вмерти. Вона спотикалась.

Глянувши на неї, прокурор Лиманчук зразу ж розкусив її геть всю. Він побачив у її очах зловісне полум'я ненависті до Радянської влади, якісь приховані таємниці і темну, замкнену ворожість до себе.

— Націоналістка?
 — Да... Ні.
 — Да чи ні?
 — Я не знаю...
 — Викручуєшся? Не викрутишся!
 — А мені все одно.
 — Ти жінка італійського ката Пальми?
 — Пальми.
 — За скільки плиток шоколаду ти продалась?
 — За одну.
 — Дешево.
 — Одна ціна.
 — Ти виродок.
 — Ні, таких, як я, багато.
 — Яких?
 — Погвалтованих.
 — Тебе погвалтував Пальма?
 — Ні. Не тільки він.
 — Для чого ти вийшла за нього?
 — Не хотіла їхати до Німеччини.
 — Чому?
 — Боялася смерті. Я втекла. Вони мене ловили, били і гвалтували.
 — Пальма тебе спас?
 — Да.
 Вона відповідала на всі запитання прокурора коротко й правдиво. Її фатальна одвертість збивала прокурора з пантелику і викликала до неї глибоку антипатію. А вона кожне запитання прокурора сприймала, як заступ сирійської землі на свої груди на дні могили.
 — Ти його шпигунка?
 — Ні.
 — Ти брешеш?
 — Ні.
 — Не бійся. Він катував тебе, примушував силою?
 — Ні, він добрий. Він люб'язний і м'який.
 — М'який. У, сволоч!..— закричав один партизан.— Кат, сукин син, вішатель, що погубив безліч наших людей, дітей палив в огні, на кілки саджав, умивався в крові нашої!.. М'який!.. Твою матір нехай, гадина!
 — Повія!
 — Устілка!
 — Да.
 — Тихо,— сказав Лиманчук, вдоволено глянувши у бік командира. Командир дивився на дружину залятого свого ворога з надзвичайною цікавістю і увагою. Лиманчук вважав процедуру допиту закінченою.

Перед народним судом стояла аморальна потвора, позбавлена найелементарніших людських ознак.

— Ти полізла в ліжко до ворога, до вбивці твого народу, до загарбника землі твоєї. Ось я бачу його,— Лиманчук почав підвищувати голос.— Ось він лютує цілий день!.. Вечоріє... Він приходить додому, змиває кров, душитися одеколоном, і м'який кавалер-любовник! Де твоя національна гордість, де твоя людська гідність? Де твоя дівоча честь у велику добу боротьби святої Батьківщини? Де? Нема? Кажі!

— Нема.

— Все! — закінчив Лиманчук.

— Нема,— повторила вона, і раптом немов передсмертна блискавка освітила всю її свідомість. Згадала вона все, що бачила в огні пожеж, тікаючи од німців через всю Україну — попалену, розбиту, поруйновану, обездолену.

— Слухайте,— сказала вона тихо.— Я знаю, що мені не вийти звідси живою. Щось мені тут ось,— вона поклала руку на серце,— каже, що прийшла моя смерть, що зробила я щось запертне, зле і незаконне, що нема в мене ні отієї, що ви казали, національної гордості, ні честі, ні гідності. Так скажіть мені хоч перед смертю, чому ж осьього в мене нема? А де ж воно, людоньки? Рід же наш чесний.

— Годі, повія!

— Яка я повія? Мучениця я! Сльозами проводжала вас, сльозами й стрічаю! Товаришу мій,— сказала раптом Христя зовсім іншим тоном, ніби зрозумівши в останню мить щось найголовніше.— Я не признала вас за свого суддю. Ви тільки можете мене знищити як огидне, небажане явище, яким я дійсно є. Але це не все.

— Що? — здивувався Лиманчук.

— Коли б ви були людиною старою, я багато б дечого спитала вас: чому я виросла не горда, не достойна і не гідна. Чому в нашому районі до війни ви міряли дівочі наші чесноти головним чином на трудовень і на центнери бурякові... Націоналістка я? Яка там?!

— Досить!

— Закінчую. Але ви молодий. Про що вас питати? Я пам'ятаю вас. Ви прошмигнули через наше село. Я наливала вам воду в радіатор. Він сильно протікав у вас, і ви лаялись так голосно й гидко. Я плакала тоді і, плачучи, питала вас, чи будуть фашисти в нашому селі: може б, я втекла? Пам'ятаєте, що ви сказали мені? Ви назвали моє питання провокаційним. От я й осталась під німцем, повія й стерво. От ви чисті, а я ні. От ви презираєте мене, загрожуючи смертю. А я хочу вмерти, хочу! Мені гидко. Чим ви можете покарати мене? Мене життя вже так покарало, що більшої кари й не придумати.

— Товариші,— сказав Лиманчук, почервонівши од особистого гніву і образи.

— Постійте, голубчику,— сказав раптом командир загону.— Як тебе звуть? — звернувся він до підсудної.

- Христина.
- Прізвище?
- Хуторна.
- З Тополівки?
- Так.

— Е, та це ж Купріянова дочка, Хуторного!

— Дядечку! — Христя кинулась до командира і впала перед ним на коліна, обливаючись сльозами.

— Тополівська, чи бач. Е, нема вже ні Тополівки, ні Купріяна, ні братів. Пожерло лихо, — зітхнув командир. — Пождіть, я сам її допитаю, — сказав він і повів Христю в ліс.

— Ти не дивись, що вони злі, як шершні. Ненавистю тільки і живем. На снідання ненависть, на обід і на вечерю. Така наша доля. Нічого, дівчинко. Все проходить, і це пройде. Знищимо ворога, забудеться і ненависть, і горе, і знову розцвіте земля наша в добрі і згоді, і будемо добрими, як були, — ще добрішими станемо.

— Дядечку!

— Все бачу. Одне тільки скажи мені, як рідному батьку, — шпionка ти чи ні? Коли шпionка, розстріляєм тихенько, щоб не мучитись тобі все життя в трутизні зради, бо це непростимий гріх. Ніщо в світі тебе не простить. Не шпionка...

— Клянуся вам святою нашою землею — ні!

— Ні. Ну й слава богу. А те все якось обійдеться, дівчинко. Ходім.

— Я не хочу жити, — жалібно затужила Христя. — Я хочу вмерти.

— Розумію. Є і на це лікарство.

— Яке?

— Помста. Випий помсти, дочко. Оживеш, дякувати будеш, ось побачиш. Ми ще на весіллі в тебе погуляєм. А це все, як брудна вода. Стече, ще чистіші і мудріші будемо.

І старий командир народних месників лагідно, по-батьківському всміхнувся.

Світало. Зайшов уже місяць, і зорі погасли давно. Між бур'янами, лободою та іншою дичиною невмирущі соняшники повертали свої мрійні голови на схід сонця. Було тихо скрізь, так тихо-тихо, і тільки далеко десь гуло важким радісним громом.

— Це і все. Я йду помститися, Олесю, — сказала Христя. Вона була бліда од спогадів і врочиста. — Вони вдунули в мою душу помсту, і я ожила. Він каже, командир, упийся, дівчинко, помстою. Це єдина жива вода твоя. Правда. Я йду вже другий день. По дорозі, думаю, зайду попрощатися з рідним хатищем. Аж ось ти. Розкажи мені про себе.

— Колись, мо', розкажу, якщо не можна буде забути.

— Розумію. Куди ти?

— Я йду на схід.

— Куди?

— Туди. Я так завидую тобі.

— А я тобі.
— О, прокляті.
— Ой!
— У мене друга вдача. Я м'яка, не войовнича. В мені зло не тримається. Все прощаю, як дурна. Все забуваю. Жити ж треба?
— Чуєш? Гуде... Це наші.
— Правда? Це Василь... він...
— Старий казав — не за горами суд.
Вони прислухались. Десь далеко на сході розгортався великий бій.
Гриміли гармати.

Німці відступали через село, кидаючи на шляху побиті гармати, машини. Люди ховалися в льохи.

— Поможі вам, господи!
Матері молилися в ямах за синів своїх, визволителів.
— Прилітайте, синочки, рятуйте нас!
Простягали з ям руки до неба. Материнські очі світилися сльозами надії.

А хто не встиг сховатися, того німці заганяли в грузовики і вивозили.

Уже підпалювали хати палії.

У хатах-дзотах одстрілювались кулеметники і артилеристи. Смертники-німці метушилися біля гармат, стримуючи наступ, поки не знищили їх рідні наші танки разом з хатинами.

Військо входило, в'їжджало в село і мчало далі вперед. Бійці пролітали на танках, машинах чи просто бігли, гаряче і голосно дихаючи. Вони ще не вийшли з бою, очі їх дивилися далеко вперед і горіли лютим огнем. Всі вони ще були в тому несамовитому стані готовності щохвилини забити ворога чи впасти мертвими, коли людина ще не цілком при собі. Вони були немов у якомусь жару.

Але радість перемоги почала потроху проявляти людські чола. Бійці вже привіталися з народом і помагали вилізати з погребів і ям. Неначе мертві воскресали і виникали з землі. Плакали командири, не соромлячись своїх сліз. Плакав і Василь Кравчина.

— Драстуйте, мамаша, ну як же ви тут? Живі?

— Драстуйте! Христос воскрес! Спасителі ви наші.

З темних льохів, з брудних ям, із-під зруйнованих печищ вилізли землистого кольору, чорні, погано одягнені люди. Довго сиділи вони в льохах, в землі, довго жили по той бік дозволеного людськими законами. Багато бачили вони такого забороненого для людських очей, що не забудуть і потомки в віках. Якесь невимовне тавро жаху й скорботі того, що лежить за межами обурення і відчаю, упало на них, закарбувалось і довго-довго не зникне вже, як прокляття долі, до самої їх смерті.

Багато благородної праці, багато ласки, добра і доброї згоди треба

збагнути, знайти і принести в життя, щоб загоїти якомсь душевні каліцтва і рани людські.

Люди оглядалися серед своїх пожарищ, шукаючи очима хат, і протирали очі, мов у сні.

— Доброго здоров'я!

Людам хотілося жити. Хотілося забути про страшне по великому закону життя й по незламній силі свого характеру хліборобів, що звикли тисячоліттями до сіяння, до життєтворення у всьому, що може жити й рости.

Не догоріли ще пожари, а люди кинулися вже до роботи. Уже копалися в городах. Жінки дістали вже з прихованих вузликів різне насіння і з пристрастю садили в землю.

Якесь насіннячко мочили у воді, причитаючи напівзабутих молитов на добрий урожай.

— Будьте здорові, дороге чоловічество! — Голос літнього вже Демида Бесараба тремтів од зворушення. У нього в хаті спинився штаб. Він угощав дорогих гостей. Чарка тремтіла у нього в руці. — Вічна пам'ять всім, хто прийняв труд і страх сражений чи страм шибениці од руки супостата. А нам усім желаю виповнити життя своє трудами і перемогами на согласіє і братство. Хай же піде слава по всьому світу про ваше щедre серце і багату кров, щоб ніхто ніколи не сказав, що пожаліли чогось чи злякалися. Будьте щасливі, товариші, хоч не багаті, хоч розорені, пограбовані, без капіталу, а часом і без стріхи, що нігде буде на світі голову комусь приклонити.

— Так що ж це, товариші, знов невидержка? — спитав Бесараб і поник у глибокій печалі.

— Прощайте!

— Прощайте, батько!

— Ми повернемось!

Сини й онуки прощалися з Бесарабом. Прощалися командири. Поспішали. Плач і відчай.

— Де сини? — розлютований Ернст фон Крауз ударив Бесараба стеком по голові разів з десять. Ніколи ще не доходив він до такого сказу. — Де?

— Пішли в Червону Армію, — сказав Бесараб.

— Повісити на двадцять днів!

— Вішай, катюга. Тепер уже не страшно. Все одно не вийдеш живим.

Ернст фон Крауз задихався од злоби. Він упав. Його підхопили два офіцери. Коли Бесараба вивели, фон Крауз звернувся до Штігліца:

— Вони вже все знають.

— Що все? — підхопив Штігліц.

— Що?

— Я не розумію.
 — Вони знають, що ви бовдур... Пальма?!
 — Йаволь!
 — Давайте диверсанта.— Ввели Мину Товченика.
 — А?! — схопивсь за серце фон Крауз.
 — Та не лякайся, не акай. Акаєш.
 — Фу-х... Ти прав. Я вже тебе боюсь!
 — Я бачу.
 — Хто ти?
 — А ти хто?
 — Я твоя смерть.
 — А я твоя.
 — Моста ти висадив в повітря?
 — Я.
 — Яким чином?
 — Секрет.
 — Я тебе повішу!
 — Вішай.
 — Думаєш, не повішу?
 — Ні.
 — Ти щось придумав?
 — Щось придумую.
 — Це феноменально. Фу-х... Невже ти маєш надію?
 — Так. Я невмирущий...
 — Він збожеволів...— Фон Крауз подивився на своїх офіцерів.—
 Але Запорожці вже тут. Ой... Присядь, мерзотнику.
 — Присів.
 — Ну.
 — Хм... Що мені робити?
 — Можу сказати.
 — Ну?
 — А ти не нукай, дурачок. Ну... Україна, щоб ти знав — це ваша
 судьба. Поки горить як свічка — Гітлер дихає, потухне — витягне Гіт-
 лер ноги і ви з ним.
 — Гер полковник, що він каже? — спитав горбатий.
 — Те саме, що Гітлер думає, тільки розумніше,— одповів фон
 Крауз.
 — Так,— продовжував Мина.—Так що поки воюєте, поти й живі, і я,
 хоча і простий чоловік, скажу вам: не кінчайте свого бліцкрига, капут.
 Фон Крауз ^{і під}ч^іняв нагайку.
 — Запорожот^і близько?
 — Ну, ближче чи далше. Все одно не скажу. Тут уже, казав той,
 або — або. Хочеш, мо', перед смертю побить мене? Бий, потішся. Раз
 уже міра зла перейдена — роби що хоч.

— Курить хочеш?

— Давай.— Товченик взяв сигарету.— Запорожці мені теж недавно дали бомбу. Менший, Роман. Ой, бідовий же, сучий син. Прямо орел. Ти, каже, чому не вбив Крауза з печі, якщо ти чесна людина. А я, кажу, був неоружоний. Обратно ж, кажу, який же я був би розвідник, щоб сразу вбивав, не почувши розговорів противника.

— Ай... Нітро, нітро!..— застогнав Крауз.

Тремтячими руками Штігліц накапав у склянку з водою нітроглицерину і влив його у напіврозкритий рот Крауза.

— Що ви стоїте, чорт вас візьми?! Повісити!

Коли Мину поставили під шибеницею на табурет і наділи на шию зашморг, Мина поглянув на Штігліца і на двох його катів і раптом почав співати фашистський гімн. Співав він голосно і натхненно. Правда, у Мина був голос не дуже красивий, слова він часом перебріхував, але мотив він засвоїв непогано. Капітан Штігліц і солдати застигли і простягли праві руки лопатами вперед.

— Генуг! Годі співати! — сказав Штігліц. Але Мина не слухав. Він почав співати ще голосніше, вдивляючись жадними до життя очима в божий світ, в дерева, в хати. Це був єдиний його хвилинний порятунок. Цим проклятим гімном він стримував свою смерть, яка лягла вже йому вірьовкою на шию, звисаючи з шибениці, мов змія.

— Кінчай співати, чуєш! — одурів Штігліц і побіг до Крауза.

— Гер оберст! Він співає!

— Що? Хто?

— Товченик.

Крауз вискочив у двір і кинувся до шибениці. Побачивши Крауза, Мина відчув, як заворушилась неначе петля на його шиї. Холодний піт покрив його чоло. Голос почав здавати. Тоді, зібравши останні рештки сил, Мина так весело й гучно вжарив останнього куплета гімну, що навіть Крауз застиг, простягнувши вперед злочинну свою руку. З очей Мина текли сльози.

— Прощай, мій убогий світе! — здавалося, гукав він не своїм голосом. Та щаслива доля не зрадила йому й на цей, здавалось би останній, раз. Уже коли витягував він останню ноту, коли Штігліц почав піднімати руку для команди катам, раптом заторохтіли автомати, та так близько й гучно, що німці кинулись мов ошпарені куди попало.

— Партизани!

— А, розстосукини сини нехай! — крикнув Мина і, знявши петлю, почав по-хазяйськи складати вірьовку.

Та не пощастило цього разу старому німецькому вовкові втекти од Запорожців. Уже не одним, а двома загонами переслідували фон Крауза Лаврін з Романом. І партизанські загони вже були не ті, що на початку війни. Все, що було в загонах випадкового, в'ялого, зайвого,— все було зметене з лиця землі — зрадники, ледарі, шкурники. Множество

безстрашних загинуло в битвах, замучено в полоні. Але те, що вижило й діяло вже проти Крауза, тривожило його все дужче й дужче і не давало спокою ні вдень ні вночі.

То були люди, яких ніщо в світі не могло вже спинити, ні обеззброїти, ні втихомирити. Молоді юнаки, підлітки, й старі батьки, і навіть дівчата, котрим у століттях не снилось ніколи таке життя, творили в загонах сувору помсту народу.

Вже не допомагала Краузу поліція, на яку він так колись розраховував разом з Людвігом, затягаючи нещасних полонених, оточенців і навіть підлітків в її ганебні ряди.

Вже поліцаї втекли в партизани. Сільські старости таємно допомагали месникам народним, і куди б не кидався вже Крауз, як не палив він села, як не мучив жінок, дітей, ніщо вже йому не допомагало.

Пропала праця. Розвалювались грандіозні плани. Як усе було гарно. Які простори, яка земля!

«Цю землю можна їсти!» — пригадував він загиблого свого старшого сина. Це було так недавно, майже вчора.

— О мій хлопчику, моя ніжна дитино! — скрипів фон Крауз зубами, оглядаючись на незчисленні солдатські кладовища, що заповнили, здавалося, всю країну.

Іноді ночами він довго вдивлявся в портрет Гітлера, ласкаючи стомленим своїм зором дорогі риси його маніакального обличчя, питаючи сотні разів про долю фатерлянда, ах!

Чи одурив його фюрер, як писали про це в проклятих більшовицьких листівках? Чи поверг він увесь його рід у прірву страждань, зневаги, всесвітньої ненависті й огиди людей до його імені? Ні! Великий фюрер не одурив його, фон Крауза, не спровокував, не затуманив, не запаморочив йому голову. Фюрер — це він сам, Ернст фон Крауз, його ідеальний вираз.

Пристрасна німецька душа його здригалася. Він схоплювався тоді й виструнчувався перед портретом фюрера у фронт, копіюючи його рухи, простягаючи перед ним величезну свою волохату руку.

Він писав йому листи, проекти впорядкування Східної Німеччини, розрахунки поставок хліба, цукру, масла, м'яса, вирваної шерсті, здертої шкіри, живої худоби, дівчат і підлітків.

Одного разу серед вогню й диму нескореного українського села його осяяла думка, якій суджено було увічнити Німеччину середини двадцятого століття. Він запропонував фюрерові модернізувати знищення населення завойованих провінцій шляхом побудови на сході заводів для планового спалювання людей, щоб добувати туки й спеціальні масла, і жири. Він власноручно зробив креслення цих підприємств і барвисто описав технологію винайдених ним процесів. Він дістав за це од фюрера рицарський залізний хрест з дубовим вінком і возлюбив його за це всім своїм полум'яним німецьким серцем.

Він давно вже перестав загравати з старими роботящими україн-

ськими селянами-старостами, як проклятий отой Запорожець, що погубив його маленького Людвіга. Він творив зони пустель, позбавлені життя, беззвучні...

Та не допомогли фон Краузу ні чотири побудованих за його проектом заводи, ні пожежі. То була помилка. Війна набрала вже характеру одвертого масового злочину. Людство понижало. І мертві зони теж виявились помилкою. Вони не були мертві. В них не було кому плакати, просити, благодіяти чи стогнати. Але в них жила безсмертна ненависть народу. Вона підстерігала фон Крауза на дорогах, у ровах, у лісах. Вона пролазила до нього в двері, в вікна, в душу, з громом і кров'ю. Вона пронизувала кожен його крок невтомною помстою. Вона була винахідлива й розумна, і нічим не можна було її знищити. Нічим!

І от потроху, день за днем, село за селом, пожежа за пожежею, смерть за смертю, прийшов Крауз до останнього висновку — кінець... Кінець Німеччини Гітлера і його, полковника Ернста фон Крауза. Кінець.

З тої миті, коли ця думка оволоділа ним остаточно, фон Крауз відчув, що йому різко почало зраджувати склеротичне серце. Почастішали приступи жаби. Тоді для збереження душевної рівноваги він одчислив із своїх каральних загонів італійців, словаків, чехів і мадяр, укомплектувавши свої сили тільки німцями й невеличкою купкою запеклих випробуваних зрадників народу, що занапали на свої темні душі багатьма одвертими злодіяннями.

Та й це не допомагало.

Запорожці переслідували його по п'ятах. Вони почали вже йому снитися. Одного разу йому приснилося, як він, полковник Ернст фон Крауз, стояв зв'язаний по руках і ногах перед Лавріном Запорожцем, оточений страшними його партизанами, як звелів Запорожець виколоти йому очі, одрізати язика, вирізати свастику на грудях і на лобі, як прострілював він йому голову, живіт, груди і кидав у вогонь палаючої своєї хати.

З тяжким стогоном Крауз схопився з постелі.

— А, українська собака! Ти мені будеш снитися, терзатимеш мою душу вві сні!

Заметався Крауз по хаті, забігав, застукав. Сотні нещасних людей, розстріляних, покалічених, з вирізаними на грудях і на лобі зірками, згоріли тієї ночі в селі, замкнуті в палаючих клунях і церквах. Розпластилися за німецький хворобливий сон тяжкими муками у вогні українські діти.

Фон Крауз перестав уже діяти на Україні в ім'я життя Німеччини. Він діяв іменем її смерті.

— Ви оглядаєтесь на партизан! — кричав він селянам в одному селі. — Ви ждете нашого відступу! Ну, гаразд... Якщо вже так, ми підемо звідси. Але радіти нашому відступу тут не буде кому! Вогонь!

Так з вогнем і мечем метався українськими просторами фон Крауз, переслідуючи Запорожців, рятуючись од Запорожців, втікаючи від них, оточуючи й душачи їх, поки нарешті сам, оточений, не став перед Лавріном і Романом Запорожцями, хитаючись неначе п'яний.

Його не тримали ноги, розслабили усі м'язи живота й кишок. Кров випарувалась із його жил, і бліді його губи тремтіли від холоду. Він потрапив у полон. Це було не цілком схоже на сон. У нього не були зв'язані руки й ноги, і очі його не були виколоті. Він бачив усе, і коли б страх смерті, що вражає катів в останню хвилину їхнього життя з особливою силою, не скував усі його почуття, він пожалкував би, що він не осліп.

Бій точився недовго, не більше двох днів, але був він запеклий і кровопролитний, яких небагато було у фашистських тилах. Краузові молодчики билися з відчайдушною мужністю, але коли мужність покинула їх, вони вийшли з піднятими руками наперед, спотикаючись серед трупів, з осклімими очима, з плачем і прокляттями, падаючи перед партизанами на коліна.

— Капут... Німеччина капут... — улесливо усміхаючись, мекав Штігліц, благаючи милосердя.

— Іх бін комуніст!

— Біте шон, ради бога... драй кіндер!

— Товариші, капут, Гітлер капут, — бурмотіли карателі.

— Це ми й без вас знаєм, гади, — відповідали партизани. — Зрадники народу, виходь набік!

Зрадники народу стали окремою купкою й, оглядаючись з однаковою ненавистю на партизанів і гітлерівців, млосно й важко гикали, жадаючи скорішої смерті.

Фон Крауз бачив усе. Величезним зусиллям своєї волі він на якусь мить злетів було над нікчемністю свого становища й поринув у сферу високого відчуття великої трагедії фатерлянда. Торжество смерті, покликаной Гітлером для реконструкції Європи, він відчув раптом в граничній мірі. Тут усе було гранично спотворене — ожорсточені трупи і плазуючі перед бандою Запорожців залізні його рицарі, ніби повалені з висоти небес дияволи, і самі Запорожці. Та і вони, що приголомшили його несхитністю своєї волі й пристрасті. Смерть обпалювала диханням своїм кожне обличчя. Саме земна куля, здавалось, надулася над Краузом кривавим наливом. Він збагнув висоту невимовного і в невимовному хвилюванні, важко дихаючи, оглядався навкруги. В нього була розсічена щока, і зелені мухи вже повзали по засохлій його крові. Ось він — великий кінець!

— Підсудний Крауз Ернст Фрідріхович, житель міста Бреслау, Бісмаркштрассе, тридцять шість, квартира чотири, три кроки вперед! — почувся нараз неурочистий і негучний, але твердий голос партизана.

Почувши ці слова, фон Крауз раптом, в одну мить, негарно себе повів.

То було жахливо. То було гірше кулі, гірше петлі. Це неможливо, боже мій! О! Знищений, він не міг зрушити з місця. Він не полковник нової імперії, не гроза східних областей з вогнем і мечем. Його спіймано на гарячому! Він підсудний з точною адресою. Названа його скромна квартира на Бісмаркштрасе. Ну, звичайно, його... Ні, ні, ні! Ох...

— Підсудний Крауз, можна опустити руки.

— Руки опусти, чуєш, сволоч!

— Га? Що? Ні, я не можу опустити, пробачте, будь ласка... Здрастуйте,— прошепелів фон Крауз висохлим своїм язиком, усміхаючись... усміхаючись...

Тоді старий Лаврін Запорожець з великим кричущим шрамом на лобі вийшов з партизанського кола.

— Ні, я не дозволю тобі падати, сучий ти сину,— сказав він Краузу, коли той, не витримавши погляду, захитався, готовий упасти.— Не одвертав ти підлого свого погляду од страждань і смерті людей наших, не одвернешся і від народного суду. Стоятимеш, поки не поламав я тобі ноги, дивитимешся мені в обличчя!

І, поставивши перед собою фон Крауза, Запорожець розмахнувся і вдарив його по морді.

— Я ображаю тебе! Скинути з нього штани!

Від сильного удару фон Крауз трохи очумався. З почуттям великого страху він відчув раптом, що Запорожців ляпас вибив з нього щось найважливіше, що становило головну його суть.

— Лаврін, простіть, будь ласка, це війна. Я полонений... Я офіцер,— спробував він зібрати свої сили.

— Ні, це не війна. І не офіцер ти, не полонений,— сказав Запорожець.

— Лаврін!..

— Помовч. Я не хочу говорити з тобою, будь ти проклятий. Та перед тим як тебе знищити...

— Ти вбив мого сина, Лаврін...

— Чорт з ним! Помовч, я не хочу говорити з тобою, я тільки скажу в ім'я закону, щоб було написано в писанії, як я тебе убивав. Зрозумів? Не полонений ти, Крауз, не офіцер і не людина. Ні! — повторив Запорожець голосно й чітко, наче промова його записувалася всіма літописцями світу.— Те, що накоїв ти на нашій землі,— не воєнне, не людське діло, і впреш ти не воєнною, не людською смертю.

Фон Крауз здригнувся. З гострою прозорливістю, яку дає злочинцеві крайня його нищість або звирячий егоїзм досвідченого вбивці, він одразу збагнув, що смерть прийшла до нього в незвичайному вбранні. Запорожці... Як він ненавидів їх за розбиті свої мрії! Але ненависть уже облишила його, огидний страх заморожував дихання.

— Я прошу трохи пощади. Якщо запал бойової пристрасті й нестримність може бути в якихось жорстокостях, властивих на війні, палкій молодості...

— Ага... Тільки ми з тобою, старики, знаємо життя,— саркастично покивав головою Лаврін.— О, я добре розумію всі твої слова. Зрадника гадав ти знайти в батькові синів-комуністів. Думав посіяти ворожнечу, пожитися на домашніх наших помилках? На недоумкуватості чиновників наших заробити хотів? Ні, підла собако, ніколи! Чуєш? Ніколи! Погані ми були історики? Прощати не вміли один одному? Національна гордість не виблискувала в наших книгах класової боротьби? Почекай, засяє, та так засяє на весь добрий людський світ, що осліпнуть від заздрощів навіки всі твої фашистські нащадки. Це я кажу тобі, чуєш, твій ворог, Запорожець Лаврін. Я зневажаю тебе, проклятий німецький йолопе! Ти не бачив найважливішого, що вписали ми, більшовики, в книгу боротьби,— непорушну дружбу народів!

Лаврін оглянувся. Партизани стояли навколо нього — українські, російські, казахські, татарські, киргизькі його сподвижники й брати. Серед них виділявся один. Він стояв наче дерево після бурі. Не було на дереві ні цвіту, ні листя. Все зірване і занесене невість-куди. Сірий попіл упав на партизанський чуб, і безмовна пустка застигла, здавалося, навіки в нерухомих його очах. Два роки ходив він у бої і в найодчайдушніші засади, та смерть незмінно відступала перед ним. Четверо дітей, дружина, старенькі мати і батько, і всі сусіди його, роздягнуті геть, згоріли в старій дерев'яній церкві вночі, посеред палаючого села. Згорьовані їхні крики в огні, що потрясли всю його душу, ніколи вже не дадуть йому ні покою, ні забуття. Тяжко поранений, з обгорілою головою й руками, чудом відповз він від німецького вогнища до партизанів, і відтоді вже ні куля не брала його, ніщо — така сильна була в ньому жадоба помсти. До нього й звернувся Лаврін:

— Тобі вже нічого втрачати на цьому світі. Одведи убивцю в ліс, щоб ніхто не бачив, як повернув ти йому все, що приніс він на нашу землю.

Так загинув Крауз.

Димом сходили обрії. Вогняні вали з громом і гуркотом не один раз перекочувалися із сходу на захід і з заходу на схід. Мертві танки чорніли на полях грізними своїми тушами, неначе вимерлі страховища в пустелі. І куди не поїхати, куди не піти — всюди несло духом непохованого людського трупу. Міновані нескошені поля були сповнені зловісних таємниць.

Ворог знову втік.

Знову входили в село передові загони. Пролітали танки, артилерія. Знову вилізали з могил і льохів землісті люди.

— Здрастуйте!...— схвильовано кричали бійці.

— Та драстуйте. Доки ви будете їздити? То вперед, то назад, то сюди, то туди, то партизани тобі, то поліція, то карателі, то німецькі вошопруди, та злії поробилися, ну прямо життя немає.

— А ти хто? Якого чину? Звідки? Де поранений? В яких боях?

— Ось! — показав Мина вірвовку з петлею.

— Кого побідив, перед ким не одступив? Кого захищав? — розгнівався комбатареї Сіроштан. Він був хоробрий і сильний воїн з двома орденами Червоного Прапора і чотирма знаками ран і контузій.

— Я царя захищав, не відступав! — сказав старий дурний дідок.

— А, чули ми ці балачки на початку війни. І плакали од сорому здуру... Царя... Європа на наших грудях! Вся. Два роки! Весь метал, вся хімія!..

— Та і в нас тут теж хімія...

— Царя. Нема таких, як ми. Де вони? Не було в історії світу, щоб на одну державу падав такий тягар! Уже тепер багато дечого навчилися...

— Та, балакаєте, а потім знов побіжите.

— Не побіжимо, не бійтесь.

— Та ми вже не боїмось нічого. Просмалені й прокопчені.

— Ну й ми теж.

— Так воюйте, чорти б вашого батька воювали, годі кататись!

— Як кататись? Хто кататись? — розгнівався Сіроштан. — Яке ти маєш право так говорити? Кататись... А ви, чортові лежні, будете тут з німцями землю ділити та з бабами валятись?

— Так не одступайте, то й не будемо ділити.

— Це примітивна відповідь.

— Та ми такі. А які ж ми?

— А жити ж якось треба? — сказала одна молодиця.

— Жити? — спалахнув Сіроштан, пронизавши жінку розлютованим поглядом. — Жити? Тобі жити треба? Ага! Постій, я тебе поживу! Я кров проливаю другий рік, захищаю Батьківщину, а їй жити треба...

— А що їй робить? Плакати?

— Товаришу капітан, — звернувся він до Кравчини, — ви чули? Отака й моя баба десь у Вінниці зосталась. З німцями, видно, качається. От, їй-богу, заберу Вінницю, голову одрубую!

Всі притихли. Всі почували, що Кравчина тут найстарший командир. Він увесь час мовчав. Щось він та мусить сказати на отакі слова.

— Так, — сказав Кравчина тихо. — Так що ти вже воюєш, виходить, за те, щоб одрубати голову своїй жінці, яку ти назвав бабою? Чи як тебе слід розуміти?

— Та я хіба?..

— Постій, постій, постій... Ти командир, герой, у тебе два ордени і чотири рани. Невже ж ти, проливши кров свою, так не зрозумів нічого, хто й що ми? Що не обивателі, не свідки історії ми, а герої великого грізного часу? Що не наживем ні капіталів, ні земель чужих не завоюєм, ні людей не підкорим, що прийдемо додому на пожарища, руїни, так що декому ніде буде і голову приклонити. І ні батька, ні матері, ні брата. І скажемо — ми перемогли. І це буде велика наша горда правда на множество століть.

— Правда, синку, — почувся голос з натовпу. — Хліба насієм і хати побудуєм. Діло в житні та в честі народу.

— Та в перемозі,— сказав Кравчина.— Кожен з нас мусить одержати дві перемоги. Перемогу над загарбниками-фашистами, відчизняну спільну велику перемогу. І другу перемогу свою малу — над безліччю своїх недостатків, над грубістю, дурістю, пробач мене, Сіроштане, над злом, неухважительною і, до речі, поганим ставленням до жінки.

— Синочку! — почувся плач.

— Нас багато. Нас мільйони. Мільйони, що пройшли через огонь страждань, прокурених і просмажених у боях і незгодах. Я вірю, що сума оцих особистих, маленьких наших перемог буде такою надзвичайною.

І, немов бачачи вже оцю перемогу зовсім близько перед собою, як дорогу свою кохану, Кравчина усміхнувся їй. За ним усміхнулися і всі присутні, всі до єдиного. Це була абсолютна довіра і єдність найдорожчих великих народних сподіванок, усвідомлених, вистражданих у тяжких, майже нестерпних знегодах. Можна було не сказати більше ні слова і всім розійтися, щоб не забути нікому й ніколи цієї усмішки й мовчання, але всі дивилися на Кравчину, і він, згадавши весь пройдений тернистий шлях, зрозумів тут, серед рідних своїх людей, до яких так прагнула його душа, що відступу більше не буде, навіть якщо безсмертя народу доведеться стверджувати ціною власного життя, помноженого на життя всіх його бойових товаришів і братів.

— Поможі вам гоподи і пречиста мати божа,— сказала стара Бесарабиха.— Прощати треба один одному більше та співчувати,— тихо звернувшись до Сіроштана...

Сіроштан мовчав. Він стояв перед старою матір'ю, на яку впало величезне горе, беззбройний і маленький. На нього дивилися десятки очей. Для врятування репутації загартованого рубаки йому хотілося сказати щось грубе або смішне, та він не знаходив у собі цих слів. Ним оволоділо раптом дивне збентеження. Чи вмів він жити? Чи думав про життя, про Батьківщину, про сім'ю в їхній єдності, чи тільки діяв, поринувтий у ненависть до ворога, в труд і придушення страху битв? Чи творив він грізну історію свого народу і нещасної, загубленої в морі безправ'я й страшних випадковостей молододі своєї сім'ї? Чи не спрощено, механічно виконував він суворі веління історії?

Сіроштан не міг одірвати очей од Бесарабихи. Він наче вперше став перед народом, в ім'я життя якого він ніс у вогонь своє життя тисячу разів.

— Отаке-то, Сіроштане,— сказав, усміхаючись, Кравчина.— Чув? Ну от. А жінці своїй... як її звуть?

— Мура.

— Сам ти мурий. По батькові?

— Григорівна.

— Діти?

— Троє.

— Як зовуть?
— Джек, Ріхард і Тимур.
— Як собачата,— засміявся хтось.
— Тихо!
— Марії Григорівні поклонися од мене, якщо мене вб'ють до Вінниці і не зможе сам її привітати з визволенням як командир твій і друг. А вас, громадяне і громадянки, поздоровляю, і пробачте за спізнення, трудно було... Все. По місцях!

Всі кинулись геть. Остався один Кравчина. До його притулилося не менш як дванадцять жінок. Вони плакали гірким плачем од пережитого. Він дивився на захід. Він був надзвичайний.

Капітан Василь Кравчина стояв на горбку і дивився в бінокль. Коли недобита німецька піхота ринула в пролом, що утворився, він розвіяв її вщент, але бій припинився ненадовго. Не встигли артилеристи перекурити, як вже горбок під ними затремтів від важкості ворожої артилерії, задихав, задимив, як вулкан. Заревли над головою літаки, а вдальні з-за горбів виповзали вже танки.

Кравчина метнувся в бліндаж.

— Якимаха?
— Да.
— Виходь з батареєю праворуч вперед.
— Да.
— В улоговину виходь, в улоговину праворуч,— говорив капітан Кравчина по телефону Якимасі.— На тебе зараз посунеться з-за бугра танковий вал. Тримай добре.

— Да-а...

— Не відступати до смерті! Передай ружейникам — я наказав...

— Да-а.

— Шинкаренко.

— Да.

— Поглядай на Якимаху... Га?.. До мене.

— Товаришу капітан.

— Дегтяренко?

— Да.

— Ну?

— Нічим дихати! Сильно накрило!

— Га?

— Притисло сильно!

— Чим?

— Бомбами.

— Бомбами?

— Да.

— Якими бомбами?

— Важкими!

— А ти яких хочеш? Легеньких? — розсердився Кравчина. — Ти де сидиш? Де ти сидиш, я тебе питаю? На війні ти сидиш чи ні? Говори, де ти сидиш?

— Та на війні, а де ж, по-вашому, на стадіоні «Динамо» чи на весіллі, бодай вона тричі згоріла, трясця її матері з такою війною...

— Помовч... В чім діло?

— Поранений.

— Га?

— Руки нема. Ясно?.. І ноги... І людей поранено.

— Запорожець! Давай Запорожця!

— Запорожець!

— Батарея Дегтяренка виходить з ладу. Наказую бігом зайнять його позицію.

— Да.

— Стояти в смерть!

— Стою!

Великої сили важкий снаряд упав коло самого бліндажа капітана, потім другий, третій. Завалило бліндаж. Капітан Кравчина чудом виліз з нього, як з могили.

— Запорожець?

— Да.

— Стояти в смерть.

— Та чув уже. Стою,— сказав Запорожець і тут же строго звелів своїй батареї точно виконувати наказ капітана.

— Тільки прошу без суєти,— додавив од себе Запорожець, коли батарея під сильним огнем стала на нову позицію.— Коли при мені ото суєта, я перестаю розуміти противника. Я презираю таку війну. Понятно?

— Да.

— Да не да, а точно. Понятно?

— Точно.

— От суєта... Ну, давайте.

І Запорожець плюнув на долоню, як добрий плотник.

Трудно знайти людину, од якої можна було б почути отакі розумні слова в такий час. Другий на його місці забелькотів би вже чортзна-що, бачачи, як летіла з-за рогу на батарею велика колона танків.

Вони грізно коливалися, мов кораблі на хвилях, стріляючи на ходу з гармат і кулеметів.

За ними гуркотіли десантні причеви, битком набиті п'яними автоматниками.

А на самих танках сиділо множество зеленуватих фріців, вчепившись один в одного і за що попало, мов мужа.

Грім і гуркіт потрясали все. Вся земля, все здригалось під тягарем залізного потоку.

А Запорожцеві, здавалося, тільки того було й треба.

— Давай огонь! — крикнув він раптом неймовірно гучним грубим голосом і весь мов загорівся.

Спалахнули Іванові хлопці од цього крику, кинулись до гармат. В одну мить нічого не стало чути.

Гарматні обслуги метались левами в шаленому ритмі.

— Снаряд! Замок! Приціл! Огонь! Снаряд! Замок!

Од прямих бронебійних ударів танки репались перед ними, і перекидались, і горіли з причепами, як на страшному суді. Горіло залізо, десант, горіла сталь і рвалась все ближче, ближче...

— Тихо...

Гармати стрибали, мов люті собаки, і рявкали, й вили, й метались в скаженому осатанінні.

Шалений огонь гніву й пристрасті битви надавав бійцям такої велетенської сили, що важкі гармати вертілися у них в руках, як іграшки.

З велетенським напруженням м'язів вони одкочували їх, повертали праворуч, ліворуч, підкочували вперед.

Вони були мокрі, як у бані.

— Огонь... Огонь... Огонь...

Раптом по якійсь радіокоманді всі танки блискавично крутнулись праворуч і, передувивши чимало своїх автоматників, кинулися на батарею Сіроштана.

Тоді Іван швидко подав особливу коротку команду. Ударили тоді по танках з усіх гармат шрапнеллю, ударили з усіх кулеметів і мов вітром змели з них весь десант до одного німця. Тільки його й бачили. Один лише німець і злетів з танка живий. Загубивши розум, він кинувся вперед на батарею і підбіг аж до самого Запорожця з таким безглуздим сміхом, що той перелякався.

— Тю, чорт тебе носить. Приберіть паскуду.

— Перемога! Перемога! Ура! — закричали Підтиченко, Косарик і Торохтій.

Та ні, се ще не була перемога. З лівої сторони через заворот річки заходили уже в обхід артилерії свіжі німецькі сили.

Проте не вдалося німцям обдурити хитрим маневром славних артилеристів. Наказавши гаубичним батареям перенести огонь на переправу, сам Кравчина і мінометники Лобода Іван, Драгун Петро, Романенко, найодчайдушніші кулеметники і бомбометателі — Володимир Таранов, Гловацький, Джума Урсулаєв, Муравин Степан, Степан Чумаков, Ковтун Данило і множество других, що їх не можна було вже й розгледіти на льоту, — все, що було найбільш швидко, гаряче й безстрашне при артилерії, все в одну мить кинулось до річки, — всі їздові, шофери, розвідники, зв'язківці. Кожний розумів, що означало загаятись отут хоч на мить. Німці були вже на річці.

Яка була річка! Яка була річка! Найпрекрасніша з усіх плинучих річок. Та сама, яку переходили вбхід веселі дівчата з граблями і сорочками над головами і захоплючими піснями і сміхом! Яка була любима

незаймана річка! Вона стала невпізнанна. Вона була збезчещена, згвалтована і спотворена ворогами.

Вода текла в ній каламутна й кривава, з дохлою рибою, трупами й іншими останками страждань. Снаряди бовтались у воду і рвалися на дні, і з глибоких тихих ям і затонів виверталися жовто-білими черевами розірвані величезні соми, сазани, шуки та інший загублений риб'ячий рід.

Хиталися на кручах столітні тіністі дерева і падали в річку корінням вгору.

Яка була річка! І грязь, і каламуть, і кров у річці, і смерть!

Це була вже не річка, а стік нечистот.

Літали зграї переляканих, знавіснелих птиць над боєм. У повітряних хвилях, як у тайфуні, їх кидало від вибухів з боку в бік, вперед — назад, вперед — назад! Вони падали від грізних ударів на землю, шукаючи захисту від чужих і страшних людей.

Лисиці дрижали в смердючих лисичих норах. Вовки в кущах, наївшись людського м'яса, припадали черевами до землі і волочились, гидячи її в відчайдушному проклятому вовчому переляку. Від жаху у них віднялися ноги і шлунки і закарлючилися хвости під животами. Вони валялись по кущах, як дохлі, і повзали, не сміючи навіть вити, і клацали зубами. Вовчиці плакали.

Такий страшний був світ у бою. Одна лише людина могла витерпіти бій...

Тут боролось безсмертя зі смертю.

Повітряні хвилі й буйні завихрення од пролітаючих великих снарядів і вибухів мін зривали людей з землі, крутили їх угорі, як осінній лист, і кидали на землю.

Все повітря прийшло в шалений рух, все воно, вся атмосфера звучала, ревла, вибухала, кричала і гриміла тисячами громів.

Повітря горіло. На бійцях загорались сорочки.

Палали спини у людей. Кричали: «Ой, горю!» І падали на землю, й качалися, й крутилися по ній, і тушили один одного ударами долонь.

Сім раз сходилися бійці з противником. Сім найтяжчих німецьких атак одбили вони вщент, в порошок, в дим. Тридцять шість ворожих танків палало вже перед ними і возносило до неба грізну їхню славу. Трупу ворожого лежало між танками множество.

— Запорожець?

— Да.

— Як діла?

— Га? Добрі діла. Га?.. Ну, поставили в смерть, ну й стою. Га?.. Не draжніть мене, товаришу капітан. Не люблю я по телефону балакати. Резерви не підійшли, гади! Ну все одно відступати не будемо! Га? Га? Не чую... не чую... От суєта!

Нічого вже не чув Запорожець. З ушей у нього текла кров. Добрих

півтора десятка дрібних мінних скалок роз'ятрювали його тіло і злили, мов тигра. Півбатарей вже не стояло на ногах.

Німці пішли в атаку в восьмий раз, потім в дев'ятий, в десятий, в одинадцятий. Одинадцять раз майже безперервно кидалися осатанілі німці в атаку, і одинадцять раз одбивав їх Кравчина.

Тоді німці пішли в дванадцяту атаку, в танкову.

Нові танки прибули з самої Франції, де вони більш року чекали вторгнення англійців, чистенькі, без жодної подряпини, з новими гарно одягненими молодими танкістами, з свіжими гарматами, десантними командами і порнографічними фотографіями біля замків. Мов скажені хорти, неслися вони просто на центр артилерійських позицій проти самого Кравчини, впевнені в повному його виснаженні.

Спочатку Кравчина дав по них шалений вогонь з усіх гармат і кулеметів, а потім, коли десант злетів з танків, як зграя підбитих горобців, він раптом припинив вогонь і звелів сховатися всім за гармати, і лише коли танки були вже зовсім близько, коли спантеличені мовчанням німецькі командири танків повисували з башт свої маленькі голови, вважаючи себе вже переможцями, він раптом повелів огонь.

Німецькі командири встигли сховати свої голови. Постріли сипались один за одним з надзвичайною швидкістю. Броньбійники, що окопались у своїх щілинах у безпосередній близькості між танками, ударили на вибір направо і наліво.

Як же забігали по танках синенькі вогники, як же загорілися танки та як стали рватися зсередини. Та як почали виплигувати з них з криком і зойком свіжі фашисти. Страшно поквиталися з ними артилериристи.

— Бийте, бийте, хлопці. Не жалійте ні одної тварюки! — кричав Кравчина, працюючи вже на батареї пораненого Якимаха як боєць.

Багато танків розбили й спалили товариші в цій атаці, багато німців убили зовсім близько перед очима, очі в очі, крик у крик, — нічого не пожаліли.

Всі відзначилися до одного чоловіка. Кожний пролив кров ворога, і танки жарко палили перед трупами своїх хазяїнів високими, аж під саме небо, багаттями.

Німці не витримали і подалися в нестямі назад.

Раптом на бійців з неба посипалась величезна злива різноманітного паперу. Отруйні листівки з сильнодіючим гідким змістом для отруєння волі і розуму противника буквально вкрили всю землю, гармати, бійців і вбите товариство.

Настала могильна тиша. Німці поховались у свої барлоги і слідували в біноклі за отруйною дією листівок.

Листівки були свіжі, виготовлені в Берліні найтоншими майстрами отрут. Підробка правди була в них скаламучена в такій тонкій пропорції з брехнею, хитрощами, загрозами й обіцянками, що виникла мішанина, здатна звалити з ніг утомлену людину.

«За що воюєте, за що вмираєте?» Се священне запитання, написане рукою ворога, набирало якогось порочного змісту і, падаючи на бійців з неба в сотнях тисяч своїх повторень, шелестіло під ногами і, здавалося, шептало з усіх боків, мов сатана: за що, за що, за що?

Почуття бійців збудилися до нестерпного напруження. Проте ніхто не підняв листівки, ні один боєць. Всі одвертались од них як од непотребства, недостойного погляду людини.

Один лише капітан Кравчина підняв листівку.

— Підніміть всі,— сказав він бійцям.

— Ні, не годиться нам таке читати. Не хочемо гидити свої руки й душу в такий час,— сказали бійці і нехотя підняли листівки.

— А тепер, брати мої,— сказав Кравчина,— поки німці думають, що ми читаємо, хочу вам нагадати перед найрішучішим, а може, для декого й останнім нашим боєм, хочу і я нагадати вам, за що ми б'ємося, за що помираєм. Ідіть сюди.— Бійці підійшли до командира.

Їх було вже небагато. Вони стояли перед ним, мокрі од тягара трудів і чорні од диму і кривавих патьоків.

Поранені стояли, спираючись на неранених, і дивились на нього з невимовною ніжністю.

А в кого були перебиті ноги чи спина, чи хто не міг уже стояти з причин слабості чи болю, ті лежали віддаля, мов підбиті журавлі, і витягували шиї, аби теж послухати свого командира. Над ними курилася пара і підносилася вгору.

Кравчина зрозумів, що тут не звичайних пояснень, які б визначалися в грошовому чи земельному обчисленні, ждали од нього бійці. Високі небуденні думи світилися на їх простих обличчях.

Перед ним стояли учасники великих подій, жива грізна історія, її автори і криваві її виконавці.

— За що ми б'ємося? За що умираємо? — Голос Кравчини затремтів од глибоко напруженого хвилювання, і хвилювання передавалось бійцям.— Вороги наші б'ються за особисті багатства, за владу над нашою землею. Наші друзі воюють за мир, і лад, і радості багатого, щасливого життя своїх країн і здивовано питаються один у одного по кабінетах: за що ж бо бореться українська радянська людина? За стільки, мов, доларів або марок, як німецький, чи не за стільки? За стільки гектарів землі, як Гітлер обіцяє кожному солдату? Ні, не за стільки, брати. Ми б'ємось за те, чому нема ціни у всьому світі,— за Батьківщину.

— За Батьківщину,— глухо зітхнули бійці...

Кравчина вдивлявся в обличчя своїх дивовижних воїнів. Не прості люди стояли перед ним, ні. Ті, що пройшли з трудами, гнівом і найтяжчими боями всю Україну, Дон і волзькі степи з незабутніми розлуками і зустрічами. Ті, що здивували весь світ під Сталінградом. Ті, що бували в надлюдських бувальцях. Перед ним стояли професори боїв, засідок і грізних нападів...

— Ось вони! — показав Кравчина на німців, і голос його був гнівний, як голос народу.— Скажіть мені, брати, чи можемо ми не битись?!

— Ні, будемо битись в смерть! — закричали артилеристи.

І хотіли були бігти вже до гармат, але Кравчина спинив їх одним порухом руки.

— Не в смерть, а на життя! За великий Радянський Союз народів!..

— Огони!! — закричав, не стримавшись, Іван Запорожець.

Не витримали народні серця. Обнялися бійці, як стояли, і заплакали. Тільки найсильніші стояли без руху, як зачаровані, стримуючи горді сльози.

Німці пішли в атаку в тринадцятий раз.

Потерпівши дванадцять невдач, головний німецький начальник відчув, що він загинув. Тоді він вирішив учинити останню психічну атаку на Кравчину.

Закидавши артилеристів листівками, він наказав своїм солдатам скинути штани й сорочки і наступати в одних трусах, з реготом і співами грізних пісень.

Покірні німецькі обивателі почали мовчки роздягатися, думаючи в розпучі про смерть, про пенсію для родин і проклинаючи нишком свою долю. Тоді, помітивши занепадництво і пригноблення в своїх лавах, головний німецький начальник пообіцяв солдатам надбавку в три гектари української землі на голову і повелів їм випити горілки, настояної на особливому німецькому зіллі. Коли зілля подіяло і солдати, втрапивши розум, упали в дурний регіт і веселий гармидер, він погнав їх в атаку під ревище сирен, свист і тріск автоматів.

— Айн, цвай, драй, фір!..

Наше серце сміється од щастя!

— Айн, цвай, драй, фір...

Хи-хи-хи! Ха-ха-ха!

Свись!

— Ось що значить марширувати!

Коли нас веде Гітлер!

Гав-гав!

— Товариш командир! Уже показалися. Ідуть без штанів і гавкають,— доповів Запорожцеві молодший сержант Неборак.

Почувши отаке, Іван Запорожець розлютувався. Злоба закипіла в ньому з такою силою, що він спочатку застиг в неприродній позі. Потім несамовита лють спалахнула в ньому так, що він підскочив, як од гадюки.

Але раптовий телефонний наказ командира несподівано охолодив його. Кравчина повідомив, що снарядів уже зовсім обмаль, що їх уже майже нема.

— От бачите,— сердився Запорожець на своїх бійців,— казав я вам був, бережіть снаряди. Ось тепер дивіться собі на фріців та чухайте потилиці, поки не підійдуть на сто метрів.

— Нічого, товариш сержант,— сказав Левко Підтиченко, командир другої гармати.— Раз уже є така заборона, ми підождем. Нехай підходять хоч і на п'ятдесят... О, гляньте... Тисяча чортів його матері...

З димової завіси показалися фашисти.

Бійці припали до гармат, кулеметів, автоматів, до всього, що могло стріляти.

Вороги йшли напівголі, брудні, з волохатими грудьми й животами і являли собою картину жалюгідну й мерзотну, мов божевільний дім, що вирвався на волю. Вони реготали, свистіли й вили, пританцьовуючи, і тільки несамовиті од жаху їхні очі видавали тупе страждання. Вони були неначе вже не люди, а лихий сон недужої людини.

Бійці міцно трималися за зброю. Однак по мірі наближення німців у многих забігали по спині мурашки, та тут їх зразу ж виручив природний супутник їхнього життя — сміх.

— Гей, німці! Штани погубили! — кричав наводчик Самійло Косарик.

— Ні, не погубили. Послали Гітлеру в Берлін на просушку,— сказав Левко Підтиченко. Всі засміялись.

— А сорочки познімали для чого?

— А то ж на них од гавкання шерсть вигнало, як на собаках. Чуєш, як гавкають?.. Давай, давай, швидше, психи! — кричав Підтиченко, махаючи рукою.

Тут уже всі розважились і почали одпускать на адресу німців зауваження.

— Отож-бо вона й психічеська атака, що гавкають, як пси,— сказав Овчаренко.

— Еге,— сказав Запорожець.— Ось зараз вони в мене погавкають. Зараз ось полетить з них собача шерсть... Увага!

Коли всі примовкли і німецьке наближення стало майже нестерпним, коли, здавалося, було вже чути їхнє зловонне дихання, Запорожець подав команду.

Все затремтіло. Все, що рухалося в передніх лавах, було розірване й покалічене вщент і знищене огнем, проте слідуючі лави не подались назад. Голе німецьке міщанство лізло через трупи вперед і падало грудям на міні, на кулемети. Рудий єфрейтор Густав Шмуцке ліз напролом, як заворожений. Чи був він хоробрий і відважний? Не був він ні хоробрим, ні відважним. Він виконував вищий закон свого життя на війні — наказ. Він божеволів од жаху. Але ззаду були кулемети. А спереду — земля, гектари. Як він хотів землі, як він добивався її. Він хотів знищити на ній все, що жило. Цілий рік він колупав її пальцями, розтирав на долоні, нюхав, брав на язик, чмокав губами, і водянисті очі його блищали радісним виблиском.

«О моя земле! Моя, моя, моя...» — думав він з пожадливым тремтінням.

П'яний автоматник Шмуцке впав з розгону в яму прямо на бронebійника Івана Лободу.

Довго боролись вони в бронebійній ямі. Та Іван задушив його й набив йому повний рот рідної землі. Потім, важко дихаючи, він підвівся і поглянув у бік батареї.

Її вже не було видно. З лівого крила повзли вже до неї німецькі танки з огнеметами. Огнемети метали огонь. Все потонуло в диму.

Даремно викликав Кравчина батарею Запорожця. Ніхто не обізвався. Вистріляли Запороженкові хлопці всі покладені їм в житті набої, добре потрудилися і попадали спати на віки вічні.

Смерть не поскупилася на них, не пожаліла на них ні гриму, ні фарб, ні роз'ятрених ран, ні жорстоких нелюдських каліцтв. Кожному одпустила вона пудів по двісті гарячих осколків, і куль, і огнених шарів температури надзвичайної.

Ніхто вже не впізнав би їх — ні батьки, ні матері, ані дружини. Та й самі вони в останній час уже не визнавали один одного, так змінили їх пристрасті смертельного бою.

Все віддали. Все до останньої нитки. Поквиталися з життям, з війною, з ворогами на всю силу. Не мудрували, не ховались по резервах і тилах, не обростали родичами на простих своїх артилерійських постах. Не видушували з малих своїх талантів великої користі, нехтували талантом, не любили виставляти напоказ ні в цілому вигляді, ні в пораненому, ні в яких доблестях, мало дорожили своїм — непоштиві, насмішкуваті й недбалі Овчаренко Гнат, Теліга Захарко, Іван Гавриш, Степан Муравин, Паляничка Трохим, Косарик Самійло, Підтиченко Левко, Неборак Мусій, Глебов Роман, Джума Галієв і Андрій Затуливітер. Всі інші були в куцах, де рука, де нога, а де й голова.

Не було в них ненависті до інших народів, ні заздрості. Не бували вони ні по Америках, ні по Парижах, ні по Лондонах. Не бачили вони союзників своїх в обличчя, ні їхніх союзних дружин, ні благополучних їхніх дітей. Тільки злобливі лики жорстоких заклятих ворогів бачили вони за життя в атаках. От які були.

Танки пішли на батарею Сіроштана. З неймовірним трудом добрався Сіроштан до телефону. Кров заливала йому лице. Він облизував її, солону, й протирав липкою рукою окривавлені поранені свої очі. Ось і телефонна трубка. Міни крикали навколо, немов величезні жаби, — ква, ква, ква, р-р-р.

— Товариш капітан? Що робити? Закидає мінами!

— Га?

— Закидає, кажу, мінами, — плювався кров'ю Сіроштан.

— А ти що думаєш, Сіроштане? Вареників з вишнями закинуть тобі німці? Га? Я тебе знаю, ти любиш смачні страви, — пробував Крав-

чина підтримати дух командира побутовими жартами.— Сіроштан, алло... Га? Стояти на місці.

— Да,— сказав Сіроштан. А стояти вже було ні з чим. Не було вже снарядів, і команди лежали в червоних калюжах. Раптом міни стихли. На батарею йшов важкий ворожий танк. Сліпий Сіроштан кинув телефон й заметався по землі, шукаючи приготовлених мін.

— Не бачу я мін, де вони? — шептав він, мацаючи навколо скривавленими руками.— Покажіть, де вони?

— Ось вони,— сказали поранені.

Тоді, надівши їх на себе два диски, Сіроштан випроставсь:

— Прощайте, брати. Хай живе наша Батьківщина! Хай згине тьма!

І пішов назустріч фашистському танку. Він був сліпий, але в цю хвилину йому судилося побачити весь світ. Він вмістився в його молодому гарячому серці. Під ногами його здригалася земля.

Молітесь, матері, молітесь...

На третій батареї Мусій Загнибіда, Борщ і Остап Горобець заряджали гармату втрьох. У них було вже тільки три неповних руки. Недригайло працював коло гармати один. Підбіг Кравчина і сам став за третю гармату.

Танки підходили на десять метрів. Земля трусилася в шаленій трясці, й гармати тремтіли дрібним трепетом од близості танків і стріляли танкам у лоб, і танки репались, мов яйця, і розлітались в шмаття од прямих ударів і внутрішніх вибухів. І тоді вся гарматна обслуга кричала «ура», плазуючи в своїй крові і падаючи, кричала: «Ура, ура, ура!»

Але ось закінчились останні снаряди... Тоді воїни кинулись до щілин з гранатами, мінами, хто з чим міг, і танки ворога стали над їх головами.

— Рус, здавайся!

— Ні, не здамось, не просіть!

— Наш фюрер дарує вам життя,— голосно читали німецькі танкісти з своїх шахрайських книжечок.

— Ми презираєм ваше життя!

— Годі війни! Ми хочемо вже миру!

— Не буде вам миру! Живих не випустим! — Тоді танки почали крутитися на одному місці, мов отруєні пси. Посипалась земля. Величезні гусениці заскреготіли по стальних касках бійців.

— Рус, здавайся! Союзники обдурили вас!

— Самі ви шахраї!

— Ви полонені. Ви наші!

— Вороги, вороги ми!

— Раби!

— Ніколи! Брешете, собаки!

— Ми сидимо у вас на головах!

— Брехня! Ви сидите на мінах! — крикнув Запорожець і висунув з-під танка руку з міною.

— Три міні!

Забігали у німців мурашки по спинах. Вп'ялися вони в свій злодійський словничок. Та не було в ньому потрібних слів.

— Рус, не бійся,— белькотіли вони.

— Не боїмося! Всіх переб'єм, собацюги! Всіх! — закричав з-під танка поранений Якимаха.— Думаєш танками задушити народ? Не допоможуть тобі танки! Ні! Україні забажав? Захотів рабів на козацькій землі? Виходь, виходь, рабовласник! — закричав Якимаха, і вискочив з міною з-під танка, і застукав по танку.

— Виходь, Гітлер! Чуєш?

Невідомо, чим би закінчилась нерівна отая боротьба. Може б, і не вистачило благородного людського духу проти німецького заліза, але раптом ударив по фашистах полк, що прийшов на виручку.

Заметушились німці, загерготіли...

Виснажені атаками і великими втратами, не витримали вони грізного натиску полку. Крім того, у них перестала діяти весела трутизна, і солдати, почувши сильний страх і біль у голові, а також убогість своєї наготи, раптом упали духом і, забувши про надбавку гектарів, посунулись назад, зігнулись і покотились в ріку, захилинаючись і потопаючи цілими купами.

— Не давайте їм спинитися, не давайте! — кричав Запорожець Орлюку і Вовку Микиті.

Закипіла вода в річці, запінилася, зачервоніла, розступилася, і не встигли німці оглянутись, як уже Орлюк і Вовк Микита вискочили з своїми батальйонами на другий берег.

Рідна земля здригалася під ними від вибухів снарядів і бомб, але вже вповзали в бій нові ворожі сили. Два полки добірного німецького війська навалилися прямо з ходу на полк Запорожця — і розпочався небачений по пристрасті удару новий шалений бій.

Які бились люди! Немов цілі століття незламної упертості і бойових щедрот розкрилися раптом в Вернигорах, Труханових, Вовках і Якимахах. Рідна батьківська земля умножила їх гнів і силу бойового запалу. Вони немов уросли в землю, і коли німці були вже зовсім близько, вони встали, як один, і пішли в атаку якраз проти середини грізного німецького валу.

Рудоголовий молодий німецький генерал, прославлений безстрашшям і жорстокістю, посатанів од удару. Він повелів затиснути полк у залізні лещата і знищити в порох, щоб замучити й добити потім поранених, контужених чи захоплених у бою. На такі випадки він мав навіть особливий загін вироdkів, що тішились з жажливих людських страждань. Це були майстри смерті, досвідчені винахідники моторошних каліцтв і тортур, що перед ними блідло навіть лихе середньовіччя.

Кравчина догадався про маневр рудоголового, та не було вже ні часу, ані змоги від нього ухилитися, і він пішов на неможливе.

— Вперед! Тільки вперед! Дорожіть кожною секундою! — гукав він командирам. — Пробивайтесь вперед, насідайте йому з правого флангу на карк! На потилицю насідайте!

Ніхто вже, здавалося, не чув наказу командира. Та, підкоряючись інстинкту перемоги, чи то натхненню свого бойового таланту, чи просто вирішивши пролити свою кров на рідній землі за найдорожчу ціну, бійці зробили неможливе. Вони пробили німецький вал з небаченою в битвах швидкістю і, вискочивши в тил ворогу, появились раптом перед самим штабом рудоголового.

Це порушення правил війни так уразило безстрашного генерала, так нагло сплутало всі відомі йому плани й статuti і так налякало його, що він ледве вистрибнув з штабу і прудко помчав до першого свого полку. Проте одна біда не приходить, — вже одступала дивізія. Вже не було штабу в соснових посадках. Не було кого спитати, що трапилось. Вже бігли крізь зарості цілі підрозділи, а звідкілясь з південного заходу, з лівого флангу, майже з тилу, насувався гарматний ураган.

— Стий! Наказую, стий! Гальт! — завив генерал, збліднувши од люти. Йому здалося на мить, що він збожеволів і світ перевернувся в його хворій уяві і летів стрімголов у прірву.

— Звідки огонь? Це фальш! Гальт, мерзотники! Гальт!

Та ніхто вже не слухав безстрашного генерала.

— «Катюші», «катюші»! Рятуйтеся, тод!!!

Очманіле солдатство бігло, затуляючи голови руками, немов за ними вибухав вулкан, а декотрі падали з розгону і вкручувались головами в пісок, мов змії.

Раптом велетенський свист і шипіння роздерли мутне повітря. Фантастичний рій величезних оранжевих стріл наближавсь до посадок з блискавичною швидкістю.

Спалахнула повітряна імла, вибухнув до неба огневий вихор, застався, заклубився димом і заповнив цілий світ катастрофічним звуком.

Не стало ні соснових заростей, ні дивізії, ні безстрашного рудоголового генерала. Все згоріло. Од генерала залишився один залізний хрест.

Проходила на захід грізна артилерія.

А назустріч з заростей лісних мчали вже партизани.

Від тягара трудів, і радості перемоги, і довгожданої зустрічі з рідною армією їм здавалося в цей чудовий ясний вечір, що війна вже скінчилася і вони вертаються додому назавжди з переможною зброєю і гордими шрамами Великої Вітчизняної війни.

Множество ворогів знищили вони в глибоких небезпечних тилах. Багато непростених гостей знайшло собі безславну й страшну смерть од невблаганної партизанської руки.

Але такі криваві багаті жнива, як при втечі фронтового ворога, вони жали вперше три дні й три ночі.

Роман Запорожець з батьком в'їжджали в рідне спалене село. За ни-

ми тягнувся обоз, поранені кричали «ура» на підводах і плакали від радості. Радість поверталась на землю.

Як величали бійці артилеристів Кравчини, цього передати не можна. Вони були в ранах усі, крім Недригайла й Лободи, яким од цього було навіть ніяково, і вони голосно божились на всі боки, що їм так на роду написано, ворожки казали. Всі їм повірили. Всі були такі щасливі, що забули про свої рани. Товариші обережно несли їх на плечах чи на руках, радіючи і зворушливо посміхаючись.

Вони возсідали і возлежали на гарячих плечах своїх бойових братів, і на численні привітні їм усмішки й запитання відповідали достойно і скромно.

— А що, дуже насідали на вас фашисти?

— Да добре насідали, чорти б насіли їхню матір нехай!

— Трудно було?

— Та було й трудно!

— А багато ви їх тут набили?

— Да до чорта набили! Бачте, скрізь он валяються. Багато набили. Дайте покурить.

— Натє, курить на здоров'я!

Вечоріло. Бійці розташувались у селі, на горі понад річкою, на старому сільському кладовищі.

З гори розкривався далекий рідний простір.

Товариші сиділи після бою здивовані й ніжні. Вони зворушливо казали один одному «ви» і гладили один одного по голові і по плечах. Деякі тут же падали і вмиць засипали, провалюючись у сон, і, здавалося, у сні ще догравали страшну свою гру, здригаючись і кидаючись. І глибоко приховане страждання виривалося з їх сонних грудей глухими стогонами і палало на лицях тривожними блискавками далеких громів.

Безсмертя народу почувалося тут, на могилках, в отсій давній зміні людських поколінь. Тут сиділа і лежала сама неначе історія. На присипаних свіжою землею утратах, серед низесеньких горбочків далеких сивих прашурів, сиділи, спираючись на автомати, молоді гості-герої і оповідали звільненим з неволі старшим людям про свої діла. Вони читали їм величезні ненаписані книги оповідань, яких ще ніколи не знав світ і ні один письменник. Вони оповідали про події, учасники і автори подій. Події були так густо замішані людським м'ясом, сльозами, кров'ю, криком, стогонами, прокляттями, утратами, що ніхто вже нічому не дивувався. Це був уже новий світ, нова дійсність серед старої природи на руїнах старих розвалених хат, у старій, землистій одежі, немита.

Люди являли собою ніби якийсь геологічний шар. Велетенськими катастрофічними силами його зрушено з свого місця, але невідомо, чи він спинивсь на новій основі. Все ще обсипалось з нього, падало, і навколо повно валунів, пилу, щебеню, лому — слідів катастрофи і пахоців шаленого тертя і вибухів.

Олеся стояла біля криниці з відрами.

Проходило військо на захід. Пили воду, зовсім вже інакше — весело.

— Спасибі, рідна!

— Спасибі, серденько!

— Здрастуй, дівчино!

Подяка, привіти й обіцянки звучали в молодих голосах.

Проходили бійці. Олеся дивилась навколо у великій тривозі. Їй хотілося вже кинути криницю, бігти, шукати, питати, та дівоче передчуття радості не пускало її од криниці. «Він прийде, прийде Василь!» — кричало в ній усе.

І ось він прийшов.

Спочатку капітан Василь Кравчина підійшов до перелазу. Потім швидко через сад, через спалений двір він вибіг на вулицю, до криниці. Його вже впізнали бійці. Вони почали кричати йому «ура»!

Олеся оглянулась — Василь! Це був він і не він. Він був інший, і не тому, що був поранений у голову і руку. Щось було в ньому інше, щось незмірне, невимовне. Вона перелякалась. Потім вона заплакала, як хвора, і поцілувала його поранену руку.

— Що ж ми скажем одне одному, Василю? — тихо промовила Олеся.

— Скажемо здрастуй, Олесю, — сказав Василь, вражений її зміною.

— Здрастуй!..

— Яка ти красива, — сказав Василь тихо і ласкаво. — Дивись — сива! Ти стала ще кращою. Тобі, видно, гірко жилося.

— Я вірила. Пам'ятаєш? Часом ні. А ти?

— І я.

— Ти багато їх убив?

— Множество.

— Я бачу. Ти став добрий. Тобі болять?

— Ні! А тобі?

— Ні.

Потім вони обнялись. Він поцілував її руки і лице. І вона. Потім все сталося як у казці. Прийшов батько Лаврін, брат Роман, прийшов Іван Запорожець, що теж оказався братом. І хоча всі вони були поранені, а матері, діда Деміда, Савки і Григорія зовсім уже не було, і хата була спалена, стали укупі коло печища і в честь матері заспівали:

Ой піду я до роду гуляти,
Таж у мене увесь рід багатий.

Був вечір. І була ніч. А рано-вранці Олеся знов проводжала на війну весь свій рід, аби ніколи не подумали лихі люди, що не був він щедрим на кров і вогонь, послані йому ганебною історією Європи.

ЩОДЕННИК 1941-1956

Тільки наш радянський народ, єдиний, монолітний у своїй многонаціональності, загартований у самих шалених труднощах, і многолітніх жертвах, і всіляких малих і великих недоліках і хибах, народ з новим поглядом на власне і державне, народ, що одмовляв собі роками у всьому, в чому тільки можна одмовити,— тільки такий народ, при такій загартованості може винести війну з німцями, понести в ній фантастичні нелюдські втрати і страждання, не загинути в війні і вийти переможцем на диво всьому світу на довгі іки.

*Січень, 1942
Куйбишев*

ПЕРША ЗАПИСНА КНИЖКА

1941

Обірвані, брудні, обморожені румунські й італійські полонені солдати кинулися на таких же жалюгідних німецьких полонених, і почалася бійка. Їх не можна було розняти. Це було видовище гідке і символічне.

Люди дивилися на це з огидою, як на щось нелюдське, найогидніше. Горбаті німецькі солдати. Криві, тонкі, як глисти.

Полонених німців били жінки, і наші конвоїри нічого не могли вдіяти. Спроба захистити ні до чого не привела. Жінки були злі і страшні. Це була сама ненависть.

Полонені, яких били жінки і діти на пожарищі, мовчали. Вони знали, що давно вже заслужили всякої кари, не те що бійки.

— ...Я тільки зольдат...

— От за це ми тебе і розстріляємо. Нам не потрібні солдати. Нам потрібні люди. Досить солдатів.

Чим більше німці боялися населення, тим більш вони його нищили. Трагічний пафос відступу у жертв. Скот. Хліб. Нищення. Філософія нищення. Самогубство заводів-гігантів. Дніпрельстан. Вибух. Просьба будівника-директора не рвать.

Телефонна відповідь т. Сталіна.

Не забути про лавину втікачів-«поляків».

Мати вбила чи видала партизанам свого сина-гетьманця, що пришов був з німцями до села, так нікому й не сказавши, що то був її син. Сором перемиг материнське горе.

У селі відкрили церкву. Піп у церкві. Служба. Людей нема. Поява німців і т. ін.

Німці прикрили свій ганебний наступ нашим населенням. Діди, жінки, діти. Їх гнали німці перед собою. Примовкали наші кулемети. Тоді у страшній тиші чути було слова, голоси жінок:

— Стріляйте по нас, не жалійте, стріляйте, товариші! Рятуйте себе і Україну нашу — скривавлену Матір.

Баби почали бити полонених. Їх не можна було оборонити. Розмова баб при цьому.

Командири — вчені.

Дід різав ботвіну, не звертаючи уваги на шалений артилерійський обстріл і бомбардування.

— Ану їх! Багато їх тут стріляє, а смерть одна. Та й ніколи мені. Роботи багато.

Німці наказали відкрити церкви. За відсутністю приміщень, церкви відкриті в школах.

В школах вчать німецької мови і закону божому.

— Діти, я вам мушу сказати, що бог є,— сказав учитель і заплакав.

— А раніше ж ви казали, що нема.

Селяне одразу впізнають конспіраторів, але прикидаються, що не визнають.

Був настрої вичікувальний. Зараз всі селяне проти німців.

Дезертир: — Так, був проти. А зараз оце хату, жінку, дітей спалю — і в ліс.

Гості на Різдво. Розмова дезертирів.

Голод. Гине Харків. Населення тікає од голоду.

Нелюдські умови життя військовополонених. У яму їм кидають дохлу коняку. Вони розривають її зубами на шматки.

Повішені падають з петель і розбиваються, як мармурові статуї.

Показали паліїв, що палять українські села.
І розстрілюють людей.

Дід Біличенко, що під час бою розстріляв багато німців, і вмер ще Левко Цар.

— Що дивізія? Дивізія — це на раз пообідать.

У Чернігові божевільні на вулиці під час обстрілу — і регочуть. Один грає на роялі на пожарищі. Розлетівся будинок. Чудом лишився рояль. Сидить божевільний і грає щось веселе: «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде», — приспівує і регоче.

— І сміх, і гріх.

— Ну й смійтеся. А я зроду не сміявся і сміятись не збираюсь. І не співав. Зараз треба соціалізм будувати, а не сміятись.

— Ну якщо він такий, так хай він згорить, або краще мені здохнути, щоб хоч не бачити його.

— Будь ласка. Вольному воля, а я завжди говорю серйозно. Я людина серйозна. Я ніколи в житті не сміявся. І мені противно дивитися, коли люди сміються.

— А ми ото дурні все сміємося та плачем.

Велика і надзвичайна тема — українська жінка і війна. Хто виніс і винесе на своїх плечах найбільше лиха, жорстокості, ганьби, насильства? Українська мати, сестра, жінка, улюблена.

Коло Запоріжжя німці посиляли по воду голих жінок до Дніпра, щоб наші не стріляли (можна показати цю потрясаючу сцену).

Дід Біличенко — герой — Левко Цар. Умирає героєм. Слова про те, як він став безсмертним.

Німець гвалтував жінку. Вона одбивалася до останнього. Вона була вже майже голою. Вона уже була під насильником, і все ж він не міг її взяти. Тоді він застрілив її в лоб з револьвера і згвалтував її мертву...

Так його було застигнуто і вбито.

Замучені, зганьблені, голодні, нещасні жінки плакали, цілували наших бійців, цілували все, що було на них, цілували зброю, припадали до холодних танків на снігу і поливали їх горючими сльозами. І на все це не можна було нікому дивитися без сліз. Радість і горе. То сльози наших матерів, нашої розтерзаної многотраждальної України.

Допит начальника партизанського загону:

— Комуніст?

— Нічого не скажу.

— Скажеш!

— Ні.

— Ми тебе будемо катувати, обрубам руки, виколемо очі і т. д.

— Не скажу.

Не сказав ні слова.

Остап мій, Остап мій... Ти невмирущий.

— Виколете очі, обрубаете руки і т. п. Це єдине, що ви можете зі мною зробити.

— Я сміюся над вами.

— Ви можете у мене одняти життя. Але я уже безсмертний. Я сміюся над вами. Душа моя вільна од вас. Її ви не купите і не звоюєте.

По всій картині німці мусять, крім вбивств, обов'язково їсти. Нашестя пацюків і мишей. Це злидні. Це викликає у жінок наших огиду і презирство.

Можливо, що вони призначили Левка Царя старостою. Левко, правда, одмовлявся, але після сильних побоїв погодився.

Слід показати учителів і вчительок і, можливо, щось вроді зрадника і шпигуна Любченка.

Основна ідея — непереможна, незламна сила нашого народу, його непохитний дух, його віра у тимчасовість окупації і його здатність до

визвольної боротьби. Себто продовження історії. Розмови (екскурси) історичні зробити обов'язково.

В режисерському виконанні передбачити й урахувати нову, нетрафаретну механіку вбивства на війні. Автоматичність, так би мовити, неприцільні постріли. Такі ж некартинні, неефектні і падіння убитих. Може, навіть обминути зовсім у фільмі середні та крупні зупинки стрільби і смерті.

Мина Нечитайло після жахливих катувань звернувся до німців з такими словами: «Плохі ваші діла. Ви діло програли», або: «Пропали ви всі до одного. Хіба це війна? Це не війна. Це безстыдство і занепад вашого народу. Стріляйте, вішайте мене, чорт вашу душу бери, я й дивитися на вас не хочу».

Зробити «очну ставку» Нечитайла, Левка чи ще когось з партизанів чи партизанок з кимсь із близьких, дорогих, рідних — живих, чи мертвих, чи тут не караних,— і повне мовчання і непризнання, невзнавання, що свідчило б про велетенську духовну силу людей: «Не знаю цієї людини, не знаю».

— Твій син?

— Не знаю цієї людини.

— Твій батько?

— Не знаю цієї людини.

Кари і страти людей проводилися обов'язково прилюдно. Людей зганяли насильно.

Хати — доти з ходами сполучень.

Обов'язково вставити як одне з дійових місць.

Бійці плакали. Від чого люди плакали? Плач мужчин, плач вночі, плач у полі, плач у хаті. Прийшов до сім'ї (дезертир), сів біля столу й гірко заплакав.

Плач!

Ріка. Пливе величезна сила німецьких трупів. Замерзлі трупи.

Розвалини, ліжка, бій, відпочинок. Ніч. Пожари. Втома. Ліжка біля димаря.

Заморені, втомлені увійшли бійці (батальйон) до села. На 400 дворів лишилося 5 хат. Решта спалена. Бійці розташувалися навколо димарів. Чомусь були цілі ліжка. Тут і гармонь, і пісні. Холод, запалили вогнища.

Багато вогнищ. Німці почали обстрілювати. Вибухи серед вогнищ. На вибухи не звертали уваги. Поснули. Вибух — рядом спить людина і не чує.

Повилізали люде з льоху. Увійшли наші. Жінка запрошує до хати. Відчиняє двері — вибух, двері були заміновані. Чи скриня, чи вікно. Так загинали люде.

Стрільба без прицілу.

Смерть без пози (нрзб).

Таким чином, у картині убивства і вбиті не приймаються до уваги. Тому їх не треба укрупняти чи на них спинятися статикою.

Найстрашнішим під час відступу був плач жінок. Коли я згадую зараз відступ, я бачу довгі-довгі дороги, і численні села, і околиці, і скрізь жіночий невимовний плач. Плакала Україна. Вона плакала, гірко ридала, свою долю проклинала. Ой синочки мої, синочки, на кого ж ви мене покидаєте? Куди ведуть ваші дороги? Хто нагодує вас, хто вас догляне? Де загубите ви свої молоді голови? Хто повернеться? Верніться! Жита, пшениці похилились у наших степах. Верніться. На кого ви нас покидаєте?.. Ой діточки наші, куди вас женуть? Покидаєте ви нас на горе, на поталу, на знущання ворогу. Чи занесе ж ворон кості ваші додому? Чи побачите, чи найдете ж ви могили наші, чи втопчуть нас у землю німці, що й сліду не стане на землі?

Виють собаки, віщують недолю, і небачені птиці літають уночі над селом і віщують недолю. І реве худоба вночі, і віщує недолю. Біжать миші степами незчисленні на схід і віщують недолю. Сини наші, наша надіє, смутку наш! Ой побіжу ж я за вами, хоч годиночку, поки не впаду на землю. Стогне земля підо мною, стогне, тужить, стугонить, чує недолю. Насувається сила ворожа, закута в залізо і сталь, іде смерть наша. Іде наша смерть, наша наруга. Діти наші... Брате мій, дружино мій. Тату!

— Прощайте, мамо! Я не чую вас. Наше життя, й горе, й смерть потонуло в океані горя, розчинилося як крапля в морі.

Така наша доля нещаслива, така нещаслива земля наша. Плаче дівчина, плаче сестра, плаче дружина, плачуть діти.

Тату наш! Верніться.

Тату наш молодий, заріже нас німець. Вип'є нашу дитячу кров, висмокче, собі вицідить. Заморить нас вошами та голодом.

Прощайте, мої квіти ніжні, прощайте!

Батьки палили хати.

Дівчата плакали. Дівчата поїли нас холодною водою, і мовчали, і вдивлялися в наші очі широко розчиненими очима, мовчки впрошували свою сумну долю. «Що жде мене? Що жде красу мою, мою молодість?» В очах дівочих був невимовний сум і невловиме, невимовне передбачення, передчуття неволі. Недоля простягла свою тінь на землю нашу, на нарід наш.

Ми йшли на схід.

Ми не йшли на схід.

Ми кидали свою зброю і крадькома йшли до своїх хат. Ми ставали дезертирами, ще на більше горе матері нашої. Нас проклинали люде через тиждень, і ми самі себе кляли і плакали, коли ворог прийшов у наше село. Тоді ми палили свої хати з жінками і дітками і тікали в ліси, оглядаючись на своє страшне пожарище. Прощайте. Є бог — плюньте йому у всевидяще око. Нема бога — простіть нас. Загинемо й ми у боротьбі зі зброєю в руках. Не загинемо — будуть у нас другі жінки і другі діти. Та вже ніколи не забудемо ми вас. За вашу муку і за їх нещастя... огонь по німцях! Партизани.

Дівчата — краса землі нашої. З невимовним сумом дивилися вони нам услід. Білі обличчя їхні і білі губи сухі, як у ангелів-архистратигів. Завмирили серця дівочі у німій тузі, і світ плив у їх очах од передчуття наруги, гвалтувань, сорому і ненависних передчувань вагітності од ворогів.

Одбивали ми у німців наші села. Напівспалені, поруйновані, засмічені, зганьблені, поругані. Вилізали нам назустріч наші люде. Вилізали ті, кого німці не встигли чи не змогли забрати з собою. Люде не радувалися своєму звільненню. Їм нічим було радуватися. Не було сили. Вони дивилися на нас бліді, змучені, і на людському чолі лежало тавро чогось такого, що не можна висловити ніякими словами — тавро ганьби знущань, морального розкладу. Це були бідні, згвалтовані й опоганені, спустілі людські душі. Такими вони вже і вмруть. Горе, горе, чому ти так полюбило народ мій многостраждальний? Чого влізло ти в нашу історію, як гадина в серце, і не вигнать тебе, не закласти?

15/III [19]42
Ворошиловград, вагон

Самогубства німців. Повторити декілька разів.

Німці в хаті чи у клуні стріляють з гармати. Вривається танк і нищить все, що було в клуні.

Скарга німецького офіцера-інваліда на відсутність пошани до нього з боку німецької молоді.

— А за що шанувати скотину і бандита? (Фейлетон Заславського).

Оповідання Косарика про бабусю, що в неї був шпиталь.

— Я щоранку оце заходжу в клуню, перевертаю мертвих, дивлюся, чи немає, мо', знакового.

— Не страшно?

— Ні. То колись було мертвих страшно. Тепер мертві люде не страшні. Тепер живі страшні. Якась і війна не та, що раніше... Раніше

царі билися за землю, а зараз б'ються не за землю, а за класовість. Тому й такі жорстокі.

Показати, крім жратви, ще й різні способи німих розмов:

1) Німець кудкудакає куркою і грає курку.

Баба: — Не знаю, що це таке. — Баба глузує.

2) Німець хоче сала. Він зображує свиню. Довго, на всі лади. Баба прикидається, що не знає. Тоді він починає її бити і знов хрюкає.

3) Третій хоче меду — гуде бджолою.

Ці сцени було б дуже добре розіграти з Оленою Нечитайловою.

Від удару на близькій дистанції т. Кольчака німецький танк підлетів угору і репнув, як шкаралупа.

Німці згвалтували всіх дівчат. Дівчатка, літ по 15-16, бліді, замучені, плачуть тихенько.

Написати і не забути чи ввести в сценарій характерного, твердого і замкненого, як горіх, чотирнадцятилітнього хлопця — сина партизана, що був блискучим розвідником і знищив багато ворогів. Він не любить оповідати, а батько вважає його придуркуватим. Щось у манерах схоже на малого Мишка Запорожця (опов. Косарика).

Вилізали діти з погребів і землянок, бліді і жовті, вони зразу ж сліпили, дивлячись на сніги. Вони довгі часи не бачили світу.

Німецькі офіцери — скоти і мерзотники як на підбір. Вони огидніші од своїх хамів-солдатів. Вони крали, били, грабували і гвалтували. Перед ними тремтіло наше населення і німецькі солдати — теж.

На мене находить такий восторг, така сила, що коли б я могла, я зробилась би невидимою птицею, я полетіла б на фронт і клювала б ворогу очі, рвала б його кігтями, біла б його крилами, лякала б його страшним своїм криком.

Як гнали корів на схід. Як умирали дорогоцінні корови і як плакали над ними баби, як плакала і голосила тітка Уляна, згадуючи, як вона пестила корову, мила її і готувала до виставки.

Село. П'ятдесят домів палає. Дві тисячі трупу, і в льоху одна-однісінька забита жінка.

Полковник Байда спиняє бійців, що впали в паніку перед танками, револьвером і матом. Бійці нарешті спиняються і відступають од Байди, подаються назад, і в очах їх світиться жах, і злоба, і темна боязнь смерті. О смерте наша, чому не можна забути про тебе до останньої миті, чому?

Горить село. Зима. Відчиняються двері. Вибігає напівгола, боса дівчина зі страшним криком з хати і біжить вулицею на поле. За нею німці. Не здогнали. Вбили.

Дошенту спалене село. Серед руїн і попелу скелети. Це родина, і лише одна дівчинка вилізла живою з льоху. Припадає вона до материних кісток і промовляє: «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде». Або з Шевченка.

У колгоспі під час важкої скрути, полону, розстрілів,— грабунків і всього, що принесла гітлерівщина.

Левко Цар — які страждання, яка пекельна мука... А ще й подумати, що придуть наші і знайдеться і в нас молодчик не один, не розібравшись ні в чому і ні в кому й нічому не вірячи, почне знущатися наді мною, слугою, мовляв, Гітлера. Сякий-такий, мовляв, не втік на схід.

А як же утечеш? Не вистачило б чамайданів на всі на тридцять мільйонів.

Буде бито. Буде багато-багато горя.

— А чи ж виживе народ, чи, мо', загине весь?

— Вживе, а як і на що буде здатний, бог один зна. Такої жертви і втрат страшних і величезних іще не знав ніхто у світі. Що втратив наш народ за чверть століття? — Чверть ста мільйонів люду!

Один з героїв сценарію чи п'єси повинен бути Героєм Радянського Союзу, літаком він мусить прилетіти, його жде мати, вдивляючись у небо: де ти, мій соколе, де ти, орле мій сизокрилий, прилітай з неба та й вирви мене з неволі і понеси мене і т. д., а може, краще, щоб це був Лаврін Нечитайло.

Він прилітає. Йому треба бомбардувати своє село, бо в ньому німецькі загони.

Гітлерівці прикриваються нашими людьми. Люде кричать у небо: «Стріляйте, не жалійте нас, не жалійте».

Що ж буде з народом нашим?

Вживе він у цій страшній війні чи загине од німців, од хвороб, од вошей, од голоду, знущань і катувань, і придуть свої, і гинутиме він від розстрілів та засилань за участь у співробітництві. Чи пропадуть марно наші жертви? (Скористати свою статтю в «Известиях» для діалогів і сценарію взагалі).

Зайшли переночувати до майже єдиної хати. Була повна хата. Був один поранений. Він лежав на полу біля хазяйки. Вона одвернулася од пораненого, навіть не подивилася на нього і заснула, навіть слова до нього не промовила. Невже не рада вона своєму звільненню, неевже

щось має на душі? Так, аж потім уже взнали, що у неї німці розстріляли чоловіка, батька, двох братів і сестру, а її гвалтували. Ні, нічим було радуватися, у неї була напівмертва душа.

— Я не радуюсь уже нічому. У мене напівмертва душа.

— Людська душа — це чаша для горя. Коли чаша повна, скільки не лий уже, більше не вміститься. У мене, мабуть, чаша маленька, вбили в мене діток і батька, спалили мене... а от живу, не вмер, раніше хотів я умерти, я кричав, я плакав уночі, я заливав світ увесь своїм горем, а горя прибавлялось, прибавлялось, прибувало, як вода весною, і полилось через край.

Тепер уже, що хоче, мені байдуже. Я вже повний. Себто я порожній.

Дійсність стала багато страшнішою за всяку, навіть позбавлену смаку, уяву. І її так і треба показати. Душа людська міряється повною мірою, та такою, про яку навіть і не підозрівав світ. Книги і фільми про нашу правду, про наш народ мусять тріщати од жаху, страждань, гніву і нечуваної сили людського духу..

Хата — дот з підземним ходом до другої хати чи до хліва, з кулеметом і т. п. По суті кажучи, все село, всі хати стоять на траншеях.

Льох у хаті і хід до другої хати.

Партизани — хлопчики літ по 16 і дівчатка. Худенькі, співають, виносять поранених.

Один персонаж не може обійтися без дотепів ніде. Після доповіді про міжнародне становище, коли доповідач сказав: «Таким чином, можна зробити висновки ось які...»—«Що було — бачили, що буде — побачимо»,— додав він. Всі засміялись.

Мати дивиться на небо з погребя, з ями виглядає сина-льотчика Нечитайла. Де ти, сину?

Прилітає льотчик. Машину посадив, сам непритомний.

Комісар вів танки в бій, виліз у люк, махнув рукою вперед і опустився мертвий.

Показати танковий десант.

...Бійці так втомлялися, що падали на сніг прямо при 22° морозі і тут же засинали. Їх будили тут же, щоб вони не замерзли.

Прийшли німці у село. Улаштували мітинг. Після мітингу-зборів офіцер запропонував поспівати українських пісень. Запропонували одній жінці починати. Вона хотіла було почати пісню і раптом гірко голосно заплакала: «Усі гори зеленіють».

Мих-с довго розмазував високомовний пафосний тост за «любовь к жизни» як найдорозжому, як утвердження життя, життя, про життя, жить.

— Помовчте, будь ласка. У вашій любові до життя ось у цьому застольному, ситому панегірику я бачу звичайнісінький страх смерті. З такою любов'ю не повоюєш. З нею побіжиш у Ташкент. Там на позиції лишилися ті, що уміють зневажити смерть і забути про неї. Там бійці, а не хлюпики.

Интересно змалювати в п'єсі чи романі такого пишномовного М-са, у якого буквально кожний крок розрахований на ефект, пафос і глибокомисліє. Все найвищого ступеню.

Чорніші чорної землі нещасні люде...

Розвідник чи партизан увійшов до хати, взяв у німця з рук глечик молока, повільно випив його, поставив на стіл, витер губи і потім перестріляв з автомата всіх шістьох німців, які не знали од несподіванки, що робити. Після цього він пішов з хати продовжувати діло.

Зобразити щось вроді Р-го, товсту, жирну постать «журналіста», якому, по суті кажучи, все одно, що і як, для якого український народ — це лише категорія кон'юнктури, який не любить і ніколи не любив народу і чужий народу. Це воша. Вона невдоволена тим, що ми взимку мало просувались вперед... А піди просунься сам, падлюка.

Записати розмову N про культуру, про тоненьку плівочку, що стане ще тоншою через загибель багатьох людей.

— Ну й що ж. Загине якихось 50.000, та й то другорядних. Мільйони он гинуть, і нічого.

— Так оці мільйони, з чого вони складаються,— з тисяч, сотень десятків.

— А...

І в цьому новому «а» почулося щось таке холодне, жорстоке і бездушне, чого я ніколи не забуду. По суті, боягузтво і байдужість чиновника на котурнах, дякона, що читає щодня молитов за парафію, яку він і не любить зовсім, і не знає, й знати не хоче. Все обумовлено: «кукушка хвалит петуха», тільки розсілися на віточках, і кожна знає своє місце. Нехай собі.

Є у мене три теми:

1. Продовження старих персонажів.

2. Тема про долю жінки (велика тема).

3. Світ через звільнене село у сорок зруйнованих хат, 200 трупів і двох живих жінок.

Треба додумати і поєднати їх у один твір.

Борщівські болота. Записати все, що розповідав Коган. І обов'язково піти в ЦК (до) інструктора Костенка.

Війна стала великою, як життя, як смерть. Воює все людство. Ніби земна куля влетіла в якусь криваву божевільну туманність. Війна стала життям людства. І тема війни, отже, на довгі роки буде основною темою мистецтва. І кожна газета уже несе в собі цілі твори про війну. Кожний більш-менш порядний нарис ховає в собі безліч змісту. Отже, щоб не потонути у безодні надзвичайних фактів, треба добре-добре продумати конструкцію і п'єси, і оповідання, і сценарію. Україна мусить родити найсильніші твори про народ у війні, бодай один твір. Чи вистачить сили у письменників? Гей, хто в лузі, озовися!

30/III [19]42

Воронеж

Краще вмерти — загинути героєм, ніж жити рабом.

Величезні зграї вороння піднялися з-за соняшникового лану. Такі, яких ніколи не мислив ніхто, не те що не бачив.

По дорозі туші дохлих корів і коней.

Бездомні коні у соняшниках в напівзапряжках.

І розстріляні селяне (описати їх). Це німці не встигли вивезти. І скрізь трупний сморід.

Проф/есор/ Ільченко:

— Часом був такий сморід, що людей од нього рвало, у людей боліла голова і втрачалася свідомість. Трупний сморід, трупний сморід.

— Ну як поживаєте?

— Маємо одстрочку у смерті.

Т/оваришу/ командир! Дихати не можу. Насідають. Лупцюють мінами сильно.

— А ти, сукин син, хотів чого? Ти думав, німці хлібом-сіллю стрічатимуть? Ти куди йшов? На війну чи на вечорниці?

Цимбал, Байда, Неборак, Кучерявий, Барабаш, Крапля, Сорока Василь.

Тітка називає свою хату дотом.

Я бачив фото. На бідну стареньку хатку, похожу на бабусю, притрушено снігом, наступають бійці і танк, і підпис: «Наші героїчні і т. і. на-

ступають на дот». Бідна хатиночка, чого тільки ти не бачила на світі. Хто тебе не грабував, хто не бив тебе, не обстрілював, які люди не ночували в тобі. Часом дивно робиться, як ти стоїш іще на землі, як дивишся своїми темними віконцями на світ божий, і що в тебе є, що в тобі їдять і думають, і яких пісень давно вже не співають, і як плачуть... Розірвався... Загинуло... Ударило хатиночку важким снарядом, і розлетілася вона на кусочки, навіть диму не лишивши в повітрі. І зосталася серед снігів купа вугілля, трісок, і піч з димарем, і побиті горщики на припічку, а в пічурці пучечок сухеньких гвоздик од пристріту.

Як гарно воювати нашим сусідам...

— Що ви думаєте про смерть на війні?

— Ми про неї не думаєм. Ми її бачимо щодня, щогодини. Ось ми, ось наші трупи. Все так просто і ніби природно. Ми думаєм про одне — як би побільше набити німців. Інакше і не можна. Ми зі смертю примирилися зарані. І тому, якщо ми з вами розмовляєм, значить, маємо у неї відстрочку.

Коло розбитої печі, серед руїн, лежала бабуся. Вона була мертва. Убита чи смертельно контужена. Бог її знає. Вона була акуратенька в смерті, як і в житті. Вона умерла коло печі, біля якої поралася з півстоліття, якщо не більше. Напевне, і в останню смертну хвилиночку ще варила вона бійцям їсти. У неї були маленькі руки з красивими ніжними довгими пальцями. Вона притулила їх долонями до долівки, і брудна долівка здавалася чистішою і теплою серед снігів. На лиці її було багато-багато різних зморщок. Вони вкрили її риси množestvom рисочок невиразних, невимовних. І лице її, близьке і рідне, здавалось надзвичайно зворушливо-рідним і знайомим. Неначе вона наша забита рідна мати. Цілі томи думок, цілі партитури найсумнішої у світі ненаписаної музики таїлися між рисочками зморщок навколо її очей мертвих. Тримаючись восковою рукою за бабусину спідницю, лежала верхня половинка її білявої онуки, дівчинки років п'яти...

1/IV [19]42

...Німці розстрілюють за всяку дурницю. Це провести красною ниткою через картину. Поки везли стріляти дітей, вони позамерзли. Тоді їх повикладали (у Гадячі) у рівчак.

Характерний наказ німців — видавати комуністів і прибічників партизанів...

От часи! Мимоволі згадується епоха Богдана і Запорозжя.

Під виглядом весняної посівної забирають у селян все зерно до колгоспних зерносховищ. Вивозять до Німеччини.

Абсолютно не рахуються з величиною колгоспу і накладають жажливі податки.

Все: кури, поросята — на обліку.

Коло села табір полонених, табір смерті. Б'ють баб, що приносять їсти, і кидають за колючий дріт. Так, тітку Уляну наздогнали і трохи не вбили. З Харкова розбігається народ. Везе отак жінка діток у саночках з Харкова до села. До дітей — а діти замерзли.

Полонені — це люде, що втратили людську подобу. Їм кидають дохлих коней. Вони їх розривають зубами. Тиф.

— Нічого. Все одно ні один фашист звідси живим не вийде.

В Липовецькому районі гітлерівці розстріляли 480 душевнохворих у лікарні.

В селі ніхто на зборах не міг бути обраним у президію.

Ніхто не згодився бути старостою. Призначили полоумного.

Німці переконують всіх, що вони прийшли остаточно.

Кличка «Іван» для всіх.

Німці грабують одне село і роздають другому.

Влада: староста села, старшина колгоспу, поліція.

Повертаються куркулі.

Прийшов Жеривіл.

Категорії працюючих:

- 1) од почуття страху,
- 2) добровільно, ворожі нам елементи.

Німець:

— Кажі: ти за кого — за Гітлера чи за Сталіна?

— Хоть убийте мене, я за Сталіна! — одповіла жінка.

Націоналіст запропонував жінці після зборів заспівати українську пісню.

— Іди ти к чортовій матері. У мене муж у Красній Армії десь бореться і діти пухнуть з голоду, а тобі пісень хочеться [...]

Баба Вівдя: «Кажуть, у Єрусалимі відкрилась дірка в небі і звідти голос божий, неначе по радіо, щодня каже: «Моліться хоч раз у день, і тоді буде щастя і погинуть німці».

На конференції вчителів у Томашківці було сказано, що вчителі, народжені по сімнадцятім році, мусять усі хреститися. У Нікополі всіх учителів піп окропив святою водою.

Зайшли фашисти у двір до колгоспника Затуливітра і, замкнувши хату, спалили всю родину.

Молодих мужчин уже мобілізують ніби для війни проти Англії.

Два поранених бійці, блукаючи в крові і горі, зайшли чи, мо', залізли рачки через леваду і городи до одної старої жінки переховатися од смерті й води напиться. Та там і залишились. Напоїла, нагодувала, і рани обмила, і чистими хустками перев'язала чи, мо', порізавши сорочку, що приготувала на смерть. Приходили часом сусідки. Одна глечик молока, друга крашанок десяток, третя сала чи ще чогось, а четверта — відьма, шасть до управи, до старости, та й виказала всіх. З'явилися німці.

— Що за люди?

— Сини мої.

— Брешеш?

— Як то брешу? Хіба ж їх не двох виряджала до Червоної Армії? Не трогайте. Це ж бо мої діти.

— Ваша мати?

— Так. Мати, правда. Наша рідна ненька.

— Брешеш, комісаре.

Та за зброю. Стала мати перед дітьми, обох затулила.

— Не дам, розбійники! Люде добрі, адже мої це діти, мої сини! Чого ж ви мовчите? Кажіть-бо! Невже вам жалько їх признати хоч на хвилиночку, благаю?!

— Бреше вона, її сини на фронті.

І плакали люде. А бійці тоді: «Матусю, спасибі, прощайте. Нам уже не страшно і не жаль нічого, коли є на Україні отакая мати».

— Стріляйте, солдати!

Команда, залп. Отак попадали бійці, а з ними і безсмертна мати своїх синів, що десь на фронті німців б'ють і матір споминають.

1/IV [19]42

Це велика тема, це тема для новели, для поеми, для сценарію. Це факт, а не вигадана автором композиція про матір нашого великого многостраждального доброго народу.

Найдися, письменнику, рівний талантом красоті матеріної душі, і напиши для всіх грядущих літ цей кришталевий прояв материнської душі, генія української матері. З оповідань партизана. О. Д. (нрзб).

А хату висадили в повітря гранатою.

Бреше вона. Її сини повбивані ще в 19-м році.

— А їдять, коли б ви бачили, як черва. Їдять і їдять, аж дивитися гидко.

Німець роздягся у хаті, зовсім голий. Він передав бабі свою одягу мити і вибивати вошей. Тут же почав митися. Це все при людях, при

всій родині. Зайшли наші розвідники, вигнали його на мороз, і побіг він як божевільний у поле.

— О проклята скотина! Сорому в тебе немає.

Я бачив, як з хати вискочила гола жінка і побігла по снігу з криком: «Рятуйте, що вони роблять зі мною! Ой горе мені, рятуйте!» За нею бігли два німці.

Дівчинку 15 років Христю згвалтували, і вона збожеволіла.

У другій жінки, що мала 26 років, було сиве волосся, і вона здавалася літньою.

Розстрілюють всіх, хто захворів сипняком.

На ганок вийшла перекладачка і сказала:

— Ви прийшли скаржитися? Не забувайте, що ви завойовані і скаржитись не можете, а наші солдати знають, що їм робити. Здрастуйте. Ідіть вон.

Можна зробити у фільмі інтересну сцену такого змісту:

Біля села табір за колючим дротом. У таборі військовополонені. Перебувають вони, звичайно, в умовах жахливих. Стережуть їх німці і, припустимо, частина зі служби порядку, у всякому разі, щось схоже на Гусака-зрадника чи дезертира. І от уночі між ними тиха розмова через колючу проволоку. Розмова тиха, щоб нікого не сполохнути, і тим страшніша своєю гострою зненавистю. Далі вони не витримали і зчепилися, схопивши один одного за груди через поріг. Вони почали ламати один одному руки. Потім вони обнялися і душили один одного через дріт, і полонений не одпускав вартового, щоб той його не застрелив. А трохи далі полонені, збившись у страшну брудну купу, співали «Ой закувала та сива зозуля».

Про що говорили вони? Про владу. Про соціалізм, про колгосп. Про Гітлера, про історію, про Богдана, про Мазепу, про все. Це символічна одвічна картина: многосотлітній двобій двох українців, ожорсточених од довгої важкої, тернистої дороги. Про Сибір.

Може бути вартовий галичанин, чи гетьманець, чи, може, просто селянин з одного ж таки села. Розмова може вестися на загальних і на великих планах: голова і дріт, голова і дріт, і кров, і блиск очей і зубів у темряві, і дріт терновий обвиває голову і вгрузає шипами в чоло, і кров з чола капає, і біль, і ненависть, і пристрасть.

Може, по сюжету, вартового підіслали для того, щоб він щось вивідав у полоненого після допиту. Абсолютно вірно. На допиті партизан назвав себе начальником партизанського загону, одмовившись давати пояснення. Оце він ночує у таборі, завтра його розстріляють, і це остання спроба Гусака чи Персистого вислужитися перед німецьким начальством.

Так їх ранком і нашли обох, вони були мертві — в обіймах, обкручені дротом.

Написати, що розмовляли і душили вони один одного тихо, пошепки, щоб не дати нікому підійти. Тихо! Вони говорили про Тимошенка, і коли провокатор сказав, що Тимошенко перейшов на бік німців, партизан ударив його:

— Брешеш ти, таку твою мати!

— Не брешу, сам чув по радіо!

Коли вартовий чув десь шелест, чи що, він стріляв з автомата в небо.

— Стріляєте в небо, тіні своєї боїтеся, боягузи, злодії! — шипів партизан.

— Стріляєм, коли хочем. Є чим стріляти.

— Батьку своєму скажи дурному, продажна душа!

«І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морі, то виринав, то потопав».

Люди як коні, як тяглова сила — це характерне явище, і його обов'язково треба подати в сценарії.

Левко Цар: «Я не людина вже. Я кінь. Дурний, дурний, колись я лаяв вихідний радянський день. А зараз, у німецьку неділю, ми возимо німецьку зброю на собі, і православний український пан-отець наш труд благословляє. Ганьба, ганьба! О, ганьба!»

Про що ще говорили коло дроту? Про Левчиху. Про труп її, сердешної, що тут лежав ось недалеко з картоплею у горщику малому, і трошки хліба й сала, що несла була небога за дрота кинути голодним бранцям на нашої, не своїй землі.

— Ти вбив, гадюко? Подай-но хліб. Я їсти хочу.

— Нехай не лізе на рожен. Приказу не було. Команда є — не лізь. Огонь.

Про що говорили вони? Один про Сибір, про Соловки, про заслання, про нелюдські страждання у засланнях, про голод. Другий погоджувався частково. Але що роблять німці? Говорив про німецькі жорстокості, про погроми, про німецьке рабство і про те, як німців ненавидить увесь світ. І яка страшна кара жде нещасну Україну, що піде за Гітлером.

Вони говорили то тихо і поволі, ніби нехотя, ніби втомившись. Слова виривались у них з уст, як одинокі постріли, то раптом, коли гострота антагонізму починала роздирати їхні гарячі душі, вони розстрілювали один одного в упор шаленим ураганом безперервного кулеметного вогню. Слова вилітали у них з швидкістю надзвичайною. Один проти одного. Здавалося, вони на льоту таранили один одного, і бризки, що часом вилітали з їхніх уст, здавалися іскрами.

Вони говорили про євреїв. Партизан назвав його мерзенним жидомором.

— Положив я на твоїх жидів...

- А я на твоїх німців, сволоч...
- Пусти, не души мене.
- Пусти ти. Не души ти мене.
- Пусти, кажу тобі... жидівський наймите.
- Пусти, німецький пес. Пусти, лакиза німецька.

Часом вони з високих вершин свого двобою падали, очевидно, од великої втоми, до звичайної лайки. Вони лаяли один одного брутальною лайкою! Коли хвилиний вітер здував з їхніх уст полум'я, вони диміли один на одного самими огидними лайками.

- Пусти, нас... твоїй матері.
- Ага. Простиш. Гад. Ось завтра повитягаєм з тебе жили, наріжем зірок з твоєї спини.
- Ріжте. Ріжте, людоїди.
- Одріжемо й язика твого. Скажеш, гадино.
- Я нас... твоєму Гітлеру в рот.
- Хруститимуть твої кості. На очах твоїх поріжемо твоїх дітей і розпоремо черево твоїй жінці.
- Слухай, іудо! Нечиста сило!
- Заговориш, пес.
- Невже тебе породила земля наша!

Всього народила наша земля. Добре угноєна вона з давніх-давен кров'ю і трупом. Буде їй тепер.

— Пусти руку. Пусти, не крути. Ти паскудний гній для німецької культури.

- Я гній?
- Ти.
- Я мученик.
- Брешеш.
- Мученик я.
- Жандарм. Кат. Ага, плачеш?
- Сам ти плачеш...
- Ти чого плачеш? Що? Не смій плакати, не хочу я бачити твоїх проклятих сліз!

— Тихо, тихо.

— Мовчу. Не дави, мовчу. Не хочу я говорити з тобою. Облиш мене. Я хочу перед смертю подумати. Іди собі, роби своє страшне діло. Я хочу очиститись од твого дотику. Я син трудового народу, партизан. Не пропадуть даром мої страждання. Я не загину. Не забудуть вже мене живі, і житиму я... Бідна тітко Левчихо, спасибі вам за хліб... Подай хліб, я його не буду їсти. Я поцілую його.

- А болячки. Ух, як я ненавиджу тебе! Кажи, де партизани?
- Ти мертвяк німецький.

«Ой повій, повій, та буйнесенький вітре, та й понад морем. Та й ви-неси нас із кайданів, з неволі в чистеє поле...»

Сьогодні, як і вчора, як і завтра, всі газети переповнено описанням таких жорстоких фактів, таких нелюдських вчинків ворогів наших, таким жахом людських страждань, що надлюдське горе уже давно перелилося через край в кожній людській душі і вже не сприймається почуттям, не викликає навіть гніву, а лише звичний рефлекс огиди чи обурення. І коли б ми були Дантами і Мікеланджеломи, нічого б не змінилося. Те, що робиться, не вміщається нині ні в одну душу і вміститися не може.

У газетах злива нарисів про це ж таки, про кров і смерть. І їх, мо', не всі вже й читають. Вони, ці оповідання, подібні одне до одного, як крики людського болю, чи зойки людського відчаю, чи стогони розпачу. Є загроза, що після війни з'явиться письменницька пошесть, особливо багато письменників з'явиться серед наших квартирантів, що наб'ють собі руку на нарисах. І, може, зараз уже слід продумати дальші шляхи нашої літератури.

Народ не хотітиме читива про війну побутово-описового. Народу треба показати його зсередини, в його стражданнях, в його сумнівах, в його боротьбі, оновленні, і показати йому шлях і перспективи. Народ треба возвеличити, й заспокоїти, і виховувати в добрі, бо зла випало на його долю стільки на одне покоління, що вистачило б і на десять колін. Щоби вправи в жорстокості, в злі і горі не ожесточили його душу, не приглушили її, і щоб радість перемоги не приспала його пильність, не заколисала в самозакоханості молодців од пера, і стола, і кабінету, і щоб не забув він своїх помилок, і не втратив оптимізму, і не впав в оптимізм самозакоханих провінціалів і застольних промовців. А найголовніше, щоб наша трибуна перестала нарешті бути завороженим гоголівським місцем, на якому трава не росте, а росте щось часом таке, що й чорт не розбере.

— Що це ви пишете, що фотографуєте?

— Занотовуємо, увічнюємо всі ваші страждання і трупи спалених, порубаних і мерзлих дітей і сестер ваших.

— Вони ж гидкі й страшні.

— Вони страшні. Який відчай і жах пережили вони од розпроклятих отих катів. Запишемо і намалюємо картини.

— Еге. Мо', не треба. Забути б, мо'? Хіба мерців повернеш? А жити ж треба не спогадами жаху. Забуть.

— Як?

— Бо тоді краще вмерти. Треба жити чимсь добрим. Ви нам про добре напишіть та научіть нас доброму й красивому. Хочеться радості хоч крапельку.

— Це лакіровка.

— Не знаєм. Пожалійте нас.

Розмова партизанів про війну і про життя. Про майбутнє. Будемо оце

ще битися років зо два, а там ото письменники да кіно показуватимуть років тридцять, тьху.

— Гітлер мобілізує молодь для війни з Англією. Пропаша молодь. Що жде її? Смерть у Європі чи в Азії загибель?

— Чому в Азії?

— А ти думаєш, простять? Нам не прощають, хлопчику, нічого.

— Як страшно жити! Яка страшна є наша доля. Нас сорок мільйонів. Скажіть мені, чому такі нещасні ми і безголові?

— Не варто поринати в давнину. А як поглянути вперед — не час про це думати. Спізнилися років на сто. Зараз, синку, не роз'єднуватись, а кувати єднання треба. І гордість наша перед людством у єднанні.

— Я не згоден.

— Бо дурний. Ти думаєш щось, ідіоте, про німецькі плани. Запам'ятай собі. Німці — мерці. Мерці і ті, хто з ними свідомо чи несвідомо.

У мене був дід, схожий на бога. І коли я молився богу, я бачив на покуті ніби портрет діда, а сам дід лежав на печі і кашляв.

Він був високий, з сірими очима і тонким орлиним носом. У нього був високий лоб і хвилясте волосся, а борода біла. Був він добрий і гордий. Він безумно любив гарну бесіду і гарне слово. Мати вважала його за чорнокнижника і ховала його псалтир. Потім вона почала палити його по листочку в печі.

Він був добрий дух луку і риби. Він збирав гриби і ягоди краще за нас і розмовляв з кінями.

Написати новелу чи епізод, умотивований у формі діалогу — може, про долю і характеристику народу, що протягом століть втрачав свою верхівку інтелектуальну, що кидала його з різних причин і діяла на користь культури польської, руської, лишаючи народ свій темним і немічним в розумінні передової культури. Про відсутність вірності, про легку асиміляцію і безбатьківщину. Про байдужість до своєї старовини й історії. Пригадати тільки наші пам'ятники старовини, всі вони в г.... і занепаді. Наша урядова верхівка в цих справах, на жаль, нікчемна і розумово слабенька, провінційна, що і знайшло своє жалюгідне завершення в N.

Кам'янець-Подільські башти, Меджибіж, Винниця, Лавра, «Арарат», Видубець, Нікольський собор, Чернігівський ув'язнений музей, і Спаська церква, Растреллі для (нрзб) в Козельці. Інші приклади. Шабля Богдана і Суботів. Новела про ув'язнений музей. Розбазарювання Лаври... Занепад музеїв.

Витравлювання українського в Художньому інституті. Відсутність в архітектурі. В ім'я чого? За чисю заборонаю? Про безбаченків, і лакиз, і дурників убогих, і про холодних боягузів з замками на душевних віках і дверях.

Дорогий Олександр Максимовичу

Недавно завізав до мене Казиміра Микола
який читав загрозену Десну в вагоні і
якому ви ще дуже вгоджалися. Крізь розмову
ми познайомилися з вами і з Харківом
і побачив ми іншим, що харківським
тимчасовим Десна також вгоджала
дуже. Тому я казав своїм друзям згадати
все, що вам коштує, але ви сповідали не-
має побачити, як дуже мов Десна літера-
турний Київ. Якщо ти хочеш вам літер, по-
дбавши. Я майже завжди вранці. Перед тим
я перейти до інших справ я мігті Микола
каждому вам, що я дуже дорожувати кожному ви-
східу з вашої Десни, а зараз щось вже не
розбиває, до всього вже і з дивом не
підбав, вилучає тобто з вашого краю, і
друге ми, пасомі іванів в огу і там не
вже...

Я закінчив "Повість про море". Вона
є місцевими авторами. Про закінчення і я
вам кажу. Я зовсім не вчу мене
закінчення, але як мовляв жовтий кредитний
ка мовляв до Києва. Мене ви казали
і в світу Десни. А майже всім, що
що я хотів все сповідати, — все що.
Я казав не так давно з Микола в
редакції "Літературної газети". Що ви знаєте,
я сподіваюся жодна що писати, ти казав,
що він казався замаранувати мою книгу.
"Повість Запорожців", коли ви ще йому
подана в ЦК Закарпатського містечка вчор-
туди по тематичним справам, і що у
моєму заборона сприйнялася до того,
що вважати Микола не казався
поє і казався в журналі.

М. Микола казав мені: нещасливо
таб, ви ще казали вгоджалися, ви високої
думки про неї, і вважав, що казався

її треба відбудувати в якомусь кургані,
а як погрібати поминати в театрі аб-
солютно відкинуто довершити її споруджа-
ти, як збудувати, ні в якій мірі не за-
вартас її Рухи надрукованого в такому
випадку, в якому він її писав. Про це не
висті і записав мн. Кавсанові і Симонову.
Після цієї записки він мав багато виступів до
Москви, а н'дема знавчий.

Після Вас: ти не можеш би переказати все
це суцільно історію? А ми б це похвалили.
Важко прози в ній. Жаль мені тільки, що
Олександр Миколайович, який писав
кавітні речі, а не писав історію в такому
суцільному житті, який в нас при не
записав? Оскільки-то, дуже ...

Серце болять. Бувають здорові. А я по-
малу прози, котим писав до Івана Ков-
ловського, поповнюю прози, не можу
її покласти.

Привіт Васи і

Людмила

набравши

Будьте здорові

О. Добушин

1956-24-III

Москва

[9-18-39]

Отаку неприглядну картину треба намалювати, точну, правдиву й чесну, і подати уряду, щоб після війни почати по-новому підходити до свого культурного господарства. Скільки загинуло у війні? Де музеї, де картини, скільки знищено пам'ятників старовини? Непошана до старовини, до свого минулого, до історії народу є ознакою нікчемності правителів, шкідлива і ворожа інтересам народу. Однаково, свідомачи несвідомо, бо не хлібом, і не цукром, і не бавовною, і не вугіллям єдиним буде жив чоловік у соціалізмі.

2/IV [19]42

Героя Радянського Союзу І. Кузіна виносять на плечах пораненого і змороженого з боліт бійці. Героя т. Руденка, під Севастополем убитого, несуть товариші, бійці під шаленим артилерійським обстрілом. Картина, потрясаюча по своїй класичній мужності.

Сцена у хаті. Розмовляючи, жінка глянула у вікно:

— О, уже повели в долину.

Розмова продовжується.

— Повели, кого це? Ага. Повели стріляти. А мене відпустили на пару днів.

Три ночі обмірковували брати Півні, куди податися — у дезертири чи тікати до армії. Пішли в дезертири і попали до німецького концентраційного табору. Сильно потерпали і проклинали свою долю.

У селі Прелесному допитували парубка. Він побачив свого «допитаного» батька і не видав партизанів. Їх вивели надвір, у дворі верба з двома петлями. Батько знепритомнів, і його, непритомного, повісили німці. Син кинувся до батька з криком захищати. Його вдарили прикладом у груди, і він знепритомнів. Вішав Чайченко.

— Пропали ми. Буде ж тепер нам. Накажуть нам бити і стріляти одне одного. Роздвоїлись ми і багато з нас тепер загине, багато по обидва боки.

(Чайченко повісив Пономаренка. Пономаренко був непритомний, поки приставляли до верби табурети, підняли його й повісили. Сусіде).

— Розженуть нас по всьому світу, як чайок у бурю. Буде тепер нас і по Німеччині, і по Туреччині, і в Сибіру, і африканських пісках, де колись продавали наших дідів-прадідів — невольників.

— Вічна історія. Вічна. Така вже нещаслива земля наша. Такий нещасливий народ наш.

— Дивлюсь я навколо. Мучаться, потерпають люде. Кров і страждання. Смерть і героїство. Відчай і надія. І все в небачених масштабах. Війна, війна... І ніхто, мо', по суті, не знає, як безповоротно перемінилося життя наше. А воно перемінилося, і ніхто вже не верне того, що було.

Померла Кобилянська, старенька бабуся нашої літератури...

Моя військова одежа мені подобається. Очевидно, це єдина можливість прирівняти себе до здорових людей.

Филон Стародуб, Іван Золотаренко, Мартин Небаба, Владика Тарас. Харитон. Хліб Данило.

— Де зарили снаряди?

— Не скажу.

Написати статтю по українську жінку. Про жінку, про матір, про сестру. Про нашу Ярославну, що плаче рано на зорі за нами. Про Катерину, що плакала з Ярославною, про нашу геніальну українську хазяйку, про господиню України. Про шлях її великий і тернистий од плачу Ярославни до виступу на трибуні Верховної Ради СРСР. Довгий, тяжкий, але почесний шлях пройшла ти, сестро, од плачу Ярославни до трибуни Верховної Ради СРСР, де возвеличили, тебе, славу і достойну господиню України. Про красу України, і багатства, і роль жінки в красі ланів, в чистоті сортів рослин і худоби. Ганна Кошова. Про війну, про її шалений тягар, тяжку роботу, голод, образи, судьби дітей і навалу ворога. Хто виміряє твої знущання, хто виміряє глибину твоїх сліз і відчаю! А насильства, а хвороби венеричні, а боязнь проклятого плоду ворога. Партизанко, хранительнице батьківського вогнища, хранительнице нації! Ми скоро повернемося. Ми, очищені власними жертвами, оточимо тебе увагою і любов'ю. І світ увесь дивитиметься на тебе і преклониться перед тобою, мученице наша і наша красо.

Твої подвиги, всі численні прояви твоєї людяності, і доброти, і людської гідності, і страшної сили твого терпіння ми зберем, як дорогі скарби, і возвеличимо в мистецтві нової нашої історії — історії визволителів людства.

Ми одягнемо тебе в найкращу одежу і будемо цілувати тобі руки. Ми посадимо тебе в кращі, в найвищі школи, щоб краса твоя сяла розумом і благородством освіти, і все виховання з малих твоїх літ направимо на розквіт в тобі ніжності і м'якості, що лежить в твоїй природі.

А зараз ми клянемося тобі, сестро і доню, і кличемо. Гартуй своє серце, ненавидь ворога, ненавидь зрадника, бійся зрадника України Радянської. То твій найлютіший ворог.

Про жінку, про дівчину в шинелі, про сестру милосердя, сестру-жалібницю, про партизанку, про зв'язківця. Ти красива в своїй незграбній шинелі, і нам жалко тебе. Ти викликаєш почуття жалю, хочеться поклонитися тобі, дівчинко, що витягаєш нас з бою, що несеш нам добрі вісті, що годуєш нас.

Не піддавайтесь німцям. Краще смерть, ніж життя в рабстві.

Цю статтю написати в трохи іншому плані, ніж перша. Почати її з поля бою, із визволеного села, зі зруйнованої хати біля трупа старої

жінки і далші відступи пару разів перебити другими картинами. Можливо, використати епізод по тітку Явдоху Пилипенко.

І цей факт піднести до високого напруження.

Переглянути записну книжку для використання деяких міркувань. Наприклад, про Африку і як гнали корів на схід т. ін.

Звернення до жінок Європи і Америки. Коротенький екскурс в (царину) щастя і краси.

Про німецькі фотографії, де плямується наша жінка.

3/IV [19]42

Помрете ви, дами. Хто згадає вас, красу вашу. Ви як морський пісок. Але хто не преклониться у віках перед красою наших жінок. Спіть, мамо! Вічна слава красі вашого безсмертного імені.

//Пройде тисяча, дві, три тисячі літ. З яким трепетом і заздрістю будуть згадувати нас юнаки, мужі і мудреці, і війну, і все наше незвичне покоління гвардійців, людей-лицарів, на долю яких випало стільки нещастя і щастя, стільки горя і радості, стільки крові, стільки поту, стільки боротьби, і праці, і перемог, що їх з лишком вистачило б на десяток поколінь. Скільки книг про нас напишуть! Скільки пісень! Скільки благородних нащадків-юнаків у мріях своїх будуть переносити своє життя на машині часу в нашу величну епоху! В епоху, коли все було важко, коли ніщо не давалося даром, коли за кожен клаптик своєї землі платили кров'ю і життям. У цей величний, мужній час, у ті часи, коли наш радянський двадцятип'ятирічний народ-богатыр, як Георгій Побідоносець вийшов битися із змієм і переміг його. І ввійшов у світову історію з чистим лицем і прямою ходою. На наших полях — доля людства.

І зараз кожен, хто любить Батьківщину, і не тільки Батьківщину, а і людство, і братство людей, а не розбрат націй, а не поневолення життя, а не смерть, — кожний зрозумів усю велич п'ятирічок, що врятували людство од занепаду, і кожний наш заводик, кожний станочок, що його купували ми, одриваючи часом кусок хліба од рота, кожна наша жертва і т. д.//

А найголовніше — люде. Люде, що їх не бере куля, ні огонь, ні меч.

Вічна слава вам, тітко Явдоху. І вашому імені, і красі вашій. Не було у вас красивих тифель, не душилися ви «Коті», не було у вас шовку і сезонних шляп. Ви не мандрували по заграницях. Вам було ніколи. Ви, як бджілка, були зайняті і носили все мед для радянського вулика, поки не вбили вас вороги.

Ви не їздили по заграницях дивитися на різні прекрасні дива. Але за границя приїде до вас подивитися на вашу зруйновану хату і на ваш

пам'ятник і, якщо є в неї крапля сумління, поклониться вашій красі, дорога моя мати, слов'яно-українко!

Були ви комуністкою чи ні? Чи був у вас партбілет? Напевне, не було. Ви навіть не думали про нього. Але зерно, посіяне великим сіятелем Леніним, виросло в душі вашій.

Хай же все людство знає і хай знають всі Пилипенки, як умерла їхня далека-далека прабабуся у великому 1942 році на полі брані, коли вирішувалася доля людства.

3/IV [19]42

Ніч

Повернувся з Сибіру Жеривіл Григорій, почав бешкетувати в селі. Ото він допитував Скидана.

Написати статтю на тему: про любов до Батьківщини і національну гордість (гідність).

Написати статтю про українську культуру. І культуру фашистських прихвоснів. Кинулись шукати гітлерівські слуги, да так нікого і не знайшли. Всі пішли з армією.

Чи, може, об'єднати ці статті в одну.

Показати бійця, що знищив сам-один двісті фріців.

Не було у вас і чемоданів кованих, з чохлами і мідними цвяхами, щоб утекти на схід страху ради іудейського.

Трижди поранений оборонець Севастополя Руденко одмовився йти до шпиталю й очолив атаку укріпленого пункту... Сімь куль вп'ялося в груди герою. Лейтенант упав. Бійці підняли його тіло і під градом осколків мін і кулеметним вогнем, ламаючи оточення, одійшли, оглядаючись і одбиваючись, на вершину гори, яку вони штурмували і взяли.

4/IV [19]42

Повернувся боєць до рідного села, а села немає. Повернувся до хати, а хати нема. Ні хатини, ні батька, ні матері, нікого. Пусто скрізь, і одинока піч дивилася на нього, і він заплакав.

Будуть жінки України ще плакати літ тридцять. Закінчиться війна. Кого ж приб'є до рідного берега? Хто потоне? Розметає ураган дітей моїх, як чайок, і довго-довго розноситимуть вони печаль по всьому світу. Буде їх скрізь. Скрізь білітимуть кості цих безпритульних.

Сьогодні паска. Найпоетичніше свято людей, що обробляють землю, і найстаріше, безумовно, дохристиянське. Свято весни, свято тепла, свято оживання життя, роду — народження, продовження. Сонце гра-

ло, і все радувалося, і всі люде у цей день були незвичайними. На паску ніхто нікого не вбивав і не було крадіжок. Навіть найбрутальнішому хаму дано було не лаятись у цей великий старий добрий день. Свято над святами. Празників празник. Люде цілували людей. Нема. Нема нічого. Чисто. Продовжується будень. Довжелезний. І летється кров. Земля занедужала.

5/IV [19]42

Читав по радіо свою статтю. Бачив усю нещасну Україну, і матір свою, і батька, прощався з ними і плакав читаючи.

А вчора, пишучи спогади про дитинство, про хату, про діда, про сінокіс, один собі у маленькій кімнатоньці сміявся і плакав. Боже мій, скільки ж прекрасного і дорогого було в моєму житті, що ніколи-ніколи вже не повернеться! Скільки краси на Десні, на сінокосі і скрізь-усюди, куди тільки не гляне моє душевне око...

Воронеж

Сотня наркомів. Всі молодого і середнього віку. Короткошиї, товсті і однаково одягнені. Багато їдять і часто, гімнастикою не займаються, і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них у душі не вірять у свої високі посади. А загалом непогані люде. Мови не знають і не знатимуть. Розмовляють і думають суржилом.

Уже сталося найстрашніше, чого я так боявся. На південному фронті вже разом з німцями є полонені українці, нібито з добровольчих батальйонів. Їх розстрілюють, звичайно, так що й сліду од їх не зостанеться. Проклятий Гітлер! Скільки ж народу спантеличить і загубить, скільки сліз, скільки буде розстрілів і які страшні козири знову даються негідникам... сміттю, мотлоху людства вперед на много літ, скільки поживи для помсти і нищення народу. На українських ланах і селах в огні і полум'ї вирішується доля людства, вирішується велетенська проблема світової гегемонії, вирішується доля людства на нашій недолі. Така нещаслива земля наша. Така наша доля нещаслива.

Часом думаю, ой як же ж багато дали ми Гітлеру для агітації проти себе. І що найбільше шкода — в таких речах, де нічого заперечувати і де, по суті кажучи, ніколи він не повинен би мати для себе навіть скориночки.

Буде нас, мати, по горах, по долинах,
Буде нас, мати, по чужих Українах!

З народної пісні

Ой хоть крикни — не докрикнеш,
Ой хоть свисни — не досвиснеш.

Західноукраїнське:

— Ви спекулянти, ви націоналісти!

— Ну так, цілком вірно, бо це ж було знаряддя нашої боротьби, нашого існування.

— І ви ще хочете, щоб ми вас любили?

— Даруйте, але ж ви прийшли до нас, ви нас визволили з неволі. Так вилікуйте нас од міщанства і націоналізму, а ви нас караєте за це. Подумайте, що ви робите? Не можемо ми сьогодні зробитися такими, якими ви стали за 23 роки. Це ціле життя!

П'ятнадцять сотиків! Горе, горе... Ми будемо ненавидіти бідного дядька і карати його за те, що поліз він на ці сотики. Ми будемо вбачати в цім його вину, а не свою помилку.

Вночі налітали німці, чорт би побрав їхню матір.

7/IV [19]42

Розтав сніг. На полях трупів видимо-невидимо. Сморід. Німці зігнали бідних наших жінок убирати трупи. Жінки непритомні од смороду.

8/IV [19]42

— Чому ви живете четверо в одній кімнаті і всі українці?

— А хіба не можна?

— Чому ви не взяли до себе одного?

— Чому тільки вашим вірити? І т. д.

Церква божа непогрішима. Грішити можуть окремі лише священослужителі.

Яка байдужа, по суті кажучи, до людей фігурка мого бувшого друга. І яка жалюгідна, боягузлива.

Кобзаря цитувати трудно. Він нагадує мені огненну піч, з якої обережно вихвачують угольки і, перекидаючи їх між пальцями, прикурюють...

Особливо трудно вихвачувати ці вуглинки нашим сусідам. Вони тоді чомусь нагадують мені чортів, що знаходять у святому письмі тексти на свою користь.

Збили крупного німецького льотчика-полковника. Полковник попросив у штабі показати йому того великого героя, що збив його, великого літуна. Покликали молодого лейтенанта. Полковник підійшов до лейтенанта і простяг руку.

— Дозвольте пожать руку великому асу, що поборов мене, найбільшого аса імперії.

— Іди к такій матері. Буду я собі руки гидить,— сказав лейтенант Затулівітер і одвернувся.— Дозвольте йти, товаришу генерал?

Про командира танкової бригади, що завжди віддавав у розмовах воєнну честь своєму ворогу — німцям.

Тому він ненавидів журналістів і презирав їх за поверхове блюзнірське писательство і шапкозакидательство паскуд. Він ворогом міряв себе і свій народ.

Як віддають до армії (*нрзб*) яка дисципліна і моральний хребет у німців і чому ми такі хисткі?

10/IV [19]42

Часто думаю собі, як марно пропало моє життя. Яку велику помилку зробив я, пішовши працювати в кінематографію. Шістнадцять літ кіннокаторги в цьому... Є в міщанському смітнику з обов'язком співжиття і співробітництва з мізерними людьми, що ненавидять мене і що я їх глибоко презираю, як недолюдків, некваліфікованих, аморальних, без крихітки святого людців, що ненавидять мій народ і роблять його нещасним. Скільки погублено здоров'я, життя з людьми, з якими я не хотів би ніколи бачитися. Скільки марно витрачено духовних сил і часу! Коли б усю силу, і пристрасть, і спрямованість за ці шістнадцять років я застосував до письменства, було б уже в мене добрих десять-двадцять томів справжньої літератури. А так лежать мої ненаписані твори, як ненароджені діти. І великий жаль бере, що вже, мо', й не народяться вони, не житимуть сотень літ, а лишаться як плани, а через три роки не буде ні одного мого фільму. Поб'ють безбачченки плівку, а самого виженуть на вулицю... за непотрібністю, ще й ім'я моє понівечать як-небудь огидною... брехнею і злом, що є основою їхньої душі.

12/IV [19]42

Повертались з їдальні з милим Андрієм Малишком, стріли на вулиці багато молодих дівчаток. Вони були в чоботях, у незграбних військових шинелях і шапках. Вони були військові новачки. Вони дивилися на нас пильно і напружено і вітали по-військовому. Ми одповіли їм.

У мене на очах навернулися сльози. Мені стало жаль чомусь їх, як своїх дітей, що перевдяглися для тяжкої гри в нещастя. Яка велика війна! Вона невблаганно втягує в себе все живе, молоде, здорове і з'їдає.

12/IV [19]42

Написати новелу чи оповідання про трагедію Західної України останніх часів. Наше визволення, радість, і пафос, і розчарування, і біль, і неоднаковість цілей...

Привезла-таки мати до села своїх дітей у саночках. До дітей, а вони замерзли.

А в першу чергу написати новелу про дезертирів, що поприходили на свою голову додому з армії і що має з цього вийти.

Коли подумаю часом, що навіть мізерний Н збирається розстріляти мільйони українців, як це недавно заявив цей гомеопатичний поетик, робиться так смутно на душі, що й не сказати. Скільки ж темної шушвалі ненавидить наш народ. Скільки нужі повзає по народному тілу.

13/IV 1942

Левко Цар: — Я не згоден. Висилати людей з країни, навіть злочинців, я не згоден.

Скидан: — А що ж по-вашому?

Левко Цар: — Що завгодно. Бийте палками, саджайте в тюрми, позбавляйте прав, состояния, стріляйте, карайте прилюдно. Тільки не висилайте до чужих холодних пустель. Не знаю, як вам сказати. Тільки отут щось мені говорить, що це є багато більший злочин, ніж ті усі злочинства, що учинили винуватці. Отак-от повисилаємо одне одного, а хто буде радіти. Той, хто боїться нас, не вірить нам? Той, хто нас не любить?

13/IV 1942

Народ, товаришу, складна істота. Бувають у злочинців діти-квіти. Бувають і в героїв діти казна-що. А воно все одно море людське.

Учора вночі при свічці читав на «Терновому дроті» Г. і Ж. Ж. трудно було мене слухати. Він позіхав, крутився на стільці, тріщав. Нарешті зірвався з місця, щоб не захропти, і почав, як слон у ідальні, топтатися по кімнаті. Після читання він зрадів і зразу ж сказав жінці і Г.: «Ну пойдьомте». Правда, той не пішов. Поговорили трохи. Гарна, приємна людина Г. і розумна. Але як мало він знає, яке убоге було, певно, його виховання. Тільки хороша вдача і природний талан піднімає його і тримає в ньому якийсь гарний людський вогонь. Заговорили про словник український і про історію. Боже ж ти мій! Двадцять п'ять років немає історії і нема словника. Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і во ім'я чого? Країна виховання безбаченків! Безбаченків без роду, без племені. Де ж і ростити дезертиру, як не у нас?

— Бийте, товариші, німців! Рятуйте народ, як славні Богдан, Богун, Сагайдачний, Байда! — викрикують патетики.

— А що це за люди? — питають один одного адресати промов.

— А хто їх знає.

— Байда, та це ж наш старший лейтенант.

— А Сагайдачний?

— Це редактор німецької газети, читав його українські статті у звільнених селах. Страх, який ненависний.

Горе, може, хоч ти навчиш нас, недобитків невдалої історії. А коли ні — умрем, навіки загинем. Оце подумав я і довго не міг заснути. І плакав наче я, і стогнав у сні, і чухався од руських блощиць.

14/IV [19]42

В першу чергу написати новелу про дезертирів, що поприходилили на свою голову додому з армії, і що має з цього вийти.

Лист до авіатора напишу сьогодні увечері неодмінно. Він потрібний народу і мені як надія, спів. Може, його видрукують листівкою і розкидають по всій Україні. Закликати не йти до війська, не піддаватись на провокації. «Буде вас, хлопці, по горах, по долинах, буде вас, діти, по чужих по країнах». Ти, льотчику, дужий, в тебе сталеві крила. Полети на Україну вночі (нрзб), розвій по ній мої слова. Розкидай їх понад ланами, понад селами і містами. Хай летять вони весінніми птицями до рідних наших хат.

Це повинна бути своєрідна новела сторінок на шість-вісім.

Це заклик не піддаватися на німецьке обдурювання. Не радіти клаптикам земельним, бо інтереси наші ширші і цілі дальші. Про дезертирів.

Лети, синку, на Вкраїну.

Подивися на Дніпро, на київські кручі...

До статті про жінку:

Мала мати одну дочку
Та й купала у медочку.

В словіданні про дезертирів пригадати розмову з хірургом.

— Кину все, візьму зброю і буду трошити все, що попадеться під руку.

— Як то все?

І т. д.

Вони де в чім погоджувалися, і це ще більше озлобляло їх і розпалювало їхню непримиренність.

Чи зберуться наші люди знову на Вкраїні? Чи повернуться вони з усіх нетрів, далеких далекостей нашого Союзу і заповнять її замість померлих од ворога, од мору, од кулі і петлі? Чи так і лишаться там, а на наші руїни наїдуть чужі люде і утворять на ній мішанину. І буде вона не Росія, не Вкраїна, а щось таке, що й подумати сумно.

14/IV 1942

Як мені жалько. Я не член Комуністичної партії. Написана і анкета, і біографія, а подати у фабричну ячейку нікому. Я не бачив там чистих рук. Горе мені.

Буду ж я виконувати, мабуть, до смерті партійне Ленінове діло в

безпартійних лавах. Нехай мерзота... робить своє кайнове діло. Хай не-
навидять і плямують мене. Під моїм українським дубом їдять жолуді...
свині й шакали. Може, так і треба, «бо немає господа на небі». А суржи-
ки з начальства? Та цур їм, горепакам...

«Серце моє трудне, чого ти бажаєш? Що в тебе болить?»

Партизани ловили дезертирів плаксивих і тих, що втратили віру в
перемогу, хто вирішив «не тратити сили і спускатись на дно»...

Жінки убивали дезертирів. У жінок сини й чоловіки в армії. Вони
убивали дезертирів кілками.

К. — наркомгузно.

«Потім мене «перекинули». Далі я був «перекинутий». Потім мене
«перебросили». Потім я «одкріпився», «прикріпився», «ув'язався».

Перекиданство — велике наше зло. Воно розвинуло у нас, породило
дилетантство і поверхових безвідповідальних нероб. Перекидають його
як шматок... і він радіє, ось який послужний список — є чим хвастону-
тись.

Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї
країни, де історія вважалася чимсь забороненим, ворожим і контрре-
волюційним, — це Україна. Другої такої країни на земній кулі нема.
Де ж рождатися, де плодитися дезертирам, як не у нас? Де рости сла-
бодухим і запроданцям, як не у нас? Не вина це дезертирів, а горе. Не
судить їх треба, а просить пробачення і плакати за погане виховання, за
духовне каліцтво у великий час. Хто судитиме? Брати-слідчі з трибу-
налів, що розпивають горілку у їдальні, з непривітним поглядом очей.

Юнаки мої сліпії, горе мені з вами...

«Н а д і я».

Великий вихід з Києва. Трагедія киян. Віра в незламність Києва. Віра
в своє безсмертя і непереможність. Прощання. Дніпро — мости — го-
ри. Ранок, Борщівські болота. Гребля, острів. Авто. Кладки, потоп.
Гнилиця. Смерть, смерть. По шию у воді три дні. Ніч. Обстріл. Ранені
в три поверхи. Обстріл. Танки давлять на березі. Похід автоколон
широким фронтом шістдесят кілометрів на годину під обстрілом з ви-
бухами бензинових цистерн і авто з набоями. По житу коло Бориспо-
ля — повно людей. Це була страшна картина. Гибель дівчаток у воді.
Коней, матерів і дітей. Прощання. Надія. Просьби достріляти. Роз-
стріли поранених, щоб не кричали.

Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. Посилали в при-
мусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти
знали, що таке історія, що історія — це паспорт на загибель.

А що ж таке історія? Історія є рівнодіюча всіх духовних сил і здібностей народу.

В університеті розмовляли (по-українському) тільки початківці і поети. Решта вся по-руськи, на радість Гітлеру.

А як «професор» С. нажився на «фашистському» письменнику Стефанику!

14/IV [19]42

Бабу розстріляли за те, що вона збирала колоски у полі в неділю.

Заводять у школу (коло класної дошки з дитячими написами) коней.

У клубі-школі церква. Сторож — конюх-піп. «Моліться, дядьку Левко».

14/IV [19]42

Учора знову писав «Зачаровану Десну» і знову плакав.

Я плакав ранком і, читаючи хлопцям (Малишку, Самченку, Пустовойтову і Воскрекасенку), сміявся і плакав і був од схвильованості розслабленим цілий майже день. Приїхав з армії Микола Дудко...

— Ви знаєте, у нього німці вбили матір, сестру, жінку і дитину. У нього вже є орден.

— Орден? Болячка у нього є. Уже на все життя.

— Правда. Він аж тремтить увесь, коли розказує...

— Так вони захватили його да й розстріляли. А потім і їх ото піймали і постріляли всіх до одного.

— Отак постріляємо одне одного, як продержаться німці з рік. І вже тоді не буде винних, чисто буде, куди не глянь.

Світе мій убогий! Покажи мені, де на тобі пролилося ще стільки крові, як у нас на Україні. Нема другої України. Нема.

— Тікаєте, сукині сини?!

Дід перевозив човном через Десну командирів з німецького оточення.

— Багато я вже вас перевіз. Коли б усіх позбирати — можна було б німців побить. Сила людей тікає. (Коло села Лілієнталь).

Діди-перевізники — це образ епохи. Діди-перевізники через ріки. Харони. Їх багато. Вони сміливі, не бояться смерті і ніби зговорились. Сюди ж оповідання Хоменка. Ненависть і презирство діда не мали границь. «Тікаєте?!» У діда — сини командири.

— Не знаю, чого ви оце тікаєте? Чого ви так цієї смерті боїтесь? Раз уже війна, так її нічого боятися. Вже якщо судилася вона кому, то не втечеш од неї нікуди. Ні в танку не заховаєшся, ні в печі не замажешся. Потопив би оце вас.

- Спасибі, діду.
- Іди під три чорти.
- Описати, як діда розстріляли за перевіз.
- Стріляйте, не крутіться перед очима. Програли ви війну.
- Чому?
- Не скажу.

Піймали парубка. Він так перелякався, йому так багато задали зразу запитань, він так розгубився, на нього так вороже дивилося багато сердитих очей і так навколо страшно клацала зброя, що в нього опустіла голова і не слухався язик, і він промовляв тільки кінчик запитань.

- Признавайся, сволоч, ти дезертир?
- Дезертир...— белькотів його язик.
- Ти прийшов шпionити сюди, так?
- Так...— говорив він, як у сні.

Він увесь час хотів плакати і всю силу потратив на те, щоб стримати плач, і не стямився, як його уже розстріляли і пішли далі.

А прибігла мати і все життя буде тепер плакати і до смерті не визнає, за що ж його вбили свої люди.

Описати трибуну. Нашу трибуну робили якісь невідомі майстри з якогось особливого дерева і, видно, закликали, заворожили її. Вона відрізнялася од всіх трибун тим, що на ній ніхто не міг сказати правди. Які вже було сміличаки не сходили на неї часом, але щось заводило язика і вони говорили таке щось. Сходили з трибуни. А як тільки скінчиш говорити, зійдеш з неї, знову неначе все стає на своє місце. Що й говорити, вона була заворожена, і говорили на ній, як уві сні. Всі говорили одним тоном. Дехто, ставши на це зачароване місце, мінявся так, що його не можна було взнати. Тому, мабуть, і стенограми треба потім правити, вони схожі на промови, як дрова на дерево. О трибуно! Скільки дурнів сходило з тебе переможцями.

Як мені жалко (згадав оце), що знищили хутори на Україні. Скільки це коштувало грошей! Як би це пригодилося зараз! Як згидило наш чудовий пейзаж і скільки бездарності і холоду було в цім непотребстві. Чого тільки не робилося, гей, у нас та й на Вкраїні, гей-гей, та й на «со-няшній» Україні! Які тільки «міроприємства» не викаблучувалися для щасливого заможного життя!

Прочитав був Н свою статтю «Україна в огні». Він сказав мені:

— Одне місце нереальне. Ти пінеш — був великий плач. Це неправда. Іменно ніякого плачу не було. Дивилися сумно, але не плакали. Ніхто не плавав, розумієш?

«Брешеш,— подумав я,— брешеш, сліпий чиновнику.

Плакала вона вся, обливала сльозами твою дорогу, а ти дивився на неї через свої окуляри і через скло закритої машини і нічого не бачив, бо не хотів бачити, сліпче. Плакала, ой як плакала! Ні одна країна у сві-

ті так не плакала. Так плакали навіть старі діди, що очі опухали од сліз».

Дід на вокзалі.

— Що ви тут робите?

— Да я загубився. Везла мене дочка кудись да й загубила, а сини на війні, а одного вбили, а бабу рознесло бомбою і хату. Так оце сиджу і думаю — доїм оце хліб та й помру. А жалько умирати на чужині. А зять — льотчик... І куди люде їдуть?

Остався один на пероні. Сивий. Очі голубі, як у дитини.

17/IV 1942

Читав сьогодні «На терновому дроті» Микиті Сергійовичу. У нього ангіна: закутався платком і в шинелі. Увесь білий. Страшно нагадав мені чогось Кутузова. Бесіда була довга і надзвичайно приємна. Гарна і розумна людина. Багато перестраждав, постарів і збирається реставрувати українське господарство. Буду допомагати йому, скільки вистачить сил. А зараз буду побільше писати, поки можна.

Напишу Юлі. Як вона, бідна, скучила і турбується про мене. Заберу її до себе, і будемо якимось при фронті до Києва.

Авіацію переоцінили. Все ж таки вона більше сприяє утворенню житлової кризи, ніж перемозі.

Зло — від людської дурості.

«Шалений прейскурант смертей уже нікого не хвилює в своїй реальності побутовій. Він повторюється, і його все ж сприймає побутовий психічний лад людини», — подумав я сьогодні, коли мені розказали, як боець Д. ліг на жерло німецької гармати і залив її своєю кров'ю, щоб пропустити свою частину без втрат коло цього дзота. Про це колись напишу, запишу ім'я його, і прізвище, і село, звідки він, і поставлю в селі йому пам'ятник по війні...

— Не хватає крові! Дайте крові!

— Нема.

— Давайте руки.

Хірург тут же націдив крові з сестер Лисенко і Татаренко і лікаря Зубенка і влив пораненому.

У хаті гомін, весілля, словом, дія. Рвуться коло хати два снаряди. Все тремтить і падає. Тільки люде не звертають уваги. Може, показати при вибуху кілька вбитих. В хаті ніхто не звертає уваги. Може, хтось промовляє гарний застольний тост за когось. Всім приємно.

Вночі під час несподіваної атаки боєць N вскочив у хату, де спало 16 офіцерів, і переколов багнетом усіх до одного.

Як він рвався до свого села! Ось воно зовсім близько. Він був і боєць, і розвідник, і все. Він же знав тут кожну стежечку. От він вривається в дзот. Ось село після кривавого бою стало нашим. Він побіг з усієї сили до своєї хати. Що це? Руїна. Димар, купа бруду, кості матері, жінки, дочки. Став розпитувати. А де ж батько? Повели німці. І скрізь таке... Кари фашистам! Кари!

Товариші, тепер я вже не боєць. Я тільки месник. Я хочу вмерти, я утоплюся в ворожій крові. Прощай, село, прощай, моє горе...

18/IV 1942

Хірург різав поранених п'ятеро діб. Він там же й їв. На п'ятий день його вирвало, і він упав на поранених. Його однесли.

Його кинуло об стіну вибуховою хвилею, і він втратив свідомість. Потім він знову продовжував різати.

Багато зібралось. Були сини України, були сини українського народу, були і просто сукині сини.

А ворогам народу, тим, що обдурюють його в газетах і оббивають пороги німецьких гестапо,— живодерам передай, що краще було б їм на світ не родитись, краще було б, щоб їх зовсім не бачила земля наша. Що їх не прийме земля наша. Вони умруть в Німеччині, там, куди збігається зараз все людське непотребство.

Написати листівку до офіцерів про солдатів... Треба її писати правдиво, тобто емоційно. Адже це розмова про життя над могилою, перед дулами гармат.

— Здрастє, товариші. Як колгоспна жизнь? Як працюєте? — спитало г. собаче, голопуцьок N, в'їхавши в село при відступі з Києва. Він виліз з машини весь у новому.

— Так. Та так робиться ось, як бачите. А от чого це ви, такі молоді та новенькі, та наче не туди їдете?

Голопуцьок зразу ж примовк і зник у машині.

— Ви знаєте, я нарвався на бандитське село,— говорив він увечері десь у штабі.— Вони всі ждуть німців. Всі залишилися там, ждуть. Ви розумієте? Ждуть. Ну, нічого. Ми ще повернемось. Отаке-то.

Два вороги покалічили мені життя. Перший — Гітлер, що одняв у мене народ, хату і нещасних батьків, другий — Б., що вигнав з роботи мою жінку, одняв у мене гроші, зав'язав мені творчість і пригріває у себе моїх убивць. Він же знищить, очевидно, і моє ім'я. Фактично я уже не робітник кіно, якому я віддав шістнадцять кращих років.

21/IV 1942

— Ви знаєте, нас було 60 чоловік. Так 59 убило, тільки я один жив,— сказав мені фотограф Ф., радісно і вдоволено сміючись...

Н, на мою думку, зовсім охамів. Я перестану до нього ходити. Сьогодні я прочитав йому мою листівку «До німецького офіцера». «Нащо ти пишеш «я», подумаєш, фігура, ім'я». Я вийшов з почуттям глибокої огиди до цієї підсліпуватої, страшно злої і грубої чиновної людини. К чортовій матері!

А лист я написав гарний. Я чомусь вірю, що він матиме великий практичний успіх. Може, хоч один офіцер почне «ворочать мозгами». Уже я не даром був отут.

Сьогодні у мене в кімнаті хтось із учасників Великої Вітчизняної війни украв книгу — вибрані твори Коцюбинського. Смерть німецьким окупантам! Хай живе соціалізм!

22/IV 1942

Випхали мене з Києва NN, залишили нещасних моїх батьків безпритульними. Щодня ходили мимо хати і ні один не зайшов. Ніколи було... А потім і самі повтікали в закритих машинах, так і не побачивши «ні одної сльози». А батьків моїх кинули на смерть. Скільки жив буду — не прощу. Будь ви прокляті, холодні, жорстокі кар'єристи...

23/IV 1942

Наш народ нагадує мені тютюн. Його весь час пасинкують. У нього велике, дебеле листя, а цвіту де-не-де.

Німецького офіцера взяли до полону і повезли до штабу корпусу. Везли їх, власне, цілу групу.

— Хто нас буде розстрілювати? — спитав один офіцер.

Перекладач передав запитання командирю. Командир подивився на офіцера.

— А хіба ви зробили щось таке, за що вас, на вашу думку, треба розстріляти? — Піймався. Офіцер замовк. Він перелякався. Він уже зрозумів, що його не розстріляють. А те, що він робив з людьми, потонуло.

— Спитай його, що він зробив таке?

— Я нічого не зробив.

— Брешеш. На жаль, я не зможу тебе розстріляти при всьому бажанні. Наказано вам жити.— Командир сплюнув і затягся цигаркою й одвернувся. Вони проїздили через зруйноване вщент німцями село.

— Вас не розстріляють. Вас поселять разом з румунами, італійцями. Офіцери зблідли.

— Встаньте і зніміть шапки! Я розкажу (я буду говорити) про Олену Нечитайлиху. Нема більш великої смерті, як смерть у правому бою за друга своя.

Бідний Сталін! Що йому робити з лакувальниками, підлабузниками і холодними ділягами? З неуками, хвастунами і дилетантами? З шапкозакідателями, безбатченками і бюрократами? «Умійте красиво шанувати загиблих наших героїв», — пише Сталін уже в наказі. А де вони? Як і не жили зовсім. Загинув — і нема сліду. Де-не-де. Загрібають задніми ногами, бігом витісняють у небуття, як на містечкове кладовище. Боязнь, бачите, трауру. А на ділі відсутність у дрібних... душах високих почуттів до людини, до нашої героїчної многотрагедійної людини. І убогий нелюдський вигляд наших кладовищ говорить мені уже давно про це. Кладовище теж дзеркало живих.

27/IV 1942

Рік війни минає. Убито мільйон людей. А герой один — Люба Земська. О Україно, як же ти збідніла героями!

Перечитав знову історію України. Боже, до чого ж вона сумна і безрадісна. До чого невдала і безпросвітна. Нігде правди діти — і погані ми, і нещасливі. Більш нещасливі, ніж погані...

28/IV

Закінчується квітень. Увійдуть у береги річки, і вийде з берегів людська кров. Почнеться нечувана у світі бойня. Хто кого? Май, іюнь — ось два місяці, що увійдуть в історію людства як найкривавіші місяці людства. Скільки смертей, скільки ран, скільки страху, і труда, і поту, і проклять. Поможі нам, боже. Хай уже ми будемо поранені й поламані, хай буде в руїнах наш Київ, але хай він буде наш. Мені хочеться попрацювати ще десяток років, але коли б для перемоги треба було оддати моє життя, я б віддав не задумуючись, без всяких вагань.

І щ е н к о

Інженер, киянин, син українського професора медицини Іщенка. Не знає, хто такий краший прозаїк України Юрій Яновський. Не знає, що він написав. Україно, Україно, оце твої діти, твої квіти бур'янові, бур'яном забиті.

30/IV 1942

Сьогодні прочитав ноту т. Молотова. Це найстрашніший історичний документ, який написано людською рукою. З цим документом хочеться летіти, падати на Німеччину огнем і отрутою і нищити її, прокляту, щоб і сліду од неї не лишилося на політій людською кров'ю землі.

Як просила дівчина бійця взяти її, позбавити її незайманості.

— Все одно прийдуть німці, чує моє серце, пропала я, погинула красота моя.

— Як же ж я візьму тебе, дівчино, коли я одступаю? Не герой я.

— Ти нещасний, і я нещасна. Я знаю.

Ніч найніжніших пестощів і печалі.

І спогади парубка, і вся війна, і страждання її у селі, і спогади, і війна.

Відступ. Зустріч. Розмова. Ніч, заграви пожеж. Любов. Розмова. Печаль і ніжність. Висловлювання їхні і мої. Прощання. Написати оповідання обов'язково. Війна, і його спогади про незабутнє, і його людську ненависть до німців, і нечувану непримиренність і жорстокість цього тихого, лагідного хлопця, що до війни мухи не зобидив.

Чи стріне він її? Дай боже, щоб стрів. Яка б вона не була. Хай вона буде понівечена, хай буде хвора, у сльозах, хай у неї буде біле волосся,— вона завжди буде йому дорожча за все на світі. Вона завжди буде його чиста, незаймана улюблена, до якої ніколи не перестане линути його серце і його молоді чисті помисли. Ім'я якої він прошепоче своїми смаглими устами, умираючи в бою з лютим ворогом. Він був танкіст. Використати опис танкової боротьби з статті «До льотчика» і записок. Танковий поєдинок. Це мусить бути дорога моя любов. Новела (написана) всім серцем, всіма почуттями, всею душею.

30/IV

Описати їх постіль. Як вона роздягалася. Як вона пахла любистком. А в тебе волосся пахне огірками свіжими. А твоє дихання пахне молоком. І твоє. Як вони дивувалися одне одному. Як у їх були широко розчинені очі. І як вони вдивлялися одне в одного і за всю ніч ні на хвилину не звели один з одного очей. Як вони находили одне в одному щось дивне і чарівне, якісь чарівні відкриття, як пройшла у них несміливість і як кожен з них почував у собі силу любові, і гордість володіння, і подяку ніжну. То їм здавалося, що вони знають одне одного уже давно-давно до краю, то ніби раптом неждана новизна зустрічі починала хвилювати їхні груди, а над усім цим стояли дійсність і страшна необхідність. Гриміли гармати, і чути було плач і виття псів. Поцілуй мені груди. Чуєш, ревуть гармати... Не забудеш мене? Милий мій! Мила моя! Мій коханий. Моя кохана. Мені вже не страшно. І мені ні — я чую в собі велетенську силу. Коли б ми були чоловіком і жінкою, ми ніколи б не сказали одне одному поганого слова. Да? Да.

Ти найдеш мене? Да? Да. Чи ти умреш? Я тебе не забуду. Іди до мене, іди.

Неначе зійшлися століття чистої, простої, народної любові, що сіє дітей на нашій землі, і століття трагічних прощань української дівчи-

ни, оспіваної в численних піснях. Скажи, що я гарна. А я? Милий мій. Мила моя, ти плачеш? Так, ні, я не плачу. Це тільки сльози, а мені так гарно з тобою, я така щаслива. Я молода. Так тебе зовуть Василь?

— Василь.

— Василь? Вася. А я Олена (Саня).

— Чого ти плачеш?

— Але і ти плачеш. Не треба.

Вони плакали і плакали.

Спали вони чи ні? Часом вони обоє впадали в щось подібне до сну, але то був і не сон. Вони не переставали почувати одне одного і наче летіли в обіймах над синім морем і чули музику, не то далекого дзвону чи весняних потоків. Вони розійшлися ранком до схід сонця у холодній росі коло перелазу за садком.

Після страшних боїв.

— Де ти, Саню, де ти, голубко моя? — Він співав пісню, де співається про милу, про розлуку. — Саню, я доб'юся до тебе через дзоти й пожежі. Я знищу всі стіни, що їх мурують вороги твоїми руками, і до грудей твоїх припаду, зоре моя вечірняя. Моя слов'яно, українко сумна. З повними очима сліз. З очима-криницями, повними сліз.

1/V

Коли ж я не приїду, коли впаду я огнем з неба на ворога чи вибухну вище дерев, коли засну я, утомлений пахощами крові і трупів, ніхто не знатиме, де моя могила, коли вибухну я вище дерев серед гущі ворога, і розлечусь на шматочки, і кісток моїх не збереться для могили, я стану, Саню, в твоєму селі бронзовим пам'ятником. Принеси ж вінок на мою (могилу), надінеш на мене вінець з квітів, з волошок і любистку, ти так гарно ними пахла.

Збиратимуться дівчата... (нрзб).

Повернеться Василь до Сані. Повернеться. Обніме Саню, синочка на руках, що буде великою людиною колись. Коли ж вибухне Василь десь вище дерев...

Чому ж не кинула Саня села? Чому не пішла з ним разом? Чому не сіла вона в грузовик чи в поїзд? У неї не було чемоданів. Саня жила на землі, а не в багатоповерховому будинку, у неї не було квартири. У неї була хата, хатонька з квітами і земля. Вона обробляла землю свою і прикрашала її. Вона була частиною народу, того, що зветься тепер безсмертним всіма патетиками, що ним клянуться, що його ненавидять деякі, за що став він нечистим, бо остався у німців.

2/V 1942

Коли ж модерні сини України, що оспівують у віршах маленький Дніпро і Саню ненавидять, може, ми простимо їм, блазням, по великості душі своєї, по множеству щедрот своїх і Саниних.

Коли ж Саня працює на німців, коли рие вона проти нас шанці ворожі і плете колючі драти, коли б'є вона німецькі воші і сіє хліб для німців на лану — нехай одсохнуть руки всім поетам, хто мислить проти неї зле, якщо в хвилини страшного відчаю вона і проклинала часом нас, що кинули її усі були і на Дніпрі не вмерли.

Вона роздавала бійцям, стоячи край села коло хати, коло воріт чи перелаза, все: хліб, молоко, кисле і солодке, сало, потім воду. Василю вона давала воду з відра. Він напився, підняв голову, і вони подивилися одне на одного. Вечір був.

Прощай. Прощай.

Плаче Саня-Ярославна. Летить зозулею на східні воронезькі степи. Спустошена вернулася до хати. Стала вона кам'яною.

— Зі мною, мамо, можна вже робити, що завгодно. Я кам'яна і зостануся кам'яною на всю війну. Я викреслю війну з свого життя, я кам'янію, у мене серце закам'яніло.

— Чому ти не співаєш?

— Я кам'яна. Мій чоловік на війні. Я не можу співати.

— Вона дівка!

— Я жінка.

— Хто твій чоловік?

— Червоноармієць.

— Брешеш. Роздягніть та роздивіться її.

Роздягли її гітлерівці. Увечері Саня була сива. Вона лежала гола серед розірваної одежі, сива і була похожа на мармурову статую на своїй могильній плиті.

Вона була повна горем вщерть уже давно. Горі давно вже переливалося через її вінце. Вона була мокра, у холодному поті. Їй здавалося, що вона вмерла.

П'ятдесят тисяч нещасних наших дівчат і молодих жінок повезено до Німеччини на сільськогосподарські роботи і в бардаки для обслуговування робочих рабів, навезених з Франції, Італії та інших окупованих країн.

Везли їх поїздами, набитими вщерть бідними нашими невольниками. Поїзди їхали через всю Україну вдень і вночі, і в нічній темряві губилися дівочі пісні, і роздирали душі і плачі, і прощання. Горі заохалося в нашу жінку, і плакали люди, і довгі ключі весінніх журавлів курликали вночі, і високо полихали у загравах пожеж, як розкидані незримою рукою чи вітром червоні прапори. Чи повезли й Саню? Не знаєм. Думаю, що ні. Безконечними поїздами вивозились на захід руда, чавун, сталь. Вивозились мільйони пудів цукру, пшениці, жита, гречки. Вивозились здерті шкури, і вирвана вовна, і витоплений жир, і спирт, і тютюн, і м'ясо. Спустошувались військові склади і заводи. Вивозились зброя, динаміт, машини. Нема нічого на світі, що б не вивозилось з нашої України. Вивозились до Німеччини українські свині, коні, бики, оглашаючи нічні степи страшним муканням, іржанням і ревом, коли

поїзди проходили мимо палаючих сіл. Вивозились в Німеччину, в Африку, у Скандинавію дуже побиті, худі чоловіки з колючих таборів, і плакали люди.

2/V 1942

Чиновник Неофіт вийняв з коробки цигарку. Вмить запалилося п'ять сірників. Неофіт упустив на підлогу бумажку. Шість пар рук розривають бумажку на шматки. Неофіт рывкнув на шофера. Сім сердець возненавиділо шофера. «Який же я сильний, який же я грізний і мужній, ах, чому ж я марно загубив свої молоді літа?» — подумав він.

Учора бачив, як N перекладав у своєму нічному столику украдену у мене книжку Коцюбинського, 2-й том. Так мені стало гидко і так противно, що й досі не можу прийти до тями. Поклав йому сьогодні у книжку записку — «Сія книга украдена вором N у Довженка в час Великої Вітчизняної війни у місті Воронежі». Побачу, що буде. Яка гидота! Боже, яка аморальна... гидота! Красти... Куди я попав?

3/V 1942

Учора ввечері був у начполіта управління фронту. Одніс йому «Лист до німецького офіцера» і довго розмовляв. Зробив йому пропозицію про увічнення героїв війни, достойне і красиве. Скоро рік війни, а у нас, власне, ні одного імені. Довго говорив я йому на цю тему. Я пригадав, що по всій Україні майже ніде у селах і містах не увічнені герої революції, так ніби їх і не було. А вони були в кожному селі. На них можна було виховувати молодь...

Погодився.

Сьогодні піду з цим же до Микити Сергійовича.

3/V 1942

Сьогодні був у Микити Сергійовича. Теж говорив йому про необхідність фіксування імен героїв Вітчизняної війни, звертав увагу на прикре недбайливе ставлення до пам'яті героїв революції, що майже ні в одному селі не було меморіальних дощок, ні пам'ятників місцевим героям, що поклали своє життя за Великою Жовтневою революцією... Про жінок, про необхідність закидування листівок до наших українських жінок. Все це було сприйнято радо і по-хорошому. Йому, правда, здалося, що, утворюючи при фронтах і арміях книги героїв, треба доручити це чесним людям і головним чином заносити мертвих, бо «є багато впливових людей, що позаносять у ці книги себе і своїх родичів у першу чергу». Вірно, звичайно, бо ще Святослав сказав, здається, «Мертві сраму не імуть», чого не можна сказати часто про живих.

— Чи не занадто дехто з українців заліз у свої українські рахунки? Чи не забули марксизму й історії? Чи не забули, що справа зараз не в українських проблемах?

Я трохи заперечив. Справа, головним чином, в стражданні за судьбу народу і боязнь за його знищення. Коли я прочитав, що німці вивезли до Німеччини 50 000 українських дівчат і жінок, я плакав. Але я не знаю, чи плакав би я, прочитавши про вивіз взагалі жінок.

І це цілком природно і законно... І почуття гордості за свій народ — законне почуття.

Пропозиція моя писати листи до українських жінок прийнята з великим задоволенням. Очевидно, ніхто раніше про це не думав. А це значить ще раз, що ніхто з полкових і бригадних комісарів не думав про народ.

4/V 1942

Написати, як Н зайшов при відступі ночувати до дядька-колгоспника, уже в оточенні. Дядько назвав його дезертиром і сволоччю, а потім зняв зі стіни портрет своїх синів-майорів і сказав:

— Оці не зрадять, не втечуть. А ти йди, щоб мої очі тебе не бачили. — І дядько витер рукавом фотографію і заховав у стіл.

4/V

У Києві зірвано Печерську лавру. Уже ніколи над Києвом не підноситься у блакитну височінь прекрасна золота голова. Перед смертю попрошу поховати мене десь на лаврських старовинних горах, що їх любив я більш за все на світі, щоб з них я милувався, дивлячись на свою рідну чернігівську землю. Що ці гори, як одвічне свято нашої землі, як би не були засмічені і винними складами і ще всілякою гидотою, яку навезли туди безбатченки, позбавлені прекрасного, перед війною. Ці гори були живі — вічною урочистою красою, що розливалася навколо, куди тільки гляне людське око. Немає Лаври. Довго будуть лежати великі руїни, до моєї вже смерті.

4/V 1942

Якщо вся доблесть синів України у Вітчизняній війні, всі жертви і страдання народу і вся переможна сила після війни хитроумними руками і перами відповідних молодців оформиться в єдиний... котел, а на рахунок українців цими ж таки руками випреться штучно утворена гітлерівська петлюрівщина й антисемітизм з усіма наслідками м'ясо-рубкоб, краще б мені вмерти і не знати більш людської підлості і бездонної ненависті і бездонної вічної брехні, якою оплутані ми.

Бійці і лейтенанти орють на фронті, оборюють зенітні гармати. Цю землю можна їсти, а вмерти за неї — хоч зараз.

Співають уночі українських пісень. Таке життя, такі люди, такі урочисті настрої, що тільки на війні.

Коні в хатах. Цілий корпус. Хлопчаки зійшлися і розмовляють, хвастають, у кого в хаті кращі коні. Які коні розумні, що вони їдять, що люблять, як їх зовуть.

5/V 1942

— Ну, як нравиться на фронті?

— А ми українським братам помагаєм,— відповів вірменин-боєць.

Таджики привезли подарунки. «Помагаєм українським братам».

Там, на фронті, справжнє братство народів-бійців. Всі народи, всі нації — всі рівні, у всіх однакова любов до Батьківщини, до дітей...

Тут залицяються до жінки, що носить воду. Тут плачуть, коли штаб іде далі.

В кілометрі од фронту орють, завидують один одному.

— Глибше!

— Що, не важко?

— Чого важко? Цю землю можна їсти.

Бійці і командири сіють, сіють! Орють і сіють! Я дивлюсь на це і плачу од радості.

Написати новелу про хлопчиків, що у них у хатах стоять коні.

Розмова, у кого кращі коні. Потім про трофеї — у кого що є (у кожного збірка речей, здобутих від убитих німців).

Про хлопчиків не простих, а хитрющих розвідників, надзвичайно спостережливих і розумних.

— А у нас ще стоїть собако-міна...— ударив наслідок один хлопчик другого.

— Яка собака?

— Протитанкова собака.

Тут пішов довгий дитячий диспут.

У хлопчиків мусить бути досконала військово-технічна термінологія.

6/V 1942

Наказ здати зброю під страхом розстрілу. І от до командира приходить жінка і просить роззброїти її хлопця. У хлопця — арсенал трофеїв. Він крав зброю.

— Ви знаєте, що він раз накоїв? Застрелив офіцера.

— Брежете.

— От щоб я пропала! Щоб я перелякалася... і т. д.

— Потім він убив ще двох фашистів, тільки матері не признався, бо за офіцера я йому таки добре побила с... попругою.

Може, він убив першого фашиста за вбивство, за повішення батька, чи брата, чи дядька.

Як командир послав бійця роззброювати хлопця. Боєць був хоробрий і мав непогані діла з німцями, але хлопця взяти не міг. Довелося кликати підмогу і брати хитрощами. Коли його схопили, він плакав і кусався. Він боявся, що його розстріляють, і вирішив дорого продати своє життя.

Ще краще: пішла мати і вхопила його. Потім уже бійці.

— Кажи, будеш стріляти?

— Буду.

Або:

— Тарас, іди подивись, он у хату коней привели. Он подивись, які гарні коні.

— Бре.

Деталь: бомбардування «месершмітів». Тарас кричить: «Не стійте там, ховайтесь у щілину». І т. д. Словом, Тараса приводять до командира два бійці, не приводять, а приносять на руках, обоє втомлені і пітні, така велика сила пристрасті одоліла Тараса. Він вертівся, як в'юн, і захищався, як тільки міг.

— Товаришу командир, я б вам легше фріца приніс, ніж оцього пацана.

Розмова командира з Тарасом. Тарас — розвідник.

— Де ти навчився стріляти?

— Уночі за хлівом. Фріци стріляють, і я пристрілюю. А оце як був бій, так я стріляв по них із свого дота.

— Скільки ти убив?

— Шість фріців.

У Тараса був дот. Найти місце правдиве для дота. Крім дота, у Тараса був і весь арсенал зброї.

У Тараса проявився якийсь невідомий, надзвичайний інстинкт бійця-воїна. Його хитрість, витривалість, і упертість, і надзвичайне вміння стежити за ворогом були виняткові. Головною перешкодою у Тараса була мати. Вона з ним не церемонилась, і йому таки перепало. Тарас і німці. Тарас і діти. Тарас і повішені. Тарас — розвідник. Приклади його спостережливості.

6/V

Тарасів дот був у дядьковій погребні, а ще краще — у дядьковій печі. Дядькову хату і двір геть-чисто розбито снарядом, лишилася тільки велика старовинна піч. «Хата» була на відстороні, і всі про неї забули. Там і влаштував свій дот Тарас. Крім того, у нього був льох з таємним ходом. Він пропадав цілими днями, як провалювався.

В оповіданні про матір: німці дізналися, що поранені — не сини, через їхнє невміння говорити по-українськи.

Тарас був месник. Коли німці привезли з лісу до села дванадцять трупів партизанів і зігнали все село для опізнання трупів, ніхто нікого не пізнав.

— Не наші це люди. З якогось, може, іншого села, не знаємо ми цих людей.

Довго добивалися німці признання і таки не дізналися. Це ж саме повторилося і через тиждень, коли привели п'ятьох живих. Ніхто їх не пізнав. Не впізнав і Тарас. Серед п'яти був його батько. Тарас мовчав. Тарас кинувся до батька, коли його вели до петлі, але батько сильно вдарив Тараса носком у живіт, так, що Тарас упав непритомний. Потім він зрозумів, що тато спас його од смерті, і маму, і ще його усіх чотирьох сестер.

Батько Тарасів довго висів серед села мерзлий, увесь в інею, як статуя. Тарас ходив щодня повз батька і навіть звик. Батько його був великий герой. Тарас вирішив зробитись таким, як батько, тільки багато хитрішим — вирішив не попадатися німцям до рук.

Тарас убив німця, того, що вішав батька. Жив він у тітки. Хоча Тарасову тітку за це, правда, і розстріляли, Тарас не горював: все-таки на війні, думав він, тітка менше варта, ніж отакий німець, що може вішати людей. Крім того, тітка була сліпа на одне око і дуже скупа. Нічого було не дасть, як прийдеш до неї гулять. Ні тобі огірка, ні маку, ні яблук, так що Тарасу доводилось все це добувати у тітки іншим способом.

Проте німця, що застрелив тітку, Тарас теж убив. Він замінував його хату.

Тарасу здавалося, що він знав уже німецьку мову. Так він її вивчив. У Тараса було багато різних німецьких речей. Були пляшки з горілкою, гранати, один автомат, чотири парабелуми, маузер з дерев'яною колодкою, сигари, якісь ще гумові скручені плівочки невідомого призначення, були ліхтарики, були десятків два мін, кілька ящиків патронів. Був бінокль і багато зубної пасти, яку він пробував було їсти мерзлу, так вона гарно пахла. Були німецькі казанки, касок з п'ять.

У Тараса ще не було ненависті до німців. Він ще був малий. Але він добре знав і відчував усією своєю маленькою войовничою душею, що їх треба вбивати, і чим більше, тим краще. Треба нищити. Що як їх не понищити, то вони знищать потроху всіх — і маму, і все село. Одного з двох німців він убив у вікно, коли вони роздягалися і голі били воші. Тоді він вистрілив у одного і вбив його наповал, а другий утік з хати голий на мороз. Тим часом Тарас втік у сад.

Один раз він помагав німцям пиляти сад на дрова. Він зносив дрова у хату, уже вечоріло. Розпалили піч, а Тарас заліз під лавку, під піл, а звідти на піч. Повечерявши, німці сіли четверо грати в карти. Двоє сиділи рядом тут же і роздивлялися якісь смішні картинки. Тоді Тарас кинув у них бомбу з печі і вбив усіх.

Тарас ще не мав ненависті до німців, але він почував, що вони не дадуть йому вирости великим і помститися за батька. Вони бояться його, Тараса, і не сьогодні-завтра вб'ють, і Тарас вирішив сам убити їх як можна більше. Тарас знав, що німців треба убивати, треба боротися за своє життя, за існування.

До сторінки про дідів-харонів.

— Така, мабуть, ваша планета. Сильно миша тікала на схід. Віщування таке.

— Нічого, не дрефте, діду. Ми вернемось.

Дід подивився на Т. і плюнув через плече:

— Та ти-то вернешся... А от наших людей багато не вернеться. А ти як полова, носить тебе всіма вітрами. За тебе поб'ються.

— Этот дед националист.

Часом вони перевозили двома човнами. Тоді вони говорили тихо і спокійно один з одним про своїх клієнтів образливі речі, ніби їх тут не було.

Описати діалог.

У обох дідів онуки чи сини військові на фінському та на Хасані, на Далекому Сході, у Монголії. Вони горді синами.

— Коли б оце мій Лаврін да був тут, так він би оцю шушваль перестріляв би власною рукою. Куди тобі. Той не одступить, чорта з два.

— Еге. Отакий і мій Семен. Його огнем печи, на куски ріж, ну не одступить і ні за які гроші не піддасться.

— А це все мотлох. Тікає, як миша. Думає, спастись, а воно, мабуть, вийде так, що харкатимуть кров'ю довго, а це ж бо треба буде забирати назад,— еге. Та треба все одно проливать кров. Шутка сказати, скільки землі прийдеться забирати назад.

— Не вмієте битися?

— Що сказано в уставі? Стріляєш — возненавидь ціль. А де ваша ненависть?

— У радіо!

— Еге. Та в газетках. А вмирать боїтєся. Значить, ненависті нема.

— Іще нема, ще, казав той, тільки прорізається. Ох, буде мороки. О, пливе щось. Наш чи німець? Німець. А, гидота, де ти взявся на нашу голову, до чорта їх пливе, так, як пацюки.

Я з насолодою слухав кожне його слово. Дід вірив у нашу перемогу. Ми не знали, що казати.

— Прощайте, спасибі.

— Ідіть під три чорти. Крутитесь. Ідіть собі, не крутіться перед очима...

— Я б на Дніпрі вмер. Мене б з Дніпра не те що Гітлер, а сам нечис-тий би не вигнав, прости господи.

— А танкетки...— хотів було хтось щось сказати.

— Ну й що, що танкетки? — перебив дід, очевидно, не маючи ніяко-

го бажання вислуховувати нас.— Скільки вона там вас може вбити, та танкетка, якщо од неї не тікають?.. Я вже своє одвоював. Он мій Лаврін на Хасані, чули, що зробив з японцями? От. Так-то, Лаврін от. Танкетки,— розсердився дід.— Людська душа молодецька сильніша за всяку танкетку! Була, єсть і буде. Як ото в піснях: «У нашого Морозенка червоня стрічка. Де проїхав Морозенко — кровавая річка»,— О... Ото був воїн. Або мій покійний батько з генералом Скобелевим брали Плевну... А що ж накажете робити тепер нам з німцями? Що передати їм? Як у вічі дивитися?

— Ми ще повернемось.

— Та ти, мабуть, повернешся.

Почулася стрілянина. Ракети. Крики одчайдушні.

— Ого-гов! Подай човна. Ого-ов-ов! Човна!

— О, вже скугичуть. Подамо, не кричи, чорт тебе не візьме.

Поперевозили діди всіх. Посідали на березі і, дивлячись на той бік, гірко, по-дідівськи заплакали.

— Синочки наші, що ж це ви поробили?

І коли їх на другий день німці вішали серед села у присутності всіх людей, вони поклонилися один одному й не захотіли з німцями говорити.

Валуки

— Слухай, чого ти з ним розмовляв? Цей же дід націоналіст, хіба не видно! — сказав уже в кущах Тополі другий в таких же ременях — журналіст Вересай.

— Нічого. Ми повернемось. Я йому цього не забуду.

— Прощайте, діди. Спасибі вам за труд.

— Постійте трохи. Так що ж передати прикажете ворогу, як стрічать його і як у вічі дивитися?

— Скажете їм, що ми повернемось! — сказав «бойкий» журналіст, увесь у новому, в безлічі нових ременів, що перетинали його товсту не по літах фігурку по всіх напрямках. Круглі окуляри з товстими, для короткозорих, скельцями, планшетка нова, сумка нова, чоботи хромові нові.

Дід подивився на журналіста.

— Як тебе зовуть?

— Семен Тополя.

— Гарне ім'я. Теж, мабуть, нове видали. Так я так і скажу: казав Семен Тополя, що він вернеться. Його не візьме ніяка дальнобійна пушка. А за остальных не ручаюсь. Мабуть, скажу, багато їх загине на полі брані, поки не вижене ворогів з своєї землі к такій лихій матері.

— Я їм не вірю. Всі вони націоналісти. Ти бачиш? Що передасть німцям, а, не бійся, не сказав: товариші, не могли б ви взяти мене з собою і врятувати мене від фашистів? Ой! Хто тут? Стріляю! — закричав раптом Вересай, почувши недалеко справа у лозі якесь сопіння.

— Та не стріляй. Пужливий який, чорт вас тут носить,— почувся зовсім близько голос ще одного сьогобічного діда, що витяг свого човна з лози, аби заступити нічну варту українського Харона на Дніпрі.

Я сидів у човні і дивився на діда, на річку, тиху і чарівну, і мені здавалося, що мене перевозять на той світ. Я не хотів вставати з човна. Було соромно, розпачливо і жалько, так жалько. Було багато почуттів. Коли б їх скласти в одне почуття гніву — річки б розступилися передо мною.

Я йшов лозяною стежкою. Мені було важко, я говорив діду:

— Ми вернемось, дудусю. Простіть нас. Ми вернемося, як би дорого ми не заплатили за нестаток ненависті. Простіть нас, діду, що не доглянули ми вашу старість. Спасибі вам, наші харони. Не жалійте нас. Жаль і збільшує ненависть, і підточує корені ненависті. Як шашіль. В оцій річці ми втопили свій жаль і вийшли на берег спустошені. Хай же душі наші наливаються ненавистю до ворога і презирством до смерті.

— А ви думаєте, нам не важко і не жалько одступати?

— А що мені думати! Думайте ви. Життя ж ваше вже, а не моє. А я тільки так скажу. Не з тієї пляшки наливаєте. П'єте жаль і скорботи. Це, хлопчику, не ваші напої. Це напої бабські. А вам би треба було од крепкої ненависті налити та презирства до смерті. От ваше вино. А жаль — це не ваше занятіє. Ваш жаль породить багато жалю, і сліз, і розпачу людського. Перемагають горді, а не жалісливі.

— Та що ти з ними, сопляками, говориш?

В цей час снаряд упав недалеко од нас і підніс догори великий водяний стовп. Всі понишки і схопилися за борти човна.

— Сидіть тихо, коли не вмієте плавати.

— А що риби поглушить у річках!

— Еге. Позаторік подохла од задухи, а решту зараз німець висадить гарматами. Спустіють і річки, мабуть, і все на світі.

— Німець ненавидить ціль, а ви? А ви все думаєте, а треба не думати, а ненавидіти ціль...

— Я ненавиджу німців, діду, всією своєю душею,— крикнув Сеня Тополя і навіть схопився за нову кобуру.

— Значить, душа в тебе мала. А ти прикуй себе ланцюгом до кулемета та й клади ворога мовчки до смерті, а там уже люди розберуться, який ти був — нервний чи ні. А то виходить, що ненависті в тобі багато, правда, а нервів, а любові до себе ще більше, от і «перевезіть, діду».

— Ну це не всякий може.

— Отож-то й є. А треба, щоб всякий міг, їсти ж усякий потребує. І язиком галакать всі навчилися.

— Багато вони вчилися ненавидіти дома всяких несогласних, так у них до німців не вистачило, чи що? Та хто їх зна.

Тополя притих.

Коли до берега підїхали німці, збуджені і гарячі, як хорти,— вони довго й нещадно били діда Савку і діда Платона, потім сіли в човен і вели перевозити негайно на той берег. Посеред Дніпра Савка до Платона:

— Платоне, прости мене.

— Бог простить.

— У другий раз — бог простить. У третій раз — бог простить.

— Прости і ти мене, Савко...

Кинулись діди на правий берег, і перекинули човна з німцями, і потонули з ними у тихих водах сивого Дніпра.

Всяка буває душа — одна, як Дніпро, друга часом, як калюжа, по кісточки, а часом буває так, що і калюжки нема, а неначе, звиняйте, віл п...

— А коли душа велика, а чоловік нервовий?

— Подайте човен, ого-го-го. Човен подайте. Ага-га-га-го-о-о-о. Човен! — розпинався хтось на березі.

— О, нервені душі заметушилися.— Оглянувся Савка.— Отак і накликають німців. А нема того, щоб тихо посидіти та подумати.

— Я Герой Радянського Союзу. Я не боюся смерті. Я знищив ворогів багато. Ненависть прорізалася в мені аж на Дніпрі, а зараз вона визріла в мені, як квітка. Скажу вам правду. Нічого в житті так не хочу, як після війни, коли буду живий, поїхати до того діда, поклонитися йому в ноги за науку.

— І гарненько відчитать, щоб не зазнавався на старості літ,— сказав один з тих непоправних тупиць, яких навіть війна не виправить... Чи, мо', це і був той самий журналіст Сеня Тополя.

— Не поклонитесь, товаришу командир,— сказав молодий, років вісімнадцяти боєць.

Всі подивилися на бійця

— В ту ж ніч прийшли на берег німці...

— А ти звідки це знаєш?

— Я був тоді хлопцем, що сидів мовчки на лопачині. Я один тільки й вплив до берега. А діди з німцями потонули в Дніпрі.

— Встать! — пролунав владний голос полковника.

Ми встали і стояли хвилину. Далі ми мусили вийти всі. Нам здавалося, що землянка вибухне од наших сердець. Ми вийшли. Була ніч.

10/V

Перед самим вікном летить німецький самолёт. Стріляють почім зря зенітки, і все мимо.

— Чорт його знає, що воно таке почалося. Всяке г... собаче понадіває на себе реміння та зброї, та не якого-небудь, а нового.

— Еге.

— А це ж усе гроші!

— Еге.

— Оце недавно перед вечором одну партію віз. Так одно, таку його мати, вроді оцього, що в очках, теж у новому, так ще револьвер витягло та кричить: вези, каже, скорее, націоналіст, а то застрелю. Їй-бо, правда. А в самого руки тремтять і очі викарячені, повіриш, ну як ото у носіра або в краснопірки од страху. От так людина!

— А, чорті-що!

— Еге. А один шинелю давав і нові чоботи. Що ж ти, кажу, казенне імущество роздаєш? Дак розсердився да почав по матушці: я, каже, вас, контрреволюціонерів, мільйон розстріляю, як вернуса! Отакий блазень, ну ти подумай! О, здорово гупає. Скоро, мабуть, появиться герман.

— Да, бояться. А не знають того, трясця їх матері, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутиться. Не здожене куля, здожене воша, а війна своє, казав той, візьме.

Ми йшли до річки лозами. Лози були високі, густі. Йшли ми стежкою. Діди йшли з сітками і хропачами дуже поволі, ніби на звичайну нічну рибну ловлю, і, здавалося, не звертали жодної уваги ні на стрілянину гарматну, ні на далеку — кулеметну, ні на рев нічних німецьких літаків, що кидали гранати куди попало, ні на світлові парашути; словом, увесь німецький фейєрверк, що так замучив нас за останні дні важкого відступу, для них ніби зовсім не існував.

— Слухай, батьку,— звернувся до діда Савки один журналіст, який вважав, що коли він переїде благополучно річку, то на все життя уже буде відомий тим, що попав у оточення.— Слухай, батьку. Ти не можеш іти трохи швидше?

Савка не одповів.

— Слушайте, діду, ви не можете йти швидше?

— Ні, не можу. Чого ви отакі швидкі стали, хто вас знає. Не встигли розпочати війну десь там, аж коло Карпат, а вже на Дніпрі, та й ще вам не швидко, ще швидше хочете. Старий вже я швидко ходить.

— Скажіть, а далеко річка?

— А ось і річка.

Дійсно, лоза кінчилась, і ми вийшли на прекрасний піщаний висип. Перед нами була широка ріка. А над рікою вечірнє небо, якого я ніколи таким ще не бачив. Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало верхи велетенського нагромадження хмар, що насувалися з заходу, як трагічний символ. Хмари були важкі, темно-темно-сині, внизу зовсім чорні, а самий верх десь аж майже над нами вже пописано було великими крученими кричущими мазками жовтої і палевої фарб. Величезні блискавки горобиної ночі роздирали хмари, і не було грому. І все це одбивалося у воді, і здавалося, що ми не на землі і що ріки нема, а на картині чи у міжхмарному просторі загублені і маленькі, як річкові піщинки. Це було небо страшного суду, як уявлялося колись у ди-

тинстві. Це було небо надзвичайне. Природа ніби була у змові з подіями.

Риба боялася такої ночі і металася по висипу на міліні. Десь далеко горіли ракети під небом. Було чомусь видно. Світило якимись жовтуватими відблисками жовтої корони хмар.

Гриміли гармати. У всьому цьому було щось надзвичайне, красиве, урочисте і грізне.

— Ну, сідайте, повезем,— сказав дід Савка, стоячи з веслом біля човна.

— Повезем уже, а там що бог дасть. Не вміли шануватися, так уже повезу, тікайте, чорт вашу душу бери... Куди ти хитаєш, човна не бачив, воїн?

Ми розмістилися в човні мовчки.

— У тебе готово, Платоне?

— Можна.

— А хмар наперло... Ач, що робиться, страшний суд, чи що, починається,— подивився дід Савка на небо і поплював у долоні. Потім він узяв весло і сильним рухом одштовхнувся од берега.

Учора раннім-рано на зорі почався наш великий наступ. Щасти ж їм боже, нашим дорогим бійцям.

Випадок. Узнав про наступ уже ввечері. Полковий комісар не сказав мені про нього вдень. Не належить мені про такі речі знати. О дружба... О кар'єра!..

Тісно на Україні. Більш як для двох ніколи місця не вистачало.

13/V 1942

Недавно була розмова з П. К. про поетів і письменників. Про страждання.

— Мені нема діла до їх страждань. Це їхня приватна справа.

— Вони страждають не з приватних причин, а від народного горя.

— А... А жити вкупі не дозволю.

І розселив.

14/V 1942

Був у шпиталі у начПУРа П.-3. Галаджева. Читав йому «Відступника» і «Перед боєм». Видно, йому дуже сподобалось. Він попросив мене не кидати думки про «Незабутнє». Сьогодні ж почну «Незабутнє». У «Відступнику» викинув прізвище відступника Пілішко (реальне). Вишло краще. Крім того, дуже не хотілося українське прізвище фіксувати в такому жакливому плані. Страждає і так український народ більш від усіх. А зрадники є скрізь, і кому буде радість од дурного Пілішка?

15/V 1942

Учора перед оформленням наказу про прийняття мене до армії спитав мене Браун, чи не член я Верховної Ради. Я одповів, звичайно, що ні. І подумав собі, уже на це запитання, що я чую його сотий раз: все-таки краще, щоб люди думали — і чому пак він не член Верховної Ради, ніж коли б говорили один одному — і нащо було таке дерьмо вибирати до Верховної Ради.

15/V

... Сьогодні написав три сторінки «Незабутнього», і так легко на душі.

15/V

Самий сильний звір у лісі не тигр, а тхір. Він смердить.

15/V 1942

— Я полковий комісар! Я вам наказую! — кричав у штабній редакції один поет на другого.

Перейшли казахи з боєм на українську землю. По команді командира стали на коліна. «Здрастуй, братська земле, ми прийшли звільнити тебе, пролити за тебе кров, сестро наша. Прийми наш бойовий привіт і любов. Встать! Вперед!»...

18/V

Двоє дивляться вниз. Один бачить калюжу, другий зорі. Що кому.

— Чому ви не вступаєте до партії?

— Не можу. У мене є душевний із'ян.

— Себто?

— Я не можу зберігати партійну таємницю. І не то що партійну. Ні-яку. Варто мені взнати про щось, що зветься таємницею, як мене зразу ж почина розпирати. Через півгодини я вже хворий, а через годину я, щоб не вмерти, шукаю людину і шепчу їй таємницю на вухо по секрету, закликаючи нікому не говорити. Потім ще і ще. Аж поки не переконаюся, що таємниці нема. Он який я...

19/V

Гарматна обслуга. Знищили двадцять вісім ворожих танків. На двадцять дев'ятому самі загинули. Лишився один командир і тяжко поранений боєць.

Ранені в ноги і руки. Вони вдвох подавали снаряди руками, ногами заганяли в отвір і били, поки були живі. Це було страшне бойовище. Люди знають, що умирають, що їм лишилося жити п'ять довгих хвилин, і діють до смерті.

— Я сьогодні вперше за три місяці побачила сонечко. Я не бачила, як танули сніги. Я не бачила великої води в Дніпрі, Десні.

Десь гупали глухо гармати. Та нещасливий батько горлицею тихо плакав по своєму сину, щоб не злякати солов'я. Солов'ї щебечуть, заливаються в садках по всім селу, а села нема.

Ранок. Сонце, тиша. Яблуні і вишні в цвіту. Десь кудкудачуть кури і гурчить літак. По літаку дали три постріли. Козеня на припасі під моїм вікном у садочку почало жалібно мекати. Я на горі. З мого вікна далеко видно — і ліси, і річку, і сінокоси за рікою. На далекому обрії вони зникають у блакитному мареві і заливаються з небом... За обрієм війна... смерть.

У мене народжується думка написати оповідання під назвою «Тризна». Приходять у село справжні сини народу, герої, що одбили село з великими для ворога і для себе втратами. Повилізали з погребів люди. Розмови. А хат майже нема. І закликали люди на «обід» бійців і командирів. Поминали убитих і говорили про них добре і часом смішне. Хто як лякався, як тікав, як стояв на ослоні з петлею на шії і що говорив. А почалося з сина, що його вбито при взятті села. Як він бився, скільки ворогів побив. І не було до нього жалю ні в матері, ні в батька, ні в діда. Вони згадували про нього як про косаря доброго, що, укосивши багато сінокосу, ліг надовго відпочити. Згадували про людей головним чином у плані їхніх робочих здібностей.

Коли трохи сп'яніли, почали дещо говорити і смішне про небіжчиків і про себе. Люди багато їли. Після довгих і великих страждань, що виснажують душу і тіло, організми прокидаються з особливою силою життєдіяльності. Було в цій тризні на страшних руїнах, на горі, з якої видно було далекі дими пожеж і жертвонних огнищ, неначе щось величне. Безсмертя народу почувалося в оцій постійній зміні подій і людей. Були серйозність в кожному слові, і примиренність з історією, і глибоке її органічне розуміння. Це сиділа, здавалось, сама історія. Старі і малі, на долю яких припало стільки подій, що їх вистачило б на п'ять чи десять добрих поколінь. Німців не згадували, як щось не достойне згадки за столом. «А, чортзна-що, не люди». Говорили: «Ну, якщо ж, ну, дай же, боже, як останемося живі, щоб же не порадувався ворог. Щоб згинула напасть».

Пили за бійців, що були на тризні, і дякували їм.

— А бійці дякували їм за сина. Син був герой. Він був їхній командир.

— Хотів, так мріяв було побачитися з вами, розказував багато про вас...

— Та що ж там про нас розказувати. Ми люди темні. Нічого ми не бачили. Ніде й не були.

Бійці дякували їм за сина.

— Ви не думайте, мамо, що він умер.

— Авжеж, не вмер. Убито.

— Ні. Житиме він у пам'яті людей, як Максим Кривоніс, і Байда, і Сагайдачний.

— А що воно за люди, не знаємо ми.

— А це, мо', того Байди, що коло Пилипа живе. Е, нема вже, знесло із хатою, з млином, і сліду не осталось.

— Ні, тітко, це не той Байда. Байда був колись козак такий славний...

— Ну, бог з ним, з тим козаком. Так от випийте ж за вас. Щоб добре вам воювалося, щоб побачили ви своїх рідних.

— А Кривоніс? Це ж хто?

— Це наш командир танкового підрозділу,— сказав командир танка.— Прекрасна, хоробра людина. Тільки даремно ви зараховуєте його до убитих. Він тяжко поранений, це правда.

Довго тяглася бесіда. Жінки носили з печі, що стояла серед купи руїн, страви. Бійці сиділи у садочку й поснули, заснули всі. І солов'ї співали у сільському садочку, у сільських садочках, а села нема.

— Пошли ж, боже, здоров'я живим, і згоди, і сили на нове село.

Були на тризні бійці-буряти чи казахи. Косоокі. Пили за їх здоров'я. З цього приводу батько сказав прекрасні слова про товариство. Говорив він ну просто як Тарас Бульба перед козаками.

— Якись неначе китайці, хороші ви, я бачу, люди. Не охочі до штабів, а більше до шаблі, як і мій покійний Лук'ян.

Бійці оточили матір командира ніжною увагою і пошаною. Кожен з них вбачав у ній свою матір, що десь нишком виглядає його, побиваючись, і плаче, і молиться на церковних пустирях за його життя.

А починається оповідання з наказу командира, може, кавалерії Лук'яна Горлиці. Вони в рейді.

Перед ними село, що його треба взяти, у селі міцно засіли німці. Обстріл. Село палає. Горлиця каже, що це його рідне село. Він ніби просить не підкачати. Побачу чи не побачу батьків. Обстріл. Короткий бій. Бій на вулицях. От і хата на горбочку над рікою. Не хата — піч одна.

Полетів Лук'ян, полетів козак і впав на дорозі... Сім куль уп'ялося Лук'янові в серце і одна коню. Вилізла з льоху Лук'янова родина. Плач матері над сином. Кладовище над рікою. Похорон.

Через три дні тризна — обід.

Вилізли сповняти звичай.

Худі, землистого кольору, погано вдягнені люди. Довго сиділи вони в льохах, багато бачили такого, що не забудуть і потомки. Довго жили вони по той бік забороненого людськими законами, і тавро жури, що не зникне з них скоро, потроху стиралося в їхніх очах, коли пригадували труд, і любов, і добрі часи. Людям хотілося забути страшенне по великому, всемогутньому закону життя і по незламній силі свого характеру хліборобів, себто людей, що звикли віками до вирощування, до життя.

Коло поминальників роїлася дівтора. Одного притягли, насилу спіймали і привели до столу.

— Оце сиротинка, такого-то син. Нема. Ну хай великий росте. Ну, скажи, що ти будеш робить, як виростеш?

— Рубатиму ворогів. Буду вішати ворогів.

— Так не можна казати. Ти ще маленький. А, боже мій, попортили дітей і все на світі! Тепер як їх на добро наворачнеш. Є на кого подивитися.— Над одною могилою сиділи тихі згвалтовані дівчатка. Про це не говорили.

— Не слухай баби, Михайлику. Рости та не забудь нічого. Бий їх, проклятих, і не прощай нікому. А баби наговорять. Треба битися. Раз тебе ударено — бий десять раз... Будеш?

— Буду, діду,— сказав Михайлик і вийняв німецьку запальничку.

— Поцілуй мені руку, що будеш.

— Семен, ну що ти говориш, і сам немов малий.

— Бий їх, Михайлику! Щоб батька твого ім'я не стерлося в часі. На тобі за це чарку!

— Ти сказився, чи що? Малому чарку. Ви подивіться!

— На поминанні і малому можна. Іди до мене, Михасю.

Михайлик підійшов і став коло діда. Дід обняв його своєю великою, сухою, жилуватою рукою і сказав:

— Дітей же треба на добре навертати.

— Рано ще. Добро існує не для нас.

— Наше добро — це ненависть до ворога, ото наше добро. Да сміливість, щоб умирати не боялись, як наш Лук'ян. Признаюся тобі і всім вам, люде. Три дні як нема Лук'яна. Впав перед самим вікном,— показав дід на стовбур печі.— День і ніч я думав про Лук'яна. Як він там? Де він? Стояв з петлею на шиї — про Лук'яна думав, і в погребі сидів — хіба не правда? І ось три дні нема Лук'яна. Впав перед самим вікном,— знову показав дід на стовбур печі,— а мені жалько і не жалько неначе. Такий великий час. І так багато іще вас. Велике діло — воїн у бою. Дай бог кожній добрій людині так умерти, як умер Лук'ян.

— Та що ти кажеш? Щоб усіх повбивали, чи що?

— А, що там ви, жінки, розумієте!

Обов'язково перелічити страви, які колись подавалися до столу в таких випадках. І ті страви, що подавалися в дійсності.

Зійшлися три покоління на кладовищі.

Стій, Лук'яне! Бережись, Лук'яне, батьки дивляться на тебе у вікно! І вікна нема. Стій, то німці збігаються до кулеметів у твоїй рідній хатині-доті. То кулемети дивляться з вікна, наведені на тебе з вікна. Лук'яне, уйми своє серце. Забирай уліво! Уліво забирай через дядьків горді! Бери вліво, заходь ім у тил. Уб'ють вони тебе...

— Вперед за Радянську Україну!

Ах, Лук'яне! Сім куль впилося в Лук'янове серце, коню — одна.

Так і шарахнулися вони обоє на молоду траву. Лук'ян ще перевернувся разів зо два, і шаблю випустив, і заснув навіки, як після доброго вина на бенкеті з музикою, бубнами і безупинним танком.

Стій, не слухайся свого дурного серця! Не піддавайся крику дурного гарячого свого серця.

Рвонулась міна. Хата — в повітря. І тільки біла піч із темним димарем осталась. Та побиті горщики на припічку, а в пічурці пучечок сухеньких гвоздик од пристріту.

20/V

Вони згадували, хто як косив, жав, хто скільки за життя наробив для людей хліба, сіна тощо. Про пасічників. Про те, як такий-то плюнув німцям у очі і сказав їм, що їх діла плохі і що він не вважає їх за людей.

— А велика у вас, тітко, була ненависть до ворога?

— Та ні, ненависті неначе не було. Ну, тільки такі вони були мені отвратительні і гидкі, що, здається, сама б я їх подушила, як казна-що. Та прожорливі, злі, де в їх теє зло й бралось...

Директор кіностудії Л.— міжнаціональний формою і падлюка змістом.

В нерівному бою капітан Гусаров витратив усі боеприпаси і був тяжко поранений. Битися нічим. На підбитому літаку почав летіти на свою територію. Два «месершміти» атакували Гусарова і збили його. Він, проте, зібрав усі сили і вів літак. При посадці на «животі» в районі Білий Колодязь він смертельно вдарився і вмер. Від 11 до 17 збив літаків. Їх була п'ятірка.

Написати дві статті — одну про командира, другу про комуніста. Третю про дітей.

Фашисти нищать наших дітей. Нищать голодом і розстрілами. Нищать методично. Тут і план звільнення України від українців, і ненависть до народу, і нелюдська злоба у неясному баченні свого власного кінця.

Я не буду писати великих романів. Людям ніколи буде їх прочитати. Одні лежатимуть в землі, другі посліпнуть од плачу, а треті довгі роки не розгинатимуть спин, працюючи на кривавих ланах своїх серед кладовищ і руїн. Коли ж народяться четверті, байстрюки німецькі чи наші небораки, оті вже, мабуть, прочитають мої оповідання невеликі хоч, мо', в перекладі, коли і далі йтиме так, як було до трагедії, прочитають немов сльозинки, чи зітхання, чи вибухи стогону з моїх розтерзаних грудей.

Ревуть аероплани в небі.

23/V 1942

На передову лінію.

Летить навантажений набоями грузовик. Рвуться міни навколо! Пікірують «месери». Пекло.

— Не дрейф, хлопці! — кричав на грузовику боєць своїм товаришам. Він їхав у огонь уперше.— Якщо вже садоне по нас — ні... не залишиться. Розлетимось вщент.— Бійці ожили духом і радісно захвилювались, як на великому вітрі. Від швидкого руху і шаленої небезпеки страх перейшов у захоплення. Життя трималося на невидимій оку то-несенькій ниточці.

25/V 1945

Теми оповідань:

1. Святослав.
2. Ув'язнений музей.
3. Ювілей.
4. Заворожена трибуна.
5. Математик.
6. Тавро століть.
7. Перекинчик.
8. На руїнах.
9. Плач у степу.
10. Смерть дівчини.
11. Надія.
12. У ярмі.

План роботи на 1942 р.

1. Оповідання:

1. На терновому дроті	—1
2. Перед боєм	—1
3. Відступник	—0,5
4. Незабутнє	—2,5
5. Мати	—1
6. Тарас Бульба	—1
7. Зачарована Десна	—2,5
8. Надія	—4
9. Тризна	—1,5
10. Невольник	—1
	16

2. П'єси:

1. Міра життя	—4
2. Народ безсмертний	—4
	8

Сценарії:

1. Щорс	—4
2. Україна палає	—4
	8

4. Статті:

1. Україна в огні	—1
2. Лист до ворога	—0,5

3. Лист до льотчика	—0,5
4. Радянські лицарі	—0,3
5. Слава братам	—0,5
6. Про жінку	—0,5
7. Пісня	—0,2
8. Сильнее смерти	—3
9. Велике товариство	—6,5

Я глибоко переконаний, що німці одружуються з нашими дівчатами згідно таємного наказу: убити ворожих солдат і забрати в подружжя ворожих жінок. Вони уважні кавалери, і так небагато треба, щоб купити жіноче серце, що виросло серед грубості і байдужості до своєї жіночої статі. А найстрашніше — що дівчата не знають, що, виходячи заміж за німця, вони зраджують Батьківщину. Їх не учили Батьківщині — їх учили класовій ворожнечі і боротьбі, їх не учили історії. Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців.

...Народу одпущено страждань такою мірою, такою новою небаченою мірою, про яку навіть і не підозрівало людство.

Народ український загине в цій війні, товариші патетики. Не озлоблених темних жорстоких молодців треба посилати б за військом у трибуналах, а цілительів духовних ран і каліцтв, чутливих і розумних, що знають ціну крихотці добра в лиху годину. Народ наш загибає... Гине... Велика тризна.

Не зостанеться навіть могил; нікому великі насипати — малі душі.

Не зостанеться його споруд архітектурних — їх майже знищено уже давно, а зараз і до краю. Ні малярства, ні письма. Бо й музеї розбито чи розкрадено мерзотниками і з'їдено шашелем, що точив душу народну століття.

26/V 1942

НЕМА ГЕРОІВ

Творять великі смертні діла на полі брані, великі бойові подвиги, великі небачені геройські великості, а рік уже минув, і вмерли всі маленькими, маленькими і діють ще живі, щоб не вийшло часом перебору. Що й говорити, скупенька наша мачуха історія. І непривітненька.

26/V 1942

Німці вибирають кращих дівчат. Кращих, розумніших, привітніших. Не горбатих же й не репаних. Сотні тисяч кращих продовжувателюк нашого роду зникне з нашої землі і загине спаскуджене, забите, заслане в безповоротну даль. Буде лунати українська пісня недолі по всіх горах, по долинах, по всіх суворих і непривітних Українах.

ДРУГА ЗАПИСНА КНИЖКА

«Іди своєю дорогою»

26/V [19]42

Тринадцятого січня сорок другого року в тридцятиградусний мороз — у Києві на Подолі було оце і ніколи не вернеться — вели по вулиці з тюрми роздягнених, в одних трусах, і босих, у кайданах сто чоловік матросів на розстріл через увесь Київ. Ішли, бряжчали кайданами невольники на рідній землі. Народ дививсь і завмирав од страху. А німоті того тільки й треба. Ведуть собі та на бранців хижо поглядають.

На грудях автомати, а в грудях вовчі душі.

Не витримали люде. З ризиком для нещасного, злиденного життя знімали з себе манатки і кидали засудженим на плечі.

— Не треба, дійдем так. А ви собі гуляйте. Діждались гітлерівської волі, гуляйте, множетеся, раби!

— Давай, хлоп'ята.

Затягли моряки свою пісню «Раскинулось море широко» і пішли на страту. Вони забули про нечуваний мороз, що палив їх огнем. Голі і босі, з піднятими гордо догори головами, вони бачили перед собою рідне блакитне море і співали востаннє йому славу.

Орденоносний міщанин:

— Тільки не треба зариватися вперед. Кому це потрібно? Адже, якщо гарненько подумати, це, по суті кажучи, не що інше, як зворотний бік боягузтва.

— Так, звичайно,— одповів я міщанину,— це справді зворотний бік боягузтва. Називається воно ще хоробрістю і мужністю.

— Кинь базікати,— відповіло міщанство.

Я пішов не попрощавшись.

— Як же ти, мерзото, міцно влаштувалася в житті. Як вивчила свою національну якість, яку придумала для неї пишну ширму, як нагло і нахабно приклеїла її вже за грудьми хоробрості на спину.

Герой товариш N був вже немолодий, років за сорок. Був він рядовий боєць, прославлений в газетах, з орденами.

— Скажіть, товаришу, чи страшно вам було в останніх двох атаках? — Він там відзначивсь був особливо, як мені казали.

— А ви підіть попробуйте,— сказав мені герой.— Авжеж, що страшно. Так страшно, що й сказати не можна.

— А що ви думаєте про кінець війни?

— А що мені думати? У мене думка, товаришу, одна. Уб'ють мене — оце моя думка. Хоча,— боєць-герой на мить замислився, ніби збагнув про щось бажане й дороге,— хоча, правда, у мене є одна невеличка надія...

— Яка саме? — спитав я.

— Може, поранять. Все ж таки полегшення. Получив оце листа од дівчинки. Донька в мене маленька є. Пише, я щодня, дорогий татуньо, бажаю, аби тебе поранили. Мо', хоч тоді тебе побачили б іще живим. Таке-то.

Він був поранений в плече навиліт на другий же день. Я зайшов до пункту. Він упізнав мене. Він був уже перев'язаний. Він дивився на мене і, пригадуючи, певно, розмову, щасливо усміхався.

26/V [19]42

Командир виліз вперед. Поранений в плече.

— Товариші! Ви ж герої! Що ж ви сидите, мов діти? Вперед!

І вся рота, що прикипіла до землі й не знала, куди подітись і як рятуватися, кинулась за ним вперед і перемогла.

В цій контратаці бійці мали славу перемогу. Мало того, що вони втримали дуже відповідальний пункт стратегічний, вони, знищивши багато німців, захопили новий важливий пункт. Німці бігли од них як опечені. Без сумніву, перемога нервів висіла на волосині. Переміг командир.

— Скажіть нам, товаришу командир, як у вас вистачало сили вилізти в пеклі вперед і отак крикнути, що ми — герої. Ми думали всі, що ми вже мерці. Ми лежали в ямах, жах, і передсмертна туга, і скам'яніле тіло — оце все, що ми собою являли... Як ви назвали нас героями?

Чому? Що ви думали тоді? Як це у вас вистачило сили, розуму для того, щоб підбадьорити нас оцим словом?

— Ні, друзі мої, я цього не думав. Я не думав вас купувати таким словом і в такий час, — одповів командир. — Я комуніст. Я вважав і вважаю вас за героїв. Більше того, я вважаю, що таких героїв, як ви, на світі ще не було. Те, що ви робите, те, що ми з вами робимо, є велике і безсмертне. Я лежав, як і ви. Моє тіло так само конвульсивно корчилось під осколками, як і ваші. Але я почував, що лежу не в ямочці. Я почував, брати мої, що лежу на земній кулі. Раптом відчув під собою всю земну кулю. Це відкриття наповнило мої груди (нрзб) якимсь, чимсь надзвичайним.

Куля ніби вип'ялась піді мною. Я почував себе на вершині цієї кулі. Вона була у бруді й крові, понівечена і покарбована вся і роздerta, розтрощена металом, полита кров'ю і передсмертною блювотою. Темна сила фашистської людиноненависті діяла над нею, як ураган небаченої сили. Те, що робиться, не можна ніяк назвати. Всі мови, на яких говорять люде на землі, не мають слів, якими можна було б хоч приблизно визначити те, що принесли фашисти людству. Таких страшних слуг капіталізм ще не мав. Я пригадав, як ішли вони, як проносився цей ураган по Європі, як падали держави, культури, нації. Як повергалась Європа в безодню безправ'я, виродження і жалюгідного животіння. Вся земля тремтіла. Блискавиці цієї небаченої грози уже гримали і роздирали небеса Африки, Азії, великих островів. І, нарешті, досягши найбільшої, найгрізнішої висоти, хвиля, цей велетенський фашистський вал обрушився на головну свою мету, на головного свого ворога, на нас. Змітається Білорусь, Прибалтика. Летить у прірву майже вся Україна. Увесь огонь, увесь метал Європи кинуто на нас, кинуто все, що може горіти, все, що може вибухати, все, що може рухати, і вся темна сила, що може вбивати, різати, палити. Ви звернули увагу, що серед вбитих і полонених є вже двогорбі рахітики, сліпооки, німі! Ви тільки вдумайтесь у цей один факт, у це одне явище. І перед цим всім стоїмо ми. Комуністи. Держава братства народів, з прапором братства. Держава, що має в авангарді партію комуністів. Я не розділяю нас, браття, хто має партквиток, хто ні. Я говорю про себе зараз, раз уже ви мене запитали, чому я крикнув, що ви — герої, чому у хвилину занепаду і смерті я крикнув, що ви герої. Тому, що ви герої. Тому, що ми єдина надія під'яремного людства сьогодні. Єдина надія на порятунок. Коли можна говорити, браття, що світ, який в основному страждає, що людство охоплено зараз за всю, може, історію свого існування вперше єдиним почуттям, почуттям здивування. Це ми, ми здивували світ.

Ми, більшовики-комуністи, разом з вами. І це почуття здивування, а разом з ним і надії, і захоплення, і глибокої подяки нам од усього людства чи не є часом найбільшим і найвеличнішим, що абикколи високого і незабутнього переживало людство, творилося в житті людства.

Так, я лежав так же, як і ви. В мені тріпотіла кожна клітиночка. На якусь мить я показався собі манесеньким, як дитина, і згадав свою маму. Потім я оглянувся на вас. Але що я подумав, я скажу потім.

Світ дивиться на нас, як на свій єдиний порятунок. І кожна крапля пролітої ними нашої крові падає на чашу терезів світової історії, як дорогоцінне щось, і ви розумієте мене. Обдерті і палені, вигнані з домів і розлучені з родинами, безсонні і втомлені несемо ми труд і щоденний страх боїв і віримо, що ніколи не здолати нас Гітлеру, як тьмі не здолати світла.

Оце почуття глибокої подяки, почуття надзвичайності людського та великого і величного прояву нашого духу, нашої великої ідеї рівності і братерства людей — це не тільки не зітреться уже в свідомості людей, що вирвуться нами з фашистського ярма, ні, це житиме уже в віках, як вічний і негасимий Ленінів огонь дружби і братерства. Світло поборює тьму. Світло поборює тьму, товариші.

— Ви подивились на нас...

— Так, я подивився на вас, і мені стало вас так жалько, ви лежали такі умучені, такі сердешні. Невже, думаю, так і вмерти вам у ямах. Ви лежали такі умучені, такі жалюгідні у цьому пеклі. І ні один з вас не побіг назад. Та й куди бігти. І я зрозумів, що вже одне лежання в цьому пеклі є героїзм, але те, що тримало вас там, де ніхто б не вляжав і десяти хвилин, це було щось більше, це горда наша жертва, це прояв нашого великого невмирущого духу, це сила епохи, якщо хочете, хоча і не усвідомлена вами. І раптом я просіяв. Гордість і радість наповнили мене. І я побачив у вас героїв. Тоді я забув про все на світі, про смерть і про свою рану, про бомби і міни. Я встав і крикнув вам. Я зрозумів.

— А я думав, що ви сказали, товаришу командир. Ви сміялися. Та, думаю, хоч і скажений, а бігти треба, раз уже всі зірвались. Та й собі побіг,— додав Топчій.— Тільки піднявся і пробіг кроків десять, а міна як трахне туди, де я лежав,. Ну, думаю, значить, вперед.

— Ось я тебе пожартую, ледацюго.

— А я що? Я нічого цього не думаю,— сказав Топчій, боєць з орде-ном Червоної Зірки.— Мені хочеться додому — на Поділля. За це я знаю, що зробив би. От уже півсотні фріців нащолкав.

— Да. Та це лише особисте. А ти думаєш, мені не хочеться до Києва. Душа кров'ю обливається, як подумаю про батьків. Та це особисте, законне і природне. Але я хотів би, щоб ви знали, що за спиною нашого особистого яке величне — загальнолюдське. Це і є те, що помагає мені одриватися од землі під градом мін. Це те загальне, громадське, суспільне, що одягає нашу ненависть до ворога у красиву одягу людської гідності і гордості. Це те, що робить нас перед лицем історії людства розгніваними людьми.

У німців до нас ненависть ненажерливих розлютованих звірів. У нас до фашистів ненависть розгніваних людей. Звіра переможе людина. Людина — брат.

Людські маси світу ніколи не забудуть нашого подвигу, нашої крові. І нікому на світі вже не засліпити людям очей неправдою і злом. От чому ви герої.

27/V [19]42

Учора вночі бомбардували Валуйки. Попрощавшись на площі з Павлом Гапочкою, я швидко, наскільки дозволило хворе серце, пішов до хати. Коли це почали серед гарматного грому свистіти поблизу осколки, я притулювся до стіни будинку. В сей час кілька бомб з свистом пролетіли і вибухнули з диким громом зліва за будинками. Трохи згодом ще кілька. Загорівся зліва будинок. Я пішов до дому садиком. Убито було десять чоловік. Вночі ще прилітали два рази. Літають без фар. Невидимі. Тільки рев.

28/V [19]42

Валуйки

Од восьми годин вечора до трьох з половиною ранку громили сьогодні німецькі бомбардувальники наші Валуйки. Сто дві машини скинули бомби. Багато побито людей, багато зруйновано. Для Валуйок це вже завелика баня. Зенітки випустили десятки тисяч снарядів.

Земля тряслася цілу ніч, тремтіло і роздиралося повітря. Багато передумав я у льоху. Пробирав заснути у хаті, плюнувши на все. І заснув було, але через годину прокинувся од великого вибуху і недалеко. Рознесло бомбою три будинки. Я вийшов у сад, у льох і вже більше не лягав. Це була страшна ніч.

Протягом сорока восьми годин методично і безперервно що десять хвилин тридцятки німецьких бомбардувальників з винищувачами громили маленьке місто Ізюм. Місто знищене вщент.

29/V [19]42

Дронівка

Ночував сьогодні в селі Дронівка. Російське село. Навпроти село українське — Лави, «неначе писанка». Ночував у сінях, аби одіспатися од минулої безсонної ночі. Але спав я мало. По-перше, над Валуйками робилося всю ніч щось жахливе, мабуть, і не гірше, ніж учора. По-друге, всі німецькі літаки летіли через мої сніи. До того ж було холодно. А вдома клята моя хазяйка почала лаятись не то з дочкою, не то з невісткою, чорти б їх батьків побрали. Лаялись за якесь молоко. Од оцієї довгої, що тривала годин зо дві, лайки повіяло чимось темним і убогим. Так я й підвівся нарешті о 8.30. Ніч показалася довшою, ніж учора. Уже як слухати таке, краще б я спав під бомбами у Валуйках. Приснилась

мені гидота Б. І зіпсував ранок остаточно. Скорше б прийшла машина, подивлюся, що сталося з Валуїками.

29/V [19]42

Дуже радий, що Валуїкам заподіяли цю ніч шкоди мало: діяли наші літаки. Бажан, Ванда обламались у дорозі. Я більш нікуди не їздох.

Учора взяв од перебіжчика Крижанівського, що там, на Україні, читають мого листа з сльозами на очах, плачуть од радості, що подав надію. Багато бійців перейшло на наш бік з моїм листом. Я ледь не заплакав сам од хвилювання, що допоміг людям у страшну, важку годину життя. Вождю з двомісної прольотки, здається, це свідчення Крижанівського не дуже сподобалось.

Понад два мільйони нещасних синів України блукають у прифронтовій смузі, щоб перейти до нас. А ми замість того, аби зробити усе, щоб вони хутчій перейшли і кинути їх у бій, ми, холодні законники і містечкові патріоти, уже об'явили їх усіх державними злочинцями і гонимо їх у табори. Уже дехто тікає назад, проклинаючи долю. Боже, які ж бо ми нерозумні, погані вчителі і керівники. Як мало у нас очолених найвищою ідеєю братства, гуманізму, комунізму, чулості, навіть простої практичності державної, як мало у нас, по суті кажучи, любові до нашої людини, вона у нас замінена холодною формулою вірності ідеї Радянського Союзу і патетичним вигуком — «Народ безсмертний, брати і сестри!»

А народ із смертних людей, що страждають, мучаться, потерпають. Кому скажу? Де ви, товаришу Сталін?

29/V [19]42

Триденний бій закінчився нашою перемогою. На зритій бомбами, попаленій, скривавленій землі сиділи бійці. Дехто лежав. У всіх були запалені очі од безсоння і споглядання чогось забороненого людськими законами. Не стерти (*нрзб*), страшна її одежа і пісня — здавалось, написано було на кожному обличчі. Люде радувались. Вони трогали і гладили свої руки і ноги, бралися легенько руками за голови, ніби дивуючись, що вони не поламані, не одірвані, що вони цілі. Люде сміялися і говорили один одному ласкаві слова. Гордість і ще щось невимовне, незабутнє переповнювали їхні серця. Вони вже не звертали уваги на окремі ворожі трійки і дев'ятки, що пролітали ще над ними і кидали бомби. У бомбових вибухах в чорному повітрі носилися одубілі трупи і падали вдруге на землю. Декого рвало од пахоців крові. Їм давали горілку. Дехто упав і заснув глибоким сном, дограючи бій у сні. І довго ще бойові заграви хвилюватимуть сонні їхні душі, тіла.

Яке прекрасне життя!

Воєнком Гетьман лежав з перев'язаним плечем і дивився на небо. Яке прекрасне життя! Небо було блакитне, з невеличкими, як вишневі квіти, хмарками.

Використати в п'єсі в німецькій сцені такий прийом: німецькому генералу чи, може, й самому Гітлеру в відповідальну напружену хвилину приносять листа од генерала такого-то. Він ждав цього листа. Було умовлено, що про перемогу він сповістить його листом, змістовним рапортом. Схопивши листа, Гітлер зрадів надзвичайно:

— Перемога! Ось вона! Ось! Есть перемога! Го-га-га-га! Есть! — Гітлер забігав, як у трансі.

— Хайль Гітлер! — раптом закричав він. Всі підхопили його крик. Але не було в ньому радості. Був один переляк. Дехто знав уже, що перемоги нема, а є поразка.

Гітлер розриває конверт. Ось вона. Ось.

— Ну давай, давай, давай! — Раптом він глянув на всіх. Всі стояли нерухомо. Розкрив листа. Лист випав з рук. Він сповіщав про поразку. Гітлер скам'янів. Йому одібрало руку, ногу і язика.

Можливі інші варіанти розиграння сцени для сценарію.

30/V [19]42

Як жаль, що, мабуть, загинув у оточенні у Шостій армії Сергій Воскрекасенко. Кинув його туди полковий Б., як на зло. Не розвідавши, не порадившись, не спитавши. Служи, службіст. Зате твої троянди всі цілі. Ніхто вже не посміє обвинуватити тебе в націоналізмі. Ніхто не заїкнеться навіть. Брата, можна сказати, тримав у чорному тілі і не пожалів. Тепер зітхає, принаймні при мені й Малишку. Вільнонайманий Воскрекас. Як жаль Сергія! До чого ж сердешна і чесна полум'яна людина. Як я буду радіти, коли пощастить йому чудом вирватися з того смертного зашморгу...

30/V [19]42

Чує моє серце, що діла наші далеко не такі гарні, як би це хотілося. Не вистачить, певно, сили, а може, й уміння. Великі жертви принесе народ. Заходив сьогодні Рогозовський з фронту. Сумний, утомлений.

31/V [19]42

Портрети Сталіна, і Молотова, і Будьонного, і св. Георгія були по всій Україні на місці богів. Як вони знімали їх.

Самогон, яким заливають свою тугу і безнадійний жаль. З колгоспами примирилися. Знімають портрет Сталіна з пробаченнями.

У Степанівці жінка принесла цивільну одежу. Побив жінку (чоловік) і пішов з армією: все ж попав до полону.

— Куди йдеш?

— Чесно? На фронт. Мені жаль, що мій син такий дезертир.

Син:

— А що, як генерали повтікали? Не хочу.

— От бачите, яке чортзна-що не син.

Німців називають «фараонами».

31/V [19]42

Потрясаючи картину можна зробити, написати монолог про дядька, який знімав з покуття портрет Сталіна, що висів був на місці бога. Розмова дядька з портретом, співчуття Сталіну. «Я вас заховаю, товариш Сталін. Не думав уже знімати, та так уже вийшло. Нехай ще покуштують німецького канчука». Особливо прекрасно це прозвучить у п'єсі. Хто цей дядько? Скидан? Чи Нечитайло? Чи Левко Цар? Може, Левко Цар? До нього тут же приходять і пропонують йому бути старостою. Він одмовився. Його було тут же бито шомполами. Написати картину самогоноваріння. Варять у лозах самогон. Цідять по капельці. Капає гаряча самогонина. Як горючі сльози. Ну пийте, будь воно прокляте, таке життя. Три чверті тих, що лежать у лозах — здалека, з усіх усюдів.

І розгубився, і не міг зрозуміть сам себе перші дні, як прийшли німці. Коле німець свиню. Характер. Поза.

Працюють люде у полі. Прийшли німці, розстріляли 30 чоловік. За те, що якогось німця вбито.

Село Борове на Харківщині. Куркулі викликали карний загін. П'ять куркулів. Карники не знайшли вини.

— Присягніть у церкві — тоді (нрзб) Присягнули. 24 активісти було розстріляно.

Село М. (нрзб). Розстріляли на ганку трьох. Батько просив валянці з сина. Не дали.

Бувший піп розстрига, пасічник колгоспний. Відновили примусово в попівстві. Зараз — піп. Чекає з нетерпінням приходу Радянської влади.

31/V [19]42

Орють або коровами, або, що типово, запрягаються самі. Двоє тягнуть, чи троє, плуга, четвертий править і поганяє. Можна написати вражаючий діалог.

При відході — художника проводжало все село. І Заметатосін виніс сало, і дві буханки хліба, і крашанки.

— Хлопці, приходьте, тільки в іншій формі.

— Хіба я не знаю, що коли тут осядуть після війни німецькі завойовники, вони мене викинуть як ганчірку. Але я знаю, що коли прийдуть наші, мене теж знищать...

Розмова нашого полоненого українця солдата з солдатом словаком.
— Ось тепер нас поженуть німці на Англію.
— Отакий і в мене був настрій, друже, коли німці зайняли мою країну словацьку.

31/V [19]42

Ми раби. Ми тепер загинули. Загинула вся Україна (*нрзб*).

Опіум для народу — самогон. Заливають горе і, як це не дивно, карти. Грають в дурачка, в очко — аби забутись. А в церкву не ходять. Діти загинули, а війна програна. Ми живемо, як скоти...

У школах заборонений Гоголь. Писав по-російськи. Нема вже Пушкіна і всіх російських класиків. Б'ють різками. На Правобережжі закон божий. Крім Полтавщини.

Трагедія півтисячоліття. Драгуни польських панів — українці. Зараз повторюється історія.

— І їжа мені не йде. Не знаю, я мов загублений.

Все пояснюють. Забирають у нього корову.

— Ну що ж? Це не наш брат. Він прийшов брать, а не давать. Раз уже він завойовник, значить, його право.

Страшенні діла роблять на Україні. Страшенні діла. Уже знищено багато мільйонів людей, а скільки вимре од голоду, од снарядів, од бомб і розстрілів, одному богу відомо.

Лавру Печерську зірвано мінами. «Зачем она?»

Будуть мстити українському народу слідчі з трибуналів, будуть мстити всьому народу. Уже мстять.

1/VI [10]42

Поговорив сьогодні з Крижанівським, політав думками понад бідною Україною, і так мені стало сумно, так тужно, що й сказати собі не можу. «Ми загинули, пропали ми», — оці слова тисяч наших бідних батьків і братів, що вже загинули чи загигають, лунають у моїй душі, мов похоронний дзвін.

А понад всім цим думки — що не тільки нікому нічого не буде прощено, а (*нрзб*) скільки нещасних, обездолених мучеників чи темних недоумків, спантелених повним провалом початку війни, скільки їх, битих, палених, стріляних, зневажених, буде бито, зневажено, карано по недорозвиненості людських відношень, і злу, і поганому нашому бездушному вихованню.

Сьогодні знову ночував у с. Лавах. Удень налетіла дев'ятка бомбардувальників і погромила трохи Валуйки. Дві пожежі — до неба. Уночі

почалося знову. Кидали освітлювальні апарати на парашутах. І бомбили. Сильно діяла наша зенітна артилерія. З Лав ця картина видна була вся до двох годин ночі. А ніч була 31-V така тиха, тепла, місячна, зоряна, що краще й нема нічого в світі.

Що робиться в нашому прекрасному світі? Що заподіяли світу бездарні німці? Недарма я завжди почував до них антипатію, як до духовних злиднів.

1/VI [19]42

Д і а л о г.

— Дозвольте. Адже я хоча й дуже молода ще, але проте я — жінщина.

— Я бачу. Мало того, що ви молода жінка, ви погано вихована молода жінка.

— А чому ж ви мене не виховали кращою, якщо вже вам не подобається наше виховання і ви так красиво і гордо про це заявляєте скрізь? Я вас питаю, чому ви нас так погано виховали? Чому ваші батьки виховали вас гарно, а ви нас — погано? Ага, мовчите. Підібгали хвоста! Сволота стара.

Професор слухав цей брутальний випад і мовчав. Він не був ображений. Він почував, що тут є доля якоїсь правди. Але він не здавався.

— Так, ви праві. Ми дійсно зробили помилку і великий непростимий гріх, що виховали з вас купу грубіянів і духовних потвор. Це наша провина. Але я прошу вас, проте, знати, що ми дуже страждаємо і мучимося, дивлячись на свої помилки. Ви наші убогі бездарні витвори, живі наші докори сумління. Коли я ось дивлюсь, які ви нецікаві, непривабливі і бездушно убого безкрилі — мені хочеться кричати од жалю і розпачу.

Дівчина почала плакати. Лице її перекошилося від злоби.

— Ви брешете! Ви старий підлий брехун. Ви обдурюєте мене і себе. Непринадні ми? Брешете. Ми самі для себе принадні. А ви старі, ось що. Не переносьте свої старечі печалі і скорботи на чужу юність! Паскудний дід! Не могли ви бути добрим ніколи!!!

— Забирайтесь геть від мого вікна! — осатанів професор. — Мерзотниця!

Боже, адже вона абсолютно права. Я — вчена гидота.

1/VI [19]42

Все-таки селяне з колгоспом тільки примирились. «Уже й з колгоспом примирились». Це типова фраза, що її доводиться зараз чути на окупованій Україні. Краще примиритись з колгоспом, ніж бути німецьким рабом. Такий основний лейтмотив. Колгосп великий і ще не зовсім вирішений знак. Пройде ще не менш покоління, поки все стане на своє місце і не буде душевної роздвоєності у мільйонів людей-селян. Селян не люблять і не поважають міські людиці. Їх вважають за ворожих, хит-

рих, нерадивих. В душі їх ненавидять і бояться. І не хочуть думати, що на селянському багатомільйонному горбі і шкірі виросли індустріалізація країни і все, чим користується інтелігентне державне міщанство.

Так працювати і стільки віддавати, і так мало мати, і бути таким обдертим, і стільки давати державі, і бути таким обмеженим у своїх можливостях, як наш селянин, не міг би і півроку ні один газетно-музично-літературно-вокально кабінетний, партійний лицар нашого часу. Завив би вовком.

1/VI [19]42

Чого б я найменше хотів?

Найменше б я хотів дожити до такого моменту, коли після, хоча і нелюдськи тяжкої, але переможної війни кожна наша ганчірка перетворилася б у священну реліквію (*нрзб*). Коли кожен дурень і бюрократ, не дивлячись на якого народ переможе фашистів, заявить, що перемога сталася саме завдяки йому, що кріпив оборону, коли дурень стане священним і недоторканим, не підлягатиме критиці. Коли від мистецтва дурень зажадає панегірика і стане жити нудно і тоскно. Коли провінціальне убозтво і відсутність (*нрзб*) і вузенький кругозір раптом виростуть у його свідомості в щось велике і дорогоцінне, бо переміг же він цими атрибутами; коли неохайне повітове ставлення до культури, повітове і в той же час барське лишиться таким же, як і було,— цього не хочеться мені, цього боюсь, ой не хотілося цього б!

Я хочу вірити, що як би не багато загинуло кращих людей, як не багато шушвалі лишиться по жирних прифронтових установах, все ж таки виростуть і загартуються в боротьбі сильні характери, сильні душі замість сильних с..., широкі натури, чесні, сміливі, відверті, що виросли і сформувались у вогні і бурі. Вірю, що вони будуть, що не розійдуться вони скромно по домівках, що вийдуть вони на трибуну і, як у боях під кулеметами, не криючись, чесно, відверто і строго побажають кращого, розумнішого. Тоді я відчую, що кров ніколи не ллється марно, людська гаряча кров з слізьми і потом.

Буде управа дурню і усупільненому тупиці-бюрократу!

3/VI [19]42

с. Овчинникове

Так. Значить, я уже не перший кінорежисер радянської кінематографії, не той майстер кіно, якого американці вважають за... і т. і. Я — інтендант другого рангу, другого, так би мовити, сорту з двома гробиками на конвірі. Тільки вчора, таким чином, я пересвідчився, що я зробив для радянської культури вдвоє менше, ніж Ванда Василевська чи Бажан і навіть на одну шпалу менш, ніж Браун, Троскунів чи Сава Голованівський і поет Долматовський.

Яка велика честь виявлена мені оцим наказом. Це великий етап в моєму житті. Як приємно мені, сивому, буде бачити, коли люде будуть

питати: «Слухайте, невже ви інтендант другого сорту?» Це багато, проте, краще, ніж коли б люди знизували плечима, питаючи один одного: «Слухайте, і нащо такому дурню дали таке високе звання — інтендант другого сорту, чи то пак рангу».

Сьогодні зав. відділом кадрів, полковий комісар, забув прізвище цього низенького шибздика, зробив навіть мені усну догану, що я не ношу двох гробиків, відзнак мого чину. Доведеться почитати, нічого не поробиш, не кидать же мені роботу через такі дурниці.

О чини, (закреслені два рядки)... мистецтво підлягає вам.

Інтендант другого сорту.

3/VI [19]42

Перекоаний, що загибель Шостої армії, а разом з тим і зрив Харківського наступу стався внаслідок не так фатальної закономірності через (нрзб) німецькі сили, як через наслідок допущених нами елементарних помилок. Треба було перед тим, як зариватися далеко вперед, неодмінно... розширити собі ворота «для всякого случая». Це так ясно, так азбучно ясно. Думаю, що цивільний бедлам довоєнного часу дає себе знати і зараз у війні. Пригадується, царська армія билася краще. Була краща дисципліна, краща виучка і було ще щось вічне, високе, всім дороге і доступне — віра і батьківщина. Билися за бога і за матінку Росію. Зараз бога нема. Росія класова, все, що виучене, — сприйняте розумом, почуття викорчовані, і душа стала дірява у людини.

Як жаль Шостої армії, і жаль харківської невдачі, і жаль, що стільки людських трагедій у житті і смерті може породити, можливо, навіть одна-дві ординарні людини. Усупільнена печаль, і більш нічого. Коли я дивлюся на портрети... мені приходить у голову багато сумних думок. Керувати на кінозйомках масовиками уміє далеко не всякий режисер. Питання режисури є питання великої культури, знання, талану. Поверховість вилізає боком і як дилетантизм.

4/VI [19]42

Ночував у глухенькому селі Овчинникові. Спав ніч у хліві поруч з коровою Манькою. Манька цілу ніч важко зітхала і не завжди гарно пахла.

Придивився трохи до Тардова. Він, проте, краще, ніж про нього говорять укр[аїнські] письменники. З полковим командиром Н я вже, очевидно, розійшовся зовсім. Ця висушена убога людинка не захотіла мені сказати назви села, куди направляється її редакція. Що ж думає про мене полковий Н? Шпик я, зрадник чи що я таке? Він порадив мені не поневірятися тут, а їхати до Москви. Значить, я їм не потрібний тут. Ну, добре, шановні пастори прольотки. Не потрібний вам, потрібний народу. Постараюсь писати так, ніби я інтендант не другого, а першого сорту. Був же я режисером першого рангу. А загалом на душі сумно і тоскно.

Діла наші, здається, недобрі. Закопуємось у землю на обороні. Одне, що добре,— англійські бомбардування німецьких міст. Добре, коли б роздвбали їх десяток—другий. Хай би почули німці в тилу, що є таке війна. Хай спробують трохи крові своїх дітей замість пива.

Про Шосту армію продовжую чути сумні натяки. Десь-таки ми сильно намазали. Мабуть, сумний досвід кривавої історії нічому нас не навчив. Деяких горбатих владик одна могила виправить. Це важка розплата за нищення кадрів 37-го року. Хоча кадри були оточені зрадою. Хто знав правду? Смутна і трудна наша історія.

5/VI [19]42

Сьогодні за обідом розповів верховному прокурору Топчію про тих, що блукають у прифронтовій смузі в тилу у німців і чекають долі. А їх там блукає коло мільйона. Розповів, яке враження справила на них моя стаття, як читають її, плачучи, і запропонував через нього М. С. зробити спеціальне звернення до них урядове чи таких небораків, як я. Скільки б людей ми мали в армії, скільки душ врятували, скільки недолі і нещастя б одвернули. Завтра Топчій це передасть М. С. Буду щасливий, коли мене послухають і замість карного підходу підійдуть по-людськи до нещасних людей.

6/VI [19]42

Валуйки

Сьогодні ночував у Валуйках. Знову до двох, до півтретьої години ночі не можна було ні заснути, ні навіть всидіти в кімнаті від бомбардування. Було мало літаків, мало бомб, але кружляли вони увесь час і увесь час по них і по ліхтарях, що вони над нами скидали, били наші зенітки.

Людей убито лише в одному чи в двох домах. Треба буде знову виїхати кудись ночувати.

Дурний генерал назвав кількох командирів зрадниками. А командири назвали цим епітетом своїх підлеглих.

Почався бій. Командири майже всі загинули в бою, так що нікому стало командувати. Загинули з відчаю, і туги, й образи, а мо', й від страху. Вирішив кожен для себе краще вмерти, аби тільки довести свою чесність.

Оповідання офіцера ще про одного дурного генерала, що давав усім мацати свої біцепси і стверджував, що чим більш у частині вбитих, тим краще, значить, билася частина. Це дуже нагадує Миколу II., який, коли йому доповіли, що у бою забито наших солдат 18 000,— крикнув натхненно: «Великолепно!»

Мені сорок вісім років. Моєму серцю — шістдесят. Воно зносилося від частого гніву, і обурення, і туги. Недосконалість видимого порядку

речей навколо підточила його і зв'ялила. Тому і сивий став я і неначе змії до пустих людців. Дурість моя в тім, що я увесь час забував, що більшість міських людей — це дурні і убогенькі. Я занадто високо ніс у серці поняття «комуніст». Отже, партійна сірість, убогість і спекуляція... що абсолютно нічого спільного з комунізмом не має, зробили з мене одіозну лише, терпиму фігуру.

Мені здається часом, що мене соромляться, що я дратую багатьох людей, мов приспане сумління.

Чи не пора вже часом сідати в човен до старого Харона і переправлятися через річку сліз?

Усе життя трудне і, безумовно, невеселе. Невдалеє своє життя я шукав свою долю і так, здається, й не знайшов. Десь ніби було загублено кращий якийсь гвинтик моєї душі. Шукав і, здається, не знайшов. Дурне мав серце. Ненавидів таємниці. Брехні в усіх видах — в партійному і безпартійному. Ненавидів безчестя і прояви поганого смаку. Але де б я не був і що б я не робив, я вкладав усю свою силу, щоб зробити краще, всю душу, всі нерви, всі м'язи. Не жалів ні себе, ні родини. Я ненавидів другорядність і боровся з нею скрізь. Я був добрим учителем, добрим сценаристом, добрим публіцистом і першокласним кінорежисером. Зараз я тільки зрозумів, що це не зовсім так. Я індентант другого сорту. Коли я взяв про це, я зразу подурнішав. Мені не хочеться нічого робити. Мені противно не за себе, а за них — і соромно, і жалько. Але це теж нічого. Мине. Все проходить. Все минає. Забуду. Почну працювати, як слуга свого народу і його художник. Про нього я мушу думати, йому віддати всі рештки сил і серед нього умерти тихо. А суржики? Цур їм.

Прочитав попередню сторінку написаного, мені стало сумно-сумно. Я вперше написав про себе в минулому часі, ніби готуюсь до небуття. Може, воно й справді не за горами. Падають потроху люди навколо. Нема вже в мені ні страху, ні жалю до себе. Важко носити непохожості торбу. Важко бути одному.

Померли, напевне, і мати і батько. Од голоду чи німецької кулі імені моїх друзів. Хочу і я, де б я не впав, лежати у Києві на горі, біля зруйнованої Лаври над Дніпром. Нема Лаври. Постояла тисячу років, помуляла ворожі ненаситні дурні очі. Найшовся мент. Досить. Парк «Культури і некультури», доріжки, курява і черговий шедевр архітектури Харакиса чи Лангбарда — халдеїв неблаганних. Оце-то те. Чи, може, база для продавців сельтерської води? Був же під стіною Лаври «Азвинтрест», в середині пекарні, гній і ще багато непотребства. А мо', ще й гору розберуть, щоб не підіймалась над Дніпром? Постояла, пора розмитись, розплестись піском, щоб не було ні високо, ні низько, а так, ніяк собі, по-українському.

Боже, боже, інтендантські мрії.
Йди своєю дорогою.

6/VI [19]42

Німці нас не завоюють. Нас не можна завоювати. Нас і до революції ніхто не міг завоювати. Нас не можна завоювати так же завдяки чомусь, як і не дивлячись на щось. Я не хочу чомусь перебільшувати зміст технології нашої перемоги, нехай пробачать мені мої сучасники, хоча я і знаю і відчуваю цілком все велике значення нашої важкої, кривавої і дорогої перемоги. Мені трудно буде радуватися перемозі. У мене так же не вистачить сил, як не вистачало їх після закінчення фільму вже ні на що. Образ нещасної моєї України, на полях, і на костях, і на сльозах і крові якої буде здобута перемога, заслонив уже в моїй душі все. З ним я і закінчу своє життя. А на переможному бенкеті, десь в кінці другого столу, я тільки тихо всміхнуся і благословлю живих нужденних небораків. А світ нехай собі радіє.

8/VI [19]42

Написати нарис про Київ в минулому і про нинішній зруйнований Київ-невільник.

Написати оповідання «У ярмі». Про колгоспників наших, що орють один одним землю старими плугами та згадують волю і колгосп.

Написати нарис про жінку, що її повезли до Німеччини. Написати обов'язково про невільників, про продаж, про работоргівлю слов'янами. Про сучасну трагедію українського народу. Умовна назва «Невільники».

— Дак він од труднощів житейських та од роботи в партію сховався. (Про Гусака).

8/VI [19]42

Є члени партії, що закінчили інститути професури. Філософи, ерудити, гарні люде. Закохані в марксизм, працюють на секретарських посадах, на посадах помічників великих людей. Абсолютно позбавлені почуття реальності, знання живих простих людей, взаємин, труднощів. Не можуть і не вміють слухати, вислуховувати, перебивають вас, можуть тільки самі говорити і тільки про хороше. Образ гарний для п'єси. Для роману. Реальність їхня надумана цілковито. Вона складається з давненних спогадів про село і про батьків плюс ідеалізована дійсність програмних постанов, припечатаних сільськогосподарською виставкою. Все добре, все прекрасно. Блакитні персонажі історії. Народу не знають і не відчувають. Народ безсмертний, заможний, щасливий. Не треба нічого невеселого, сумного. Сентиментальні. Гапочками звуться.

Написати сцену, як люди ідуть на смерть. Як ідуть на смерть троє невідомих матросів. Вони напівголі, обв'язані гранатами, зараз ляжуть під танки ворожі.

Написати, як поранені артилеристи подають у дуло гармати останні снаряди ногами. Описати останні шість хвилин їхнього життя серед трупів, перед неминучою смертю, уже, власне, по той бік життя. Вони почували, що вже загинули. Вони почували себе вже по той бік життя. Описати оцей момент особливо.

Описати хлопців, як їх привели вішати. Як пробували німці вірьовки. Як лізли вони на ослін і просовували голови в петлі. Як у них з натовпу просили сказати що-небудь перед смертю, а хлопець ніяк не міг урозуміти, що він умирає. Слова (*нрзб*) неначе вигуки передсмертні, переляк, що сковає людину, робить її мертвою раніше, ще коли вона стоїть.

В оповіданні «Незабутнє» написати, як друга дівчина у неволі онімічилась. Як страшно лаяла вона наших, що кинули її, не захистили, що обдурили її, не навчили батьківщині.

«Нас же не вчили батьківщині. Нас вчили класам. А тут же теж робочі».

Як страшно ненавиділа вона наших за «погану війну».

— Чого вони повтікали? Нащо кинули нас?

— Це все тільки половина правди. Діло не в рахунках, хто прав, хто ні. Справа в нещасті і в роді. Ми ж жінки, Христіно. Ми матері нашого народу. Про це треба думати і все перенести. Треба дітей родити, щоб не перевівся рід наш, наш народ. За це ж і вони вмирають, наші, як би там добре чи погано не билися.

Тоді Христя почала тужити. Коли в мене народиться вороже дитя, знищу, як щеня.

Написати оповідання чи використати як епізод в іншому оповіданні про дівчину, що стала вагітною од німця-гвалтівника.

Що робити, як бути з дитиною? Може, вбити її? Бо все одно виросте воно і будуть його ненавидіти люди, само себе воно буде ненавидіти. Як бути, що робити? Чи лишити живим і самій мучитися увесь час, виховуючи плід своєї ганьби, страху і свого великого нещастя і недолі? Що робити? А чим же воно винне, мала дитина ж? Я не мати? Ні, я не мати. Мати — це щось інше. Це любов, і радість, і продовження роду. Мати — це згода, і одвертість, і спокій. Я не мати. І він не батько. Він був п'яний, він вішав людей у селі, він був жорстокий звір, якого могла

витворити чужа, ворожа країна. Він прийшов знищити її, а не збагатити її життя. І дівчина вбила дитину. Ніхто не знав, куди й ділась дитина. Ніхто й не питав.

9/VI [19]42

Як у селі Ульяновці після фінської війни родина одержала листа, де син-боєць сповіщав їх, що він дуже багатий став. Як його жінка і батьки швидко поїхали туди до великого міста, де він був. Як знайшли його у шпиталі без ніг, що були одбиті бомбою, і без рук, що він їх відморозив, лежачи без ніг.

— Ось, мої рідні, мої багатства... Я багатий на каліцтва і страждання. Не прийняла його ні жінка, ні батько, ні мати.

— Чому ж мене не доби́ли?

— Чому тебе не доби́ли?

— Нащо я кому?

— Нащо ти кому?

Попрощалися, поклонилися йому і, обливаючись слізьми, пішли собі. Він лишився по той бік життя. Це було щось невимовне. Смерть не усміхнулася йому. Вона пройшла мимо, не глянувши на нього своїм невблаганним оком. Вона тільки мимохідь доторкнулася до нього, щоб не забув він її ніколи, ні на хвилинку, щоб кликав її в розпачі і шукав її очима, щоб тягнувся до неї всім своїм молодим єством, як рідкісний юнак, якого бог поразив любов'ю до невблаганної дівчини, гордої і безсердечної красуні. І кличе він її, і проклинає, і просить смерті за один дотик, а її нема й нема.

— Де ти, смерте, де ти, моя красуне, ластівко моя! Пожаль мені. Привидься мені хоч у сні. Пожаль мені. Де ти, моя красуне з довгою косою? Прийди. Я упав, щоб не встати. Я лежу біля ніг твоїх.

Ще коли виряджали його на війну, вірна дружина говорила йому:

— Милий мій! Як би тобі не було важко, перенеси все. Як би тебе не було поранено, як би не було покалічено, вернися, вернися живий.

Мій ти дорогий і єдиний! Тільки вернися живий.

Говорила йому мати:

— Одверни, господи, од тебе руку смерті. Стоятиму я на зорях (з) молитвами вечірніми і ранішніми до схід сонця, щоб не брала тебе ні куля, ні шабля. Знайся, синку, з хоробрими, бийся, синку, із сильними, повертайся із здоровими та з бистрими, літай, синку, за хмарами, гуляй, синку, із громами.

І батько сказав:

— Вертайся, синку, додому пішки та коли йтимеш по селу, правою рукою шапочку зніми.

— Не благай, не вернеться. Я зостанусь з тобою.

— Хто ти?

— Я її сестра. Я недоля і я милосердя.

Сьогодні за сніданком розповів я генералу артилерії Н про селян України. Як їх катують і розстрілюють нещадно німці. Як орють вони на полі, запрягаючи один одного, як варять самогон і, граючи в карти, п'ють, немов ховають себе заживо у рабстві.

— Да,— сказав мені генерал і вирішив блиснути своєю ерудицією.— Когда-то были люмпены. Вот они пили, дебоширили вопреки всему. Так, как сейчас крестьяне...

— Совершенно верно,— підхопили тут же два невдачливі підполковники.

Я нічого не сказав. Я подумав: боже, яка я жаклива людина. Я вже з генералами не згоден, немов вони які кретини, чи що.

Дві ночі ночував у лісі біля Овчинникова. Ревуть важкі гармати, десь уже два дні літають над головою ворожі бомбовози.

Німці пішли в наступ по всьому фронту. Почався бій, що триватиме, на мою думку, днів сто, після чого німці почнуть (*нрзб*).

Це буде найкривавіше літо в історії людства.

Написати оповідання про учителя-лейтенанта, що повернувся з фронту пораненим, без руки. Через два місяці його покинула дружина. Вона не могла перенести його каліцтва. Він був у розпачі, він сумував, кинутий один у школі. До нього підійшла прибиральниця Христя, гарна, скромна сільська дівчина.

— Чого ви сумуєте? Я ніколи не покину вас. Я буду вас доглядати. Я була б щасливою, коли б ви одружилися зі мною...

Він одружився. Зараз у них є дитина. Вони щасливі. Їх любить усе село. Село щасливе їхнім щастям. Вони живуть як знак віри, що щастя і добробут існують на землі, не покинули її.

Навколо них починає кружляти примара злої зрадниці, що покинула чоловіка в лиху годину. Та вже ніколи не проститься їй недобрий її вчинок, ніколи не вернеться до неї кинутий в нещасті чоловік. Буде вона самотньою і безщасною усе своє, нікому вже непотрібне, безрадісне життя.

На мою думку, таке оповідання потрібне, як і «Незабутнє». Воно відповідатиме на пекучі питання особистого зразу ж по війні.

Очевидно, услід за «Незабутнім» треба буде взятися за «Дезертирів». Написати аркушів по три. Це абсолютно рівнозначна і потрібна тема.

Відступ. Розробити його з усіма типовими зовнішніми і внутрішніми деталями. Загибель командування. Самогубство начальників. Прокляття самогубцям. Генерал на те, щоб перемагати, а не самогубитися. Як боєць висловив свою ненависть і презирство до самогубців. Провокація. Провокаційні німецькі чутки, радіо, листівки. Відступ мимо хати. Куди? З ким? На який час? До хати. Плач у хаті... Тут потрібна детальна розробка. Оточення. Загибель великих. Оточення. Агонія Ук-

раїни. Страшний суд. Помутилася свідомість. Все пішло прахом і димом. Зброю кинуто. Прихід німців. Окупація. Влада. Самогон. Карти. Почуття рабства, сварка, ярмо. Гвалтування дівчат і зрада молодих жінок. Ненависть молодих до німців, ненависть до дезертирів, їх не «приймають» жінки. «Я краще під німця ляжу». Горе. Усвідомлення злочину. Каяття. Перипетії каяття. Листи з «неба». Голос життя. Голос Червоної Армії. Загроза мобілізації до німецької армії. Один іде, другий ні. Ворожнеча. Блукання в тилах.

12/VI [19]42

Німецький табір за колючим дротом.

Розмова з німецькими солдатами — словаками. Бомбардування. Бажання, аби вбили свої. Надії. Надії на перемогу. Ненависть і презирство старих чоловіків. Кожен намагався довести, що він невинний оточенець. Можна побудувати сцену оранки чи варіння самогону хлопців з різних частин України і розмова.

— Чому не йдеш на Каменеччину?

— Соромно. Хай краще думають, що я в армії чи забитий. Пізніше я ще буду в армії.

Галичане. При розширенні оповідання можна дати і сцену розмови нашого з галичанкою на програмну тему.

Староста. Поліцай. Націоналіст. Дворушник. Загибель народу. Свідомість загибелі народу. Розпачливо маразматичний стан. Темрява. Незнання історії. Історична неповноцінність державна. Хибне виховання — як основні фактори зрадництва і запродавства. Не відають, що творять.

«Ой боже мій, зятя вбили.

— Хто?

— Ваші.

Ваші — їхні. Розшифрувати оце кляте — «ваше-їхнє». Оцю мою хату з краю. Це голос століть. Це голос історії, жіночої долі України. Приймуть чи не приймуть. Карний принцип чи людський, розумний. Мусять прийняти, коли є хоч крихітка розуму.

12/VI [19]42

— Що ж ви оце робите, товариші? Куди ви оце тікаєте? Ми ж колись за царя як он билися. А ви за отаку свою владу, за рідну свою республіку не можете постояти. Як же ж вам не сором? Що ж це скаже про вас історія? — так говорили люди групі відступаючих на схід на Полтавщині. (Зі слів ст. б. к. Ткаченка).

Ішов боєць-боягуз мимо собаки чи корови і, боячись нападу, взяв під козирик. Так і пройшов.

Повернувся Андрійко М. з розшуків Сергія Воскрекасенка. Ясно,

що Сергій загинув... Бідний, бідний Серьожа, не треба було нікому тебе посилати, ніякої на це не було потреби ні смислу...

Про генерала кавалерії Бобіна, що був з корпусом за 15 км від Полтави. Як він узнав про оточення. Як билися кіннотники.

Розгром. Смерть пораненого сина. Пораненого Валентина (у ноги) генерал велів покласти у своєму танку. У танк попав німецький снаряд. Танк і син горять. Генерал, поранений у ногу, сивий, бачить, що чоловік з тисячу бійців іде здаватись до полону з білими ганчірками, послав командира сказати, що їх кличе генерал.

Вони кинули ганчірки і прибігли до генерала, як розгублені пташенята до матері.

Генерал велів їм пробиватися.

— Ось у мене лежить і горить у танку син. Я не прошу рятувати його. Я прошу вас, солдати, рятувати Батьківщину, рятувати себе, битися і т. і.

Це була вражаюча картина, генерал плакав, бійці плакали в тісному кільці німців. (Коли буде потреба, сильно розвинути цю сцену)

Генерал вирвався з оточення з п'ятьма тисячами бійців.

Це була трагедія Шостої армії, що її уготували наші дурноголові генерали, що були колись унтерами і ними залишились. Подумати тільки, скільки людей загинуло і ще загине через дурнів, яким доручено історією кидати людей до бою. Подумати тільки — жодної пристойної операції за рік війни. Все тримається на величезній сумі маленьких блискучих епізодів, учинених сержантами, лейтенантами, бійцями.

Комуніст.

Шоста танк[ова] бригада. Шостий танковий батальйон. Командир 2-ї роти важких танків — Фокін Григорій Миколайович, 30 років, із Смоленщини.

На фронті з перших днів війни. Жінка і діти на окупованій території. Русявий, вище середнього зросту. Скромний до сором'язливості. Він знищив одинадцять нім[ецьких] танків, чотири гармати, з них — одна важка, з трактором...

І не погубивши своїх, окрім одного — від авіабомби.

В другому бою він був один, ззаду колона, він прикривав її. В цей час на нього збоку напало 14 танків. Він прийняв бій, знищив 7 танків. Загорілась машина. Заїло гармату, нічим стріляти. Екіпаж вискочив з танка. Ворожі танки наближаються. Що робити?

Механік-водій Шишкін, комроти Молдаков, радист і стрілець Захлистий використали за танком окоп, набрали 20 гр[анат] і кулемет, вирішили загинути, не відходячи від танка. Не менше 100 снарядів випустили німці, поки не запалили машину. Були убиті комроти Молдаков і радист прямим попаданням снаряда. Але Фокіна серед вбитих

нема. Шишкін поранений. Захлистий пішов на компункт за допомогою. Наказав пораненому механіку повзти. Лікар за 800 метрів, наблизився на метрів 70, і всі 7 танків стали стежити, що буде далі. Вирішив вибиратися під завісою диму. Постріл. Воронка. Він у воронку, і пішло... Він доповз до механіка і потягнув пораненого кілометрів 1,5—2. Притяг на командний пункт.

Ол-др Руднєв з Пензенської обл. Дзот заважав. Поранений поповз і ліг на амбразуру, закрив кулемет. Був авторитетним, був натхненником, секр[етарем] ячейки роти. Молодий. Стрілець мотострілецького батальйону. Листи Руднєва. Ямська, 15. Шумило.

На Північно-зах[ідному] фронті маршал N примушений був у грізну годину крикнути бійцям і командирам:

— Ви що ж, таку вашу матір, (хочете), щоб вас у атаку вів старий маршал? Вперед за мною, таку вашу матір!

Бійці й командири кинулися за ним у цю трагічну атаку.

Чудесно міг би у цій буквально символічній сцені один з бійців одповісти:

— Так, шановний маршал, коли дійсно ви так нас виховали у червоноармійських ансамблях пісні і пляски, і в малій крові на чужій території, і в безбатьківщині, і в відсутності персональної гордості і достоїнності, що ми отакі от, то біжіть у атаку перші.

16/VI [19]42

Сьогодні самозакоханий г... к Д. висловив мені своє незадоволення з приводу мого відношення до «драпу». Я говорив, що деякі хвастунці ставляться до свого «драпу» без найменшого сорому, майже як до героїства.

— Мені не подобається це. Відношення це трохи зі сторони,— сказав мені поетик Д.

Я сказав:

— Ви дивитесь на «драп» з погляду егоїстично-самозакоханих кон'юнктурників. Я дивлюсь з погляду страждань і загибелі половини мого народу.

Мені противно дивитися на це самозакохане дурне і сліпе г... о собаче. Боже, і таких багато, ще ж уявляє себе мізком, сіллю землі. Цей не пропаде, ні. Як мені нудно в цьому гнилому... міщанському оточенні редакції. Сором і ганьба!

Розумна і винятково приємна людина Л. Каплан. Це один, здається, що розуміє ситуацію правильно і глибоко. Не дурний і діловий Троскунів, хороший комуніст.

N — типовий зразок холодного, самозакоханого, абсолютно антинародного хлюста, невіруючий у бога католик, одна з тих гнид, що тікають від німців між Сяном і Доном з технікою і лайкою на адресу нім-

ців, із жалюгідним чіплянням за життя і паршивеньким страхом смерті. Витвір виховання привілейованих артеківсько-комсомольських вундеркіндів...

16/VI [19]42

— А ти що ж думав, що тебе привезли в Артек?

Артеківський вундеркінд:

— Ви на це дивитесь зі сторони!

— Так, я на це дивлюсь зі сторони страждаючого мого народу. А ви дивитесь, друже мій, з середини свого артеківського-вундеркіндівського корупсизму. Ви любуетесь і вже смакуєте свій полон і вже на ньому «виколачуєте славу». Ви, здається, там були перекладачем?

16/VI [19]42

Ідуть ешелони — втікачі, поранені, побиті літаки і танки. Відступаємо. Заграви і блискавиці далеких вибухів уночі і рев далеких гармат. Важко. Дощі.

17/VI [19]42

Показати у п'єсі «Над Дніпром», що підсудний, по-перше, трактував свою боротьбу, своє вбивство, як ту війну, про яку писав Маркс, про війну людських пристрастей, про війну ідей, про високу боротьбу, яка на практиці завжди є більш жорстокою і страшною, ніж в уяві. По-друге, підсудний попросив собі останнє слово сказати на місці злочину, себто на мосту. Таким чином, остання дія переноситься на міст, і був уже вечір. Ніч. Уночі почалася всесвітня війна. Війна.

17/VI [19]42

Коли б мені вистачило сили написати «Міру життя», «Народ безсмертний» і «Над Дніпром» — три п'єси про життя українського народу і про його культуру, я вважав би себе людиною, що чесно виповнила своє життя. Для цього потрібно півтора-два роки.

Комполку Перепечай і його 19-літній капітан з орденом Червоного Прапора під Сахновщиною відбивали полком наступ румунської дивізії, що дев'ять раз ходила в атаку, куди ганяли її кулеметники німецького полку. У комполку і капітана достойні історії. Розпитати і написати. Де вони? Очевидно, загинули, як загинули і Шоста армія, що майже вся складалася з українців.

У Сахновщині під час боїв наші баби і дівчата носили у поле на позицію бійцям їсти.

У тій же Сахновщині один дід, що був на імперіалістичній війні, пішов бити німців, йому дали зброю. Він бився цілий день. Був поранений.

Подумати тільки, скільки ж наших селян загине од німецьких катів після розгрому Шостої армії? Яких страшних езекуцій вживатимуть

німці за те, що гарно стрічали свою армію, що допомагали їй. І як противно слухати заяви фараонів-уродів: «Ну, знаєте, зараз уже не важно, сто кілометрів вперед чи назад, адже все одно Гітлер буде знищений».

Це можуть говорити тільки огидні, тричі мерзенні гади, що не бачать на цих ста кілометрах живих страждаючих людей, які розглядають війну як певну кон'юктуру, а не народне горе.

Страшний відступ тисяч машин і людей, десятикілометрові лави, що розстрілювалися і вибухали од німецьких двохсот танків під гуркіт наших «катюш», од яких теж дехто загинув.

Розпитати у Полякова про все докладно і описати. Як прибігли до Дінця, як перепливали Дінець під ураганим вогнем німецьких літаків. Як топилися, кричучи і проклинаючи. Як сидів голий хлопчик у одних штанах — поранений. Командир обслуги «катюш» гірко голосно плакав, у нього хтось під час непритомності зняв сорочку і ордени і т. і.

Плач і прокляття. Плач і прокляття.

Деталь. У Шостій армії майже не було ні одного кореспондента центральних газет. Всі знали, що тут буде катастрофа. Не знало лише глухе командування.

Про нашого лейтенанта, що у цивільному брав «язика». Описати це детально. Двобій у чистому полі. Поранення. Крики. Земля в рот.

18/VI [19]42

... Як перепливав козак Дінець верхи і як обліпили його утопаючі та й потягнули і його самого і коня на дно. «Прощайте!»

18/VI [19]42

Ніколи в історії не було випадку, щоб стиль проголошувався раніш, ніж були створені самі твори.

Ніколи не повірю, щоб папа говорив, приміром, Боттічеллі: «Слухай, Сандро, ти ж пам'ятай, що ми зараз вирішили утворити стиль ренесансу, отже, прошу без збочень».

Стиль є наслідок певного творчого періоду, вільного і обумовленого, а не спланованого. Не можна планувати стиль у мистецтві, як це безпорадно намагається робити наша наївна громада у питаннях мистецтва.

18/VI [19]42

До н'еси.

Моя біда, як і багатьох робітників культури, що я ніколи не почуваю себе сучасником епохи. Сучасниками чомусь у нас є невеличка група старих людей і їхніх молодих слуг, які вважають, що всі ми, без їхніх вказівок, можемо робити тільки помилки.

«Я не хазяїн. Я не сучасник свого часу. Я віл, якого тягнуть ось уже двадцять років, що по своїй природі мають нахил до керівних посад і до «наставництва і повчательства».

18/VI [19]42-

По суті кажучи, наша епоха, наша війна є в найбільшій мірі в історії людства чимось фантастичним. Чимось вроді утопічних романів Уеллса, але в багато більшому і грізнішому масштабі. Фашистська сила діє, як фантастична матеріалізована вигадка. Висловлювання Гітлера теж є породженням видуманого люмпена.

20/VI [1942]

Написав за день велику статтю «В грізний час». Учора. Сьогодні вже надрукована. На душі радісно. Сьогодні цілий день спокійно писатиму «Тризну» або «Зачаровану Десну». Чи, може, писати «Пісню про Сталіна»? Господи, знову заблудився між трьох сосен.

20/VI [1942]

Підніму клопотання перед високими державними органами про повернення з заслання художників Падалки і Садляра. Щось мені думається завжди, що їх арешт був прикрою помилкою. Якщо вони, може, десь у чому на словах і винні, їх теж легко можна було пригріти і заспокоїти.

Падалка безумовно був кращим українським художником.

20/VI [1942]

Так і день минув, і не написав нічого. Болить голова.

Під час трагедії Шостої армії один з командирів вирвався з оточення, а решта — в кілька сот чи тисяч билася в кільці. Командир благав послати туди зразу ж танки чи артилерію, це було близько і без всякого сумніву можна було вирвати цю решту з ворожої пастки. Командир був стомлений, поранений. Він благав, хвилювався, плакав, так йому хотілося врятувати товаришів. Його тут же заарештували наші прокуратори, боячись, бачите, чи не шпик він.

— Я не шпик, клянуся, ні. Я перший і єдиний, що вирвався!

Йому не повірили, посадили, допитали і погубили оту решту. Зате пильність була проявлена. Ай, горе, горе. Добре, що тим командиром був не я. Я б через п'ять років, а застрелив би отих холоднодухих проклятих чинів — ворогів народу, що були ворогами народу, є і будуть.

21/VI [19]42

Народ мій український чесний, тихий і роботящий, що ніколи в житті не зазіхав на чуже, потерпає і гине, спантеличений, обездолений в арійській катівні. Болить у мене серце день і ніч.

21/VI [1942]

Догадуюсь, чому поет Н пише погані вірші. Він пише їх, сидячи за столом у картузі. Нічого подібного в житті не бачив. У нього тісний череп.

Сьогодні сновигали над нашою станцією фашистські літаки. А на станції стоять і ночуватимуть два ешелони ересів. Тут уже діло вірне: попаде хоч маленька бомбочка — і сліду нашого не зостанеться на землі. Згоримо в одну секунду з кістками і душами.

22/VI [19]42

Цілу ніч над станцією пролітали і кружляли німецькі бомбардувальники. Правду кажучи, не один з нас чув носом запахи власних шкварок, поглядаючи на небо між двома ешелонами ересів. Але минула ніч благополучно. Я переїхав на командний пункт у хлів до Тардова. Поживу тут, попишу трохи. А там, мабуть, знову до редакції або до Тридцять восьмої.

Сьогодні вночі о 3-й годині німці кинулися на нашу Тридцять восьму. На КП сиро, тихо, співають солов'ї, десь бухає. Поживу, побачу.

Почався другий рік війни. Німці тримаються на всіх фронтах і йдуть у наступ. Забрали Тобрук. Душає Севастополь.

23/VI [1942]

Ночував у с. Туянці, коло КП. Цілу ніч гриміли гармати, «катюші» і кружляли ворожі й наші літаки.

А перед вечором був над самою головою повітряний бій. Билися два «месершміти» з нашими трьома, а потім з п'ятьма літаками. Довго билися. Бандитам, вдалося знищити одного нашого літака, а самим утекти. Картина грізна і краще б її не було. Природа, Оскол, верби, ліс були набагато кращі. Вони є і будуть.

23/VI [1942]

До терену боїв звідси кілометрів 25—30. Для КП штабу фронту це занадто близько і, очевидно, недоцільно. Проте краще мені про це не писати. Очевидно, командуючий щось знає, коли так діє. Поможі йому, боже. Проте близькість штабу од фронту, була б рентабельною тоді, коли б це лякало ворога. А на ділі це нервує співробітників штабу, та й більш нічого.

У Овчинникові одинадцять бомбардувальників бомбили станцію. Наші запалили одного «німця». Я радів, як дитя.

Коло Городища старий-престарий дідок, дивлячись на величезну аморфну масу втікачів: «Е, хлопці, та ви ж не туди наступаете!» — і він показав рукою в той бік, звідки ми бігли, як (закреслено).

— Ай-ай, ми ж колись царя захищали, та й то не тікали так...— Він дивився на нас з презирством.

Теми листівки, що їх треба написати для німців.

1. Чого коштував Німеччині рік війни з Радянським Союзом.
2. Ресурси коаліції 3-х держав і фашистських країн.
3. Чому не застрелився Герінг (він на початку війни заявив, що застрелиться, якщо хоч один *(нрзб)*).

4. За рік війни фаш. Німеччина приголомшена вкрай:
 - а) погіршення становища трудящих
 - б) нехватка робочої сили
 - в) фінанси Німеччини.
5. Німецький народ страждає, а плутократи обжираються.
6. Що говорили відомі німці про війну з Росією.
7. Початок широкого повітряного наступу на Німеччину.
8. Звернення Ракоші до угорців.
9. Іди в ліс, поки не пізно. Там тобі дадуть притулок. Тобі нічого захищати Німеччину.
10. Хочете врятувати Німеччину, рятуйте себе від Гітлера.
11. Гітлер буде розчавлений.
12. Повісьте Гітлера на німецькій вірьовці. Гітлера на шибеницю! Солдати, до нас!
13. Солдате, гупо і соромно тобі помирати ні за що, за капіталістів, Гітлера.
14. Угода. Гітлер обдувив вас і завів у тупик. Не вірте в можливість (нрзб) угоди з Америкою.
15. Продовження війни на сході веде не до перемоги, а до загибелі Німеччини.

24/VI [1942]

У Білгороді вісімдесят процентів молодих жінок повиходили заміж за німців. Ми будемо їх карати за це. Ми не порвемо на собі волосся, не згоримо від сорому, не подумаєм над своїм убозтвом у справах виховання, ми розстріляємо зрадників і безбатченків, яких ми самі наплодили.

Тема для оповідання разюча. Це драма наших днів. Драма нашої епохи. Це ще дуже небагато хто розуміє.

25/VI [1942]

... Було це на висотках за Ольховаткою. Після п'ятиденного бою вони відпочивали без снарядів, після втрат (нрзб). Батальйону дається наказ вийти на висотку, окопатися і не пустити (нрзб) групи танків, що прорвалися до села. Встигли лише окопатися (нрзб). Бій вирішили наші танки. Німці відійшли. На другий день наші танки пішли на іншу ділянку, а німці поперли знову. Танків близько 100, а за цей батальйон — 28 танків. Об 11-й годині ранку колона зліва, з-за бугра увірвалася на окопи і стала. Перед цим, звичайно, був бій артилерії і протитанкових рушниць. Підбили сім танків, спалили, а решта стала на окопах. По ячейках, на окремих одиночних. Люди лишилися в окопах. Декілька втекло і загинуло, як водиться. Танки крутилися, вгвинчувалися, аби задавити людей. Проте щілини були глибокі і вузькі. Не вдавалося. Бойову охорону було оточено і знищено в індивідуальних щілинах вогнем (з) кулеметів, всіх до одного. Артилерія не могла

допомогти, це означало бити по своїх окопах. Кинули на виручку два легких танки, їх підпалили. За німецькими танками йшла німецька піхота. Батальйон з-під танків вів огонь по піхоті, не підпустив її.

Під вечір німці почали відкривать люки і кидати в щілини гранати.

Загинув комісар батальйону Тархачов і політрук роти Аглямов. Два організатори оборони. Стемніло. Танки пішли. Чотири танки лишило на всю ніч, їм на броневізках підвозили їжу. Коли німці відчиняли люки, щоб кинути гранати, з інших щілин по них стріляли і декількох убили. Стріляв боєць Артебянин, убив двох офіцерів. Він же прийняв команду взводом після смерті комвзводу. Він же відбив німецьку піхоту з кулеметниками.

Комбат Кириченко. Молодший лейтенант Кириченко. Портянкін і Артебянин умовились: Пор/тянкін/ підняв руку вгору і коли з танка відчинили люк, щоб його забрати, Арт/ебянин/ вистрелив і вбив одного з офіцерів. Бійці були без їжі. Старшина одної роти Бодінов уночі викликав кухню і послав сміливців з (нрзб) мисками...

До початку епізоду. Коли танки тільки підходили, Кириченко зв'язався з важкою батареєю і викликав вогонь, сам коректував, і в цей час було підбито 7 танків.

Перед тим, як підійти до окопів, німці закидали димовими мінами. Все потонуло в диму.

Броньбійники другої обслуги лежали недалеко збоку. Спереду 6 чоловік. Вони першими вдарили по танках. Боєць Камзенов пробив башню танка. Танк завертівся. Другим пострілом запалив. Стріляв до самого підходу, 14 пострілів. Помер Камзенов. Розсухін з 50 метрів підпалив танк, а всього він дав 28 пострілів. Коли танки проходили, вони сховались з рушницями, тільки Кузнецов, командир відділення, не встиг, і його роздавило танком. А коли танки пройшли над батальйоном, вони вслід їм дали вогонь.

Кириченко викликав на себе артвогонь. Але ті не могли по них стріляти. Надвечір наступного дня танки знялися і пішли вперед.

Який дурацький винахід — аероплан. Недарма я завжди так його ненавидів інтуїтивно. Скільки горя, скільки шкоди приніс він людству.

Сьогодні зустрів Сказочкіна, який тішився з мого листа, що я написав Гапочці. Очевидно, читав його і М. С. «Ото сміху було».

«Що ж там було смішного, подумав я, там сором, а не сміх». Отаке-то.

Учора над нами, над с. Тулянкою був великий повітряний бій.

Німцям повезло. Вони вирвалися з зенітного вогню щасливо, хоча вогонь був надзвичайно сильним.

Придивився я до Політуправління П-3-Ф. Сіре воно і вбоге. Одні старі з пихою, другі просто сірі. Волосний писар Чередниченко — це просто портрет, це своєрідний фокус. Нікчемний відділ агітації і пропаганди.

Я думав, що у цьому відділі працюють кращі уми і талани країни, кращі винахідники, видумщики, що тут відбуваються наради з поточних справ, що це справжній штаб фронту... а не ця мертвечина.

Скоро півроку, як я на фронті. Ще мене не використано цілком. Це просто глум, і більш нічого. Газета «За Радянську Україну» слабенька. Викрики «Брати і сестри» — це замало. Газета інформує, але не орієнтує, не підтримує дух народу-мученика в повній мірі, бо в газеті сидять, да простить мене бог, холодні люди...

І тому в газеті нема чогось найголовнішого. В ній нема народності, нема серця людського народного, що підноситься зараз до великих вершин героїзму, що страждає, мучиться, стогне, помиляється, проkliнає часом усе на світі і терпить, терпить, терпить і надіється.

Боець брав участь у взятті свого села. Повів уночі розвідку у село, забрався в саму середину. Ніч. Додому. А хати і цілого кутка нема. Він на другий куток. Витяг з погребів тітку. Впізнала. «Де мати, сестри?» — «Вивезли в Німеччину, погнали». Закричав. «Тихо, тут поруч німці». Побіг до сусідньої хати, розбив одну бомбами, колов, різав, кусав. Чудом повернувся увесь у сльозах. Було йому 20 літ.

Розказав командир у ліг спати. Довго ще плакав він на ліжку і заснув, важко схлипуючи і зітхаючи., а командир сидів поруч і втішав і приголублював його, мов рідного сина.

Сьогодні уперше за все літо одпочив на березі Оскола. Чудесна, красива ріка. Я зняв сорочку, помився і так напівголий сиджу під вербою, згадую Десну.

Сьогодні уночі на Валуйки кинули 500 бомб.

27/VI [1942]

Россош

Ось і Россош, істинно російське місто, де населення чомусь розмовляє по-українському. Кілька сот літ ніяк не встигне причаститися, ну та вже, здається, досить, вже діти всі говорять по-російськи.

Рвонули ми з штабом, отже, на 120 кілометрів зразу на схід.

Прощай, Україно, прощайте, надії, до кращих часів. Дивлюсь на шляхи на буграсті, воронезькі шляхи — сумно мені, сумно.

По степах бур'яни буяють та цвітуть. Одні жінки куди не глянь, робити нікому, ні коней, ні людей. Не втримали Оскола, трудно буде втримувати степ. А чому не втримали? Довго думаю, і мучуся, і б'юся головою, як риба об лід. Через дурноголову, нерозумну, малокультурну режисуру. Думають, понадівали лампаси і вже генерали. Ні, генерал по голові, а не по штанях, по культурі, по широті поглядів, по талану.

Боже мій, скільки нещастя народу принесли наші тупоголові воєначальники і скільки ще принесуть!

Вони будуть карати ні в чім не повинний народ за те, що не вміли командувати і тікали з орденами під хвостами у кобил. Каратимуть за те,

що не вміють командувати, карають фактом оддачі народу в лапи німців і каратимуть за те, що народ просто був під німцями і мусить якось жити, а не повісився увесь чи не був розстріляний німцями. Одним словом, не розстрілюйте ж багато, чортові німці, хай ще своїм трохи зостанеться, як говорив дядько, стоячи під кулями коло паркана.

— Прийдеться після війни розстріляти мільйон українців,— прицілюється уже... Д.

... Придивляюсь до облич, прислухаюсь до розмов, до інтонацій, вдивляюсь в холодні, порожні, хижі очі і не бачу нічого, крім кон'юнктури, що мусить скінчитись перемогою через американську допомогу. Що їм до народу?

27/VI [1942]
Россош

Так болить голова, що хочеться вмерти. П'ята година ранку. Вихідний день.

Люди тут красиві. Багато гарних жіночих облич. Розмовляють каліченою українською мовою. Це зрусифіковане українське, безумовно, місто. Прізвища давно вже перелицьовано на «ов».

Болить голова і серце.

27/VI [1942]

Габарити душ наших радянських письменників не відповідають змісту епохи і значення Леніна. Тому Ленін займає у літературно-кінематографічних і театральних творах лише роль епізодичних персонажів — репрезентантів своєї фізичної присутності у подіях і директором своїх писань чи промов, і більш нічого. Для того, щоб писати про Леніна, треба еквівалентне щось нести у собі. Горький був останнім великим письменником руської землі. А Толстой уже літератор — у нього нема народу.

Ніколи письменник не був, по суті кажучи, таким одірваним од народу, таким байдужим до нього, таким кабінетно-дачно-прийомним, як зараз. Письменник знелюднів. Він винен у цьому і винна влада, що не подбала про іншу його роль. Письменник перестав бути учителем народу.

27/VI [1942]

Сьогодні у мене відбувся чудесний діалог з сестрою хазяйки.

— Скажіть мені, чому у вас в Россоші так багато говорять по-українськи або на українсько-російському жаргоні?

— Так, тут багато хто так говорить...

— Вони українці?

— Ні, українці там, в Харківській і Полтавській областях, а у нас не українці. Це хохли. Ми їх хохлами зємо. Тут їх багато, більше половини населення.

«Слава богу, подумав я, не перевелись хохли в руській землі. Так було, є і так буде».

От уже справді — «законы святые, да исполнители их лихие супостаты».

Цікаво, що в Росії української мови чути багато більш, ніж було у Києві. Отаке-то.

28/VI [1942]

Перше, що треба зразу ж після війни категорично змінити,—це всю систему шкільного і дошкільного виховання. Треба переглянути і перетрусити її зверху донизу.

Треба категорично перебудувати становище і роль учителя у суспільстві і в школі. У нас учитель у загоні. Жалюгідне становище учителя матеріальне і морально-правове, і хибна система виховання — ось причина перша і найголовніша всіх труднощів, що їх несемо ми зараз. Ось причина наших перебільшених утрат, хаосу, слабкодухості та іншого, словом, всякого того, що робить нашу перемогу багато-багато дорожчою, ніж це могло бути.

Прибитий, неінтелігентний учитель — це величезне зло нашого народу. Безправний, нешанований, брудний, малоосвічений учитель і такий же малорозумний Наркомос з усім його авгієвим апаратом не може забезпечити державі гарну молодь, якими б високими і досконалими не були тези прагнень компартії.

Народний учитель, учитель народу — серце і сумління села, зразок і предмет наслідування (для) дитини, достойний, чистий, авторитетний, ушанований батьками,— нема, нема у нас народного учителя. Ми зробили з нього безправного попихача будь-якого голови колгоспу, будь-якого дядька, і потонула молодь у неуцтві, у безхарактерності, слабкодухості, безвідповідальності і нехлюйстві.

Скучно, і трудно, і сумно від нашої невихованості. Глибоко переконаний, що це є одна з причин, чому у нас так багато зрад і одружень наших дівчат з німцями.

Обов'язково треба вивчити і простежити цей прикрий соціальний факт. Що зробило з жінкою наше модерне вільне виховання дівчаток у піджаках (*нрзб*) і без коси.

29/VI [1942]

Почнеться розклад. З'являться агакали, боягузи, шкурники і мізерні флюгери партійні і безпартійні, яким ніколи не було діла до народу, для яких народ існував завжди, як прислуга, як клас, як мужики... Боягузи забудуть про все на світі і пред'являть ще обвинувачення, чому так погано велась війна. А кращих людей багато загине у боях.

Недобрі, ох недобрі вітри подують у нас по війні. Багато чого доведеться латати, багато переробляти наново десятками літ.

Багато бідності, недолі і невдовольень где наш народ. Що ж маю ро-

бити? Буду до смерті, що б там і як би там не склалися часи, творити Ленінове діло, бо як би не загрожувала йому світова небезпека, як би не компрометували його дурноголові наші партійні і безпартійні варвари, спекулянти і дурні, все-таки воно є чеснішим, кращим і найвищим, чого досягла в історії людства чесна людська думка. Хай я буду бідний, хай скаженітиму від падлюк і лежекомуністів, народ — все.

29/VI [1942]

В оповіданні «Плач у степу» треба ввести діалог про релігію. Віра в бога, загробне безконечне життя і смерть, отже, як акт переходу до цього життя. Безбожжя, відсутність загробного життя. Утрата всього при смерті. Повна смерть. Зате ясне життя без туману, при повній видимості на всі сторони. Власна воля, власна міра речей. Віра в себе й людину. Розвинути цю тезу, довести його до високої напруги пристрасті обох ворогів.

29/VI [1942]

На КП Південно-західного фронту у дворі, де розмістилося Політуправління фронту, відділ інформації, загальний відділ, відділ розвідувальний, посеред двору був колодязь з старим, розбитим, майже без дна, відром, в якого не можна було набрати води. Поки ви його витягали, вода з відра встигала вилитися. Сюди приїздило з усього фронту щодня чимало командирів. Всі шукали води по канцеляріях у брудних чайниках, теплої, несвіжої, часом її зовсім не було. Так тривало тижнів щось зо три, поки КП не перебрався до другого місця. Я дивився на це. Це був для мене матеріальний символ. Я не вірив у цих людей. Перемога станеться, незважаючи на них. Я ніколи не забуду цього розбитого відра на цимбрі.

29/VI [1942]

— Краще бути вдовою героя, ніж жінкою боягуза і зрадника.

— А ти почім знаєш? Я жить хочу!

Масові явища. Як, наприклад, у Білгороді — співжиття дівчат, молодих жінок з німцями. Масові одруження, словом, масові прояви звичайної юридичної зради батьківщини є одним з найбільш разючих фактів нашої дійсності, фактів, повних драматичного жаху і скорботи. Ця відсутність громадянської гідності, гордості, національної охайності і мужності, якої, я глибоко переконаний, нема у других поневолених країнах, це наша дорога розплата за нікчемне, погане виховання молоді, за хамську образу виховання дівчини, за нехтування жіночої природи, за неповагу до неї, за грубість, за позбавлення смаку, мод, елгантності, хороших манер і за відсутність безлічі того, що зробило наших жінок і дівчат, їхнє життя скучним і безбарвним. Це розплата також і за нехтування гордості й індивідуальної висоти.

Сільце в степу коло ставу. Пахне полином. У небі безліч дрібних пташок. Щебечуть собі, як і щебетали. Тут, у сільці, Політуправління. Виходить, що ми погано тримаємось на березі Оскола. Одступили. Думаю, що півтора місяця, себто до половини серпня, ми будемо, очевидно, крутити веремію між Дінцем і Доном. А там мусять розпочатися шалені події ураганим темпом. Це буде обопільний наступ наш і західний. Отоді буде ламатися вшкерт хребет з таким тріском, якого ще не чув світ. А поки що треба терпіти, терпіти і підтримувати дух людський добрим словом.

У сорок першому році німці зробили дві помилки. По-перше, вони почали воювати з нами під впливом англійського залякування. По-друге, почавши війну, вони пішли на Москву і Ленінград, чого їм зовсім не треба було робити. Їм треба було або не йти і закріпитись на Дніпрі, або рухатись зразу ж на Кавказ, що вони цілком зробити могли.

Дурному маніяку і актору Гітлеру захотілося проїхати на білому коні, в білому сидлі по Червоній площі. Тут він і захитався.

А найбезглуздіше, що зараз, застрявши на широченних просторах Радянського Союзу, він повторює, здається, свою помилку. Він знову наступає на Курському напрямку і на південно-західному в кінці червня, перед початком відкриття другого фронту. Це вже зовсім позбавлено найменшого сенсу. Це вже щось вроді наступу для наступу.

30/VI [1942]

Попрошу М. С. організувати Українську армію, бодай Український корпус червоного козацтва «Запорізьку Січ» зі зразковою політчастиною і видатними, заслуженими кадрами. Яке б велике це мало значення політичне, яке сильно враження справило б це на народ під час наступу.

— А скажіть, що являє собою танковий бій з боку, так би мовити, зорового?

— Що це за картина така? — спитали ми з Сурковим полковника Олексія Федоровича Єрьоміна.

— О, це прекрасна картина! Я розумію ваше запитання. Це прекрасна картина. Особливо ото, коли з близької дистанції... Ну, а коли вони починають трошити нас, то це вже картина жахлива, дуже неприємна.

Словом, полковник нас зрозумів по-своєму і досить правильно. Полковник Єрьомін оповідав довго і гарно. Сам він міцний, спокійний і надзвичайно кріпко збитий. Справжній танкіст. Він якийсь прокурений увесь і збитий міцно, від частого (очевидно) дотику до металу. Він гарно оповідає про своїх людей.

Хазов з трьома машинами кинувся на 27 і всіх понищив у балці. Цікаво в оповіданні про бій у селі двох КВ. Коли німці поховалися за

хату, що горіла, як він, КВ, пройшов через хату і несподівано почав душити німців і т. і. Цікаво, як скаженіли німецькі офіцерики, що водили солдат у бій з тростинками і стеками. Як він їх давив.

Оповідання про наступ німецьких трьох танкових колон на Ольховатку, на наші закопані танки. Залп.

Сьогодні знову моя хазяйка, учителька десятилітки, пішла без хліба на поле працювати до колгоспу. Дома лишилася бабуса, без хліба та-кож. Я украв три скибочки хліба в їдальні і попросив Суркова зробити те ж саме. Я приніс бабусі шість скибочок солдатського хліба.

Звичайно, я не думав, що мені доведеться займатися крадіжками. Зроду цього не робив ніде, але довелось, хай бог простить, це вже я зробив двічі. Боюсь, що крастиму потроху і далі. Шкода мені бабусю. А мої нещасні батько і мати загинули, певно, уже під німцями з голоду.

1/VII [1942]

Був сьогодні на аеродромі важкого полку «Бостонів». Під'їзимо до убогої хатини (штаб). Біля хатини на очеретяній купі лежать, сплять десятка півтора-два пілотів. Полковник, Якесь тавро смутку було на всіх них. Це перше, що я відчув. Я не помилюся, на жаль. Перед нашим приїздом у них не повернулися з бою сім «Бостонів» — з-під Волохоньки. Полковник трохи не плаче. Так мені стало сумно. Я увесь пройнявся їхнім смутком. Бідні пілоти. Як вони вилітали на четверте бомбардування. Горе, що у них нема своїх винищувачів.

З оповідань Кучера. Про поведінку певного елемента в Одесі. Чи захищали вони Одесу? Ні, повтікали, як руді миші з корабля. Покидали партбілети, повтікали в Азію. Один оратор «пафосник» був мобілізований. По дорозі на позицію, за містом вже, він попросився вийти з строю перев'язати обмотки. Дозволили. Перев'язував, поки не стемніло, а потім у кукурудзу та й переночував там, боячись навіть побігти назад.

Ніч була буряна, гучна. Ранком виліз з кукурудзи і зразу ж напорівся на роту румун. Кинув зброю, підняв руки догори:

— Господа! Я здаюся, я не комуніст, я ненавиджу Радянську владу, помилуйте.— Проте румуни йому нічого не відповіли. Вони не знали мови, крім того вони були... полонені.

— Ти що це робиш, гадюко? — крикнули конвоїри-бійці, яких з переляку «патетик-пафосник» не помітив. Та по морді його.

Так і повели вони його попереду румун до Одеси, а потім розстріляли, як бидло паршиве.

А злодіїв було в Одесі, а шахраїв-шоферів, що розкрадали машинами все, що попадалось під руки... Гидко згадувати.

В підбитому танку: «Останні хвилини. Вже обливають машину бензином. Зараз будем горіти. Умрем. Але перемога буде за нами. Прощайте, товариші!»

Так одбивалися у танку до останнього Шишов, Соловійов, Дормидонов.

— Товариші, він же убив 300 німців,— шепотіли коло пораненого.
— Не знаю. Я їх не числив. Я їх бив,— хрипів поранений.

У Севастополі політрук Ткаченко кинувся з бомбами під танк і вибухнув, загородивши дорогу. Атака танків була ліквідована.

За появу на вулиці до схід сонця — смерть. За появу по заході сонця — теж смерть.

2/VII [1942]

«Україна бореться» — читаю в газетах. Україна розчарувала німців. Не сіє, не оре. Пустують лани широкополі. Не буде Гітлеру хліба, як би не насаджував він «десятиютки», як би не притісняв людей.

Бореться. Не хочу, мовляв, і не буду сіяти. Пишуть «пафосники» Лільченки і Лінини. Прекрасно знаючи, що не орють, бо нікому і нічим орати, бо нічим сіяти. Нема вже на Україні ні реманенту, ні людей. Люди б'ються на фронтах, повбивані, вимерли з голоду, вже забирають їх по містах і селах прямо з вулиць і вивозять до Німеччини молодих жінок і дівчат у бардаки, у батраки, у рабство на дорожні роботи, на риття ровів, траншей, будують проти нас великі фортеці під Києвом, Варшавою, Львовом, гинуть тисячами і загинуть усі, бо повороту додому уже їм не буде. А якщо й буде, то не на радість і спокій і не на роботу, а в заслання і в наругу на все життя по Сибірах та Казахстанах як «німецьким зрадникам», «фашистським слугам», «зрадникам батьківщини». З Сибіру і Казахстану повернуться на Україну хазяїнами втікачі, ті, що на початку війни повтікали з чемоданами у грузовиках, і поїздах, рятуючи свою шкуру на англійському кордоні. Які великі страждання! В яку безодню горя впав мій народ і скільки горя ще жде його в майбутньому! Поділять його знову. Роз'єднують, бодай не з'єднували, розженуть, як журавлиний ключ у бурю, та ще й звинуватять, що не звідти сонце сходить, не туди заходить.

У тисяча дев'ястот тридцять дев'ятому році возз'єдналася Україна, східна і західна. Шість довгих століть колихали роз'єднані у катастрофі половини у бурях, у крові, у поті.

Шість століть різні чужинці точили з половин соки і кров, учили по-різному молитися, думати.

Шість століть отруювано різними отрутами, нагрівано різними огнями, освітлювано різними світлами і печено на різних сковородах і смажено по-різному.

Половинні сестри забували одна одну, не пізнавали часом, гнобили невідомо чи мимоволі.

Нарешті розідралося небо, попадали, зникли вороги, сестри знайшли

одна одну, збіглися близнята, крикнули од радості, заплакали, обнялися.

Вибух півтисячолітньої приспаної правди був такий сильний, що на мить одну ніби освітив увесь світ. Щасливий був той, хто це бачив, хто плавав тут од радості, у кого палало серце.

Обнялися. Зітхнули, притиснулись одна до одної й... не зійшлися. Розімкнулись обійми, радість поступилася місцем ненависті, непевність — сумніву, сумнів змінився здивуванням, здивування — розчаруванням, а потім гнівом і обуренням.

Хтось сказав — сказано було, що треба ув'язнювати, гнобити, стріляти у спину, висилати, зневажати, плювати в душу, ганьбити, не прощати, нічого не простити!!!

Чи ж народ безсмертний? Чи невмирущий він в кінечності своєї долі? Смертний, як і все, що живе. Все йде, все минає. А невмирання наше довге українське, чи ж є воно життя, чи тільки кволе жалюгідне існування.

Нас, кажуть, більше за добру європейську державу.
Ми є і нас нема. Де ми?

«Зараз України нема! Українські кадри кінематографії нам не потрібні. Хай б'ються. Відвоюєм Україну, тоді знову будем займатися», — рече черговий ублюдок з Гнездниковського провулка.

Я не відповів нічого. Я кинув сам кіно і поїхав визволяти Україну.

2/VII [1942]

На фронті. Може, я той лев, що прийшов умирати у пустелю, може, Дон Кіхот. Мені однаково уже, коли і що і хто про мене скаже. Чи буде жити моє ім'я, творця українського кіно, чи ні. Мені байдуже. Чи буду я і далі в перших лавах, чи вмуру в безвісті, чи розлечусь від бомби десь отут — мені однаково.

Я не хочу жити краще свого народу, я не можу і не хочу жити і бачити нищення, конання мого народу.

Я хочу розділити його долю цілком, ущерть і без оглядки.

2/VII [1942]

Сьогодні німці розгромили нашу Двадцять першу армію. Прогнали її за Оскол. Розбомбили на Осколі всі чотири переправи. Ми потопили свої гармати і багато гармат покидали на німецькому вже березі. От і уявіть собі таку картину. Вперед уплав перепливає німець Оскол і кричить: «Русь, здавайся!»

Нічого не скажеш — це мужність і гордість. І тікають перед ними наші драпуни слабкодухі куди попало, покидавши зброю і чоботи.

Громить авіація оперативна і моторна, як сатана. Дожене він нас до Дону, як пить дать. А там ударить по південному фронту і на Кавказ.

А по всій Україні хватає жінок і підлітків, будує фортеці під Полтавою, Києвом, Збручем, Варшавою.

— Рус, здавайся! — кричить фріц, перепливаючи Оскол.

— Здавайся, рус, капут! — кричить розбійник, падаючи під нашим автотомом.

Як шкода, що не вміщуємо ми його листів додому.

А виходить так, читаючи газети, що всі німці тільки й думають, як би скорше здох Гітлер і скінчилася війна.

Ми кричимо в газетах: ненавидьте німців. Чого ж їх ненавидіти, коли щодня в зведеннях Інформбюро ми читаємо протилежне: щодня бідні німці пишуть, що війни не хочуть і не вірять у перемогу. За що ж їх ненавидіти? Їх жаліти хочеться. Так виходить? Яка убога, беззуба і невинна наша пропаганда, мертва і слабкодуха, боязка і жалюгідна. А штаб фронту обріс АХО, їдальнями і іншим тягарем, непотрібним і паскудним.

Штаб фронту треба скласти б з двадцяти осіб і при них 500 ідеальних, живих моторизованих зв'язківців. Щоб усе було швидко, ясно. Щоб не мучили рвані дроти, а щоб радували динамічні безстрашні люди-гінці і хоч один хороший режисер.

2/VII [1942]

Ах, коли б вистачило мені сили й часу, написав би я роман про визволення Західної України, про возз'єднання наших народів і про все, про все, що з цього вийшло, що говорили і говорять, кому влетіло. І як народ український фактично був тут ні при чім.

... Про цю трагедію написати б роман, на тисячі три градусів температури і вилити в нього увесь свій біль, усю тугу, усі свої скорботи і поради, якщо б подумати було ще можна, що тут, мо', є таки щось не безпорадне.

Це могло би вийти величезне полотно, голос тисячоліття, всесвітній крик, новий кобзар у прозі. Настольна книга мільйонів, що ще не втратили вміння плакати. Це була б книга для всіх грядущих нащадків наших — реквієм народу, коли присуджено йому вмерти в цім двадцятому сторіччі, чи кормча книга для борців, що вірять у життя і роблять його...
/нрзб/.

Боже, поможи мені написати оцю книгу: кричав би я і просив би я. Та бога вже немає, а є утома в голові, і хворе серце, і безліч щоденних робіт «довліє днесь злоба его».

2/VII [1942]

В чомусь найдорожчому і найважливішому ми, українці, безумовно, є народ другорядний, поганий і нікчемний. Ми дурний народ і невеликий, ми народ безцвітний, наша немов один до одного непошана, наша відсутність солідарності і взаємопідтримки, наше наплювательство на свою долю і долю своєї культури абсолютно разючі і об'єктивно абсо-

лютно не викликаючи до себе ні в кого добрих почуттів, бо ми їх не заслуговуємо. Вся наша нечулисть, боягузництво наше, зрадництво і пілатство, і грубість, і дурість під час всієї історії возз'єднання Східної і Західної України є, по суті кажучи, цілковитим звинувачувальним актом, є чимось, чого історія не повинна нам простити, є чимось, за що людство повинно нас презирати, якщо б воно, людство, думало про нас.

У нас абсолютно нема правильного проектування себе в оточенні дійсності і історії.

У нас не державна, не національна і не народна психіка.

У нас нема справжнього почуття гідності, і поняття особистої свободи існує у нас, як щось індивідуалістичне, анархічне, як поняття волі (звідси індивідуалізм і атаманство), а не як народно-державне розуміння (марксівське) свободи, як усвідомлення необхідності. Ми вічні парубки. А Україна наша вічна вдова.

Ми удовині діти.

2/VII [1942]

Ми відступаємо. Німці тіснять нас. Вони доженуть нас скоро до Дону.

— Рус, здавайся! — кричать фріци, ідучи в психічну атаку.

— Рус, здавайся! — кричать вони, перепливаючи уплав річки під кулеметами.

Так доки ж ми будемо відступати? Доки ми будемо віддавати німцям свою землю, матерів, батьків, дітей?

Досить одходити! Гітлер жене німців уперед, обіцяючи кожному все більші і більші земельні ваші ж куски.

— Рус, здавайся! — це крик грабіжників... а і вбивці вже у нас у хаті.

— Товариші, ні кроку назад! Хотять вони землі! По два метри на душу, не більше. От лозунг сьогоднішньої боротьби.

— Так що ж ви радите — вмирати під вогнем?

— Так, умирати під вогнем або перемагати! Перемагати або вмирати!

— Досить бігати! Перемагать, не боячись смерті. Перемагать! Умерти! Не відходити!

— Товаришу, умирати — це ще не значить забезпечити перемогу, треба не вмирати, а воювати.

— А наше начальство погано воює, ви розумієте? Погано воює, себто дешево продає нас смерті. Страшна не смерть — страшна мала ціна смерті.

— Брежете. Це бараняча теорія. Кожен сам собі знаходить ціну смерті. Хіба мало було героїв, що продавали своє життя за 200—300 німецьких смертей! Були вони, такі герої?

— Були.

— Треба схилитися перед їхніми іменами, треба гордитися ними цілі століття.

— Треба.

— Вони є красою нашого народу, нашого часу.

— Так.

— Так нащо ж ви втікали з тієї землі, де вони пролили свою кров? Нащо ви образили їхню пам'ять? Мовчите?

— А що ж, по-вашому, треба було всім умерти там?

— А німець, що пливе на вас і кричить «Русь, здавайся!», що ви думаєте, не вмер?

— Умер, бо я ж його убив.

— Так, убив і втік, бо плив уже другий.

— Значить, не всі вони вмирають. От і ви б не всі вмирали.

— Замовкніть. Я не хочу з вами розмовляти.

Командир примовк. Потім він підвів голову і подивився на захід. У нього блищали очі. Видно, багато гіркого пригадав він у цю мить, багато трудного. Сльози підкотилися десь із самої глибини його загартованої у бойових незгодах душі.

— Прости їх, Ткаченко, прости, мій любий герою, — сказав він тихо. — Даремно ти кинувся з бомбами під танк, даремно вибухнув ти вище дерев з танком. Ти думав, що захищаєш рівних. А ми не рівні, ми втекли, Прощай! Ми забудем тебе, щоб не ворухити свою совість, щоб не дражнити свої слабкодухі натури.

— Прощай, Ткаченко! Дурний ти був і не розумний, тікав би краще, як твої сусіди по роті тікають.

Мовчить товариш командир, не дорікає нам.

— Товариші, ми показалися. Назад!

Рвонулась рота назад і видушила німців.

Найкращим наочним приладдям німецької контрпропаганди у своїх частинах є зовнішній вигляд наших людей, наші хати, двори, долівки, нужники, сільрада, церковні руїни, мухи, бруд, одним словом, все те, що викликає почуття жаху у європейської людини і чого наші великі правителі і їх великоміські підлабузники, самобрехи не бачать і не хочуть бачити через одірваність од народу і через одірваність від сучасного рівня пересічного європейського укладу речей.

Треба написати статтю для «Известий» про Україну — «Україна бореться».

Запропоную видати урядовий наказ про нагородження наших орденоносців землею чи квартирами. До кожного ордена — гектар землі у селі або квартира в місті. Чимось же треба рятувати державу.

«Людина міряється не з ніг до голови, а від голови до неба».

Конфуцій

— А як же ж його так довго жити одній?

— Трудно жити без живого тіла.

6/VII [1942]

Тікаємо з Россоші за Дін. Цілий день німці бомбардують. Щось горить у районі залізниці. Над пожежею величезна, дивного кольору хмара. Грізна і незвичайна за кольорами. Тікають машини. Цілий день шофери вовтузяться під машинами. Гидко дивитися на цю мерзотну неорганізованість, недоладність. Пропав день.

6/VII [1942]

Сьогоднішня наша евакуація є абсолютно, кристалічно типовим явищем нашої війни.

Якість війни — це якість організації суспільства, народу.

Вся наша фальш, вся тупість, все безм'язе і безмозгле ледарство, увесь наш псевдодемократизм, перемішаний з сатрапством, — все вилізає боком і котить нас, як перекотиполе по степах, по степах, по пустелях. І над всім цим — «Ми победім!»

Звичайно, «победім». Але ми (закреслено десять слів) в кінці кінців самі переможені ходом історії і економічних кон'юнктур.

Антикультурний стиль життя нашого народу — антикультурний стиль війни. Відсталий стан життя породив відсталий стиль війни.

Баби приходили до антирелігійного музею молитися богу. Вони молилися перед хрестом, ризами, євангеліями. Вони купували квитки в музей і ці квитки берегли за іконами.

7/VII [1942]

Учора ми втекли з Россоші. Німці громили вокзал 16-ма «юнкерсами». Була величезна пожежа, кілька пожеж. Через Дон переправлялися уночі. Переночували за Доном. О 5-й годині ранку шість «юнкерсів» уже громили наші мости. Тремтіла земля, і плакали люди.

Люде й тут українські. Хороші, роботящі.

— Пийте, товариші, молоко...

Під Россошшю німці за 40 кілометрів. Наша 21-ша знищена і — ще якісь. Ми прибули в м. Калач. Сидимо на пісках у кущах біля моста, а над нами вже журчить німецький розвідник.

Отже, Україна в німців уся. Кажуть, вся засіяна і оброблена і буде з хлібом, а ми будем пухлі з голоду зимою. Як далеко! Скільки доведеться відвойовувати назад! Скільки лиха наробили! Сердюки, проте, невиправні. Як нас мусить зневажати народ!

Не було у нас культури життя — нема культури війни. Тому й страждаємо багато й по-дурному.

Ніщо не проходить даром, сатрапство й дурість особливо.

З Калача, за наказом начполітуправління, їх і мене, раба божого, перевели жити до хутора...

Поселився у діда Ягора Швеця, або Шевцова, як пишеться вже цей етнографічний полтавський раритет. Неписьменний, темний дід український з бабою. На війні чотири сини. Схоже, що їх уже нема в живих. Баба чимось трохи нагадує мою матір. Отакі-то «Шевцови». Тут чудовий старий сад з горлицями і безліччю інших пташок, з травною, стежкою і такою благодатною тишею, що й не віриться про війну.

Я снідав сьогодні з дідом. Перед сніданком він помолився богу і після снідання тричі перехрестився до великих темних своїх богів і промовив: «Слава тобі, господи». Це було сказано так просто і законно і так переконливо, як учора він, увійшовши до хати і побачивши мене, сказав, на повідомлення своєї баби про мене як постояльця: «Хай буде». Так мені чомусь стало приємно і весело, що я трохи не засміявся. У діда дуже цікаве лице, він лисий трохи, з білою бородою Миколи-угодника, з добрим носом, зморшками і веселими очима. Йому 75 років.

Побачивши, що генерал застрелився, бійці почали лаяти його такими страшними лайками, з такою ненавистю, що краще б тому легкодухому генералу було не родитися на світ божий.

Народ не прощає поганих генералів. Народ «вибирає» своїх полководців, щоб вони перемагали, а не програвали і стрілялися.

Стрілятися можна тільки останнім, коли вже все кругом мертве і перед генералом ганьба полону. А не поспішати, як підлому зайцю, в небуття, кинувши напризволяще своїх нещасних людей, що слухали лампасів.

8/VII [1942]

Зараз до мене підійшов несподівано Бажан з Борецьким. Поздоровкавшись, Бажан зразу ж почав:

— По-моєму, тобі треба зразу ж виїздити в Урюпинськ, тут тобі нічого робити. Нічого ризикувати.

— Але не могли б ви мені розказати хоч трохи, чому це саме я ризикую?

Комісар щось знає, але мені не сказав.

Поганенький Урюпинськ... Сиджу в міському садику... Кругом — порожнеча. Проїжджають машини.

Промайнули Дон і Хопер. По дорозі ніяких військових частин ніде. Шлях німцям відкритий. Що ж сталося?

Сталася знову катастрофа. Розбита шестнадцять армія, 28-а і 40-а, здається, Південно-західний фронт розвалився. Скільки знову загинуло людей, скільки всяких машин, страшно подумати, але по одному тому, як відбувалася евакуація штабу ПЗФ із Россоші, як «форсували» ми Дон на поромах, як нас громили безкарно німці, — видно, які убогі, некультурні і неграмотні люди сидять у нас і керують.

А як легковажно все відступає, які анекдотики, дотепи...

Смутно, смутно мені стає на душі. Хто ж його і як же його забрати усе назад і з ким? З оцими... драпунчиками?

Може, станеться чудо? Може, ударять від Орла вниз і якимось поженуть німців. Не вдарять — зимувати нам за Волгою. «Широка страна моя родная»...

Яка розгубленість у штабі, який розгром! А степи широкі — донські, хоперські і чимось неприємні.

У старому Хопрі жінка:

— Ми хахли, а зараз нас чомусь стали дражнить українцями.

Чудесний Хопер, нагадує щось Єреськи...

10/VII [1942]

Над старим Хоприм

Колосальні втрати, що несемо ми в техніці, кидаючи її на переправах, на поламаних місточках, на болотцях тощо, легкість, з якою ми це все робимо і перманентність цього прикрого явища свідчить, що ми не органічно володіємо нею — техніка у нас ще існує окремо від нас. Тому і коефіцієнт її корисної дії у нас надзвичайно низький. Ми ще трохи варвари і селяни. Без сумніву, «оволодіння технікою» є не чим іншим, як новою психотехнікою сучасної людини...

Погляньте на наші простори, на наші міста і села. Який кошмарно низький рівень життя! Який убогий рівень матеріальної культури народних мас! Що про це знають? Хто це знає? Хто — ні?

У всякому разі, кіноорденоносці не знають і знати не хочуть. Вони завжди жили окремо від народу, як і всі фараони.

Дівчатка переходили широкий Хопер убрид, несучи в руках одержу, граблі, коси. Брили, глибоко попід руки, співаючи веселими, чистими голосами. Це було красиво. Можна десь використати у фільмі, як прекрасну сцену. Також є прекрасним купання зовсім малих дітей, що бються води. Їх купають більшенькі дівчатка.

10/VII [1942]

Якось у минулому році восени, в Уфі, забіг до мене схвилюваний академік Крилов М. М.

— Олександр Петрович!..

— Що з вами?

— Ми програли війну!.. Боже мій!..

— Тобто?

— Війна програна...

— Чому?

— Зонтик у мене вкрали. В академічній їдальні. В перший же день. Олександр Петрович, голубчик мій, суспільство, в якому в час початку війни можуть бути подібні явища, не може перемогти, не може!.. Та не смійтесь, будь ласка!

Довго втішав я наївного академіка. Довго розповідав знайомим про це, як веселий черговий анекдот про дивака-академіка.

Тільки зараз я думаю, що він був тим зоологом, що по манесенькій кісточці бездоганно вгадав увесь кістяк звіра.

11/VII [1942]

В наших всіляких анкетах є кілька страшних, по суті кажучи, запитань: чи був за кордоном? Чи маєш там родичів?

Перебування за кордоном не тільки не зараховувалось громадянину як щось хороше, корисне. Навпаки. Це вселяло до нього підозру, робило його сумнівним, ураженим закордонним червієм.

Допетровські часи в країні збудованого соціалізму. Кому вони потрібні, що, крім шкоди, принесли вони нашій країні Рад?

В ім'я чого це все робилося? Чого ми боялися? Чому ми боялися? Люди бояться їхати за кордон, як китайці за свою стіну, бояться кари, чи не переродилися, мовляв, вони, чи не шпигуни і т. і.

Яка скука!

11/VII [1942]

Полковий чиновник явно уникає мене, коли я заходжу до табору його редакції. Чи сумління нечисте? Чи боїться, щоб часом його «козаки» чогось не подумали, чи гордість заїла?

Не хочу я краще ні заходити, ні стрічатися. Проживу...

12/VII [1942]

Ночував під копицею сіна. Зовсім хворий. Учора, лежачи у тіні, на сирій землі, я застудив собі нирки. Слабкість. Біль у спині і душевна кволість. Рушаємо до Балашова.

12/VII [1942]

Гітлерівський курський наступ виявився далеко не таким дурним, як я думав. Навпаки, вигнавши нас за Дон і забравши наші рокади, німці вийшли на стратегічні простори і зараз більш ніж коли наблизились до вирішення кавказької проблеми. Нас майже розрізано навпіл. Харчування і постачання армій утруднено до краю, ми в степах.

Раніш солдату, що втік з полону, давали нагороду. Зараз саджають у тюрму. Нема нічого страшнішого за оточення, особливо для комуніста. Тих, хто були в оточенні, вважають інкорпоре за шпигунів і зрадників. Ось чому в оточенні всі «теряют головы».

Особлива дурноголовщина — з партквитками. Партквитки на час боїв треба відібрати в усіх і звільнити комуніста від цього тягаря. На ці теми можна б написати цілу доповідь.

— Як бути з птицею? Чи не реалізувати для армії?

— Не можу. А ви знаєте установки партії про куроводство і...

— Я знаю про дуроводство.

Це один з типових випадків трагічної дурості.

А взяти хоча б факт приховування від населення евакуації. Заборона

навіть говорити про евакуацію. Контрреволюція! А завтра драпають і залишають все і всіх напризволяще.

Це злочин соціальний.

Дурню, де твої межі? Дурню, як же багато тебе розвелось!

Наказово-циркулярний дурню, як пишно розцвів ти на нашому полі!

12/VII [1942]

Балашов

Армії не вміють відступати. Німці в оточенні гинуть, себто дорогою ціною продають своє життя. Ми не гинемо так, ми тікаємо, і нас по дорогах б'ють німці. Все одно смерть. Так треба ж продавати життя, якщо вже на те пішло, дорого, за велику кров ворожу.

А що евакуюють? Дивани, стільці, г...о всяке, всяку чепуховину. Гинуть машини, гинуть поранені на дорозі.

А в пресі вже рік ні слова критики, ні слова перестороги, нічого сінько. Цілковитий «грим победы, раздавайся». Стид і сором! Ворог тремтить! Ворог боягуз, і прочіє брехні.

Розгром Південно-західного фронту, себто Шостої, Двадцять першої, Двадцять восьмої і Сорокової армій є одним з найтяжчих ударів по Україні. Тут загинула величезна кількість українців. Український чесний наш народ поніс найтяжчі жертви у цій війні. Бився чесно, одверто, безоглядно.

Бідні мої, рідні люди... безхитрісно і чесно поставилися ви до трагічної долі своєї великої соціалістичної Батьківщини.

Честь вам і слава і вічна пам'ять. Вічна пам'ять. Вічна пам'ять.

Краще загинути в бою, ніж конати в животінні другорядного пасинка історії.

Вічна вам слава, брати і діти мої. Не судилося нам розцвісти у житті. Все у нас було для цього — і земля добра, і багатства, і люди чесні, і трудящі, і здорові, і красиві. Всім узяли — не вистачило тільки доброї долі. Погубила нас нещаслива наша географія і невдала наша історія.

Чи доживу я до кінця війни?

12/VII [1942]

Чи подивлюсь на пустелі, на кладовища, чи поплачу на руїнах і перелічу мільйони втрат? А потім умру од горя, щоб не бачити, як заселятимуть тебе, мати моя Україно, чужими людьми, як каратимуть твоїх недобитків синів і дочок за німецьке ярмо, за німецьких байстрюків, за каторжну працю в Німеччині, за те, що не вмерли вони з голоду і діждалися нашого приходу.

Прокурорів у нас вистачить на всіх, не вистачить учителів, бо загинуть в армії, не вистачить техніків, трактористів, інженерів, агрономів. Вони теж поляжуть у війні, а прокурорів і слідчих вистачить. Всі цілі й здорові, як ведмеді, і досвідчені в холодному своєму фахові. Напрацьовані краще од німців ще з тридцять сьомого року.

Що найбільш дратує мене у нашій війні — це вульгарний, лакований тон наших газетних статей. Коли б я був бійцем безпосередньо з автоматом, я плювався б, читаючи протягом такого довгого часу оцю газетну бодреньку панегірську мішанину чи одноманітні, бездарні сіренькі нариси без жодного натяку на узагальнення, на розкриття сили і краси героїки. Це холодна, нахабна бухгалтерія газетних паршуків, яким, по суті кажучи, у великій мірі байдуже, що народ страждає, мучиться, гине. Вони не знають народу і не люблять його. Некультурні і душевноубогі, бездухі і безсердечні, вони користуються своїм становищем журналістів і пишуть теревені односторонні й сусальні, як писали до війни про соцбудівництво, обдурюючи наш уряд, який безумовно не може всього бачити. Я ніде не читав ще ні одної критичної статті ні про безладдя, ні про дурнів, а їх хоч греблю гати, про невміння евакуювати, про невміння вірно орієнтувати народ... Всі наші хиби, всі болячки не викриваються, лакуються, і це дратує наших бійців і злить їх, як би чесно і сумлінно не ставилися вони до війни.

Бідний Сталін, як йому важко, нещасному, в оточенні оцих холодних партачів, і лакиз, і дилетантів. Взяти хоча б останню драпанину з Россоші. Падлюки з штабу ухитрилися, не знаючи ні географії, ні топографії, спрямувати відступ машин на Стару Калитву на пором і погубити там тисячі машин в той час, коли за кілька кілометрів у Богучарі стояв чудесний міст. До речі, ні одного понтона. В результаті сотні убитих і поранених, і тисячі погублених машин американських і наших, і майно в машинах. Я певний, що нікому за це не влетіло, наче так і треба.

12/VII [1942]

Балашов. Убогий руський брудний городок. Очевидно, в минулому купецький. Зараз просто обивательський.

І тут не бачив ні одного куточка, що називається, зробленого, продуманого, закінченого, оформленого. Убогий смак у всьому скрізь.

Поселився у міщанській квартирі в прохідній кімнаті. Звичайно, працювати тут буде неможливо. Тісно і душно.

Часом я думаю, коли хто-небудь прочитав би оцю сумну мою журливу і скорботну книгу, що б він подумав про мене?

А й справді, як мало радості й мажору в ній. Таким, видно, народився я, або ж кругом сліпці, чи, може, прикидаються бадьорими? Німець на Дону! Коли це було? Ворог перейшов за Дін. Горе.

12/VII [1942]

Учора над Старим Хопром, під стогом лежачи, багато думав про неможливе. Придумав ціле утопічне оповідання. Здалося все таким вірогідним, таким доцільним і мудрим, стільки людяного і абсолютно фактично можливого, але того, чого ніколи не буде. Що я ніколи цього не забуду.

Я за дві години прожив сто літ. Потім я помер. Я увійшов у вогонь і згорів. Я попросив людей взяти потроху попелу з мого вогнища. Перед цим я сказав їм, як треба жити. Ніхто не плавав по мені, такий я був старий. Люди дивились на мій вогонь і в самих себе. Я навчив їх жити, бути людьми. Це не був повітряний палац дурня. О ні! Це була фантазія чиста, безпретензійна і людяна, як висока духовна справа. Я не забуду її. Я ще вернусь до неї.

Я ще повернусь до неї. Я запишу її як сон, як лист до т. Сталіна, як оповідь життя. А може, я адресую його до Юлі. Де вона зараз? Чи розуміє вона, чому я на цей час так одійшов од неї. Як жаль, що забрала вона маму з Москви.

Ранок. Поснідав з Малишком, Петром і Васею. Прийшов полковий комісар. Потяг хлопців на нараду. Виявляється, була вчора у них «перепалка» на тему цільних і поламаних душ. Полаявся комісар з Андрієм.

— Чи не був я побічною причиною в цьому диспуті? — спитав я Андрія.

— Не побічною, а абсолютно прямою, — одповів мені Малишко. Мені стало невимовно важко.

13/VII [1942]

Білогорська драма. (При переправі через Дон на Павловське під час відступу з Россоші).

Якийсь падлюка і кретин — білогорський комендант вирішив перед мостом перевірити путівки у всіх машин. Внаслідок цього кретинізму збилося в купу більше трьох тисяч різних машин з усім, що тільки можна уявити. Лайки, суперечки, бедлам.

Прилетіло 27 бомбардувальників. Знищили дотла. Що робилося, не можна ні описати, ні забути. Загинули ні за що тисячі людей, тисячі машин покалічено, попалено. І все через одного дурня. І ніхто не зв'язав його, не застрелив. Я певний, що він і досі десь «не пущає».

13/VII [1942]

Шофери вантажних машин часто проїздять мимо поранених, що тікають зі шпиталів, і не беруть їх, незважаючи на їхні благання.

Не беруть і командирів з завданнями. Дують, як очумілі, напівпорожньою.

Сталося те, чого найбільше треба було боятися. Німці гонять нас на Сталінград. Уже виїхало туди політичне управління і рухається туди ж таки КП. Ми вже не ПЗФ, а Сталінградський. Доведеться одступити ще 500 кілометрів. Там далі вже нікуди. Там буде дано останній бій народів. Сьогодні мені снилось, що в якійсь грі я вбив Гітлера.

Уявляю, в якому тяжкому стані відступає наш фронт. Скільки буде знову жертв, скільки людських страждань. Думаю, це буде остання фаза знищення нашого народу в армії.

Під Сталінградом, між Доном і Волгою, відбудуться найшаленіші в історії бої, якщо гітлерівські генерали знову не обдурять наших простаків і не викинуть якогось колінця. Очевидно, ми пішли на цей дорогий одчайдушний крок, бо нічого іншого нам не лишалось. Ми віддаємо Гітлеру знову наш урожай, елеватори і інше. Якщо через два тижні не відкриється другий фронт на Заході, трудно уявити, що буде з нами.

13/VII [1942]

— Те, що ви нас не любите, а це ми почуваємо всією душею, нас не лякає. Ви думаєте, що ми націоналісти, буржуї, шпики, не знаємо марксизму і т. і., — сказав мені був якось у Львові один громадянин.

— А скажіть нам, чому ви так не любите і не поважаєте один одного? Ми це бачимо, і це нас лякає найбільше. Ми більш шануємо один одного, які б ми не були. А вас ми боїмося. Ми боїмося вашої гордості, пихи, фальші, ми боїмося вашої брехливості, окозамилювання і грубості. Нас лякає те, що ви не хазяїни свого слова, у вас нема почуття гідності, і ви не знаєте, що таке пошана до самого себе.

— Ми боїмося вашої роздвоєності і вашої звички до умовної неправди. Скажіть мені, чому у соціалістичній країні Рад ви так не шануєте і ненавидите один одного? Ми ж це бачимо.

Ці слова я чомусь часто згадую, дивлячись навколо останніми часами.

13/VII [1942]

Дурень — не обов'язково Іванушка-дурачок. Дурень нині часом закінчує два факультети, займає високі посади, має ордени, партстаж. Він часом здається зовні ніби звичайною людиною.

Цікаво, що за 25 років ні одна аудиторія не освистала його, коли він виступає на трибуні. Так само, як і блискуче розумному, йому аплодують під час його промови. Для цього в нього є абсолютно безвідмовні засоби вроді імені великого Сталіна, викриків: «Не вийде ніколи!» Часом, припиняючи промову, дурень сам починає собі аплодувати. Ніхто не б'є його за це ні графином, ні тухлими яйцями, навпаки, всі чомусь починають теж плескати. Тоді він спокійно й величаво п'є воду, витирає піт тощо. Закінчує він свою промову, як візник підвозить вас до парадного, з шиком підвищує голос, разом з цим у нього з'являються магічні, всім давно відомі слова, потім же, у самий уже кінець він кричить: хай живе се, друге, третє і під гучні оплески сідає.

На роботі він не працює, він не робить нічого, бо робити він нічого не годен. Він може лише щось «провернути», «двинути», «утрамбувати», «ув'язати» і т. і. Він розповсюджений, як бур'ян. Він скрізь.

Другий, це не дурень. Це звичайна собі добра колись, лагідна, чесна і сумлінна людина. Її спіткала найжахливіша хвороба нашого часу, її призначили на посаду, якій вона ніяк не відповідає, у неї не вистачає на цю посаду ні розуму, ні знання, ні широти світогляду. Вона через рік робиться недоброю, нечесною, злою, холодною, криводушною і глибоко нещасною і робить нещасними навколо себе сотні, а то й тисячі людей.

Як жаль, що про неї не написано роман. Це кристалічне явище нашої сучасності.

14/VII [1942]

Торік при відступі населення України плакало, приказуючи: «На кого ж ви нас покидаєте?» Зараз знову відступаєм. Населення ненавидить нас просто за те, що не вміємо захищати його, не вміємо битися, боїмося смерті. Зараз мені чомусь навіть не шкода. Обоє рябе — і населення і ми. Всі однаково з убогенькими душевними габаритами. Міщанин на міщанині.

Сьогодні за обідом оповідали мені, скільки лишили цукру, масла, сала і іншого у Воронежі. Населенню дуля і бурний піший драп в останню хвилину. Зате директива виконана, нічого не порушено, все по закону, ніяких видач і крадіжок з боку голодних мас не було. Нехай теперечки пікірують. Хай населення знає, що ми не думали віддавати місто до кінця і проявили належну твердість і (*нрзб*)...

Сьогодні я буду в Саратові. Важко мені жити. Болить, перевертається у грудях серце, то завмирає, то кольне, то якось важко вибухає. Все-таки це життя не по мені вже. Важко.

Думаю, як важко нашому війську відходити до Сталінграда. Який важкий, ризикований цей крок. Що жде нас? Мабуть, виступлять цими днями проти нас невірні турки. Довго прицінювались вони, нарешті переможець ніби визначився. Я страшно боюсь цього виступу. У нас тоді може бути катастрофа на Кавказі. Турки в Закавказзі, німці — під Сталінградом. Тоді увесь наш Південь і Кавказ ждуть тяжкі криваві часи. Буде багато зради, багато помсти.

... Що жде нас? Величезна сила людей у нас уже загублена.

Не вступить в дію цими днями неіснуючий другий фронт, важко нам буде зимувати. Тоді вже дійсно можна буде сказати, що в час нашої перемоги німці будуть у могилах, а ми в шпиталі.

Треба битися до краю. Нашу моральну перемогу, що її ми вже одержали, ніколи не забуде світ.

Я в Саратові. З Балашова насилу доїхав, так було жарко. Дорога погана, боліло серце. Велике місто, ходять цивільні люди. У цивільному, чисто. Це справило на мене чомусь величезне враження. Чомусь стало сумно і жалко, а чому і чого, так і не розібрався.

Живу у МХАТі...

По дорозі запустіння. Треба провести закон, щоб колгоспи частину хліба обмолочували ціпами, щоб була солома для покрівлі. Інакше ми скоро будемо страшними зовсім. Нічим крити хат у хлібній країні. Хіба це не дивно?

Сьогодні зустрівся з Топчієм, дуже приємною, порядною людиною. Довго оповідав він мені про один судовий процес.

Боець підмовив двох своїх товаришів кинути зброю і піти до його батьків, що жили у селі десь за 40 кілометрів, і там одпочинути, поки прийдуть до села свої частини. Так і зробили. Але, на жаль, під селом вони побачили німецьку заставу. Що тут робити? Вони — назад, всі троє. Добрались ледве до своєї частини. Їх посадили. Засудили до розстрілу. Розстріл замінили десятима роками каторги на передових позиціях. Вирядили їх на позицію.

Тим часом одна з юридичних інстанцій не погодилась на таке рішення. Почалася довга юридична полеміка між юристами і прокурором дивізії, армії, фронту. Нарешті домоглися постанови: знять їх як недостойних злочинців і зрадників з фронту і посадить в тюрму на 10 років. Поїхали по них. Але один помер уже героїчною смертю, убивши більш як десять німців. Два других були поранені у славних боях і лежали у шпиталі, чекаючи нагороди. Чого ж хоче суд? Суд хоче, щоб їх скорше вилікували у шпиталі, аби здійснити судовий вирок. Нова боротьба і полеміка судових фахівців, нові незабутні діалоги і тільки вищий суд Союзу РСР припинив цю справу на користь героїв...

22/VII [1942]

Як утік боець з німецького полону, прикинувшись шпином. Як не сказав він нікому про це. Бився. Був нагороджений орденом за героїство, був двічі тяжко поранений і раз, лежачи в шпиталі, під час читання однієї статті, сказав:

— І я ж був такий, отак утік, тільки що не сказав нікому, кому воно, думав я, потрібно.

Комісар шпиталю доніс в особливий відділ, особісти зраділи клієнтурі. Одне слово, тягали хлопця-героя, багато списів ламалося навколо нього, багато суддів сперечалося, прокурорів і різних холодних умів і чинів, і хлопця розстріляли. Цей факт кричить до неба на цілий світ. Він є та кісточка, що по ній видно кістяк звіра. Страшно! Страшно згадувати... Неповторний ніде в світі.

22/VII [1942]

Сьогодні повідомляють, що ми втекли з Ворошиловграда. Залишили великі й дорогі укріплення, відновлені шахти, що вже ми їх раз руйнували з переляку, лани хліба, запаси харчів, і майна, і надій на повернення наших товстих, опецькуватих наркомів.

Був у Ворошиловграді інститут імені Шевченка, звичайно, з викладанням руською мовою, в якому не було в бібліотеці жодної книжки Шевченка. Які оригінали! Таких других не було і нема у всій Європі.

Як жаль мені наркомів! Хто їх тепер так добре годуватиме, напуватиме? Потоншають, схуднуть вони тепер і втратять багато свого районного шарму жирненьких товстошийчиків.

Так. Значить, вся Україна уже в німецькому ярмі. Вигнані ми і «ничого більше не надо. Украины нет», як мовить В. з Гнездіковського провулка.

Скільки ж нас іще поляже, поки вернемося ми на свої руїни? І коли це буде? Ясно одне — не бачити уже нам ні клаптика рідної землі до наступного року. Криваве літо і мертва зима.

31/VII [1942]

Нема у нас єдності. Бідні ми, забиті, провінціальні. Коли ми збираємось до купи, мені робиться так сумно, так смутно на душі і так чогось жаль, що й згадувати боляче. Народні ми Ігнати республіки та й більш нічого.

Пишу на Волзі на катері Козловського. Тільки що приїхав попрощатися з щасливим, безтурботним солов'єм.

По дорозі стрів Мартича, що приплив із Сталінграда.

Сталінград знищено дотла. Побито й спалено. Спалено багато людей. Переправи знищено. Тікати було нікуди. Ах, кляті фашисти! Прийде ж колись і на вас перевід. Будете ж і ви колись проклинати свою долю в огні, в крові дітей своїх...

3/VIII [1942]

Мітинг був убогий і безладний. У ньому не було основної теми. Всі говорили, що хотіли. Говорили про все. Повторювались, заїкались, мимрили. Оце невміння зробити мітинг, до якого готувалися місяць ЦК, Раднарком і Верховна Рада, свідчить, як же не вміємо ми жити і творити.

Які ж без сумніву ми нецікаві і обмежені при вирішенні складних і глибоких питань.

Довгі роки придивляюся до людей, що стоять біля керма. Різні були. Були з ухилами, з гріхами, з родимими плямами, проходили вони передо мною, пропливали, як листя по воді. Але були вони солідніші і імпульсативніші, ніж зараз. Сумна картина. Спроценство обнялося з простою. Ми дегенеруємо, не помічаючи цього самі.

Бідний, убогий, многостраждальний мій народе, який ти нещасливий! Ведуть тебе поводити.

У Ртищеві ніякого бензину нема вже два тижні. І все-таки мені дали наряд на Ртищів. Дурний обман. Добралися з трудом до Тамбова. Перед Тамбовом ночували в селі у якихось хороших руських селян.

Зараз у Тамбові уже дві години збираємо шостий підпис на одержання бензину, щоб доїхати до Рязані. Оці шість підписів і дві години і все, як це робиться, з глупістю, брехнею і скудоумієм — оце і є причина нашого програву війни. Ніде у всьому світі людські суспільні відносини не заплутані так дурницями і брехнями, як у нас, бодай нас господь покарав...

7/VIII [1942]

Багата держава, яку утворюють бідні люди, — абсурд! Держава не може будувати свій добробут на бідності і обдертості своїх громадян.

Ми проїхали від Саратова до Тамбова. Бідність, сірість та сама, як і скрізь.

Пишу в машині, чекаючи другу годину виконання резолюції на бензин. Скаженію од люті.

По тротуару проходять люди. Ні одного гарного обличчя, ні одного привітного виразу, ні одної стрункої чіткої фігури. Обдерті старі і молоді ходять без будь-яких знаків людської гідності в позах. Вони нагадують муляжі чи розхлябані потвори. Вигляд такий, неначе у них виїнято мозок.

Почуваю, що ми не тільки не доїдемо до Рязані сьогодні, а, мабуть, і до Мічурінська не доїдемо. Яка-небудь чергова брехня і фальш не дасть нам змоги доїхати.

— Как называется эта речка?

— Эта?

— Да.

— Да так как-то... Течет себе.

Ночував у селі у красивого руського діда Бородіна. Добре покусали блощиці. Дід схожий на старовинну ікону святого, з чудесними тонкими рисами, тонким носом і класичною довгою красивою бородою. Онук одягнений під босяків, як і всі. Як жаль, що нема старого селянського руського вбрання.

«Да так как-то. Течет себе» — фраза чудесна. Істинно руська.

І війна у нас «как-то течет себе», і кров.

Багатство — сила. Бідність — слабкість. Ми виховували слабкість. І вона обернулась до нас своїм страшним боком.

...У Тамбові і Рязані були прекрасні руські люди — голова обливкомому Тамбова і секретар обкому Рязані.

Багато-багато добрих людей у нас, і хочеться самому до самої смерті творити для них добро. Як приголомшила усіх війна, як налякала всіх, і як всім хочеться очиститись від усіх причин наших кривавих утруднень. Багато добра закладено у нашому народі.

Я в Москві. Три дні в дорозі. Болить серце. Ретельна Юля переробляє «Щорса». Рідна моя, невгамовна дорога подруга.

Скоріш би трохи відпочити — і до роботи.

Так багато треба зробити, а час летить, летить.

14/VIII [1942]

З ким не пробував я з «керівних» людей говорити на тему народного учителя, як головного де-факто винуватця наших невдач — ніхто зі мною не погоджується. Це ще раз мене переконує, що я не помиляюсь. Бо коли б вони знали, що це так, то цього б уже давно не було, давним-давно ця хибна виховання була б виправлена і забута. Отже, напишу обов'язково і надішлю т. Сталіну.

Хай тоді друкують і задумуються хоч трохи, хай зляться, лаються, аби не мовчали і не шепталися по темних кутках роздвоєної душі.

А зараз — за «Перемогу». Треба кінчати «Перемогу».

14/VIII [1942]

Ще раз повертаюся до винуватого. Ще раз хочу сказати, що не генерал винний.

Те, що у нас не було кастової воєнщини за всіма правилами привабливої цієї специфічної кастовості, це наше досягнення, а не провина. Наше досягнення в тім, що ми позбавили своє суспільство цієї мерзенної касти убивць, яких плекала Німеччина. І ми мусимо ненавидіти солдатчину і зараз, і наперед. Але те, що відсутність каст кваліфікованих вбивць призвела нас до колосальних втрат на війні, свідчить, що ми не знайшли чогось нового, що б цементувало нашу армію і навпаки — виховали якусь антицементну масу, свідчить ще раз про провину учителя — вихователя дітей, про відсутність ініціативи і субординації.

Відсутність субординації знизу догори і зверху вниз — до речі, одне може жити при наявності другого.

Там, де виховують рятуватись, там не перемагають.

14/VIII [1942]

Учора у Ярославського, добрійшого Ємельяна Михайловича на дачі увечері чув по радіо, як якийсь старий громадянин вітав свого сина, бійця на фронті, з днем ангела, сина, як можна було судити зі слів батька, звали Олександром. Я збагнув, що це ж день і мого ангела.

Мені вчора ударило сорок вісім років.

Слава тобі, боже, і спасибі тобі, що дарував мені так багато вже літ. Що не загинув я десь вже сто разів, маючи на це безліч різних підстав. А живу і здібний ще творити.

Мені чомусь здається й досі, що найголовніше в творчості десь іще попереду, що я знайду його і здійснию. Мені здається, що я наблизився уже до того стану, коли порядок речей починає здаватися зрозумілим й зернина правди виринає з безодні помилок, дурниць, пристрастей і убогства людських блукань. Як жаль, що мозок мій почав уже замерзати у склерозі. І я не здійснию в такій глибокій повній мірі, як мріялося все життя.

Все життя моє я мріяв зробити щось велике і надзвичайно потрібне і радісне для людей. І не зробив. Життя минає, кращі роки і кращі сили пішли на зло, на ненависть, на розпач і відчай — на боротьбу з мерзотою і справжніми ворогами українського народу і його паразитами, словом, на все те, про що я по праву міг би й не думати зовсім.

Я пасинок у влади. Я не сіль. Сіль — Корнійчук, Бажан і навіть Панч. Вони І рангу, я другого. Одіозне моє становище підозрілої неповноцінної людини серед свого народу на своїй землі зробило моє життя важким, сумним і нещасним.

Проте благословенна будь, Десна, завжди, і нині, і ввіки!

14/VIII [1942]

Мине ще рік війни. Найстрашніший, найкривавіший і голодний. Загине німецький фашизм, завоювавши всю Європу і нас, аж до Кавказу.

Світ буде здивований нашою силою, і міццю, і героїзмом.

І самі ми забудемо своє страшне, безсоромне і огидне безладдя, і невміння, і свої зайві бездарні витрати через дурість, темноту, сатрапію і підлабузництво лукаве, і, випнувши груди, на кістках мільйонів погублених нами наших людей будемо вірити, і хвастатись, і підводити під усе вигідну діалектичну причинну базу, і буде все у нас по-старому, бо ми ж бо самі є давно вже не нові. Інерція висить на нас, як хвіст у крокодила, і двоєдушність, і брехолубіє, і величезна відсутність смаку, і підлабузництво потворне.

16/IX [19]42

- Чому у вбиральні темно?
- Тому що немає лампочки.
- Чому ви запізнались на роботу?
- Тому що проспав.
- Чому брудно?
- Не прибрали.
- Чому у вас нема гудзика?
- Відірвався тому що.
- Чому помилки?
- Поспішав друкувати.
- Чому ви не голені?
- Не встиг поголитись.
- Чому хати розкриті?

- Не покрили.
- Чому відступаємо?
- Генерал поганий.
- Чому наслідки приймаються за причини?
- Ась?

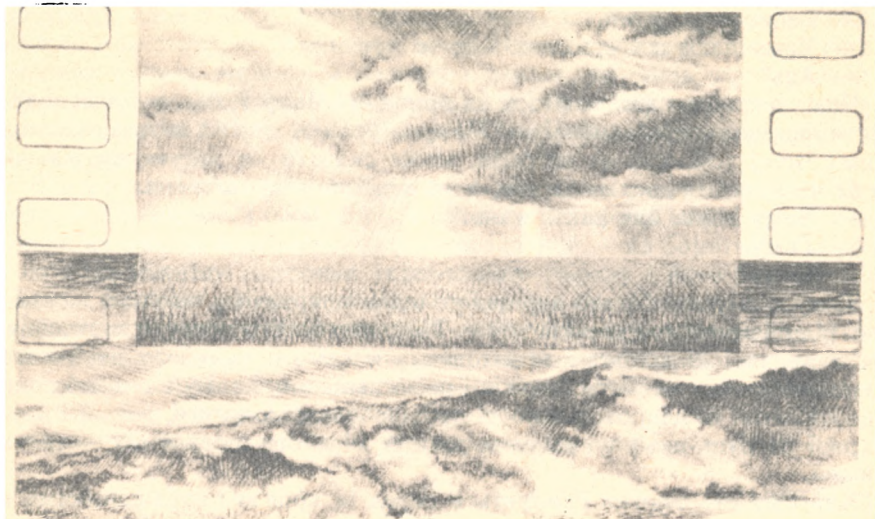
Чому наслідки приймаються за причини? Чому ніхто не хоче подумати над цим соціальним злом? Чому ні уряд, ні партія не подумає над цим? Чому той, хто не виконав, може сказати «я забув», вважаючи себе чесною, гордою людиною, а не нікчемністю собачою.

- Чому війна йде так погано?
- Тому.
- Чому?

Тому. Тому, що багато дурнів і холодних партачів розвелось на добрій, рідній нашій радянській землі. Тому, що багато недоумків, ледарів, нехлюїв, нешановкорит і невихованих з самого раннього дитинства дурними своїми батьками неуків і нескиньшапок, і тому що довгі роки знеосібленої безвідповідальності привілейованого життя, легкої і безкарної за будь-які упущення породили мільйони неохайних, млявих людей.

Хай світ сторіччями схиляється перед їх кров'ю і стражданнями в ім'я перемоги над Гітлером, якщо Англо-Америка не привласнить перемогу собі.

ТРЕТЯ ЗАПИСНА КНИЖКА

1943

— Александр Петрович! — гукнув мені Микита Сергійович, коли машина спинилася біля великого красивого яру.

Я підійшов. Привітався з командуючим Ватутіним, що стояв над яром з картою в руках.

— Вот начинается Украина. От этого яра — Украина,— сказав Микита Сергійович.

Я подякував йому тихо. Я не впав на рідну землю на коліна, не заплакав, я мовчав.

Передо мною була рідна моя земля, неорана, засмічена, з сплюндрованими селами. Земля завойована, одвічна моя полонянка. Скрізь жінки. Одні жінки та діти і де-не-де чоловік, трухлявий, худий, згорблений, забитий і неначе хворий.

Неорані поля скрізь, куди око гляне, немов приснилося. Осот, буркун та дикий соняшник з полином. Невесела дика краса. І скрізь побиті танки на полях край сіл чи по шляхах і в полі людські й фашистські трупи, і трупи коней з задерними ногами.

...Описати поле у всій його красі після моторошної картини бойовища. Особливо красиві соняшники проти сонця.

Вони мають темні голівки з ніжними сонячними ореолами.

Квіти, рослини. Долина Ворскли. Висаджений міст. Купання дівчат.

Оповідав генерал М., як два його солдати повернулися додому до рідних хат. Вони побули дома хвилин п'ятнадцять і пішли в наступ, знову попрощавшись з батьками чи діточками малими.

Самотаєвка

Самотаєвка — зруйноване вщент село. Велике, красиве, над невеликою рікою і сінокосами. Пішли хати на греблі і печі. Бліндажі і ходи сполучень поточили село, мов шашіль. Де-не-де людина. Незабутнє село. Описати його так, як і ріку.

13/ VIII 1943

Переїзд до Степового фронту. Їхали по-дурному, по-українському — кожна машина окремо, внаслідок чого, звичайно, розбрелися і не всі приїхали. По дорозі поле бою під Томарівкою з мінами, трупами, вибоїнами, смородом. (Описати).

Білгород — зруйноване страшне місто. Боюсь, що такий буде і Харків, тільки в ще більшому й жахливішому стані.

І. С. Г.— молодий генерал, секретар Чернівецького обкому. Розумний і порядний комуніст, член Військової ради фронту. Так же, як і у всіх, спить серце зачинене, ніхто в нього не заходить... Класовий чистун. Але безумовно хороший. Брак загальної культури, як і у всіх.

Поруч з ним анекдотично комедійна постать генерал-майора Шевченка чи Хевченка, якого обов'язково треба використати в п'есі. По зовнішності, манерах рухатись, говорити і особливо сміятися — це дурень, одеський жук. Кітель у нього тісний, кашкет великий, голена голова, великі зуби і сміх. Як він сміявся, оповідаючи про бомбардування! ...Гримлять від Харковом гармати.

13/ VIII 1943

Вчорашній день був найбагатший за всю мою подорож. Ми виїхали з Г. до Харкова. Учора я був кілька годин на околиці Харкова біля ХПЗ у бою.

Україна. Подорож.

1) Зупинка в шпиталі, поранені. Скарги. Горе.

2) Сльози і відчай молодої жінки, що не могла вже ні їсти, ні спати од горя і розпачу: «Пропали тепер ми всі. Увесь наш народ». Ліс, трупи коней і німців. Сморід.

Батьки везуть пораненого сина (снарядними осколками).

3) На обрії Харків.

4) Дим пожеж. Гуркіт важких гармат. Повітряні бої.

5) Села. Народ. Баби на призьбах (неділя). Пожарища, діти.

6) Під скиртою на майдані спало двоє божественних дітей. Життя як життя. Думки про народ.

7) Харків. Шукаємо на позиції КП дивізії.

8) Руйнація. Все розбито, попалено, розкидано — неначе рука смерті торкнулася нашої землі. Трупні німців, бомби.

9) Ми на КП дивізії на даху будинку. Знайомство з полковниками, до німців 2,5 кілометра.

10) Поле бою. Лави атакуючих. Вибухи снарядів серед лав.

11) У наш будинок попадає снаряд. Поверхом нижче в кімнату.

12) Ми на КП корпусу. Знайомство з генералами на вищій. Німці б'ють по нас з гармати. Ми йдемо в глибокий бліндаж.

13) Нарада генералів у бліндажі. Світло. Обличчя, характери. Мої почуття.

14) «Товариш генерал, дозвольте доповісти. Наша авіація бомбила своїх 18 бомбовозів».

15) Г. розпікає на обох СП (спостережних пунктах) полковників і генералів.

16) Раніш, ще по дорозі на Харків, стріли родину з візком. Дуже милі. Красива дівчина. Розмова.

— Там, у Салтові, все спалено.

— Знаємо. Зате там домівка. (Ще їх німець виселив).

Трохи далі вбиті коні, а ще далі, край дороги, незабутня картина:

17) Жінка вбита. Вона лежала край дороги, витягшись, охайна, лице її хтось покрив хусткою. Рука її в повітрі ніби прикривала серце. Рука була в крові. А кругом ями, сморід. І красиве, незабутнє дике поле в квітах. Я трохи не плакав.

18) Ми їдемо до штабу армії.

19) Вечір. Курява. Курява на цілий світ і дим в далечині над Харковом, і в куряві величезний каламутно-червоний місяць, і грім гармат. А назустріч ідуть полки на позицію, свята великомучениця піхота.

20) Мої почуття в цей незабутній вечір війни описати докладно.

21) Ми їдемо з фарами. Поранені на роздоріжжі. Край дороги.

22) Аж під ранок приїхали. У лісі ночували. Лягли спати вранці. У лісі. Тільки лягли — наліт авіації і шалена канонада зеніток. Ми сміялись. Так і послули.

15/ VIII 1943

Ліс

23) Чіткості і точності у військовому господарстві у нас все-таки нема. Це наш радянський недолік, так би мовити, національний.

24) Я спостерігав на передовій позиції серед гарматного грому під час бою командирів. Я бачив у їхніх очах заховане страждання і страх смерті. Це великий труд. Тут іде така витрата волі людської, як ніде і ніколи в світі.

Я бачив, як лежали вночі поранені на дорозі. Як жалібно стогнали вони од ран, од нестерпного болю. Вони були мов покинуті діти.

Я чув цілий день запах смороду. Всі простори, всі чудесні поля, дороги, села — скрізь сморід гниючих тіл.

Записати докладно розмову з генералом N про зрадниць Вітчизни. Як він розстрілював їх, як допитував перед розстрілом. Як одна розповіла, що вона вже два роки живе з офіцером, що взяв її, коли їй було лише 15 років. Що вона любить його.

Сиджу в Рогані. Переді мною повітряний бій з бомбардуванням. Німці сиплять бомби по нашому передньому краю.

Багато розмовляв з полковником Галієвим про трагедію безпорадності наших погано вихованих нещасних дівчаток. Мені було приємно, що наші погляди сходяться. Як жаль, що у нас мало таких людей.

Сьогодні снідав у «Рузвельта». По суті кажучи, він непогана людина. Він добрий і досить чулий чолов'яга...

При ньому молодий культпроп Л. Чим більше я приглядаюсь до нього, тим більше переконуюсь, до чого ж непідходяща, дрібна ця фігура на цей великий відповідальний пост в відповідальну велику добу. Він закінчив вищу школу, вчився, отже, слухав, читав щось, і ніщо, проте, йому не помогло і не допоможе. І тому, що він не відповідає своєму посту, він ніколи не буде на ньому гарною людиною, він буде поганим і нещасливим, вірніше, злим, і зробить він нещасливими, сам того не відаючи, багато хороших, підлеглих йому людей.

Уночі на 23 серпня ми зайняли Харків. Німці втекли з нього внаслідок нашого кругового наступу. Удень я поїхав до міста з «Рузвельтом», Литвином, Бажаном і Костенком.

Перед Харковом «Рузвельт» злякався і повелів своєму зброєносцю зробити розвідку, а нас примусив ждати.

Розмова з жінками. Город напівмертвий. Сумний, хворий, принижений город. Ми були в ньому хвилин 15. Пролетів над ним німецький снаряд, і «Рузвельт» зразу ж урятував нас, вивізнивши у Малі Прогоди за тридцять кілометрів.

Боже, яка нудна постать наш «Рузвельт». Невже ж можна так знелюднити, щоб дійти до такої убогості.

Моя розмова про газету з ним незабутня.

Двадцять другого ввечері мав чудесну «дружню» суперечку з N. Він був величний, цей фальшивий нарком, злий і нікчемний. Він уже каже нам: «Мій народ», «Я поставлю такому-то пам'ятник». Він боягуз, як Г. чи Л. Л., почувши на Сумській вулиці далекий свист снаряда, трохи не впав, ховаючись за спину не пам'ятаю вже якої людини.

В районному селі Дворічному жив під час Великої Вітчизняної війни уряд України — наркоми, зампреди і таке інше. Це було звільнене село на Осколі. А навколо якимось животіли інші звільнені села.

А там під Харковом точився бій.

Наркоми роз'їжджали по селах, збирали народ свій, утішали його, підносили його занепалий дух, настановляли на добро, на нове життя? Втирали удавам сльози, одвідували шпиталі, розмовляли з пораненими, контуженими, покаліченими? Утішали людей у тяжкій пригоді, лікували душевні каліцтва людські? Ні. Вони цього не робили. Вони не вивчали на живих безпосередніх прикладах природу окупації, не вдумувалися в неї, не мислили новим (нрзб).

Вони ловили вудками рибу в Дінці, їли страви по «першій категорії», розповідали анекдоти і балакали годинами по державному апарату зі своїми уфимськими самицями різні обивательські дурниці.

24/VIII 1943
Малі Проходи

Літак лежав посеред дороги. Навколо нього було кілька людей. Він вже дотлівав. Після катастрофи минуло не більше півгодини. Біля літака лежав льотчик обсмажений, без ніг, чорний, з білим черепом, без рук. Голі білі кістки стирчали з плечей. Він пахнув печеним. Це була страшна незабутня картина. Другий льотчик лежав на віддалі, його викинуло. У нього була розбита голова. Його рожевий мозок, обидві половинки, лежали окремо на стерні... Лице в крові і величезна пробоїна в чолі.

Дітей у батьків забирали і віддавали в німецькі родини.

Як артисти «кавказькі» і циганські показували нам свою програму. Це була пошлість, що затуляла людські страждання. Явище майже нерестпне по своїй гостроті.

Як співав циган. У нього був прекрасний голос і він добре ним володів, цей некрасивий, золотозубий, рябий циган Семеренко.

Потім він після концерту розповідав, як убили його брата, як били його. Він плавав, він страждав, оцей циган.

Оповідання художника Щ. про свою роботу чорнороба, про службу в шпиталі, про жінку-красуню, що втекла з німцем до Німеччини, кинувши його з двома дітьми. Як кинув її німець, а вона стала робити на заводі. Їхнє листування.

У Померках знову зустрівся з Микитою Сергійовичем. Докладно розпитував про все, що бачили ми в Харкові. Слухав з надзвичайною зацікавленістю, веселий, бадьорий і дружній. Під кінець знову «осідлав» свого коника — тему сільського господарства і довго розповідав про свої плани збирання хліба.

Нагадав мені, що мою пропозицію про нову форму шлюбу (загсу) він уже розповів наркому внутрішніх справ, який теж поставився до неї з любов'ю. Отже, цими днями почну розробляти проекта про шлюб.

- 1) Про Богдана.
- 2) Національне і класове питання протиставлені ніби.
- 3) Ввести росіян, щоб не було самих лише українців, начебто тільки вони визволяють її. Зробити так, як у житті.

Читав сценарій М. С. до двох годин ночі у с. Померках. Після читання була досить довга і приємна бесіда.

М. С. сценарій «Україна в огні» дуже сподобався, і він висловив думку про необхідність надрукування його окремою книжкою. Російською та українською мовами. Нехай читають. Нехай знають, що не так воно просто.

Хай подумают різні Москаленки трохи. Чорт забирай, чудесний генерал, чесний, хоробрий, б'ється прекрасно, а в голові дивишся... (Незакінчена фраза).

Запропонував М. С. утворити орден Богдана Хмельницького. 29 серпня ранком у Померках. Він прийняв цю мою пропозицію з задоволенням.

Просив його також кинути війну і зайнятися мирним будівництвом. Бо без нього його молодці нічого путнього не зроблять. Уже починається мерзотний бардак з кадрами партійними в Харкові. Почалися повторення зимових харківських арештів. Зимою вислали з Харкова під час нашого перебування в місті коло 2500 душ. Ганьба. Ця ганьба уже повторюється. Через що так багато людей повтікало з німцями.

Перед початком мітингу коло пам'ятника Шевченку появився бомбардувальник ворога. Почалася стрілянина, був дощ. На трибуну вийшов Микита Сергійович із Жуковим. Всі заспокоїлись. Мітинг був зворушливий.

У театрі Шевченка відбувся концерт, після якого ми пішли на товариську зустріч з урядом і генералітетом.

Був приємний, як і завжди, Микита Сергійович і маршал Жуков, чудовий маршал.

Війна знижує трудові навички людини. Розслаблена дисципліна, неповага до життя свого й чужого.

Поспав, повоював. Од втрати трудових навичок потім бандитизм, крадіжки і т. і.

Треба зробити такий Хрещатик, щоб покоління знали.

Площі, висоти. Треба вкласти в Хрещатик всі свої знання, всі почуття, весь досвід треба виразити, всю велич нашої епохи, війни.

Микита Сергійович захопився, він говорив надто незвично, з глибоким почуттям.

Далі мова пішла про нове післявоєнне будівництво. Про Наркомат

цивільного житлового будівництва. Цей наркомат повинен будувати міста.

Викладав свої погляди на організацію цього наркомату. Дуже добре й правильно, з великим і тонким почуттям і тактом. Накльовується кінець війни, руйнації колосальні. Архітектуру треба підняти, як жодне мистецтво.

Сьогодні, 6. X. закінчили «Битву за нашу Радянську Україну». Не знаю, що про неї скаже уряд. Може, він її заборонить чи примусить мене її зіпсувати різними скороченнями показу важкого, небравурного. Знаю одне: фільм «Битва...» — абсолютно правильний. В чому його правда? У грандіозності горя відступу і неповності радості наступу.

Тільки поганенький Н з кінохроніки може претендувати на бравурний шухер і обдурювати світ, одвертаючись од трагічної правди — од руйнування України німцями, а часом і нами в силу тяжких безвихідних обставин.

Ми робили з Юлею цей фільм більш для всесвіту, менш для наших глядачів.

Мав бесіду з сентиментальним Іудю Скаріотом Л. Він уже влаштувався у Москві і розіграє перед дурним Б. вірного сина українського народу, ображеного Довженком. А йому, собаці, хочеться жити в Москві, їсти обіди в українському (в ідальні) Раднаркомі і розігравати роль Довженкової жертви. Яка мерзота!

5/XI 1943

Пишу в літаку. Лечу до Києва через Харків. Півгодини, як вилетів з Москви. Машину веде підполковник Цибін, чудесний авіатор. Підомно ліси, річки, озера. Рівно і міцно гудуть мотори. На душі у мене гарний спокій. Як це не дивно, я одпливаю од землі і од земного. Ясне небо, морозне сонце. Мені трохи хочеться спати.

Взагалі у мене за останні місяці дуже погіршав стан здоров'я. У мене знову стало важке-важке серце, біль у грудях і в серці, тупа голова і слабкість надзвичайна. По обіді я впадаю в тяжкий сон. Сплю я уночі дуже важко, перевертаючись раз у раз од болю в грудях.

Позавчора увечері був у М. Він прийняв мене радо і привітно... Він дякував і вітав мене з приводу «Битви...», що вподобалась Уряду і Політбюро надзвичайно.

Я докладно розповів йому про всі основні недоліки Главка хроніки і її мікроводзя В., радивши замінити його більш порядною і не дрібничковою людиною.

Говорили про Київську кіностудію, щоб перевести її до Москви на Тверський бульвар, 18, на що М. дав свою згоду.

Говорили про «Україну в огні». Я розповів йому, як її бояться друкувати через те, що в ній є критичні місця. Як блюстителі партійних чеснот, чистоплюї і перевиконавці завдань бояться, щоб не збаламутити народ своїми критичними висловлюваннями.

Він дав мені згоду на те, аби видрукувати «Україну в огні» всю цілком і негайно.

Говорили про війну, про «стиль» визволення. Я розповідав йому про наших армійських дурнів, у яких нема любові і співчуття до народу, про тупих районщиків, про підозру, арешти та інше непотрібне і шкідливе. Потім я приступив до найцікавішого, що давно вже не дає мені спокою. Я розповів йому свою точку погляду на землекористування у колгоспах. Я доводив, що 1/4 гектара на родину — це шкідлива, нежиттєва річ, яку треба негайно замінити чимось протилежним. Треба не бідністю заганяти основних людей країни до колгоспу, а навпаки — достатком і законним обов'язком, не 0,25 гектара, а цілий гектар на родину, щоб було де працювати підліткам, дітям чи дідам з бабами, чи й собі у вільний від колгоспу час. Я наводив багато деталей свого плану, прикладів тощо.

— Те, що ви пропонуєте, т. Довженко, зовсім не єресь. Признаюсь, ми справді мало займалися продумуванням цього питання. Тут море для роздумів і творчості, щоб дійсно привести цей гігантський захід в гармонійний вид. Мені зараз важко дати вам відповідь, — відповів мені М. — Але я думаю, що можна вашу ідею здійснити, можна дати й гектар. Це не суперечить ні принципу влади, ні принципу колективізації.

Мені було приємно слухати ці його слова. Я відчув, що даром про це заговорив.

Займусь цим питанням детально і напишу т. Сталіну доповідну записку. І Хрущову.

Пролетіли над якоюсь річкою. Так мені приємно летіти, дай їм усім бог здоров'я і щастя.

Прекрасно долетіли до Харкова. Перед самим відльотом на Київ наказ ждати Б. Дивна річ, прости господи. Вже скільки років я мушу завжди десь ждати Б. Мені чомусь неприємно з ним стрічатися і ні про що розмовляти. З ним вірний Юра Яновський, що пройнявся до нового свого вождя великою пошаною... Мені нічого од Б. не треба. Єдине, чого б я хотів, це найменше підлягати його бездарним втручанням у мої культурні діла.

Чекаємо довго вже. Як добре я зробив, що обійшов його в Москві у кіносправах і звернувся безпосередньо до Дем'яна Сергійовича і Корнійця. Вони все-таки по-своєму мене трохи шанують, спасибі їм.

Нема. Спізнився недотепний держдіяч. Буду ждати.

Розмова з М. С. про колгоспи, про бідність.

— Є декілька причин бідності — безземелля, відсутність тягла, стихійне лихо, відсутність посівматеріалу. Колгоспний лад не має цих причин. Отже, коли колгосп бідний, я завжди кажу: шукайте дурня. Дурень голова колгоспу і є єдиною, основною причиною бідності.

Микита С. любить цю тему. Він говорить про неї часто і завжди цікаво. Він оживає, коли торкається питань землі.

Ми в'їжджали в Київ з М. С. Хрущовим удень 6 листопада 1943 року. Се було в день визволення. Київ був очищений од німців п'ятого листопада вночі.

Записати, як читав Юра Яновський проект Звернення уряду Радянської нашої України. Дуже хороший проект. Сидів М. С., одягнений в бекешу (хворий трохи), Гречуха, симпатичний Коротченко, Литвин, Гапочка, Бажан.

Далі йшла критика проекту. Промовляв М(икита) Сергійович.

5/XI 1943

— Отаку власть загубить, га? (Левко Цар).

— Селяни жалкують. Тільки зараз вони зрозуміли і відчули, що вони втратили, загубивши Радянську владу.

Пропозиція М. С. скласти документ історичний, присвячений великій даті звільнення України всієї од ярма гітлеризму. Скласти документ так урочисто, змістовно і красиво, щоб він зостався на пам'ять народу на цілі віки, щоб його друкували в хрестоматіях, в збірниках, щоб знали його напам'ять, щоб цитували його. Прекрасна, блискуча думка М. С. Треба буде обов'язково включитися в цю роботу. Обсяг — 15—20 сторінок, а може, що й менше.

Треба підготувати себе до цього твору. Повинні виступити поети, письменники, композитори. Тут же підняв М. С. питання про український гімн. Я вніс пропозицію гербів усіх міст.

Юра Яновський читає звернення-проект українською до російського народу.

Потрібен абзац, у якому підкреслити, що без допомоги російського народу український народ загинув би у війні.

І треба підкреслити трагедію нашу.

Чим більше дивлюсь я на Київ, тим більше бачу, яку страшну трагедію пережив він. Населення в Києві фактично нема. Є невеличка купка убогих, нужденних і злиденних людей. Нема дітей, нема дівчат, нема юнацтва. Тільки баби та каліки. Картина потрясаюча. Такого наш світ на протязі кількох століть, багатьох століть не знає.

Адже Київ був мільйонним містом. Зараз на руїнах тисяч п'ятдесят. М. С.: — Володіє і керує той, хто ордер виписує, а не той, хто промо-

ви виголошує. (Стосовно організації житлового і комунального господарства).

Розмова на засіданні ЦК і Раднаркому з питань заходів була надзвичайно цікава, і я дуже радий, що був на ній. Промовляв М.С. з надзвичайно тонким знанням людини і ситуації. Тут діставалося всім мерзотникам і пройдисвітам, в тім числі енкагебістам, що поводяться як завойовники і сволота в місті, захоплюють кращі будинки, майно, меблі, виставляють скрізь свої пости енкагебістської охорони, що не допускає нікого, навіть наркомів. Яка гидота, який я був правий, коли говорив про це ще давно.

М. С. прищучив при мені цих молодців. Ясність його практичного розуму і державний підхід до всіх рішуче питань — надзвичайні. Але він самотній. Його оточення слабе і малоініціативне.

Написати оповідання під назвою «Місто-підлабузник» — на основі розмови з П. М. Гапочною про станцію Гришино, що його перейменувало дурне підлабузництво на Єжово, Шумілово, Баліцкоє, Ягодин, Панасград і т. д.

— У вас, товаришу, свиноматочна точка зору на світ.

К.— сильніший за Гітлера. Гітлера буде знищено спільними зусиллями прогресивного людства..., К.— лишиться. Я визнаю його за свого переможця.

Написати главу для оповідання, як ми, звільнивши Київ, забирали для себе квартири у нещасних людей...

Як похватали енкаведисти всі кращі будинки міста і як Хрущов розпікав за це Бобчинського і Добчинського.

26/XI 1943

Записати діалог мій і Г. на тему — єдність протилежностей.

Я прийшов до Г. довідатися про долю списку співробітників кіностудії, що беруться до армії.

Г.— Я передав учора Леоніду Романовичу. Вчора вночі.

Я.— Ну?

Г.— Не знаю. Їдьте, дізнайтесь.

Я.— А де він?

Г.— Навідайтесь додому. Він живе на цьому... як його... Одним словом, провулочок, а за його будинком такі, знаєте, круглі ворота.

Я.— Це, щоб ви знали, Покровський монастир.

Г.— Не знаю. Да? Не знаю.

Я.— Не дивно.

Г.— Чому?

Я.— Тому, що ви не цікавитесь нічим, крім програми і наказів.

Г. (зав'язуючи перед дзеркалом краватку).— Ну от.

Я.— Ви не ображайтесь. Ні один наш радянський губернатор, ні вікарій не знає, коли, ким і як засновано його місто, чим воно славне, чим знамените. У мене була розмова в Чернігові з К. Він, повірте, не знав річки Стрижня, на якій біля мостика він жив.

Г.— Ну да. Він увесь час думав, як посилити молочне господарство, поголів'я коней...

Я.— Потім його заарештували як ворога народу по обвинуваченню, що він труїв худобу ящуром. Це, так би мовити, єдність протилежностей.

Г.— Ха-ха. Ну й язик. Ну як вам не соромно?

Я.— Не турбуйтеся. Після його розстрілу виявилось, що ніяких коней він не труїв і загинув безневинно, але на певному даному етапі чи пак відрізок часу це було правильно.

Г. зареготав діалектичним своїм реготом. На цьому я й пішов.

Учора ввечері, зайшовши в «Марселі» до Панча й Копиленка, зустрів молодого старшого лейтенанта. Се був скульптор Макогон, про якого я так часто згадував, боячись, що він загине на війні з ласки К. Макогон справив на мене гарне враження. Се, безумовно, обдарована людина. Треба допомогти.

26/XI 1943

Сьогодні я знову в Москві. Привіз з Києва стареньку свою матір. Сьогодні ж узнав од Большакова і тяжку новину: моя повість «Україна в огні» не вподобалася Сталіну, і він її заборонив для друку і для постановки.

Що його робити, ще не знаю. Тяжко на душі і тоскно. І не тому тяжко, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що возрадуються вразі і дрібні чиновники перелякаються мене і стануть зневажати. Мені важко од свідомості, що «Україна в огні» — це правда. Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо. Значить, нікому, отже, вона не потрібна і ніщо не потрібно, крім панегірика.

26/XI 1943

Німці пограбували нас найлютішим грабунком: вони забрали до Німеччини наших дітей. Множество підлітків років по 12-13 вивезено до Німеччини для онімечування і роботи. Множество дітей одірвано од своїх дурних і нещасних матерів, що родинно виїздили до Німеччини, і завезено безвісти. Фашисти нанесли нашому нещасному народу тяжкі рани не тільки сьогодні, а й на майбутнє, і ми довго-довго це почуватимем.

Мати каже не торговка — торговщиця.

Учора Б. розповідав мені, що ні в Англії, ні в Америці «Битва за Україну» не йде. Закляті наші друзі-союзники, що ненавидять нас і зне-

важають, прагнучи до нашого ослаблення, коли не загибелі, оці наші друзі і дозувальники нашої крові не захотіли показувати своїм народам нашу криваву картину.

Мати живе у моїй кімнаті. Мені стало трохи легше на душі.

Умираючи в Києві од голоду, од голодної водянки, нещасний мій батько не вірив у нашу перемогу і в наше повернення. Він вважав, дивлячись на колосальну німецьку силу, що Україна загинула навіки разом з українським народом. Він не мав надії зустрітися уже зі своїми дітьми, що мимоволі кинули їх на поталу. Він думав, що ми житимемо усе своє життя по чужих країнах. Так у тяжкій безнадійності і помер у великих муках. Він проклинав Сталіна за невміння правити і воювати, за те, що мало готував народ до війни і віддав Україну на розорення Гітлеру, нагодувавши перед тим Німеччину і помігши їй підкорити собі Європу.

Його прокльони на голову Сталіна були безупинні і повні страждань і розпачу. Він бачив у ньому одному причину загибелі свого народу, бачив крах своїх старечих надій на добро, крах сподівань на добробут народу після великих понесених жертв і трудів і, безумовно, цілком вірно відчував, якщо не знав по-науковому, гниль нашого виховання і всю мерзоту моральної невідповідності до війни.

Життя батькове було нещасливе. Він помер вісімдесяти років. Він був неграмотний, красивий, подібний зовнішньо на професора чи академіка, розумний і благородний чоловік. Родись і вирости він не в наших умовах, з нього вийшов би великий чоловік. Прожив він усе своє життя невдоволений, нездійснений ні в чому, хоч і готовий народженням своїм до всього найвищого і тонкого, що є в житті людства.

Шість день лежав він непохованим, поки мати не зробила йому гроб, продавши рештки своєї одежі, і не одвезла його, стара, самотня, кинута всіма, на кладовище.

Мати каже, що він у гробу був як живий і красивий. У нього і в гробу було чорне хвилясте волосся і біла мов сніг борода.

Його вигнали з моєї і сестриної квартири німці і навіть сильно побили, так сильно, що він довгий час ходив увесь синій од побоїв. Його було пограбовано, обкрадено і вигнано на вулицю. Батькове життя — це цілий роман, повний історичного смутку і жалю.

28/XI 1943

Заборона «України в огні» сильно пригнобила мене. Ходжу засмучений і місця собі не знаходжу. І все ж таки думаю: хай вона забороняється, бог із ними, вона все одно написана. Промову виголошено. Я знаю добре, наскільки похитнеться добре до мене ставлення зверху. Може, я ще й поплачуся якимось за це. Але я вірю, що, не дивлячись ні на що, не дивлячись на громадянську смерть, «Україна в огні» прочитана, і буде на Україні через оце саме десь якимось недозагублено не одну

сотню людей. Я вірю в це, і ніщо не зіб'є мене з цієї віри. Я написав оповідання чесно, отак, як воно є і як я бачу життя і страждання мого народу. Я знаю: мене обвинувачуватимуть в націоналізмі, в християнстві і всепрошенстві, будуть судити за нехтування класової боротьби і ревізію виховання молоді, яка зараз героїчно б'ється на всіх грізних історичних фронтах. Але не це лежить в основі твору, не в цьому річ. А річ у жалю, що погано здали ми Гітлерюзі проклятому свою Україну і звільняємо її людей погано. Ми, визволителі, всі до одного давно вже забули, що ми трохи винуваті перед звільненими, а ми вважаємо уже їх другорядними, нечистими, винуватими перед нами дезертиро-оточено-присотсуванцями. Ми славні воїни, але у нас не вистачило звичайної людської доброти до своїх рідних людей.

У цьому оповіданні я якось напівсвідомо, себто цілковито органічно, заступився за народ свій, що несе тяжкі втрати на війні. Кому ж, як не мені, сказати було слово на захист, коли отака велика загроза нависла над нещасною моєю землею. Україну знає лише той, хто був на ній, на її пожарах сьогодні, а не по газетах чи салютах обчислює її перемоги, втикаючи паперові прапорці у мертву географічну карту. Смутно мені.

Смутно мені і тужно недаром. Сьогодні я нарешті говорив по телефону з Хрущовим, що приїхав з Києва до Харкова. Було досить погано чути, і я не все розібрав гаразд. Але те, що я почув, і той тон, повний обурення і гніву, яким зі мною було говорено, і ті звинувачення, які мені були пред'явлені Микитою Сергійовичем, остаточно пригнобили і прибили мене. Виявляється, я ошукав Микиту Сергійовича, я написав в «Україні в огні» щось вороже народу, партії і уряду, який я обурив своїми брутальними ворожими випадками. Відповідальні товариші, що читали мою писанину, з огидою знизують плечима, не розуміючи, як це Олександр Петрович міг написати отаке. Я образив Богдана Хмельницького, я наплював на класову боротьбу, я проповідую націоналізм і т. д. Я слухав Микиту Сергійовича і думав: не міг я і ніколи не зможу нічого заподіяти шкідливого Сталіну, уже хоча б через те, що зобов'язаний йому своїм життям; коли ж я в якихось формулюваннях чи навіть думках і помилявся, то помилявся не один, отже, я. Помиляються і в війні, і в політиці, і навіть у комбайнах. Я не проти класової боротьби і не проти жорстокої розправи зі зрадниками Вітчизни. І не я ображав Богдана. Я ображався перший за Богдана. Я вісімнадцять років творив радянське комуністичне мистецтво, і глупо підозрівати мене у ворожих тенденціях, та ще в такий ось надзвичайний час. Я розумів, проте, по тону, яким зі мною говорилося, що Сталін обурений мною, а за ним і Хрущов, що вони по невмінню прощати ніколи мені не забудуть помилок «України в огні», примислюючи до них таємну мою ворожість до політики партії і що в моєму житті почнуть сумні і невеселі зміни.

Уже в різних колах почалась розповсюджуватися балаканина про заборону повісті і постановки, і я відчую скоро на сивому своєму карку увесь тягар розправи. Бог з ними. Бог з ними. Не треба мені ні компанії, ні нічого. Не треба ні близькості, ні зустрічей. Не треба нічого. Уже сьогодні Яновський odmовився друкувати в журналі «Перемогу». Юля сказала: «Можете не друкувати, якщо боїтесь, ми ображатися не будемо».

Сьогодні В. Шкловський розказав мені, що в боях загиває велике множество мобілізованих на Україні звільнених громадян. Їх звуть, здається, чорносвітками. Вони воюють у домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні. На них дивляться як на винуватих. «Один генерал дивився на них у бою і плакав»,— розповідав мені Віктор...

І ще розказував мені Віктор, що у Рокоссовського перед війною були вибиті всі зуби. Хто їх вибив і за що, не знаю, а ходить тепер Рокоссовський з золотими вставними зубами. І ще про нього розповідають, що він не підписує смертних вироків, коли цього вимагають часом його фронтові судді і прокуратори. Він, очевидно, в своєму житті пересвідчивсь у чомусь вельми важливого.

28/XI

Сьогодні, 28 листопада, у мене нещасливий день. Почуває моя душа, що в моєму житті почнуться нові смутні і тяжкі часи. Все потонуло в злі.

28/XI

Я просив у передмові високих своїх читачів незлобливо поправити мене доброю своєю порадою. Спасибі їм, поправили малі у великості своїй.

Сьогодні майже цілу ніч не спав. Почуваю себе душевно пораненим. Не хочеться жити. Очевидно, амплітуда коливань од «геніального злету в «Битві» до «контрреволюційного» болота в «Огні» на протязі одного місяця — очевидно, ці гострі одночасові страви міцних кухарів не на мій шлунок і не по серцю. Так не можна. Та гріх керувати митцями.

29/XI 1943

Одним з парадоксів нашого часу є наявність у многих людей ідеї визволення Батьківщини од ярма гітлеризму без змісту самої ідеї. Є командири і політпрацівники, що два роки проливають свою кров, піт, несуть величезні труднощі, не жаліючи свого життя, воюють за визволення Батьківщини і, визволивши той чи інший окриравлений, сплюндрований її шматок, поводяться зі звільненими людьми грубо, недобре, а часом і жорстоко, як із чимось винуватим, ворожим, підозрілим, забуваючи, що Батьківщина — це не тільки земля, а рідні люди,

плоть од плоті яких вони є. У них ідея гола і мертва. Що затьмарює їм душу, що засліплює очі? Те саме, що й до війни. Якийсь дефект виховання і стилю нашого життя. Холод формалізму.

Я хворий. У мене болить аорта і все тіло. Болить недобре голова. Заборона оповідання і взагалі усе навколо цієї справи зруйнували мене у повному розумінні сього слова. Не знаю, як я й переживу це горе. Коли б не мати і Юля, умер би, щоб не жити і не мучитись. Художнику треба, очевидно, мучитись усе життя.

29/XI [1943]

Директор кінохроніки К., молодий товстопикий чоловік, приїхав до звільненого Києва. Побачивши на кіностудії групу жовтих, обідраних, пригнічених жахом німецької недолі співробітників студії, яких звільнила наша армія, він, після того, як хтось із них у моїй присутності звернувся до нього з якимось цілком практичним запитанням, сказав йому у відповідь, грізно набундючившись, перші свої визволительські слова:

— Ну ми ще подивимось. Треба всіх перевірити. Я знаю, тут сидять, нічого не роблять для Батьківщини, понаїдали собі товсті морди...

Я не стримався. Я перебив цього єдиного товстомордого і товстошкірого товариша, до речі, члена партії, як тепер стало модним говорити, і сказав йому тут же, що так говорити не тактовно і не слід, що вони вперше за два з половиною роки бачать рідну товсту морду, дивлячись на його мосць К., немов у дзеркало минулого.

Ві: примовк. При всьому цьому він непогана людина. Він хороший.

Прибулий до мене з фронту з-за Фастова Віктор Іванов, плачучи, розповів мені, що він більш не може воювати в своїй частині. Його комбат, у якого він працює заступником начальника штабу, якийсь майор Валентин К-ко ненавидить українців смертельною ненавистю, особливо мобілізованих у звільнених районах. «Слов'яни-запроданці» — це його лайка. «Слов'яни, брати-слов'яни, запроданці» — це базікає двадцяти-восьмирічний в...к, командуючи якимось там батальйоном на нещасній своїй батьківщині, що породила отаке падло.

Віктор плакав. Віктор — російський залізничник, що виріс на Україні і вважає себе чесно і чисто її сином.

Всеволод Попов, росіянин-москвич, розповідав мені з сумом, що під Мелітополем на фронті він був свідком явищ глибокообурливих і огидних. Він бачив, як наші визволителі нищили дівчат, що мали чи й не мали нещастя побути під німцями.

У Харкові в перший день визволення одна комсомолка, що півроку не вилазила з льоху, нарешті вилізла, мов з могили. Надівши святкову сукню, а що могло бути більшим святом, вона вибігла на вулицю і кинулася з радісним привітанням до лейтенанта.

— Забирайся геть, німецька б...дь! — гукнув на дівчатко визволитель,

гордовито простуючи по тротуару і шукаючи, очевидно, очима трупи забитих німцями наших громадян, щоб висловити своє обурення проклятим фашистським катам. Дівчина в слъози і прибігла в ЦК комсомолу скаржитись.

Станішевського, співробітника студії, в перший день звільнення Києва схопили на вулиці і, привівши до якоїсь штабної установи, сильно побили. Потім допитали і через день випустили.

29/XI 1943

Ніяк не можу прийти до тями і не скоро, очевидно, прийду — од тягара заборони «України в огні». Я ходжу опустошений і пригноблений украй. Сум і сором в'ялять мою душу. Неначе всі добрі люди тикають на мене пальцем — дивись, мовляв, он іде письменник-недопака, що написав чортзна-що — не книжку, ату його.

Зведення повідомляє про залишення нами Коростеня. Отже, Київ, наш многотраждальний поранений мученик, знову під загрозою, знову тремтять його нещасні жителі, поглядаючи в тривозі на кривавий захід. Знову сидять голодні, без світла і води, без одержі, тепла і спокою.

...Хто глитув горя з повної чаші так, як упиваються ним на Україні? Ніхто. І коли подумати, то і в минулих віках ніхто не рівнявся з нами, киянами, у пригодах страшних і в народному лиху.

Як я жалію, що я вже не молодий, що не мені вже носити меч воїна і молот чи сокиру робітника-будівника своєї безконечно любимої землі, розореної, поруйнованої і тим кращої й милішої моєму сердцю.

Я працював би день і ніч хоч сто років і ніколи б не знав ні втоми, ні нудьги, і ніколи б не надокучала мені робота. Коли б не серце, вимучене й знесилене од болю.

2/XII

ТОРГІВЛЯ ПОРАНЕНИМИ

У Середній Азії і на Кавказі в шпиталях торгують пораненими москвичами. Один поранений коштує сьогодні 6-7 тисяч карбованців, важко поранений каліка — дешевше. Купують поранених москвичів у шпиталях... для «сопровождения инвалида войны в Москву», що є для провоза того не чим іншим, як правом в'їзду до столиці, де він потім поринає в людський океан і подібними ж способами купує собі прописку і квартиру. Про це розповідав мені вчора Маневич, що прибув із Тбілісі, про це розповідала мені раніше й Маркіна, що спостерігала це явище в Ташкенті.

Захворіла мати. З її слів, батько помер у Києві внаслідок голоду. Надворі вітер і сніг.
Москва, Москва...

Є люде, для яких наказувати — значить, лаятись.

Мене скрутило горе. Од хрущовського телефону, од заборони, од звинувачення, од руйнації виробничих планів, од усього, що впало на мене несподівано, я захворів. Мені не хочеться ні жити, ні думати. Чи, може, я захворів просто. Я надзвичайно чутливий, легко ранимий. Я боюсь, що гнів, який упав на мою голову, перекинеться на моїх людей.

За моїх часів у Києві зникли такі пам'ятники культури:

Михайлівський монастир з церквою дванадцятого віку. Верхівка Ірининської церкви одинадцятого віку.

Никольський собор, збудований Мазепою, — надзвичайної краси церква в стилі українського барокко. Дзвіниця цього монастиря.

Київський братський монастир на Подолі. Знамените братство з Академією, звідки вийшли перші просвітителі Росії, де вчився був Ломоносов.

Дзвіниця одинадцятого віку Кирилівського монастиря.

Пам'ятник часів магдебурзького права на Подолі. Самсон, що роздирає лева.

Києво-Печерська лавра — Успенський собор, геніальна по красі церква, рівної якій, може, нігде немає.

Межигірський Запорозький спас — монастир колишніх запорозьких козаків. Чимала кількість других церков старовинних на Подолі.

Десятинна церква, Трьохсвятительська старовинна красива церква.

Університет св. Володимира. Публічна бібліотека на вулиці Кірова.

Хрещатик, Миколаївська, Мерингівська, Ольгинська, Енгельса, Прорізна і частина Пушкінської вулиці — архітектура XIX століття, що надавала місту особливий його власний стиль і наближала його до хороших європейських міст.

Одне слово, двадцятий вік помстився. Погуляв по слідах і дев'ятнадцятого, і сімнадцятого, і одинадцятого. Зоставив биту цеглу, кам'яні коробочки, на які противно дивитися, і покарбовану землю. Відсутність смаку, одірваність од природи, і моральний занепад, і душевна сліпота — разючі і незрівнянні ні з чим. Мені здається, що в наступних часах нашу героїчну епоху будуть вважати епохою занепаду в багатьох смислах. Так мені часом здається. Не може ж хрещатицький нахабнодурний універмаг, чи будинок ЦК, чи Раднаркому, чи КВО в Києві увійти в історію як позитивний знак епохи. Бо ім'я їм — позичене убозтво, претензійне й брутальне.

Яка шкода, найпотворніші будинки в Києві — будинок ЦК, Раднаркому, КВО, універмаг zostалися цілі. Зостався цілим і ідіотський будинок воєнведа проти «Арсеналу», і найдурніший з усіх залізничних вокзалів, які я абиколи бачив на залізницях всіх країн.

Звужується життєве коло. Я почуваю себе ізольованим і самотнім. Очевидно, хтось добре попрацював над мою ізоляцією.

Не підлягає ніякому сумніву, що в перший рік війни, коли ми одкотилися бог зна куди, на окупованій території люде не вірили в наше переможне повернення, не могли вірити. Вони думали, що сталася велетенська катастрофа, внаслідок якої розпочалася нова тяжка ера. Що «граница на замке», «малой кров'ю», «на чужой территории» виявилися блефом, і дивовижна моторошна навала Європи з листівками, радіокриком, дисципліною і матеріально-технічними ресурсами паралізували уяву і пригнобили й зламали свідомість великого множення, якщо не всіх, людей. Тому сьогодні наші звільнені люде фактично повернулися до нас з другої епохи, «неіснуювшої», але, безумовно, мислимोї як реальність. Цього ніхто з наших не знає, бо про це ніхто не скаже, боячись звинувачень у «приспособленчестві» чи духовній зраді, самі ж наші не здатні, через своє виховання, додумати становище звільнених до краю і зневажають їх як «трофейний» живий інвентар.

Велика кількість так званих злочинів проти Батьківщини має своєю причиною саме оцю свідомість і буде каратися як звичайна зрада чи класова ворожість, і людей двічі нещасних, двічі ошуканих буде множення.

На превеликий сум і жаль, коли оглянутись назад, на пройдене життя, треба визнати, що все, що зазнав я кращого в своєму творчому житті і в своєму навіть становищі, все я зазнав у Москві посеред руського, а не українського суспільства. Од своїх я знав здебільшого образи і провінціальну дику зневагу. Бог з ними.

5/XII 1943

Розпочну я краще писати новий сценарій про народ. І не буду я його писати ні про дважди героїв, ні про трижди зрадників, ні про вождів, що самою присутністю своєю вже прикрашають твір і збуджують надії постановщиків на безапеляційні путеводні сентенції, а напишу я сценарій про людей простих, звичайних, отих самих, що зветься у нас широкими масами, що понесли найтяжчі втрати на війні, не маючи ні чинів, ні орденів. Напишу, як їм жити і що робити і як і що думати, щоб краще жилося по війні по закону божеському і людському. Дія починається поверненням на руїну родини.

5/XII

Війна досягла найвищого свого ступеня.

У Києві розповідали, що німці вже не вірять у свою перемогу. І, до краю збентежені своїм становищем, питають часом наших людей:

— Розкажіть, поясніть нам, як і чому ви воюєте? Ми абсолютно цього не розумієм. Коли б нас було так поруйновано і пограбовано, ми давним-давно б уже склали зброю.

Очевидно, німці ще провокують рік, тримаючись на дисципліні і силі наказу. Ми вступаємо в сорок четвертий рік, найтяжчий і найжорстокіший рік світової історії. Моральний занепад певних верств людства досяг свого апогею. Політика, дипломатія, торгівля проллють у цей рік стільки руської і нещасної української крові, що страшно й подумати.

6/XII 1943

Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль митців...

І коли я чую обвинувачення «України в огні» в націоналізмі, як же гірко, як тоскно мені робиться на душі. Боже мій, доки ти будеш боятися мене? Адже я майже смертельно хворий, у мене поламано всі сугуби, з мене давно вже витекла трохи не вся кров. Чого ж ти? Я вже не стою на ногах, я грамоту забув, я німію, а ти й ще боїшся мене! Не бійся, нічого мені од тебе вже не треба. Все буде по-твоєму, не так, як я хочу, а як ти хотів, хочеш, хотітимеш.

6/XII

Сьогодні ранком мати розповідала, як умирав мій брат Андрійко. У нього з дитинства було порочне серце, і він знав, що він не живе на світі, про що не один раз казав і матері. Коли внаслідок ускладнення од грипу він, хворий на серце і нирки, уже почав пухнути, батько вирішив одвезти його в Київ полікуватися. Запрягли сірого коня, поклали хворого Андрія і поїхали на станцію Мена. Їхати треба було 25 кілометрів. Сніг з дощем. У возі трусько. У Бебі Андрій, стомлений і змучений дорогою, перемерзши, попросив батька спинитися.

— Ні, синку, поїдемо вже мерщій. Ти хворий. Хто тут нас прийме до хати? Давай уже їхати.

Проїхали ще півдороги. Прибули на станцію. Внесли Андрія на вокзал. Поклали на лаві. Пішов батько підкинути коню сіна. Вертається. Андрій повернувся до стіни.

— Що, Андрійку? Що, синочку? Тобі погано? Трудно тобі?

— Трудно, тату, трудно. Ай...— Андрійко три рази дихнув, заплакав і помер.

Підійшов поїзд. Забрав пасажирів і рушив собі далі, а батько поклав на віз Андрійка і, тяжко плачучи, повіз його додому. Приїхав, чую, стукає коло воріт.

— Що ти?

— Приймай, мати, сина. Готуй столи, снідати.

Я глянула. А він лежить. Чорне волоссячко. Красивий, красивий.

А на похорон зійшлися всі кутки. А дівчата вкрили його квітами і так плакали, так плакали над ним. А він лежав, їхній молодий, у квітах, красивий, красивий, кращий від усіх, що zostалися в живих. Я трохи не вмерла від плачу... Так, коли батько віз його до Мени, кінь увесь час завертав сани додому. Батько не знав, що з ним сталося, думав, що він сказився. Аж воно ось що. Віщував ото смерть.

6/XII

Сьогодні одвідав мене Л. Арнштам, добрий мій друг, з яким останні часи я, на жаль, не мав змоги зустрічатися часто. Оповідав багато інтересного...

Розповідав про Шостаковича. Шостакович написав знову геніальну восьму симфонію. Блискуча рецензія на цю геніальну симфонію, що була написана по репетиції одним з кращих музикальних дослідників, однак, не була видрукувана в «Правде». Сталося щось типове для нас і таке ж тяжке й невимовне, як і завжди. До Шостаковича підійшов раптом N, привітав, щось шептав, а далі, словом, вияснилося зі слів N, що восьма симфонія твір трагедійний і тому контрреволюційний і антирадянський. «Чому на початку війни Шостакович, коли ми навіть відступали, написав річ бойову, оптимістичну, а зараз, коли ми наступаємо і б'ємо ворога, він пише трагедію? Значить, наша перемога для Шостаковича—трагедія. А раз так, значить, він—на боці ворога?»

Отаку безглузду й підлу нісенітницю учинили нікчемні сучасники й колеги геніального руського композитора, яким сьогодні може пишатися не тільки увесь наш Радянський Союз, а й весь чесний культурний світ.

А мистецький Комітет? Що він? Він повірив і вирішив, що Шостакович знову «на ущербі». Отаке-то.

Так, очевидно, побудовано світ, що великим людям завжди при всіх ладах жилося незатишно й тоскно. І Леонардо, і Мікеланджело, і Сервантес, і Чайковський, і Бетховен, і в яку епоху, в яку галузь не заглянь, скрізь життя Шостаковичів йшло під одним і тим же трагічним знаком. Отже, так було, є і буде.

6/XII 1943

Умер Омелян Ярославський, вічна і добра йому пам'ять. Був людиною доброю і кришталевою. Комуністом високого інтернаціонального плану, великої чесності.

Любив мистецтво, митців, землю, квіти. Любив і цінував красу.

Комуністична партія втратила благородну і змістовну людину, одну з небагатьох. Пухом земля і добра пам'ять!

У Кам'янці-Подільському кидали з круч у прірву угорських жінок і дітей. Деякі кати тут же божеволіли і самі кидалися за своїми жертвами.

ЧЕТВЕРТА ЗАПИСНА КНИЖКА

Все життя людське скорботне.

Евріпід

Мистецькі твори треба складати в пам'ять мертвих і в ім'я ненароджених. Тільки таким чином ми замикатимем життєве коло, беручи участь в тім, що було, є і буде.

Природа справжнього поетичного образу полягає в тому, що він має багатогранний зміст або, вірніше сказати, кілька змістів, з котрих найвірнішим завжди буває той, який ви для себе виберете.

Страждання, заподіяні мені негативною критикою моїх творів, в незрівняній мірі переважають задоволення від найбільш захоплюючих і палких дифірамбів. Я майже байдужий до хороших оцінок. Але негативна критика ранить мене і руйнує неймовірно. Се своєрідна якість моєї натури.

Коли б можна було Іронію і Жалість зробити суддями і свідками злочинств епохи!..

Господи, як мені остогидли за чверть століття слова — «український націоналізм!»

Трагедія мого особистого життя полягає в тому, що я виріс з своєї кінематографії. Велика громадська робота, де б я дійсно міг жити і творити народу добро, мені не судилася. Її роблять навколо мене довгі роки люде слабі і немічні духом. Я позбавлений творчості в житті, позбавлений радощів і гордошів творчості на користь народу. Я не живу в атмосфері державного горіння, в атмосфері авангарду державного штату. Мене туди не пущено. Тому, ізольований і самотній, я мучуся в критицизмі і в боязні за долю народу, може, часом втрачаючи вірні пропорції в балансі добра і зла.

9/XII

«Ти будеш змінювати життя і нічому не порадуєшся. Те, що перед тобою, не подобається тобі, і ти оддаватимеш перевагу тому, чого нема. Все життя людське — скорботне». Евріпід.

Передо мною фотографії з газет — конференція трьох союзних держав в Тегерані. Сталін — Рузвельт — Черчілль. На другій фотографії — вони ж на фоні Ворошилова, Брука, Кенінгхема і адмірала Легі.

Я довго розглядав ці фотографії. Мені чомусь пригадалося, як колись у школі провадилися бесіди по картинках. Я думав по фотографіях. Я читав їх замість статей. Я вдивляюсь в кожне обличчя, в кожний ракурс, в одіж, в характер зморщок, в пози, в зачіски, в манери тримати ноги, руки, голову, в композиції фотографічні в цілому і в кожну постать і у взаємини постатей, — багато сказали мені ці фотографії. Вони мені сказали більш, ніж усі комюніке і інша газетна езопівщина. І мені до болю в серці жалько Сталіна. Погано й тяжко йому було в Тегерані.

Ось сидить «художній керівник» трагедії людства і в першу чергу трагедії руського й українського народів містер Рузвельт. Він почуває себе головним постановником підприємства. Я бачу, що в нього гроші, реквізит, піротехніка. У нього багато благородства, довольства, спокою і величавої ясності бездоганно безпомилкової, задалегідь обрахованої з підведеним балансом страшної гри. Він самий перший, самий чистий, самий, отже, багатий, себто чесотний на планеті. Його душа десь витає в «возвишених» сферах. Він цивільний, він не те що Сталін. Він воює капіталом. Його люде уміють умирати на війні! О! Вони вмирають в найменшому числі. Чого їм закривати животами амбразури ворожих кулеметів, як це роблять більшовики, що безумовно жити не вміли, бо хіба умови їх існування можна назвати життям? Ну хай вони вмирають, коли це в них так кінематографічно виходить. Да, містер Сталін, ваші солдати б'ються о'кей, і ви, о, ви самешательний полководець, фі на-

стоящий воєнний хеній, фі толжни питися то повного знищення наших ворогів... Так, до речі, фам би не завадило розпочати війну з японом, що є теж фашизм ворогом, пліз. Савтра ж починайте, пліз. Робота ваша, консерви наші. А також наші послання. Ваша війна, наш мир. Ви не вмієте жити мирно. Ви миру не любите. Ви любите все надзвичайне, любите героїзм, подвиги, самопожертви, переборювання незгод і труднощів, ол райт, кому, як не вам, воювати. Ми не любимо усього цього. Не любим ні героїзмуса, ні подвигів, ні самопожертв, ні труднощів. Ми ненавидим труднощі. Ми любимо легкощі і гроші. У нас не героїчні смаки. Ваші героїчні смаки наше суспільство вже тавно пережило. Фі погляньте на мене: я не маршал, фі маршал, я не маршал, я цивільний президент, я хлавбух війни, ні, пардон, я не хлавбух, це дуже погане порівняння. Я режисер, я дегустатор і дозувальник вашої крові, варварів героїв східнього режиму. Вороги кажуть, що я обдурюю і зневажаю вас. Ето не есть правда. Хіба повинна голова зневажать кулаки своїх рук чи ще щось у цьому роді? О ні! Я сказав: ваше діло проливати кров, поскільки, не проливши крові, не зготуєш консервів. А там далі ми будемо відеть. Ми сделаєм народам мир і консерви. Ви сказали, що наші консерви у вас звуться «второй фронт». О, ето есть очень остроумно. Ми очень раді, коли поранені жартують. Давайте всі усмінемося. Приготуватися! Знімають... Алло! Що?.. Ми сидимо на трьох різних стільцях? Ето нішево. Ето даже хорошо. Ето, я би сказав, немного символічно.

Черчілль сидів у своєму кріслі глибоко. Він потону в ньому, убравши голову в плечі. Він розсівсь, мов старий хижак, мов старий кондор. Се сидить стара Англія, холодна, хижа, розумна. Вона зневажає нас. У неї гордо обвисли щелепи. Очі її дивляться далеко в далечінь і вперед. У неї нема американського спокою. Вона неспокійна. Їй трудно. Вона два рази приїздила до сатани по допомогу. Старий авантюрист і пройдоха Черчілль готовий облетіти всю планету хоч п'ять раз, дістатися до самого диявола, скласти з ним угоду, продати йому душу, аби врятувати свою велику, мудру владичицю моря і земель Англію.

Сталін сидить на жертковному кріслі. Він уперся в нього ногами й руками, мов на кораблі в шторм. Він окремий. Він чужий. До нього нема щирого ставлення. Він один. Йому треба усміхатися. І він це робить з колосальним трудом. Він не уміє цього. У нього несвободні руки і картуз повернуло не в той бік. Він для них окремий. Нижча груба сила. Рузвельт навіть одвернувся од нього, покривившись. Він здається простуватим серед них. Ворошилов хоче підтримати його вагу. Він надувся і грізно виправивсь. Хай ніхто мені не говорить, що на цій конференції була дружба, чи душевна єдність, чи солідарність життєвих планів. Ні, не було тут цього. Се різні світи, персоніфіковані в різних символічних постатях, сиділи на різних стільцях, думаючи різне зло про других во ім'я спасіння своїх держав од грози і розрухи. Трудно було бідному Сталіну у цім товаристві.

Учора Григорій Григорович сидів у мене до третьої години ночі. Сьогодні я цілий день з любов'ю згадую про чудесну, розумну і добру людину. Говорили про многе. Мене дуже зворушила його спостережливість і вміння чесно і глибоко вникати в життєві питання. В нього вірне око і здоровий розум сина руського народу. Висновки його, на основі бесід з солдатами, надзвичайно інтересні.

У селі, як правило, голова колгоспу робиться п'яницею. Село має дуже великий процент непрацюючих безпосередньо на землі людей.

1. Голова колгоспу з родиною (раніше староста чи старшина працював у полі).

2. Заступник з родиною

3. Конюхи

4. Механіки

5. Свиначі

6. Доярки

7. Ланкові

8. Рахівники

9. Інші спеціальності

Все прагне не працювати на землі. Не люблять, уникають. На збирання хліба виходять о дев'ятій, якщо не о десятій, годині. У колгоспі величезний людський апарат нехліборобів. Виходить якась потворність. Треба продумати це надзвичайно серйозне питання і написати Сталіну.

Сьогодні записав од матері десять чудесних колядок і п'ять нових старих пісень. Так було присмно записувати. Просто сльози наверталися од радості чи зворушення. Колядки мати наспівувала. У неї лишився чудесний слух. Вона потонула у спогадах дитинства і проспівала мені п'ять пісень улюблених свого батька, а мого діда ткача Ярмоли, що дуже любив співати було за своїм верстатом. «Ото було тче і так співає, тільки човник бігає. А часом співає-співає та й заплаче, їй-богу, правда».

Мати розповіла мені, як позаминулої зими, вигнані німцями, зимували вони з батьком десь на Бессарабському ринку в темній холодній кімнатці в якійсь підозрілій квартирі базарників-пияків. В ніч різдвяну батько, згадавши, очевидно, молодість свою, дитинство усе своє, одним словом, життя, попросив матір заспівати йому колядок. Мати почала співати. Згадав батько, слухаючи старечий голос матері, молоді свої літа, Різдво дома, кутю, пісні, гостей, колядки — увесь згинувший у небуття наївний і прекрасний світ, почав тихо плакати. Раптом одчинились двері. Сусде п'яньки, почувши материн спів, прийшли запросити старих на колядки до себе.

— Ні, не підемо.
Так ми й не пішли.

11/XII [1943]

Колгоспи, думається мені, мусили б займатися виключно хлібними і технічними культурами. Усе, що стосується городини,— огірки, цибуля, картопля, капуста, буряк, морква, помідори, фрукти навіть — все це мусило б перейти до кожної родини на її гектар. Був би зовсім другий стиль життя. Хлібні культури на привольному гектарі забороняються. Крім того, самий гектар чи півгектара в разі поганої обробки, чи спекуляції, чи якогось іншого антисупільного вчинку чи плану власника може одбиратися чи скорочуватись.

Голова колгоспу зі своїм штатом і родиною обов'язково мусять одробляти в колгоспі свій мінімум безпосередньо на землі, а не в прокуреній махрою брудній своїй канцелярії.

Перед від'їздом з Києва я розповідав голові Ради наркомів Корнійцю свою точку погляду відносно присадибних ділянок і всього, що може бути з цим зв'язано. Я повторив йому те, що говорив Маленкову, і Хрущову, і Старченку. Подивившись на мене своїми прозорими сірими очима, він мовив:

— Олександр Петрович, я маю такий новий план реконструкції нашого господарства, що навіть ту єдину корівку, що нині колгоспник має, він одведе її і віддасть колгоспу, бо вона буде для нього нерентабельна. Він усе буде одержувати з колгоспу, все, що йому треба. Ви знаєте, що мені говорила одна доярка? Одна доярка сказала мені, що вона більше одержує молока від удою корів у п'ять раз, ніж від своєї корови! У п'ять разів! От що сказала мені одна доярка... Я думаю... Одне слово, ви, Олександр Петрович...

Я зрозумів усе.

Мені стало ясно, що я спізнився, що доярка лягла зі своїми удоями на душу Леоніда Романовича надовго. І те, що не всі жінки суть доярки, а тільки родички голови колгоспу, і що багатьом жінкам і їх дітям якщо й доведеться за новим планом одвести корову до колгоспу за нерентабельність, то лише з причини неспроможності її прогодувати на обскубаних своїх убогих сотиках. І я ще зрозумів, що навіть війна не може зробити людину розумнішою, якщо вона, ця людина, уже є розумною з першого дня призначення її на керівну посаду.

11/XII [1943]

Дзвонив проф(есор) Соколянський. Просить мене врятувати від смерті якогось професора психології Замкова, що умирає десь од ускладнення крупозного запалення легенів. А як я його врятую? Мащини нема, просити нікого, кажуть, усі лікарі хворі і сам я в грипу, а хірург Д., що сидів у мене цілий вечір, ухом не повів. У нього досконалий хірургічний цинізм, і людей він, як і належить різнику, не любить. Він далеко піде по службі.

Згадав з матір'ю померлих наших — моїх братів і сестер.

Були брати:

Ларіон — 7 років. Сергій — 6. Грицько — 1 року, Іван — 2. Нехрещений — 0 років, Оврам — 20 років, я, Андрій — 20 років. Сестра Кулина — 1,5 року, Параска — 1 року, Мотря — 0,5 року, Галька — 18 років, Параска — 11, жива.

Було нас тринадцятеро. П'ятеро вмерло від скарлатини, одно від кору, од черевного тифу, од ускладнення грипу. Галька вмерла од дурних батьків, що рано віддали її заміж і рано народила дитину Михайла, що, здається, загинув на війні, бо від самого початку не чути ні слуху ні духу.

Сьогодні знову записував материні пісні. Записав кілька чудесних веснянок і звичайних старовинних пісень. Усього записав двадцять чотири чи двадцять шість пісень. Мати співала тихесенько і часом приплакувала.

Заходив Остап Вишня, що повернувся з десятилітньої «командировки». Схуд, постарів. Було сумно. Трудно, очевидно, йому буде входити знову в життя. Десять років — це ціле життя, ціла ера, складна і велика.

...Розповідав (Александров), як німецький офіцер віддав до бардака жінку одного нашого інтелігента. Вона дала йому зрозуміти, що він їй подобається до краю. Почалося з залицяння, кінчилося хутко співжиттям. Він до неї приходив.

Одного разу приходять — вона на двері: «Не можна».

— Чому?

— Чоловік вернувся.

— Який?

— Мій.

— Але ти мене любиш. Я мушу шукати якийсь вихід. Давай порадимось.

— Ні.

— Як ні?

— Так. Я просто пожартувала, поки його не було. Мені захотілося, розумієш?

— Як?

— Тільки всього. І все. Зрозумів? А зараз досить.

Той пішов. На другий день він викликав її до певної установи, заштампував паспорт тавром повії і насильно відправив до бардака.

Втрутився чоловік. У нього вистачило слинявого героїзму.

— Пробачте, нічого не можу подіяти. Ваша дружина — повія, щоб ви знали, і її місце в бардаку, щоб клієнти не помилялися адресою. Коли вам забажається, можете й ви заходити. Ось її нова адреса.

— Не смійте так писати про наших дівчат! Наші дівчата «лучезарные»!

— Да, «лучезарные». Бачу, визнаю. Але скажіть же мені: адже ті от, курські, білгородські, київські, російські — адже вони такі самі-сінькі, кінчали одну школу, були в одній компанії, читали ті ж книжки, дивились ті ж картини. Поясніть, чому, трапивши в оточення ворога, вони проявили отакі якості «бойових подруг»?

Найдурнішим було б покарати їх, не зробивши ніяких висновків. Бо висновки глибокі й серйозні, самі просяться, самі кричать за себе. Се одно з великих питань нашої сучасності, і ніякі Зої Космодем'янські не затулять, на жаль, цієї прірви моральної. Потрібні довгі літа роботи.

15/XII [1943]

Чимось болю, і сам не знаю. Очевидно, ускладнення од грипу. Слабкість і щось неладне з серцем.

Сьогодні мати довго розповідала про батька, діда, прадіда і прабабу. Із довгих складів старечих виникла з забуття сумна і тяжка картина минулого. Рід мій, мої дорогі багьки й діди, що од них лишився легкий, дорогий і милий спогад ранніх-ранніх літ, виникли в материних спогадах у всій своїй неприглядній прозі пияцтва, лайки і всього найтяжчого, що тільки можна примислити до цих страшних для хлібороба хвороб. Безумовно, життя материне теж було вельми і вельми тяжке. Дід був ледачий, прости йому господи, і багато лиха вніс він у нашу родину своїм ледарством і безглуздим пияцтвом. Стара мати розповідала мені своє життя, часом приплакуючи в найдраматичніших місцях сумних і смутних своїх спогадів, і таки дійсно є над чим і поплакати од непогашеної образи, од недоплатаних скорбот і проклятої долі.

Жаль тільки, що не послало життя моїй убогій матері щастя забуття лихого і щастя прощення.

16/XII [1943]

Сьогодні заходив до мене за порадою негр В. Роод з дружиною сербіянкою. Вони прийшли просити мене влаштувати їх на студії як акторів чи зробити для них специфічну короткометражку чи щось інше. Роод бідний, доведений життям до жебрацтва. А між тим скільки прекрасного, людського чувається в цій глибоко нещасній чорношкірій людині, яка прекрасна душа мучиться й б'ється, мов птиця в клітці, в чорній незграбній машкарі африканця. Роод симпатичний мені, мов брат. І вона, сербіянка, чимось приємна. Що ж мені зробити їм хорошого? Щось треба придумати. Боюсь тільки, що оця абсолютно ніби вигадана неповторність цієї пари не дасть нігде їм спокою, ні притулку, ні втіхи. Будуть вони блукати по світу, мов трагічне непорозуміння, безприкладне і безщасне.

Мені жалько Роода.

Ще до мене приходив скаржитися на свого (нрзб) кінорежисер Микола Олександрович Л., ні за що ні про що вигнаний з кіностудії. Він просив утішити його і морально підтримати. Безумно і безсумнівно, на нього впало нещастя незаслужене. Він жертва якогось Ф.

Багато, як подумаю, було в житті моєї родини важкого і страшного. Багато смертей, плачу, прокльонів, багато бійки, пияцтва, темноти і зла. Багато нездійснених, темних, напівусвідомлених надій і бажань нездійснених находило собі могилу в горілці і сварках. Всі були нещасливі кожен по-своєму — і прадід, і дід, і батько, й мати, і брати. Життя людське скорботне. І моє життя скорботне.

Сьогодні мене одвідав художник Микола Г. Потім був професор Іван С. Потім поет Андрій Л. Усі троє різні абсолютно люде були в мене в різний час, і всі троє скорботні. Усіх мучить думка про нелюдські, небачені страждання народу. Розповідають, що на Україні починають уже готуватися до мобілізації шістнадцятилітніх, що в бої гонять погано навчених, що на них дивляться як на штрафних і нікому їх не жалько, нікому. Як страшно думати, що внаслідок отакого Україна може лишитися без людей. Адже дев'ятнадцятилітні дівчаток уже теж призивають до армії, а скільки понишив і погнав до клятої Німеччини Гітлер?

Моя подорож до звільненого Києва несподівано, замість щастя й радості, принесла мені такий гіркий сум, таку душевну рану, що чи й видужаю я від неї скоро.

Я прилетів під Київ 5-го у Гоголеве або, вірніше сказати, в Оглав, звідки ж зразу приїхав до милого села Требухи, де я колись до війни купував собі пасіку. В Требухах уночі я бачив велику червону заграву пожежі. Се горів наш Київ. На другий день уранці ми поїхали кількома машинами на Задніпров'я в село Нові Петрівці, до штабу фронту. Їхали через спалені вщент Бровари, через спалену Пухівку, яку я так любив, через Дубечню спалену, ще через якесь спалене село і нарешті, перебравшись через Дніпро, приїхали в спалені і розбиті Петрівці. За дві години приблизно опівдні ми з М. Хрущовим, маршалом Г. Жуковим поїхали в Київ. Поруйновані шляхи, пададь, словом, все, як на війні. В'їхали в Київ з боку Куренівки, Подолу на Хрещатик. Хрещатик горів. Горів Будинок оборони і сусідні будинки.

Мені хочеться вмерти. Мені здається, що я прожив уже все своє життя, немов ангели покинули мою душу. Сьогодні поет Л. розповів мені, що в журналі «Славяне» одмовились видрукувати статтю-рецензію на фільм «Битва за Радянську Україну» лише тому, що уряду не подобається сценарій «Україна в огні» і що моє ім'я не повинно взагалі зараз фігурувати. Се мудра робота секретаря Комітету слов'ян, віце-президентом котрого я є. Л. Розповів мені оце сьогодні.

А від Б., директора сценарної студії, людини, оскільки я придивляюсь, недурної і чимось хорошої, довідався я сьогодні про дуже просту річ щодо гріхів «України в огні». «Ви зробить Кравчину росіянином, Олександр Петровичу, тоді дуже багато стане на своє місце. Повірте, що ваш сценарій виправити — раз плюнути. І його обов'язково треба поправити. Цим ви доведете свою згоду з критикою. Коли ж ви вирішите облишити річ, поставити на ній хрест, це буде розцінено як ваша впертість і приховування твору для історії. Мовляв, придушили мене, а я ось почекаю. Історія мене виправдає. Це було б неправильно і вельми небезпечно з вашого боку».

Боже, скільки премудрості в отсих словах. Тут у кожному провулку її більш, ніж на всій Руїні.

Учусь. Учитимусь до смерті.

18/XII 1943

У Москві грип і іспанка. Хворіє понад мільйон людей. Чимало мре. Не вистачає лісу на гроби. Дуже багато молодих жінок пошкодили собі здоров'я і головні функції майбутніх матерів на лісних розробках. Робота тяжка з незвички робить їх каліками.

І тут же читаєш у газетах: гітлерівці за планом нищать наше цивільне населення спеціальними машинами — душогубками. Винищення людності в результаті всієї війни буде колосальне. Україна загине. На ній майже не лишиться української людності. Велика нещаслива країна нещасливих людей. Безталанна мучениця.

Є дві правди. Одна дійсна, реальна правда. Друга — вигадана, неіснуюча, така, якою хотіли б її бачити. Вона вважатиметься за дійсну, а дійсна за ворожий наклеп. Так умовлено. Ми неповторні і єдині на цілий світ. Ми вміємо (здатні до) пафосу і героїки. Далі ми сліпі і безпорадні.

Минув ще один тяжкий день. Неділя. Ходив по злій Москві. Утомився вельми од споглядання. Зараз вечір. Тихо. За стіною якісь гундосі голоси співають «Стеньку Разіна» і «Канарей-пташечку». Голоси п'яні. До чого хочеться мені узнати, що це за партійна душа «жалобно пайоть».

Сьогодні закінчився процес німецьких бандитів. Протокол допиту підсудних — се найстрашніше, що тільки писалося і діялося на протяжзі століть. Сьому трудно підшукати слово. Трудно придумати міру помсти і презирства до Німеччини, будь вона богом і людьми проклята на всі віки.

Я вельми втомився і хворий. У мене зовсім немає сили.

Потім ми поїхали по Софійській вулиці на площу Богдана Хмельницького. Горів будинок (нрзб) архітектора Альошина. Метушились пожежники. Горів університет. Червоне полум'я виривалося з червоних

вікон з тріском і глухим гудінням. Рвалися міни в центрі пожежі. Людей не було. Одиноким Шевченко Тарас дивився на фашистське злодійство і, не дивлячись на всю порожню бездуху бездарність Манізерової нікчемності, здавався грізним і гнівним. Ми зняли шапки і поклонилися йому. Ми були біля вокзалу на Безаківській вулиці, були на вулиці Леніна, що теж горіла. В повітрі носився дим і пожежний порошок. Пахло погаром. Але найбільше вразило мене не будинки в огні, не смітники і не задимлене повітря. Найбільш уразили мене, повергли в незабутній сум, і розпач, і тугу, якої я ніколи не забуду, — се люди. Київські люди. Їх не було. Місто було порожнє. Я бачив їх усього коло ста чоловік, поодинокі чи невеличкими купками. Се були головним чином люди старі і інваліди-каліки. Але всі вони мали той несамопитий вигляд, якого не можна забути нікому і ніколи в світі. Вони були напівбожевільні, худі, обдерті, жовті, з неприродними істеричними рухами і широко розчиненими нездоровими очима. Вони кидались до нас, узнаючи Хрущова, цілували руки, зітхали, плакали, щось вигукували. Се був стан людей після нечуваного землетрусу чи якоїсь іншої геологічної катастрофи. Се були люди по нечуваній недолі, знущаннях, безправ'ї і тій небезпеці щоденної і щогодинної, яка зводить людину до стану напівбожевільної розтерзаної істоти. Трудно описати, трудно згадувати. Але і цих людей була така обмаль, що робилося страшно. У мене не сходили сльози з очей. Я од сили тримався, щоб не розплакатись, мої руки самі стискалися в кулаки і палкі прокляття на голову німецьких мерзотників не сходили з моїх уст.

Я забіг у квартиру до сестри на вул. Леніна, 9. Пусто. Значить, батьків моїх у живих нема. Забіг на вул. Лібкнехта до своєї квартири. Забиті двері. Пусто. Дім заміновано. Я був потім у ньому на другий день і нічого не знайшов у своїй квартирі і не впізнав її. Вона була пограбована вщент. В ній не було буквально ні одної моєї речі. Загинула моя бібліотека, яку я збирав щось коло двадцяти років.

Страшну картину являв собою Хрещатик і ближчі до нього вулиці — Прорізна, Пушкінська, Кірова, Лютеранська, Миколаївська, Ольгинська, Мерингівська, площа театру ім. Франка. Се була купа цегли, цілковита руйна.

19/XII [1943]

Учора був на прийомі у Чехословацькому посольстві в зв'язку з приїздом президента Бенеша. Сьогодні з приємністю згаду про цей милий вечір. Дуже привітний, як і завжди, був посол Ферлінгер і Бенеш. Привітався і трохи розмовляв з В. М. Молотовим, що теж прийшов на прийом... Він розпитував мене про Київ, про Україну і за одне вже це, за оці запитання спасибі йому.

Чехи завжди справляли на мене гарне враження. Після війни треба буде обов'язково пожити в Чехії і Югославії. Се слов'яне мого серця.

Сьогодні на засіданні Президії Всеслов'янського Комітету мав приємність вітати доктора Бенеша од української секції Комітету. Я промовляв недовго, без нашого пишного пафосу холодного, а просто і сердечно. Я промовляв до сивої людини, сам сивий, і мені здалося, що це мало якийсь сенс, у всякому разі, навіть піддачий О. і Гундосов-Задунайський-Замоскворецький були вдоволені, заявивши мені, що я надав засіданню теплий характер.

Хто його знає. У всякому разі, засідання було приємне і особливо приємним був Бенеш.

Він відповідав. Він говорив довго по-чеськи, і я, на жаль, не все гаразд зрозумів, уловивши лише загальний зміст його розумної промови. З усього — з тону, з манери триматися, зі змісту промови і ще з чогось, не знаю, я відчув, що се є репрезентант демократичного світу, не мужиковствующого і не бюрократично небожительського, а звичайного людського світу. Мені було приємно і одночасно чогось жаль. Був красивий К. у формі, що нагадує мені в деталях посильного з готелю чи то кіноартиста з фільму, що має умовний терен дії, вроді Атлантиди чи Океанії. Хто зна, може, се з незвички. Він запевнив мене, що війна скінчиться посеред літа.

Доктор Бенеш на прощання запросив мене до Праги влітку. Мені стало легше на душі. По війні остаточно вирішив обов'язково об'їхати слов'янські країни, особливо Чехословаччину і Югославію.

Увечері трохи поспівав з мамою українських старовинних колядок. Дві колядки навіть записав. Набирається вже цілий збірник колядок.

Починаю думати, що слід було б зайнятися після війни зразу ж фільмом на всеслов'янському матеріалі. Очевидно, се міг би бути фільм вокально-музичного плану (народного) з малим сюжетом і об'єднуючою ідеєю боротьби з гітлеризмом.

Починаю негайно і вперто правити «Україну в огні». Зараз мені починає здаватися, що я зробив велику помилку, що погодився з... редакцією «Знамя» друкуватися. По суті кажучи, ця чортова редакція вирвала у мене сценарій, бодай їй добра не було. Безумовно, мав рацію Ш., радивши мені не поспішати з друком і працювати над повістю далі. Так мені й треба. Не міг відмовити двом редакційним маніячкам, тепер буду довго каятись. Українці-письменники починають уже, здається, обходити мене і вже, кажуть, починають каркати над моєю головою... ворони, чекаючи поживи.

Мене пригноблюють тяжкі передчуття і мучать по ночах не менш тяжкі сни.

Переїменування міст є показником нашої поверховості і нешанобливості. Цікаво, що переїменування йде по імені героїв, часом скандально-невдалих. Отже, міста вже, як і прізвища на «ов», на «град» і на «ск». Не краще хіба і не достойніше було б не імена міст зміняти, а прізвища героїв по назві міста, тому Марина Осипенко Бердянська багато краще звучить, ніж місто Осипенко, бувший Бердянськ. Сього, здається мені, нігде у світі нема.

Я думаю собі, прости господи: чи поменшало на нашій землі за двадцять п'ять літ горя, злиднів, недолі? Чи зменшилось неповажливе ставлення до людини, до людської особи?

Несу тягар заборони «України в огні» і досі. Думається мені, що і тут десь рятує мене рука Сталіна, бо не може бути щоб не розідрали мене досі в шмаття за «націоналізм» різні газетні перевиконавачі завдань. Велику помилку вчинив я, подавши на розгляд незакінчений труд, неповний, не приведений в гармонійний стан в усіх своїх частинах і деталях. Очевидно, лінощі мої, необачність і потурання похвалам призвели мене до такого нерозумного кроку в отсей відповідальний час світової бойні. Я забув, що в такому вигляді, як є, «Україна в огні» не могла пройти, бо сьогодні вона якоюсь своєю стороною сприяла б критичній атмосфері навколо нас, облитих кров'ю і потом. Війна є війна. Немудра з кам'яного віку річ. У цій грубій звірячій грі діють грубі таланти і генії полководців під звуки єдиного духового оркестру, що виконує марш «Бий ворога». А думати будемо після. Зараз пошана і слава переможцям і їх коням, а не мислителям чи критикам конячої породи. І я смішний, вже сивий чоловік поліз на поле бою з картонним мечем критики. Залізо треба нести і сталь! А не прощення заблудлим. Шибеницю і кулю зла, а не беззубе дурне добро для селяків лінивих і скаредних. Захисник дезертирів і оточенців я! Божевільний, що поставив під сумнів класову боротьбу! Проповідник плюгавого християнзму! Націоналіст, що возлюбив народ свій такою любов'ю, що вона засломила собою братній народ, який, по суті, і є справжнім визволителем України од німців, що мали нахабство вважати себе «визволителями».

Мене засуджено до смертної кари через отруєння чашою цикути націоналізму. Ні, мене повісять. Я почуваю уже ось місяць на шиї своїй петлю націоналізму, і я, мов святий Джованні у Франса, пізнаю і приємлю істину присуду, поскільки присуд винесено од імені високих осіб, що є виразниками волі народу, отже, і од мого імені, поскільки я є частиною народу. Мало того, я мушу бути визволений цим тяжким вироком. Справді — довольство цілого обнімає собою і довольство всіх його частин. А раз я є частина, хоч і мізерна, цілого, сей вирок, задовольняючи ціле, мусить задовольнити й мене.

До того ж я мушу ще вважати вирок свій пристойним і приємним, бо він зроблений на основі нашого права. Засудження моє є актом справедливим, а тому корисним і приємним, коли б у ньому була фальш чи обман навіть, чого в даному разі безумовно нема,— то й тоді мені належить його ухвалити і прийняти. Бо навіть несправедливий, поспішний вирок, коли він здійснюється в формах справедливості, цим самим стає вже причетним до цих форм і через них робиться дійсним і набирає великої сили. Те, що в такому вирокі погано,— переходяще, тимчасове, по наслідках своїх не важливе і шкодить хіба приватній особі, в даному разі мені, зате те, що є в ньому доброго, він має од самої справедливості, що є завжди незмінною і непохитною. Цим він задовольняє ціле. Поскільки, знов же пак, судити корисно і необхідно, а судити без помилок неможливо, то звідси виходить, що і помилки і збочення вироків належать до превосходства суду і самі причетні цьому превосходству.

Тому, коли б у випадку душевної слабості, чи гострих скорбот, чи жалю, чи гніву, який може бути нерозумним проявом такої хвилинної слабості, я і вважав би цей вирок несправедливим, я мушу примиритися з несправедливістю, мов олово з міддю, утворюючи благородну бронзу, що служить для високих цілей.

Учора я цілий день накликав на себе смерть. Потім я полинув у нездійснимий світ, блукав у ньому до ночі.

31/XII [1943]

М. С. Х. одмовився, очевидно, прийняти мене. Я зараховуюсь, треба думати, до табору людей, яким краще б на світ не народжуватись. Справжнє благородство ума знає захоплення і співчуття. Я помилився в адресаті. Я не почув захоплення «Битвою» і не втілю в пошматовану свою творчу душу співчуттям начальника. Його не вистачило ні на те, ні на те. Прощу ж я йому в серці своєму його бідність і зумовленість свідомості битієм.

Ніколи не бажав і не побажаю зла народу руському, а бажаю йому перемоги, слави і добробуту на довгі віки. Буду вважати себе щасливим робити на його користь і на славу все, що тільки здатна моя душа, пам'ятаючи, що по закону загальнолюдському не осудить він мене за мою безмежну любов до мого українського народу, якому я служу всіма силами своїми, всім серцем і розумом своїм, стривоженим недолею світової війни, і служитиму до смерті на добро, на любов і на братерство народів, до яких хвилями у вічному океані приходять і відходять уряди.

Життя народу — у жнивах ланів. Воно у виноградних гронах, в усмішці неба і в сльозах його — дощах і росах, що подають на плоди садові. Воно не в законах адміністрацій, а в труді і в любові.

Не кажіть мені ніколи, що для вождів народу доброта і кротость шкідливі, бо ви в цім нічого не розумієте. Керівники народів ще не спро-

бували її. Вони запевняють, що зменшили зло строгістю. Але зла багато між людьми, і чи зменшилось воно — сього не видно.

Я написав про любов, а не про ненависть, і за це стали мене ненавидіти і зневажати.

1944

1/1 [1944]

Новий рік стрічав у симпатичного старого руського генерала О. О. Ігнатєва. Обое вони, і Ігнатєв і дружина його Наталя Георгіївна, були винятково добрими і зворушливими. Я згадую сьогодні свою з ними зустріч з почуттям теплої подяки. Мене зворушила їхня інтелігентність і та простота, якої нема, на жаль, нині в нашому суспільстві.

1/1 [1944]

В цьому році повинна скінчитися світова війна на європейському континенті. Треба сподіватися великого множества подій, може, несподіваних, непередбачених, але глибоких і надзвичайних за наслідками. До сього часу принаймні ніхто не може сказати, будемо ми в Європі чи ні. Мені щось здається; що ні. Німеччину ждуть страшні часи, яких вона заслужила усім своїм людожерським єством. Руський народ за величезну ціну вийде на широку арену міжнародного життя. Відновиться Польща, Чехія, Австрія, виросте югославська федерація. Одна тільки Удовиця оплакуватиме дітей своїх на руїнах до самої своєї смерті, замовчена, підозріла, зневажена падчериця Європи.

2/1 [1944]

Страшну, незабутньо жахливу картину являв собою Хрещатик, відомий в історії Радянської України під іменем вулиці Воровського. Разом з усіма вулицями, що вливалися в нього цілі століття, він лежав перед нами поруйнований вщент. Миколаївська вулиця, що звалася вулицею Карла Маркса, стояла вся згоріла. Високі чудесні будинки заяли порожніми дірками своїх вікон і балконів, через які проглядало похмуре небо. Се було щось подібне до руїн Риму, Помпеї чи Геркуланума. Вогонь пожер серце української столиці. Куди око гляне — руїни, мов прокинувся Піранезі і втілив свої руїницькі химери у нашому серці. Меринговська, Ольгинська, Прорізна, Лютеранська, Кірова, Пушкінська. Але найнахабніший і наймерзотніший будинок у Києві на Хрещатику і вулиці Леніна — універмаг, увінчаний божевіллям архітектурного свинства, стоїть цілісінький. І коли я глянув, плачучи, на сю живу потвору серед руїн, чорна тінь підозри поповзла мені в душу Тут щось не те. Потім я стрів жінку мого сторожа Архипа Андрійовича, що жив на Хрещатику. Виявилось, що він вибухнув разом з одним із будинків.

«Почалося це з рогу Прорізної, де була якась комендатура. Біля комендатури стояло дві величезні черги киян. Всіх засипало цеглою, і німців також».

Потім я розпитував ще багатьох людей і довідався, що не німці знищили центр нашої знівеченої столиці, а ми самі. Наші дурники перевиконали програму завдань і на сей раз, залишившись вірними своєму стилю безбаченків дурноголових і геростратів. Се ми налякали німців, висадивши в повітря кілька десятків фашистських офіцерів разом з нашими обивателями, що не бралися, звичайно, в розрахунок. Але я про се нікому в житті не скажу, бо належить говорити, що поруйнували наш прекрасний милий Київ фашистські недолюдки. І що Лавру, святиню всієї Росії, висадили в повітря теж вони.

3/1 [19]44

У всіх республіках нашої країни видатні інтелігентні робітники культури, крім руських, якщо вони не є членами партії, цим самим уже мають в очах офіційних кіл вигляд підозрілих націоналістів, незалежно од самих кришталевих в розумінні інтернаціоналізму поглядів і всеї діяльності. Се я знаю і відчуваю много літ уже на собі.

3/1 [19]44

Сьогодні був у М. С. Х. Тяжке побачення, і зараз ось уже минуло дві години, ще не пройшло гнітюче бажання вмерти, аби не жити, не відчувати жорстокості людської. Се ніби був не М. С., і я був ніби не я. Був холодний, безжалісний небожитель, суддя і — винуватий, аморальний злочинець і ворог народу, себто я. Я зрозумів, що ніякі аргументи, висловлені з болем душевним і тугою і найглибшою одвертістю самоаналізу, ні в чому його не переконали і не переконують, що я не видатний чесний робітник радянської української культури, а щось вроді розшифрованого пійманого злодія і політичного антирадянського шкідника і що я ніколи і нічим уже не замолю перед ним свого «гріха», що мене викреслено з живих до самої моєї смерті і ніколи вже мені не воскреснути. Даремні мої прохання в передмові: поправити мене незлобиво доброю своєю порадою. Не хліба, якого я просив у передмові, а камінь простягли мені, не пораду знайшов я у нього, а суворий нещадний вирок. З цим почуттям загубленого життя і пішов я від М. С. «Ми ще повернемось до розгляду вашого твору. Цього ми так не залишим. Ні, ми ще до нього повернемось». Таким чином, я мушу жити і діяти під гнітючою нестерпною загрозою подальшого суду. Мене ще ошельмують перед народом і всю мою многолітню працю замовчать чи теж обернуть на зашифрований обман.

Господи, пошли мені сили. Не дай упасти мені в розпач і тугу, щоб не висохло моє серце і не озлобилася душа моя.

Пошли мені мудрість простить доброго М. С., що проявився малим у великості своїй, бо слаб єсть чоловік.

Про фільм «Битва за нашу Радянську Україну», що вважається кращим фільмом за весь час Вітчизняної війни, про фільм, що мав блискучу світову пресу,— про цей фільм М. С. не обмовивсь і словом, так ніби його й не було на світі, ніби я й не робив його.

Але все-таки я його створив на славу нашим народам, і я щасливий, що чесно провоював Вітчизняну війну як син народу.

У хвилини душевного занепаду і слабості думаю: нащо я так убиваюся за долею українського народу, чого оплакую його, чого боюся за його долю, кричу про його труднощі й страждання? Може, їх нема. Може, все, що діється навколо мене, є звичайний, нормальний життєвий процес. Може, народ не потребує мого клопоту, до речі, і не знає нічого про його існування. Чи не є я звичайний Дон Кіхот з видуманими химерними мріями? Чи не вигадав я в хоробливій своїй уяві всі оці страхіття, що про них пишу я у своїх, нікому не потрібних книжечках? Чи не збожеволів я? Чи не впав у гординю, в манію величч і месіянства? Чи не затулило хоробливе реагування моє на зло добра в житті народів? Чи жах трагедій і руйнацій не затулив мені очей на велич подій і благородство жертв і героїзму руського і українського народів? Чи не Дон Кіхот я, не дріб'язковий плакальщик над непотрібним? Не знаю. Може, й так. Може, моя «Україна в огні» є витвором донкіхотства мого? Прости мені, світе милий. Одне скажу на свій захист: нікому не бажав я зла. І, може, всі мої химери і привиди, мо', «хоч частиночка їх, бодай найменшенька, колись у тиху і щасливу добу натхнуть поета молодого чи незлобливу душу дослідника чернеток епохи на добру думку і на слово тепле. І, мо, тоді крупиночка моїх скорбот і жалів заблимає, як найменша зірка в небі, як іскра в полі при дорозі хоч на хвилиночку тихесеньким світлом.

Може, й такий, як є, сумний і полохливий, потрібний я народу.

Боже, який у мене тяжкий сьогодні день.

Як смутно в мене на душі.

Прочитавши статтю в «Правде» про одверті висловлювання містера Уїлки, я думаю собі: скільки підлоти і гидоти несе в собі мерзотне двадцяте століття і зокрема наша отся велика передостання війна. Воюємо ми одні. Наша кров урятувала англо-франко-американських шкурників і шахраїв од світової непоправної катастрофи. Ми пролили за «други своя» більше крові, аніж «други наші» витратили на нас кілограмів Рузвельтової ковбаси. І їм і сього ще мало. Їм хочеться, щоб ми лили кров на японських кордонах, щоб ми молились богу, щоб грали під дудку крамаря до кінця днів наших на лоні чотирьох славетних свобод. Стара хижачка Англія, загарбавши півсвіту, оголосила недоторканість колоній (*нрзб*). Я не знаю, що діється в світі. Я почуваю, що діється велике нечесне діло, нечесна і жорстока гра. Капіталіс-

тичний світ боїться нас і мусить десь та чимсь об'єднуватись проти нас.

Завтра не виберуть у президенти Рузвельта, і бугай Уїлки може наробити нам великої шкоди. Не буде миру, і не буде згоди. Не можемо ми жити мирно з хижим Черчіллем, нема для цього ніяких, на мою думку, перспектив. Будуть обмани, будуть зради, запроданство, дипломатичний блуд і безліч подій в жорстокому 44-му році. Полетить Гітлер з дурним своїм гітлеризмом в трубу, виринуть інші німецькі пси, сторгуються з англо-американськими тузами і стане перед радянським великомучеником-воїном і страстотерпцем на Заході димова отруйна завіса, що ні пройти, ні проїхати. І буде багато жалю через несправедливість, і буде багато страждань і труднощів житейських через необачну щедрість нашу на кров і смерть у Великій Вітчизняній війні.

11/1 [19]44

Прочитав книжку Раймонда Артура Девіса «Это наша страна» (Українські канадці проти Гітлера), видавництво «Прогрес букс», Торонто, Канада, 1943. В сій книзі автор на основі множення газетних матеріалів і даних розвідувальних, треба думати, органів подає надзвичайно яскраву і несподівану за своєю ускладненістю картину політичного життя канадських українців, яких він називає українськими канадцями. В оцій «грі слів», очевидно, і полягає все, в основному, зерно настанов автора. Для нього вони дійсно і не можуть бути ніким іншим, як українськими канадцями, оці канадські українці. Англійські купці творять на своїй землі за свої гроші свою націю з різних ізгоїв, що не знайшли собі хліба у своїй і не своїй землі.

Політичне життя сього півмільйона трудящих Канади надзвичайно «багате». Яка тільки наволоч не затуманює, не задурює голову найвним дурним українським дядькам — і німецько-фашистські шпики, і українські авантюристи, і бандити, і англійські провокатори, а найголовніше — свої українські Марки Прокляті, що гасаять по світу на чужі гроші, з чужими паспортами, під чужими іменами на службі у чужих держав, поки не приб'ють їх десь з-за рогу чи не висадять у повітря бомбою, загорнутою в долари і марки, щоб рознесло їх в небуття, як смітник, нікому і ні на що вже не потрібний. Український націоналістичний фанатизм носить по світу, як скажений рій розігнаних бджіл, дурних і роздратованих через нездійснення інстинкту. Утрачений розум і загублене сумління, розпродане на житейських торжищах, ненависть, застаріла до всього світу, і розчарування, і почування своєї другорядності неприкаяних покидьків світу, і цілковита залежність од найлегшого подиху чи коливання міжнародних кон'юктур, мінливих і зрадливих, як марево, утворили протягом чверті століття на земній кулі особливу, неповторну постать українського авантюриста-фанатика ідеї «суверенної України». Сини тихих старосвітських попів і гречкосіїв на ролях міжнародних шпиків, убивць і прой-

дисвітів приречених — яка потрясаюча тема для великого роману чи для трилогії, для глибокої трагедійної картини для міжнародного політичного роману.

Падає мертвим з палуби океанського пароплава в океан кінематографічно-вишукано одягнений авантюрист в кінці плутаного свого шляху. І в отсю саму мить десь коло старенької хатинки на Поділлі, на городі чи в полі (*нрзб*) щось постукало в стареє серце бабусі одинокій, що була матір'ю давно далекого, забутого, проклятого Марка.

А він пливе по океану, пливе, пливе, оглядаючись у розпачі на темнохмарні обрії і потопає пливучи.

Хто повірить, що навіть Скоропадченко Данило, син гетьмана, сфабрикованого Вільгельмом Гогенцоллерном з царського офіцера, що навіть сей Данило, безумовний гітлерівський резидент, має прихильників серед українських канадців. Проте чому не мати, коли він має їх напевно і в урядових великобританських колах для всякого випадку.

З книжечки Девіса я зробив для себе сумний-сумний висновок, згадавши слова Чемберлена — «Будь ласка, не більше однієї війни зразу», — багато ще горя буде на Україні, багато підозри, слідства, кар, багато профілактики, бо вороги наші все, очевидно, роблять і нічого не лишать без уваги, не скориставши його для наступної, можливо, скорієї війни проти нас. Навколо української проблеми зараз точиться добра половина усієї світової війни. І мені стало цілком і остаточно зрозуміло, в чім об'єктивно полягають недоречності «України в огні» і через що її дійсно треба було заборонити в такому вигляді, в якому вона була.

Мені розповідала не раз моя сестра Паша, як до війни у Києві, коли в неї жили батьки, батько, нині небіжчик, не раз кидався майже в нестямі на матір з сокирою чи ножем. Останній раз насилу відняли ножа. Він був уже, сімдесятидев'ятилітній дід, на волосинку од жакливого злочину. Коли у нього одняли ножа, він довго сидів, знесилений і блідий, а мати потім днів зо три була тиха й обережна.

— А потім? — питав я, не вірячи вухам своїм.

— А потім починалося все знову, поки не доходило до своєї кульмінації. «І так усе життя», — подумав я собі.

Зараз батько умер у Києві в німецькій неволі. Мати — у мене. Вона живе в моїй кімнаті вже два місяці. І з кожним днем я все більше переконуюсь, що батько був одним з найбільших мучеників, яких я знав.

Світе мій, скільки недоброго каламутить стару материнську душу, в якій прірві темряви і зла плавала вона так довго і незмінно, що так сповнилась ущерть безоглядного криводушного егоїзму і фальші.

Далекі літа дитячі виринають з тьми часу, і багато дечого з'ясовується в справжній своїй суті — і батьківські запої, і лайки, і бійки, і тяж-

кий увесь отой нелад, ота відсутність святої тиші, що позначила нашу хату, і смуток, і темне відьомство, і прокльони дітей, і много іншого зла, яким мов притавровані були мої батьки і дід.

Старі чоловіки в конечній старостій своїй, коли багато вже людина залишила чого на життєвських шляхах, старі чоловіки стають красивими і благородними. Очищена од суєти дрібниць мудрість, м'яка розважливність і хоч невеликий, але свій розумовий синтез, нахил до філософічності, милої і простої, прикрашає сивину останніх глибоких людських літ. І зовсім інше, скільки я в житті помітив, у жінок. Коли вже перестає бути жінкою і стає бабою, уся обмеженість її, мерзотне скопидонство і огидний претензійний бабський егоїзм, за винятком рідких, виключно щасливих натур, пустячкова дріб'язковність і дурість та ще хіба прожерливість,— ось які «перли» уквітчують старість великої більшості бабів.

У мене нещасливий дім. У молодості в ньому не лунали дитячі крики, плач, і сміх, і зойк.

Зараз стіни мого дому лунають крягтінням старушок...

19/1 [19]44

Дивився два фільми — «Конференція в Тегерані» і «Суд іде». Обидві картини, кожна по-своєму, справили на мене важке враження. Я бачив Сталіна в оточенні ворогів, які його не люблять, мусять терпіти і використовують тільки з вигодою, винятково в своїх далекосяжних цілях. Це зустріч двох світів. Двох світоглядів, двох виключаючих одна одну реальностей епохи. Сталін почуває се. Він відчуває себе ніяково разом з Ворошиловим. Він надзвичайно напружений і, сказав би я, пригноблений, може, од незвички бути на чужих людях, а скорше од тягара цієї історичної гри. Мені здалося ще, що йому не потрібен абсолютно маршальський костюм, який робить його провінціальним. Не треба йому перевдягатися. Він має вигляд перевдягненого...

У сцені передачі англійського меча я відчув щось прикре, образливе для Сталіна і для всього руського народу, я б сказав, щось нахабне з боку англійця Черчилля, якого я терпіти не можу, і щось примусове, десь на грані приниження для Сталіна. Вся ця сцена — додатковий тягар в житті Сталіна. Вони ставлять його десь поруч з Чан Кай Ші, і ми для них напівкитайці, себто не перша, а друга половина людства, другорядна. Мені було важко і сумно дивитися на замасковану сцену переваги того світу над сим моїм світом.

«Суд іде» — фільм потрясаючий по силі трагедійного натуралізму. Се суд над німецькими катями у Харкові. Се картина епохи. Судді, прокурор, свідки, публіка і підсудні — увесь цілий світ облич, рухів, інтонацій, виразів — усього, що давали змогу проникати в людину і самий акт кари, страшних шибениць на величезному майдані, переповненому нещасними, обездоленими, вимученими людьми, що жаждали

акту справедливої злої кари — усе говорило, навіть не говорило, а стогнало мені, до якого страшного падіння дійшло людство у дикому двадцятому столітті. Німці — хами. А ми? Нас, виявляється, можна було нищити, як саранчу чи мишей, без жалю і страху.

Я задаю собі страшне і грізне запитання: невже ми можемо справляти навіть на німецьких виродків таке враження, що на нас може підніматися чия б то не була людська рука і нищити нас так, не впавши в божевілья? Чи се діють божевільні? Виродки Європи? А чому вони не роблять сього у Західній Європі?

Чому газовий автомобіль і отсі от апокаліпсичні рівчаки смерті, отсі «баб'ячі яри» і провалля, загачені трупом, чому се в нас, а не в Європі Західній, де діють ті ж собако-німці? Чому там сього не можна їм? Чому там вони обмежуються звичайними формами військового терору німецького режиму? Я думаю не тільки про нелюдські плани Гітлера щодо Східної Європи, а думаю про виконувачів оцього небаченого, нечуваного, думаю з болем і мукою про найстрашніше — а чи не втратили ми в масі чогось такого, що могло б не дати навіть німцю ніякої змоги діяти з нами отак? Чи ігнорування храмів, краси будинків, вулиць, хат, кольору, одержі, людської зовнішньої гідності, пам'ятників старовини, охайності і многого другого не обернуло нас у масу, що можна зразу по першому враженню дати педантичним мерзотникам цивілізованої Європи... (вирвані сторінки.— *О. П.*).

...Кожний день несе мені сором і сум. У мене ослабло серце, і я буквально падаю без тями щовечора. Я потребую сну не менш 14 годин на добу. У мене такий стан, ніби я вмираю. Все діється ніби десь далеко од мене. До мене ніби не доходять звуки людей, почуття. Я не можу ходити ні в театр, ні в кіно. Мене втомлюють люди. Я уникаю їх, боячись, що вони протягнуть, як лихо пригнуло мене, і знесило, і спустошило.

Сьогодні був у мене український художник М. Г. Дуже талановита і порядна людина, яку вже почали цькувати і труїти в Москві. Дуже мені його шкода.

...Мені приємно думати, що є отакі розумні і високопорядні руські люди. У мене трохи покращав настрій.

19/І [19]44

Переклад нового гімну на українську мову вийшов настільки вдалим, що йому цілком може позаздрити оригінал. Влучно сказав Григорій, коли я йому прочитав: «Замечательно. Вот теперь бы сделать с этого обратный перевод на русский язык и получится, что надо».

19/І [19]44

Зараз, здається мені, є всі підстави думати про закінчення війни в цьому році. Аби тільки не викинули німецькі вовки якихось хитрощів, не потягли на змову американо-англійських спекулянтів, наших непримиренних ворогів.

Руський народ мусить вийти з цієї війни уславленим переможцем, достойним найкращої долі, найвищої пошани. Треба думати, що післявоєнний період принесе йому великі здобутки в мистецтві, науці; повинна початись доба післявоєнного ренесансу.

З другого боку, і в мене багато побоювань. Адже ми втратили в війні в цілому мільйонів сорок, якщо не більше, людей, коли обчисляти втрати сумарно, до ненароджених за три роки війни через брак мужчин включно. Оці велетенські втрати і величезна сила каліцтв і розорень, і брак коней, корів, одежі, матеріалів і бюрократична наша пиха і неухважність до вимог життєвих нешановної пересічної людини, як би оце все не виявилось по війні в формі великого знесилення країни, великої безпорадної бідності і невдоволеності. Мене дуже вразила одна моя бесіда з бійцем-шофером, молодим, хорошим сибірським юнаком: «Плохо живем. Так плохо, что думать не хочется, до чего обеднели и опустошились деревни в Сибири. Разве можно сравнить с тем, что было. Я очень часто думаю себе, да и не только я, все мы так думаем: эх, если б проехался наш т. С. по деревням да посмотрел на истинную правду, он бы этого так не оставил, нет, ни за что бы не оставил. Разве можно так безхозяйственно и плохо жить? И все мы, знаете, ждем, чтоб были какие перемены и пересмотры нашей жизни. Все мы ждем. Все. Только этого не говорят».

Багато дечого цікавого розповів мені хлопчина з деталей життя, розпитуючи мене, як живуть люди в других країнах. Хороше у нього серце і голова хороша і видно, що у народу є якась масова величезна потреба в якихось інших формах життя на землі. Се я чую скрізь. Сього я не чув і не чую тільки серед керівних осіб. Їм «доярка сказала», що кращого, як у нас є, бажати не можна, бо його немає й не буде.

Часом я думаю, що для України ся війна за своїми наслідками катастрофальна.

У мене перед очима стоять привиди — київські звільнені з неволі громадяни, живі мерці.

19/1 [19]44

З великою приємністю працюю над літературним сценарієм «Мічурін». Я розпочав сю роботу перед війною і зараз повернувся до неї, як до теплої рідної хати. Се ніби не в'яжеться трохи з моїм «націоналізмом». Адже се тема руська про руський народ, проте я думаю, що мені не заборонять писати про нього добре, люблячи палко і свій народ. Світе мій, чому любов до свого народу є націоналізм? В чім його злочин? Які нелюди придумали отсе-от знущання над почуттям людським? Ну, цур йому. Пишу про воїна-мученика і борця великої і рідної мені ідеї: облагородження нашого народу радянського через сади. Мічурін. Так, отже, ні. Виявляється, що се «уход от действитель-

ности, могутий навлець на себя...» і т. і. А між тим мій фільм про Мічуріна сказав би радянському (всім) глядачеві, їй-богу, багато більш, ніж усі наші камери тортурів на екрані, «іменуємі» фільмами на воєнному матеріалі, з вбивством дітей, жінок, і криком, і жахом, і жорстокістю, і що їх і так пребагато в нашому житті. Про людину, про життя, про труд і благородство великої мети.

19/1 [19]44

Сьогодні С. Фадєєва зняли з посади відповідального секретаря Співки письменників Радянського Союзу. Призначили головою М. Тихонова, секретарем Полікарпова. Фадєєв прийшов до мене розгублений і дуже сумний. Видно, що великий біль приховав він у своєму серці. Я був дуже радий його приходу. Мені здається, що у нього є побоювання, що він нічого вже, може, не напише в своєму житті видатного, що він розучивсь, розгубивсь, забув. Я втішав його як міг. Мені від усього серця забажалося, аби все, що сталося, обернулося в майбутньому на краще, йому на щастя. Коли я проводжав його на метро, він з сумом пожалівся на Корнійчука: на зборах президії Корнійчук сьогодні навіть ні разу на нього не глянув і дуже сухо і недружелюбно виступав. Фадєєв се пережив, очевидно, дуже важко. Його чутлива і тонка душевна натура не могла не реагувати боляче на таку манеру ставлення товариша, який ще недавно роками користувався його повною довірою і любов'ю. Фадєєв завжди прекрасно ставивсь до Корнійчука. Я не розумію, що заважало Корнійчукові саме сьогодні бути чулим і дружелюбним з Сашею. Невже не міг він підійти до нього, сказати пару добрих слів, поздоровкатись, усміхнутись своєю свіжою щоденною «дежурною» усмішкою (бодай) і цим уже підтримати у тяжкий момент друга, що ніколи не стояв нігде йому на дорозі. Я сказав Фадєєву, аби він скоріше про це забув і не узагальнював своїх лихих висновків від окремих людей на людину взагалі, бо письменник мусить мати чисте, незлобиве і вільне від зла серце. Щоб оберігав свою душевну свободу і беріг її як дорогоцінний дар, що посиляє доля небагатьом людям. Так ми з ним і розлучились біля Київської станції метро. Назад сі два квартали я дійшов з великим трудом, так у мене боліло серце і груди і такий упадок сил. Знесилений, я ледве дійшов до дверей. Мені щось здається, що я довго не проживу і кращої частини людського віку, від п'ятдесяти до шістдесяти років, як каже Анатоль Франс, мені, певно, не пережити. Я думав по дорозі: єдине, чого б я хотів під отсей кінець свого життя — написати одну справді хорошу і потрібну народу книгу. Я вже не знаю, чи буду я фізично спроможний скрутити хоч один фільм. Боюсь, що ні. Повечорів мій день. Темніє.

25/1 1944

Я ніколи не був метким. І досі у диспутах, якими таке рясне було моє життя, я знаходжу потрібні слова не зразу, а вже після бою, деє

на самоті, встроївши голову в подушку. Отоді я знаходжу для свого противника найсильніші аргументи, я обдаровую його найгострішою словесною зброєю, я підставляю під них свої слабкі місця терпеливо, зате тут же побиваю його вщент такими досконалими, яскравими влучаннями, що все тремтить в захопленні навколо, все радіє, та вже запізно, марно. Нема ні бою вже, ні перемоги. Одна досада і нещастя реальності.

20/II 1944

Якщо вже говорити про мистецтво революційної доби, то геній руського народу знайшов собі втілення в музиці — Шостакович, Прокоф'єв, М'ясковський, менш у поезії і ніде більше, бо в усіх мистецтвах, особливо в літературі, в основі лежить не узагальнене почуття, а рацію, думка, точна концепція, обумовлена всією складною громадою політичного механізму. Тому жалюгідно убогою виявилася література і кіно в тій мірі, в якій вони залежали від літератури.

20/II 1944

Ось уже минуло три місяці як немов ангели покинули мою душу. Потопаючи в стражданнях народу, я попросив хліба поради. Мені подали камінь осуду.

Мені здається, я загину в цьому році.

21/II 1944

Сьогодні мене виключили із Всеслов'янського Комітету. Завтра, очевидно, виключать з Комітету по Сталінських преміях і знімуть з художнього керівника. Таким чином всі заспокоювання моїх друзів виявилися марними. Організації починають діяти, зашморг навколо шиї затягується.

Єдине, що мене заспокоює, — моє чисте сумління. Не буржуазний я і не націоналіст. І нічого, крім добра, щастя і перемоги, не бажав і руському народу, і партії, і Сталіну, і братство народів вважав і вважаю своїм ідеалом. Любов же до свого народу і страждання його стражданнями не може принизити моїх поглядів.

Прощаю всіх, хто заподіяв мені зло. Не хочу носити в душі зла.

22/II 1944

Дописую «Мічуріна». Чим більш пишу і вдумуюсь в написане, тим більше люблю сю людину. Може, він був і не такий, напевне не такий. Я одкинув майже всю суму невеликих приватних побутових правд, прямуючи до єдиної головної правди сієї Людини. Се мені дає багато для думання. Мені приємно писати про сього справжнього сподвижника Леніна, скромного і органічно глибоко відданого комунізму трудного і складного чоловіка. Я почуваю в ньому себе, прости мені, світе, за порівняння.

22/II 1944

Що мені заважає писати? Щоденна думка про смерть. Вона почала переслідувати мене, вона гнобить мене як передчуття лиха і кінця. Часом мені хочеться вмерти, так я замучився і втомивсь од немилосердя і страшної жорстокості. Часом ні, і тоді страх пригноблює мою душу. Що се? Наближення кінця? Чи просто втома?

27/II 1944

Сьогодні, 27 лютого, у неділю мені подзвонила О. Бокшанська і повідомила мене про те, що в силу нового Указу Раднаркому СРСР про склад Сталінського Комітету, в списку якого моє прізвище відсутнє, я, таким чином, уже не є членом Комітету. На моє місце призначили народного артиста СРСР Гната Юру.

Що ж далі?

1/III [19]44

...Письменник, коли він щось пише, повинен почувати себе врівні, на висоті найвищого політичного діяча, а не учня чи прикажчика.

1/III [19]44

Учора Горський привіз мені з Києва звістку про зняття мене з посади художнього керівника студії. Таким чином, я повернуся до Києва на студію хоча й ще більше посивілим, але убогим, побитим і пораненим.

Понесу стид свій по Шулявці на довгі, очевидно, часи, поки не забудеться.

Годі б уже мені мучитися і спокутувати свій гріх перед Сталіним. Треба прийматись за роботу і роботою довести йому, що я радянський митець... а не одіозна талановита постать з «обмеженим світоглядом».

Треба взяти себе в руки, закувати серце в залізо, волю і нерви, бодай останні, і, забувши про все на світі, створити сценарій і фільм, достойний великої нашої ролі у велику історичну добу.

Учора у Козловського сказав мені Самосуд: коли Москвін узнав про усунення мене з Сталінського преміального комітету, він сказав: «Як жаль. З комітету вийняли серце й душу».

Смутно мені, смутно.

8/IV [19]44

Якою б не була страхітливо руйнівна війна, яким би грізним ураганом не пройшлась вона по Україні, її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечне. У цій пожежі, хаосі й крові злились воедино всі українські землі. І якою б не була, очевидно, на початку їхня доля тяжкою і трудною, в кінцевому рахунку український народ робить рішучий і неминучий крок вперед. До речі, об'єднання —

кінець національному дрібному, другорядно кон'юктурному... Очевидно, його підставою була розірваність земель і різнобожжя.

9/IV [19]44

Уся Росія їде сьогодні на бабі. Те, на що виявилась здатною російська жінка, незбагненно.

Так само незбагнений і так само повний величі наш наступ. Наступ нашого радянського війська в це бездоріжжя — більш ніж чудо. Це непосильний, немислимий труд. Люде ніби бояться, що вляжеться їх священний гнів, і прагнуть швидше його реалізувати, не шкодуючи ні трудів для цього, ні життя, ні страждань.

Що є в брудній, негарній, непричесаній російській людині? Одвічне прагнення чуда, до великого і кращого, до всезагальності. Прагнення до перебудови світу. Звідси і Жовтень. Він живе в ньому й сьогодні, не велике, врешті-решт, щастя всього людства.

9/IV [19]44

Америка одмовилась дивитися мій фільм «Битва за н(ашу) Р(адянську) Україну».

Вона, підла перекупка і спекулянтка, не захотіла навіть глянути на ту кров, яку купує вона за свій свинячий бекон у консервних банках.

Будь же ви прокляті, панове і (нрзб) американці з усім вашим добродутом і лагідними усмішками.

Проклинає вас мій батько, мати і я з усім народом українським.

9/VI [19]44

Я не вмію писати.

Або я зовсім не вмію писати і все те, що я роблю, лише здається писанням за принципом — на безриб'ї і рак риба, або ж я втомився і виснажився увесь вщент. Написати півсторінки для мене вже канальський труд. Я втомлююсь часом від одного рядка.

Тисячі думок і картин збиваються в купу і мучать мене. А витікають вони з голови неначе через мікронно тоненьку щілинку, і все написане мною, здається завжди мені нікчемною краплинкою того, що я так пристрасно хотів сказати.

Тоді я журюся і знову мучуся від знесилення.

Художники так багато зробили для церкви епохи ренесансу, що навіть нечестиве життя пап і кардиналів не змогло розхитати в народі віри в бога.

26/IV [19]44

Учора в ВОКСІ шанували творчість Чапліна. Гарно виступав англійською мовою Пудовкін. Хвалився собою дрібний Ю., був перебільшений патетик і діляга М., і над усіма панував розумний і хороший Ілля Еренбург. Невідомо чого й для чого «выпускающая» артистка М. була в хустинці...

Було так, ніби якась стороння людина зайшла на хвилинку з вулиці.

Потім дивилися «Золоту лихорадку» — чудесну молоду картину Чапліна. Я сміявся, як давно не сміявся.

Був Литвинов. Сіра форма зрєбила його трохи подібним до старого швейцара в гарному домі. І нащо завели форму для міжнародного Наркомату — не знаю, господи прости.

Не один раз доводилось мені чути минулого року од наших наркомів про стан кладовищ. Кладовища, бачите, потрібні красиві. Запустили ми кладовища.

Це правда, думав я, дивлячись на добрих наших доморощених держ-діячів, адже кладовища — це дзеркало людських взаємин.

Навчіть поважати, шанувати і любити людську особистість, виховайте у молодих повагу до старших, хоча б до батьків, і кладовища самі прикрасяться. Повага до пам'яті, а не звільнення житлової площі.

Я бачив одне «благоустроєне» кладовище за стіною Ново-Дівичого монастиря (хід за пропусками). Надмогильні написи в більшості — верх пошлости. Це не людські, це службові написи. Живі родичі хвастаються своїм покійником, який, мовляв, він був, з яким стажем і на якому високому посту.

Нічого духовного, людського.

29/IV [19]44

Учора дзвонив мені Большаков, мій главковерх кіно. Він повідомив мене, що мій сценарій (літературний) «Жизнь в цвету» він приймає. Що сценарій «ничего себе, только надо его сократить, особенно в первой части, в первой половине, менее удавшейся». (Якраз навпаки). Потом я предлагаю вам выбросить начало — царей. Не трогайте их. Ну их, бог с ними. Знаете, сейчас царей лучше не трогать. Выбросьте их».

Викину. Жаль, хороші були царі.

30/IV [19]44

Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу. У ній більш глибокої істини, ніж у одній лише голій правді. Істинне те, що прекрасне.

І коли ми не постигнемо краси, ми ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому, ні в сучаснім, ні в майбутньому. Краса нас всьому вчить. Ся проста істина лишилася, проте, не визнаною, особливо ворогами високих мислей і почуттів. Краса — верховний учитель.

Доказ цьому мистецтво — малярі, скульптори, архітектори, поети. Що б нам лишилося од Риму, од Ренесансу, коли б їх не було?

У всьому людському я хочу шукати красу, себто істину.

(З А. Франса).

Одержавши крила, людина придбала якості не ангела, а сатани.
Я сказав хірургу:

— Який ти щасливий, що кожного дня можеш творити добро, рятуючи людину від страждань і смерті.

— Дуже,— відповів рятівник.— Особливо, коли я бачу, що в інших лікарів це не виходить.

Записати:

Історію постановки фільму «Щорс» від самого початку до кінця.

Роль Шумяцького, Панаса, Кошара.

Розмова на дачі Панаса з Будьонним.

Читання сценарію на У (кр)політбюро.

Знімання фільму.

Арешт Дубового. Дзвінок N в справі нової версії смерті Щорса.

Поїздка в Москву до Сталіна.

Як народився у мене кінець фільму... і т. д.

На «Щорсі» я заболів грудною хворобою.

Фільм у Москві. «Прийом» у Дукельського. Прийом у Сталіна.

3/V [19]44

«Повість полум'яних літ»

не повинна бути звичайним оповіданням на екрані з боку побутового, натуралістичного, манерою тлумачення реалізму. Се мусить бути річ реалістична в розумінні високому, мистецькому. Її поетичний дух, мистецький хід узагальнень, вибору прекрасного серед красивого, вічного в тривалому, епічного у звичайному — все мусить бути підпорядкованим єдиному стильовому комплексу строгого мистецького твору. Не повинно бути ні одного порожнього, байдужого метра, ні одного випадкового, нічого не значущого слова.

Треба вкласти в уста персонажів все краще і високе, що сприяло б художній висоті і високій життєвій правді твору. Треба відповідно мистецькому стильовому плану і вибрати персонажів, і одержу, і особливо пейзаж. Останній мусить відігравати особливу, вирішальну в великій мірі роль.

А народ увесь в цілому треба поставити над війною. Щоб він у картині був більший за війну, народ радянський, смертю смерть поправший.

Закритий розподільник безсмертя

Страшна думка пронизала недавно мою свідомість. У нас лише сильним дано право на безсмертя — вождям, великим митцям, полководцями чи героям, невеличкій меншості сильних.

Величезна кількість же малих людей, отих, що здобували у поті чола свого хліб, сподівалися в релігійному опіумі на вічне життя на тому світі за чесноти свої, отся велика кількість звичайного люду позбавлена зараз перспективи і жодної надії.

Облиш надію, людино.

Земля еси і в землю одійдеш, і тільки, і більше нічого, аж нічогісінько нічого. У малої людини одібрано щось велике і важливе. Смутно, і страшно, і безрадісно їй стало. Вона стала безпорадною в серці своєму, піщинкою в океані.

8/V [19]44

Лежить хвора мати, боїться смерті. Сестра збирається кидати у чужих людей убогих дітей своїх і летіти до Києва за жорстоким своїм мужем, що кинув її з дітьми, як вовк, гірше вовка.

19/VI [19]44

Жахливі речі творяться в мені.

Я не можу писати статей. У мене в голові ніби обірвалися усі абсолютно проводи, і жодна думка не може вилетіти з неї, не може ширяти, не може линути на крилах до читача. Що сталося зі мною? Мені здається, що читач не читає мене, ненавидить і не довіряє мені в великі часи Вітчизняної війни. Керівництво навіяло йому думку, що я ворог народу, небезпечна і шкідлива людина, націоналіст, контрреволюціонер, поплічник Гітлера і диявола. Я душевно захворів. Те, що зі мною вчинили, не треба було чинити. Мене знищив великий маршал, бажати мені, очевидно, лишилось одного: якось померти й фізично. Кажуть, я героїчно переношу біди. Ні, я її не перенесу. Мені хочеться вмерти. Ночами мені сняться дивовижні сни. Ангели залишили мою душу, покинули й полетіли безповоротно.

Сивий батько Семен Лаврович:

— Сину мій, ти дорогий і близький мені. Вислухай, що я скажу передсвітом у цей урочистий моєму серцю день. Життя для мене було рідною матір'ю, було і злою мачухою. Але ніколи я не гнув спину перед бідом і лихоліттям і ніколи не задирав голову, коли приходила радість.

Трудно тобі, скажи собі: все зроблю, і борись.

Але коли прийшло до тебе щастя, побажай щоб відвідало воно і твого товариша. Найголовніше в житті — товариш. Забудеш товариша, залишиш у біді, даремно ти на світ рождався.

Написати про свої пропозиції, що я їх робив урядам у різних галузях культурного і господарського життя.

Дивуюся, чому не знайшлося серед них ні одної людини, яка б скористалася з усіх моїх знань і мого всевидящого ока для широкої роботи на користь народу України.

Написати докладно про всі мої пропозиції М. С., міськраді і всім, хто керував Україною.

Про парки культури.

Про місто і його реконструкцію.
Про сади. Пасіки.
Про асфальт і Брест-Литовське шосе.
Про зразкові села.
Про сади.
Про повний круг життя.
Місце бібліотеки. Київ мусить уславитись бібліотекою, як Москва.
Про палац Рад.
Про красу. Чому всім потрібна краса.
Записати зустріч з М. Горьким і Р. Ролланом.
Записати зустрічі з Гербертом Уелсом, Шостаковичем, Бенешем.
Мистецтво повинно вести людину до душевного миру і просвітлення. Але для цього повинен бути святий і просвітлений стан художника-творця. Ось чому сьогодні у нас нема мистецтва.

9/VII [19]44

Каже мені сьогодні мати:

— Ти знаєш, Сашко. Отже, як хочеш, а наш виграє. Оце ворожила, виграє.

— Хто?

— Сталін. Ось побачиш. А на того ворожила, так буде вбитий. На німецького, як його?

— Гітлера?

— Еге. Все, що набрав, заберуть і той... і вб'ють, ось побачиш, щоб я так жила.

Я засміявся, дивлячись на стару-стару свою матір з її міжнародною ворожою на картах. Вона слідкує за всіма самольотами, скільки гармат коли вдарили, яке місто забрали, українське чи білоруське, хочеться й їй вигнати німецьких ворогів з нашої пограбованої нещасної і нещасливої землі.

21/IX [19]44

Над Десною музей-в'язниця.

У давньому-предавньому Чернігові над Десною музей. Убогий, хаотичний і нудний, як і всі провінційні пограбовані «змивателями золота» музеї. Єдине, що впадало в очі, — шабля Богдана з незабутнім написом, складеним, без сумніву, в агітпропі — «Шабля відомого ката України, так званого Богдана Хмельницького, що придушив народну революцію на Вкраїні в 1648 році».

Під музеєм у льоху під замком брудний «заарештований» музей. А в ньому під замком з сургучними печатами в'язні — портрети 17 і 18 століть і речі. Тут гетьмани й полковники, митрополити, жінки козацької старшини. Все темне од часу і темряви в'язниці. Виконані прекрасними майстрами. Неначе я попав на той світ. І здається мені, що час від часу по ночах вони виходять із своїх рам на раду і розмов-

ляють проміж собою, бо чого ж такі сумні і тяжко замислені обличчя на геть усіх портретах. Яка туга зв'ялила їх серце? Який сум і важка-преважка турбота в очах!

Часом до льоху заходять перевірити, чи всі в'язні є. Се визначало завжди зміну директора музею-в'язниці. Приходили в супроводі молодця з револьвером. Тоді портретам доводилося чувати різні сентенції про історію, політику, мистецтво. Сентенції такі ж унікальні, як і музей. Потім двері замикалися знову, гримів замок важкий мазепинських часів, і знову наступала тиша. І довго дивилися Богдан з Іваном один на одного, дивилися щось років кільканадцять, аж поки одного разу не вилетіли в повітря, розірвані в шмаття німецькою бомбою, і не щезли в полум'ї великої пожежі.

— Нехай горять к такій матері,— сказав я своїм хлопцям.— Не гасить.

— І згоріло все?

— Все,— зареготав секретар Чернігівського обкому... розповідаючи мені про загибель малярства українського народу 17 і 18 століть.

Я пригадав се в повісті «Україна в огні», і мені дорікали, і били мене нещадно, і називали ворогом народу за те, що я образив пам'ять великого Богдана. І я зрозумів, що таке діалектика. В руках безсердечних демагогів се страшна зброя, хоч вона і є могутнім методом в пізнанні світу і могутньою зброєю пізнавальною в руках мудреця.

13/IX 119144

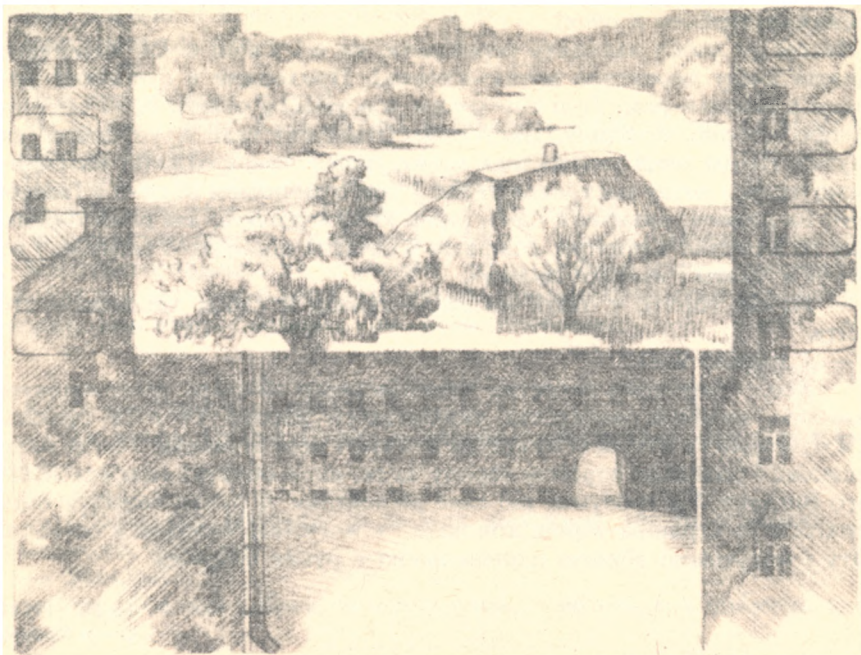
Москва

Сьогодні мені сповнилось п'ятдесят років. Коли б я вірив у бога, я попросив, помолився б йому, аби послав він мені ясного розуму на десять літ, щоб зробити щось добре для свого народу, і більш нічого б не просив.

Живу в Москві, зневажений убогими властями і друзями при владі України, що загубила у війні половину своїх синів.

Велика Вдовиця.

1945-1956

1945

31/I 1945

Сьогодні роковини моєї смерті.

Тридцять першого січня 1944 року мене було привезено в Кремль. Там мене було порубано на шмаття і окривавлені частини моєї душі було розкидано на ганьбу й поталу на всіх зборищах. Все, що було злого, недоброго, мстивого, все топтало й поганило мене.

Я тримався рік і впав. Моє серце не витримало тягара неправди й зла.

Я народився і жив для добра і любові. Мене вбила ненависть великих якраз у момент їхньої малості.

15/II [19]45

Незмірний, неприступний розумінню старої західної душі всеперемагаючий гнів слов'янина зіткнувся на рубежах тисячоліть з холодним методом злочинного германця і, скоряючись уже не тільки рукам полководців, а ніби самому інстинкту життя (*нрзб*). Тут бились вороги, здавалось, на тисячі літ вперед, так не жаліли життя і добра. Тут у розжарених небачених тиглях виплавлялася історія нового світу...

Світ огидний і страшний. Планетарне безумство цілком очевидне, коли дивлюсь підряд корібок двадцять хроніки-кіно німецької, нашої, англійської і американської. Все як на долоні. Вся розтерзана, спогадена земля...

24/II [19]45

Радянський народ весь вихований у прагненні подвигу.

І все його життя, не відоме і не зрозуміле ніяким іноземцям і глибоко приховане від них,— це життя подвижників, що проходило саме в спрямованості подвижництва.

Чверть століття цього життя, сповненого подій, безприкладних злигоднів і обмежень во ім'я всесвітнього щастя, було ніби підготовкою до велетенського подвигу, який потряс на довгі віки весь світ.

— Чому ви перемогли? У нас в Америці думають усі: тому, що у вас кожен такий бідний, що йому нічого втрачати і тому не шкода розлучатися з життям (міс Чінтер).

— Дурниці говорять у вашій Америці.

«Дорога моя, любима мамо. На моєму бойовому рахунку вже п'ятнадцять фашистів. Так що тепер уже якщо мене і вб'ють — не шкода...» — з листа бійця.

Розійшлися поняття про щастя.

Щастя Спарти і щастя Афін.

«Нема кращого засобу підняти дух генералів, як винести смертний вирок одному з них» (А. Франс).

28/III [19]45

Дивився випуск «Од Вісли до Одера». Є сцени боїв у Познані величні. Полонені німці на вулицях, де їх б'ють люде, як собак, чим попало. Се картина епохи потрясаюча, як потрясаючі й величезні натовпи розстріляних німцями в'язнів у дворі тюрми. Знову женуть полонених, що залишились після нечуваних боїв у Цитаделі. Багато старих, багато поранених.

Все являло собою картину трагедійну і катастрофічну. Пригадався Картаген у Флобера.

І тут же фільм про вибори патріарха всієї Русі Алексія. Поруч з війною оці бородаті невіруючі ні в що комедіанти в митрах і брильянтах справили враження жалюгідне: дві тисячі років проповідують вони на всіх мовах любов і милість і зараз, під час повного банкрутства своєї, здавалось би, ролі, серед трупів і моря крові, знову понадівали свої дурні блискучі макітри, і люде дивляться на них і хочать неможливого, простого і звичайного: добра.

Я кінорежисер. За все своє творче життя я не бачив ні одної своєї картини в хорошому кінотеатрі, на хорошому справжньому екрані, видрукуваного на хорошій плівці кваліфікованими лаборантами.

Кінотеатри жалюгідні, екрани подібні до поштових марок, маленькі, як правило, скрізь, і нікому на думку не спаде, що екрани можуть бути великими і враження від картини зовсім іншим — величним і прекрасним. Звук аморальний і аморальна обробка плівки, брудної, з миготінням «брильянтів», засвічена і вбога.

На мене находив завжди гнітючий сум при одній лише думці про перегляд картини. Вона скрізь і завжди була гіршою, ніж я уявляв її і творив. І се було одним з нещасть мого життя. Я був мученик в результатах своєї творчості. Я ні разу не мав насолоди. Навіть спокою од споглядання результатів своєї безмірно тяжкої і складної праці. І чим далі, тим все більш переконуюсь, що 20 років кращого свого життя потратив я марно. Що б я міг створити!

14/III [19]45

Сьогодні п'ятнадцяті роковини смерті найбільшого поета нашої доби Володимира Маяковського. Як сумно згадувати, що найбільший поет нашої епохи покинув нашу епоху.

Пригадую, напередодні самогубства ми сиділи з ним у садочку дому Герцена обидва в тяжкому душевному стані, я з приводу звирювань, учинених у відношенні до моєї «Землі», він — знесилений рапівсько-спекулянтсько-людожерськими бездарами і пройдами. «Заходьте завтра до мене вдень, давайте порадимось, може, нам удасться створити хоч невеличку групу творців на захист мистецтва, бо те, що діється навколо, — се нестерпне, неможливе». Я обіцяв прийти і потиснув востаннє його величезну руку. На другий день, у неділю, збираючись до нього з Юлею, я почув моторошну новину, що так унадилась до нашої культури...»

Пройшло п'ятнадцять літ. Недавно у кремлівській лікарні престарілий духовний жебрак Дем'ян Бедний зустрів мене і каже: «Не знаю, забул уже, за що я тогда обругал вашу «Землю». Но скажу вам — ни до, ни после я такой картины уже не видел. Что это было произведение подлинного великого искусства».

Я промовчав. ...Свою «критикою» продажного хама, що осідлав був мою «Землю», він привів мене на край могили, одняв десять років життя, і надовго зробили мене нещасним, гнаним. Я трохи тоді не пішов слідом за великим поетом.

5/VI [19]45

Пригадую:

Основна риса характеру нашої сім'ї — насміхались над усім і в першу чергу один над одним і над самими собою. Ми любили сміятись, дражнити один одного, сміялись у добрі і в горі, сміялись над владою, над

богом і над чортом, мали велику любов і смак до смішного, дотепного, гострого. Дід, батько, мати, брати і сестри.

Сліз нам випало, проте, в житті багато, більше ніж сміху.

І всі ми були добрі до людей.

Своєрідність гумору була нашою родинною і національною ознакою. Вона, а не що інше, лежить і в основі мого так званого «державного злочину», що так звеселив геть-чисто всіх ворогів мого народу.

Я патріот Радянського Союзу і комуніст, хоча й недосконалий, проте в великій мірі вищий за добру половину гнобителів моїх.

Народ може бути великий у кожен даний момент тільки в одній галузі. Нема поетів — є генерали, маршали. Бувають епохи художників, бувають і інші епохи, які породжують людей розумних і сильних, надзвичайно мужніх.

Але все ж, щоб бути художником, треба мати залізну мужність.

У нас нема художників через брак мужності.

В нашій країні немає більше оригіналів.

30/VI [19]45

Сьогодні, в суботу, 30/VI 1945, сталася велика подія в житті мого народу. Уперше за тисячу літ, за всю свою нещасливу історію об'єднався він в єдину сім'ю. Нема на світі другого народу з такою безмірно жакхливою долею. Нема і не було в Європі великого пасинка другого, що так був би зневажений в усіх своїх правах на догоду підлих кон'юктур.

Сповнилась мрія століть. Сповнилась і моя мрія, мрія мого красивого Кравчини. Благословенна будь, моя многотраждальна земле! Щастя тобі, доле! Дай розуму і сумління керівникам твоїм. Благословенний будь, народе мій ласкавий, добрий! Будь сильний, терпеливий.

Пом'яни мене, мученика. Не презри моїх сліз, коли плакав я над своєю долею в страшні часи німецької неволі. І коли топтатимуть перед тобою ім'я моє мале, якщо це треба буде нащось нечистим, злим людям, не одкинь мене і дай мені вмерти на своїй землі, що дала мені хліб і серце, любов і звичаї твої, і радість творчості, і труд, і велику печаль, і страждання.

30/VI [19]45

Москва. Дощ. Болить серце і дзвенить високим безупинним дзвоном в голові. Сиджу біля вікна один, самотній, і хочеться мені зібрати останні сили і поплинути на Україну. Сьогодні об'єдналися українські землі. Ніхто мене за цілий день не поздоровив, не привітав, неначе зовсім і не сталося нічого, неначе це була звичайна ілюстрація газетна, і я нікого не вітав, бо нікого мені було вітати.

Я один за межами України моєї, землі, за любов до якої мені мало не одрізали голову, піддавши остракізму, великі вожді і малі їх слуги — українські недобитки убогі в великих і менших чинах.

Лечу. Невисоко уже лечу. Пооббивались крила уяви. Склероз уже заморозив голову мою. І душа моя сива летить, черкаючи землі, важко, мов підбитий хижакими лебідь. Пролітаю спалений Чернігів, землю дідів і прадідів моїх, де згоріло моє історичне мистецтво, Київ...

Над Дніпром. Виринають з землі підо мною стародавнє Братство, Михайлівський монастир, Лавра, Микольське барокко, Межигірський Спас — знищені тисячолітні витвори мого народу. Дніпро, Дністер, Горинь-ріка козацька, Збруч кривавий, Черемош і Карпати, Львів і невідомий Ужгород. Села побиті і села живі. Люде побиті і люде живі. Пролітаю над майданами, над порожніми церквами, заглядаю в вікна. Шукаю радість на великомученицькій своїй і не своїй землі, шукаю і підслуховую її не на урочистих зборах, куди мені не можна залітати. Шукаю по домівках нерозкішних, по хатах, по «жилкопах» і по інших многих вольних і невольних «населених пунктах». Не помічаю, що йде дощ, шукаю радість на своїй скривавленій землі. І хочеться мені ридати од щастя й болю, і здається мені, що то не дощ іде весь день, а небо плаче зі мною од жалю і од моїх скорбот отут на самоті біля московського мого вікна.

30/VI [19]45

Об'єднались усі українські землі. Буде єдине стадо і єдин пастир. Усі тепера будемо однакі. Не будемо вже польським бидлом, ні румунським, ні чесько-угорським. Не будемо зневажати галичан за те, що вони добріші і культурніші од нас. Галичани не будуть боятися нас за те, що ми великі і жорстокосердні «несамостоятельні» люде, не європейські й не азійські, «отдельні», як казав той дядько. Узнаємо Закарпатську Україну, про яку у нас не було написано ні однієї книжечки, ні одного малюночка, ні однієї вісточки. Жили ми поруч тисячу літ, не сказавши один одному слова, ми принаймні «великі» українці. Одягнемо прекрасну Буковину, мальовничу слов'янку, в церобкопівський бушлат землянистий...

— Ви чому не в партії?

— В своєму серці я вмещаю всю партію і безпартійність всю, себто усе життя народу.

— Два навантаження?

— Одне. Проте доля моя значно складніша. Блаженні обмежені серцем і волею, блаженні, хто почепив замки на таємничі двері своєї душі, на всі ворітця, що ведуть до споглядання людської неволі і несправедливості. Блаженні — ті, що повісили шторки на віконця своїх (нрзб) і інших своїх машин. Горе мені, я не такий. Через свою заглибленість і зосередженість я позбавлений змоги швидко підкорятися. Крім того, я не люблю зберігати таємницю.

— Ви проти партії?

— Ні. За.

— Абсолютно?

- Абсолютну достовірність я знаю одну.
- Що саме?
- Страждання.

Як перший поет революції В. Маяковський. Співчуваючий — це велике слово. Це більше і вище, ніж просто член. Це той, хто нічого не має, нічим не винагороджений, без прав і переваг, без прислужництва, вільний завжди і у всьому і відданий духом, думками і працею всього життя. Каменярь культури соціалізму. Ось хто я такий.

Не осуджуйте, не переслідуйте мене за оплакування предків моїх, мого батька.

Печальний, гіркий мій крок був спричинений невиліковною мукою, здавалось мені, ноги мої підігнулись були від вагою мого серця.

Перед моїми очима проходили зловісні образи, серце моє було отуманене останніми сльозами на останніх рідних нивах моєї землі в незабутнє літо тисяча дев'ясот сорок другого року. Тому гуркіт урагану, що гнав нас на схід, став похмурим лейтмотивом моєї повісті.

Ніколи не байдужий, я оплакував загублену волю мого народу. Мене лякала його доля, оскільки є дні рабства, рівноцінні сотням літ.

Не паплюжте мене за мою книгу-битву. Не хороніть у попелі зруйнованих міст і сіл моєї Батьківщини і не порочте мене шельмуванням, оскільки не боягузтво і невіра рухали моїм серцем, а біль і страх за можливу його загибель. Що може бути сумніше за погибель народу.

Я щасливий, що я помилявся, і Україна знову вільна, і ворог тікає. О батьківчино моя! Велика арена кривавих битв, о дике поле Європи! О червоні маки Поділля під обманливим голубим небом, оспіваним поетами і проклятим тими, хто кров пролив.

Нема мистецтва війни.

Війна — не мистецтво вже хоча б тому, що перемога в ній чисто випадкова. В той час, коли будь-який твір будь-якого мистецтва виключає випадковість.

— Знаєте, в мистецтві війни...

— Я не знаю мистецтва війни. Я знаю трудність війни, жах війни, ганьбу війни, жорстокість, мерзенність і розорення війни. Про яке мистецтво ви говорите?

— Ну, це софістика.

— Це не софістика. Нема мистецтва війни. Ганьба війни! Можливо, ви це маєте на увазі.

До речі, за час війни у нас добавилося товстих людей, і це при загальному зuboжінню.

Його цікавили лише переконання звинувачених, і судив на цій лише підставі, не припускаючи, що можна, не будши злочинцем, мислити інакше, ніж він сам.

Оскільки він припускав, що володіє справжньою мудрістю, в чому його щоденно запевняли в потоках славослов'я, то своїм противникам він примислював лише помилки і зло.

Йому приписували всі події, що відбувалися в країні, щасливі і нещасні, закони, нрави, перемоги, урожаї і навіть зміну пір року. Це було несправедливо, але він заслужив несправедливість: він мав необмежену нічим владу над народом.

«Людина теорії, він визнавав лише маси і виявлявся душевно мізерним і безпощадним до окремих особистостей» (А. Франс).

Його величність — випадок.

Мене спитала дружина наприкінці дня:

— Кого ти бачив сьогодні? З ким стрічався?

— Нікого. Ні з ким, — одповів я. — А ти?

— І я нікого.

Потім я довго думав. Повз мене пройшло за сей день кілька тисяч москвичів. Потім я думав: а хто живе за стіною? Хто лежить за півметра від мене за стіною? Хто наді мною? Хто за другою стіною? Не знаю. Живемо, як поліпи на кораловому рифі.

Про вдячних нащадків. Дурниці! Ми теж нащадки своїх предків. Як ми поглумилися над їх життям, трудами, надіями. Як поруйнували їх святині.

Чого тільки не придумали за останні два десятки років, аби викликати серед людей ретельність, самолюбство, честолубство. Почесні звання, ордени, медалі, значки, своєрідний почесний загін слави, встановлений для суспільства трудяг і бідних мучеників швидко слідували один за одним. Нарешті, коли вже не вистачало й сього, а потреба виросла, здавалось, до неба, канцелярії й департаменти (*нрзб*), своєрідні лабораторії слави і її науково-дослідницькі інститути винайшли особливі приправи, особливий перець. Почалися премії, дважди героїство, почався рекрутський набір в академіки, лауреати, народні — нещасних художників, без їх відома, обсаджування ними сотень непотрібних комісій, що однімають весь час, заважаючи творити і знати собі ціну і своїм творам справжню, а не умовно-кон'юнктурну.

Звідси друкування недоношених голих ідей, що вилізли з їхніх мозків, що їх породили, ще голими голопуцками, які тільки-но почали формуватися.

Звідси дифірамби в пресі художнім недоноскам на глум, на відчай. Не слід змішуватися з буржуазно-капіталістичною біржею ідей. Се не біржа людей. Се хай буде не спекуляція, се дух кон'юнктури.

Трудно було письменникові Н викладати свої думки. Не було в думках ні ясності, ні ваги, не те що прозріння.

Письменник почав збиватися, екати, нукати: ну, ну, ну! Я сказав, що я не придумав усіх деталей. Я хочу — ну, ну! — показати в своєму (де він?), вирішити ось яке завдання — ну, ну, ну! — єдності протилежностей, показати, що не можна зрізати купони... Після війни ми повинні жити ще краще і ще більше працювати. Ну, ну, ну все, мабуть.

Ні, ще трошки. Ці думки прийшли мені в голову недавно, днів п'ять тому. Тепер усе.

Директор студії. Так, товариші, зрозуміло? Почнемо обговорення.

Червень, [19]45

Розмова батька чи діда з синами офіцерами-льотчиками далечезних рейдів, що повернулися з війни.

— Розкажіть же, де ви були?

— Були скрізь. Літали над усією землею.

— Над чиею?

— Над усією. Над цілою планетою.

— Ну який же він, світ?

— Малий. Маленький, тату.

— Маленький, кажете? Як жалько мені вас.

— Така нудьга.

— Раніше світ великий був. Такий великий. Було їдеш, їдеш до Кременчука, а там же ще степи на Бессарабію. Великий був світ. Повний таємниць. І повний краси. Виїдеш було в степ, а степ широко-окий!.. І т. д.

— А де загинув Владимир?

— Там десь за Одесою.

Розгорнути тему природи і протиставлення культури природі. Культура — се місто, електрика і т. д., відокремлення, боротьба з природою, з усіма показниками інерції цієї боротьби.

Зневажливе ставлення до села, до пейзажу, до роботи на землі, до селянства, до колгоспу...

Звідси містоманія.

— Ах, село! Діти. Боже мій, ви подивіться, які вони брудні!

— Вони щасливі. Зрозумійте ви, що тільки брудні діти можуть бути щасливими. Чисті діти — це виродки, це шкідливі потвори, яких я не навиджу. Чисті діти — це потенційні вороги суспільства.

Презирство до патріархального укладу.

Нудьга за патріархальним побутом.

— Назад до патріархальності? Так виходить?

— Ні, вперед до патріархальності, вперед до простоти, вперед до природи! До гармонії!

— Світ тісний. Так, світ тісний, батьку. Ми здійснили первородний гріх — полетіли. Народжений повзати полетів.

— Ну?

— Придбавши крила, людина уподобилась дияволу, а не ангелу...

Написати про світ і людину в двох планах: епохи діда і моєї.

Світ великий, красивий, вічно повний новин і таємниць. Отся безмежність, неосяжність світу більш, як це не дивно, влаштовувала людину в ньому, аніж зараз, коли радіо-пропелеро-стратосферо-телевізію демони, що виплигнули з пляшки, отруїли людину, посіяли печаль і зло. Скільки зла!

11/VII [19] 145

Сьогодні був у Комітеті в Большакова. Довідався, що на моє місце художнього керівника київської студії (української кінематографії) Хрущов призначив бездарного чергового гастролера, вигнаного з Москви, М. Д-го. Таким чином, правда знову запанувала на Україні, кінематографія в вірних... руках, і «націоналізму» українського бояться нічого. З українським «націоналізмом» покінчено. Бувші мої друзі по мистецтву зараз, треба думати, радіють. План ненависті щодо моєї особи і дискримінації перевиконано. Хтось, може, одержить орден Богдана Хмельницького, створеного за моєю ініціативою і пропозицією.

— Вы будете работать в Москве. Я не советую Вам ехать на Украину. Вам не надо туда ехать. Вас так там везде проработали, что нужно время или перемена обстоятельств. Очень постарались Ваши бывшие друзья,— говорил мені Большаков. Я сидів, похилившись від тягара свого серця. Печаль зв'ялила мене одразу так вельми, так боляче, що я не міг промовити слова. Я думав, дивлячись на нього: що се? Невже прикрита форма заслання? Я сказав йому: я знаю, що до мене краще ставляться в Москві, знаю, що вчинено зі мною на Україні, і коли б я був звичайним виконавцем сценаріїв, постановником-режисером, було б мені півбіди. Але зараз у мене інший інтерес. Я хочу писати, я хочу жити і мушу жити серед свого народу, і особливо зараз, коли сповнилась моя мрія — об'єднання українського народу. Невже я не можу жити на Україні? Хто мене вижив, кому стояв я на дорозі? Чого зрадив великий ген-ус, що саме так сталося зі мною???

Важко мені жити. Нащо мені жити? Дивитися роками, як закопують мене живого в землю? Спостерігати, як обходять мене і цураються свої люде? Як замовчують моє існування і ненавидять ім'я моє керовані великим генієм людства, Микитою Хрущовим, що проявив у відношенні до мене низькопробну нечесність маленької людини?

Доле, пошли мені силу. Дай мені мужність проливати на чужині кров мого серця, як благотворну росу, і всміхатися крізь сльози. Не спустош

моєї душі. Дай простити всіх. Піднеси мій дух до високості прощення всіх отут на чужині. Щоб не впав я у відчай, щоб не прокляв нікого, ні за що, щоб до самої своєї смерті проніс ніжну палку любов до найдорожчої в світі моєї батьківщини, до народу. Не одніми в мене творчості, все інше одніми, моя українська доле.

17/VII 1945

Чим допоміг мені в творчості хоч один державний чи партійний діяч? Що порадив розумне і змістовне? На що вказав? Чим натхнув? Яку подав ідею? Пораду? Нічим, ніколи, ніяк.

Хоч хто-небудь, знаючи, що я можу писати для театру, подав мені пропозицію? Ні.

Допоміг мені матеріалами історичним, політичним і т. і. для створення великої наснаги твору? Ні.

Інтересувався моїм життям, здоров'ям, хоч коли-небудь моїми творчими планами? Ніколи, ні разу, ніхто.

Один лише раз, коли десь на фабричних зборах заявив я, що хочу вмерти, прислали до мене молодого лакея узнати, чому саме я забажав умерти і чому я прилюдно про се заявляю.

Коли б люде, яким я клявся чверть століття в вірності, були людьми, а не мотлохом людським, багато навколо мене можна б було створити добра, людей можна бул виховати, виростити, і творів склав би я багато більше. Життя моє скорботне.

17/VII [19]45

Читав. «Повість полум'яних літ» на сценарній студії. Таким чином, у мене сьогодні знаменний день.

«Повість» на них справила велике враження, але що вони могли мені сказати?

По-перше, вона не влізла в них. По-друге, Є. боїться її й мене. Р. не-навидить, інші — безсловесні. Ю., здається, по-справжньому захоп-лений нею. І Жора М.

Яка буде доля «Повісті» — не знаю. Може, попаду з «Огня» да в «Полум'я», може, ні — всі ми ходимо під одним богом, всі від нього залежим. Читаючи, помітив, як багато ще треба над нею працювати, і помітив ще своє невміння все ж таки писати. Трудно писати. Трудно викласти душу, безмежно трудно бути точним і ясним. Нестача слів, образів раптом забиваються навалюю многослів'я, епітети лізуть скрізь, як комарі, і ні видавити їх, ні прогнати. Мова одноманітна. Дія надмірна. Нестачу ерудиції затулив гіперболами. Довго ще треба вчитися.

24/VII [19]45

Я був учора на параді Перемоги на Красній площі. Перед великим Мавзолеєм стояло військо і народ. Мій любий маршал Жуков прочитав урочисту і грізну промову Перемоги. Коли згадав він про тих, що впали в боях в величезних незнаних в історії кількостях, я зняв

з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більш ніхто не зняв. Не було ні павзи, ні траурного маршу, ні мовчання. Була сказана ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок, мільйонів жертв і героїв ніби провалились в землю або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття. Мені стало сумно, і я вже далі не інтересувався нічим. Перед Мавзолеєм проходили солдати, генерали, несли німецькі рябі прапори, немов загаджені птицями, вели собак, танки їхали, гармати, одна другої більша і грізніша. Мені було жалько убитих, Героїв, мучеників, жертв. Вони лежали в землі, безсловесні. Перед величчю їх пам'яті, перед кров'ю і муками не стала площа на коліна, не замислилась, не зітхнула, не зняла шапки. Мабуть, так і треба. Чи, може, ні? Бо чого ж плакала весь день природа? Чого лилися з неба сльози? Невже віщували живим?

26/VII [19]45

Уже тиждень минає, як не встаю з ліжка, хворий на дизентерію. Ослабло серце, і виснажився весь організм. Великий смуток заповнив мою душу. Самотність душить мене, не покидаючи ні вдень, ні вночі. Замкнулося навколо мене мертве коло вороже. Як вийду я з нього? І чи вийду? Де візьму сили?

Пам'ятаю: колись не раз казав мені Н, лежачи роками сонний на дивані: «Де в тобі, Сашко, береться стільки енергії, я дивуюсь. Скільки в тобі сили, напору, волі!» Була сила, була воля. Все було. Не було тільки думки, що один з нас продасть другого, як Юда, за тепле місце, за кар'єру. Не снилося, що диван перетвориться на міністерське крісло для одного, а для другого сила, енергія, працездатність і прямота стане великим нещастям. Чую, що Б. став моїм ворогом. А нема ворога лютішого, як бувший друг. Я нічого не бачу для себе доброго в майбутньому. Вони не хочуть, щоб я жив на Україні. Їм стидно і страшно мене. Тому вони ненавидять мене.

27/VII [19]45

Горський розповідав мені про свою бесіду з Большаковим. А в зв'язку з цим виникла знову Україна... Пригадав усе цькування, що знав його довгі роки на своїй і не своїй землі, всю дурість і зло, і уявив собі, що жде мене там зараз. І мені не хочеться їхати на Україну. Мені не буде там життя. Що ж мені робити, що діяти, як жити?

Товаришу мій Сталін, коли б ви були навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й тримати в чорнім тілі. Коли немає ненависті принципової, і зневаги нема, і недоброчисливості ні до одного народу в світі, ні до його долі, ні до його щастя, ні гідності чи добробуту,—невже любов до свого народу є націоналізм? Чи націоналізм в непотуранні глупоті людей чиновних, холодних діячів, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?

Нащо обернули Ви моє життя на муку? Для чого одняли в мене радість? Розтоптали моє ім'я? Проте я прощаю Вас. Буваючи вельми

малим, прощаю Вам малість Вашу і зло, бо й Ви недосконалі, як би не молились Вам люде. Бог є. Але ім'я йому — випадок.

Сьогодні на іменини моєї Юлії посходяться гості — Шкловський, Віра Строева, Есфір, Халіпови. І знову здається мені цілий день, що я в неволі, і туга не покидає мене. Тісно мені, важко. Пролетів думками по Україні, од рідного дитинячого мого Сейму, од Десни до Дунаю і до Буковини, і ні один голос звідти не гукнув до мене. Волею злою недобрих людей став я окремий. Я мушу творити й боротися окремо в духовному голоді, без землі, яку в мене одняли многосотлітні гайдуки. Творити й боротися. Але хіба вистачить життя одного на сі дві роботи? Для сього треба жити двічі. А я доживаю останній свій десяток літ. Мовчать Микитині лакеї, набиндючившись чи п'ючи фатальну горілку, чекаючи, як ворони в степу, на мою смерть. Шевченку було легше на засланні. До нього долітали птиці. Навколо мене порожньо. Все вимерло, замовкло. Вся Україна. Невже я вмер уже? Невже мене нема? Невже любов моя до людства, до України і вся моя робота умерла теж і всіма забута, як забули всі дніпропетровці ім'я Петровського, музейного дрібненького служителя, що був за старосту колись і ім'я городу подарував своє? І все життя. Подарував — і носив кайдани.

3/VIII [19]45

З великим задоволенням прочитав меморандум Берлінської конференції. Тепер я вже вірю, що огидне гніздо європейських бандитів — Німеччина — осідлана всерйоз і обеззброєна. Слава богу. Починається нова ера життя в Європі й у нас. Перед нашою молоддю одкриваються величезні перспективи. Народ — герой і переможець у такій тотальній війні! Пошли йому, доле, сили відновити втрати, народити дітей і вирости в перемозі до заслужених висот. Ми стали світовою державою, наша культура мусить стати світовою культурою. Врешті-решт, не повинні пропасти марно ні краплини поту, ані крові нашої.

Сьогодні на стадіоні фізкультурного параду репетицію дививсь. Милувався з молоді, з юної пластики, з молодих м'язів, руху. Багато краси, радості, сили. Багато виявлено справжнього смаку і таланту.

Правда, на останньому місці були українці. Убога одежа, невиразна композиція, без вигадки, смаку і без національної виразності, якою пишалися інші братські групи — казахи, грузини, вірмени, узбеки.

Так нам на роду написано. Годі!

Радуюсь за всіх добрих людей Союзу.

Не хочу я мучитись! Не хочу оплакувати своє вигнання з України. Не хочу хоронити себе на чужині. Чому мізерність духовна українського уряду і ЦК партії України мусять стукати мене по голові могильними цвяхами? Нащо я мучу, оплакую себе, навіщо стогну в розлуці з народом? Чому криводухість хитренького Хрущова в'ялить мою душу і терзає її гнівом образи і обурення?

Я не Хрущову належу. Я не його прикріплений. І не Україні одній я належу. Я належу людству як художник і йому я служу, а не кон'юктурним намісникам України моєї і їх лизоблюдам і гайдукам п'яненьким.

Мистецтво моє — мистецтво всесвітнє. Буду творити в ньому, скільки вистачить сил і таланту. Буду, хочу жити добром і любов'ю до людства, до найдорожчого й великого, що створило життя, — до людини, до Леніна. І де я вмеру, однаково мені. Якщо сьогодні я не можу знайти в Києві могили замученого мого батька, — однаково мені.

5/VIII [19]45

Придбавши крила, людина уподібнилася не ангелу, а дияволу. Сьогодні диявол приторкнувся своїм нечистим перстом до того, з чого бог сотворив всесвіт, — до атома.

Перше, що людина зробила з божественним атомом, — бомбу, для загибелі двоногих тварюк з тварихами і тваринятами.

Осатаніло людство. Я вірю в можливість його самогубства. Я не хочу далі жити. Не хочу готуватись до наступної війни, не хочу во-звеличувати і прославляти її цілі, відомі з стародикунських часів.

Труменова атомна бомба — це й є оголошення нової ери. Почалася нова ера. Вона не буде ерою миру. Даремно сподіватись, що атомна бомба унеможливи-ть війну взагалі. Вона приведе людство до найжахливішої з усіх війн, які знала історія. Новодикунська ера принесе катастрофу.

7/VIII [19]45

Ой боже мій, боже мій, боже мій! Отак зітхаючи весь день, мов схоплений за горло залізною мертвою рукою, ходжу як неприкаяний. Що мені робити? Куди подітись? Умерти мені, та як же вмерти? Ще треба прикріпитись до Потилихи і заробляти в бруді і в поневірянні право на пристойну смерть. Хочеться плакати, кричати, жалітись. Кому? І куди не повернуся, і до кого не прислухаюсь, скрізь: «Не їдь на Україну, загинеш. Там тебе ненавидять, там тебе не хочуть, там плямують твоє ім'я, щоб потім знищити тебе. Там ти помреш. Там не хочуть, щоб ти бачив свій народ. Твій талант і твоє серце там не потрібні. Дай простір Микиті, геть з України. Дай бувшим друзям простір, дай од'їсти їм череву і вдовольнити пиху. Не потрібна українському народу твоя кінематографія. Її зробить для України скажена хижа мавпа. І нічого вже ніколи, нічим і ніяк не поборюся я з ними, бо я безсилий проти них. Я вже мертвий. І все, що я роблю, і скрізь, куди ходжу, я хороню й оплакую себе. Щоб же не порадувались вони моїй смерті, щоб упала вона прокляттям і ганьбою на них і на дітей їхніх. Я скоро помру.

Сьогодні довідався остаточно, що фільм робитиму (вмиратиму) в Москві. Отже, Х. і Б. не пустили мене в Київ, я український ізгой.

Я спитав у Калатозова: «Скажи мені, що вони про мене говорили,

як і чому я zostався в Москві. Може, ви мене не пустили туди? Невже там одмовились од мене? У вас у Комітеті сими днями був Б. Невже він одмовився од мене? Невже він не дозволив мені жити серед мого народу?

Калатозов помовчав і вельми стримано сказав:

— Слухай, ти знаєш все. Ти знаєш все, що було, є й що буде. І людей ти краще знаєш від мене і від нас усіх. Не питай мене. Невже ти думаєш, Хрущов міг про тебе сказати щось хороше? Тобі залишилося одне — робота і тільки тут...

Я пішов з Комітету. Мені хотілося плакати. Мені хотілося вмерти. В мене немає сили проклинати Х. і Б. Я навіть думати не хочу про Х. Зате Б. — мізерний український лакиза, зрадник і холодний мій убивця. Яку ж треба мати іудину душу, щоб так учинити зі мною, навіть ненавидячи мене.

14 VIII [19]45

Учора стрів на вулиці Москви артиста-естрадника Аксьонова, що вже другий рік читає моє оповідання «На колючому дроті» скрізь на гастролях з безупинним, як він каже, громовим успіхом, перевіреним на найрізноманітніших аудиторіях. В Дніпропетровську і десь коло Криворіжжя йому читати заборонили, спираючись на заборону взагалі читати мої твори. Щоб не зривати програму і, так би мовити, «коронного» номера артиста, йому дозволяють читати моє оповідання або без вживання мого прізвища, або вигадуючи якесь інше прізвище автора, наприклад, Григоренко чи Іванов, що він і проробляв не один раз, за його власним визнанням. Я слухав се і не вірив своїм вухам. Потім я подумав: чому дивуватись? Хіба та лож, яку створив навколо мене перед Сталінім Хрущов зі своїми молодцями і Большаков — зі своїми, не більша за отсі провінційні фокуси? Обласна влада теж хоче жити. Вона виконує телеграфні накази столиці та й тільки. Ще добре, хоч дозволяє артисту придумувати мені псевдоніми. Красота. Треба знайти артиста і докладно розпитати про деталі мого духовного життя на українській землі.

14/VIII [19]45

Ходив «закріплятись» на «Мосфільм». Директор Миша Калатозов прийняв мене гарно, як і завжди. Я подививсь на жакливу споруду «Мосфільму», пройшовся, як по тюрмі, згадав мою Київську студію, де пройшла моя молодість, де поклав я стільки праці, стільки нервів, турбот і клопоту і де мені отруїло життя четверть-розрядне єврейство і вигнало мене руками земляків і пишних вождів моїх, аби повірився я отут і скоротив собі життя.

Радуйтеся, мої бувші друзі, нема мене серед вас. Пишайтеся, розквітайте, хай вам бог допоможе і Д. М. Ніхто вже з вас не посміється, не обурить вашу пиху, не підведе авторитет, не плюне на підлабуз-

ництво й духовну байдужість вашу. Забуду й я вас. Не для того, щоби втішати себе марними мріями, що все обійдеться чи, мовляв, пройде час. Ніщо не прийде, тільки моя смерть. І ні на що не сподіваюсь, на лиш одну неї. Ви перемогли мене...

Ніяких чуток з України. Птиця не доліта.

Ворон кості не заносить.

Мене бояться бачити і чути.

Я один.

15/VIII [19]45

Закінчилась світова війна. Народи почнуть зализувати свої рани і ставити пам'ятники полководцям і їх коням. Мир...

В крові і трупному смороді завершило людство свою трагедію винаходом атомної бомби. Атом розірвано, всесвітній гріх учинено. Бомбу кинуто. Впала велетенська державна споруда японського божественного імперіалізму людоджерів.

Що є атомна бомба? — питають сьогодні тисячі людей. Скільки нещастя принесе вона? Скільки лиха заподіє? Могутній засіб енергії комунізму — в руках у капіталістів, очолених крамарем дрібним. А що, коли й ми здобудемо сю бомбу? А здобудем неодмінно. Не можемо не здобути. Тоді — чиї атоми дужчі? А що, коли фашистські бандити й підпільні маніяки-людоджери, озброєні величезними капіталами, вкрадуть у Труменових молодців чи куплять нишком півдесятка бомб і знищать Москву? Які страшні можливості індивідуального терору може нести в собі отсей недобрий винахід. Зникли з неба смертоносні самольоти, та не прояснилося небо. Десь в далекій безмежній блакиті ввижається двоногий злочинець, передвісник фінального акту трагедії людства. Господи, хоч би я помилився. Хай не буде так.

16/VIII [19]45

Показалося якось мені, що я міг би написати комедію. Сьогодні, кинувши «Повість полум'яних літ», я цілісінккий паркий день просидів за столом над задумом. Сміх і гріх! Пробував сміятися, а хочеться плакати. Придумав назву «Молода кров», перебирав прізвища дійових осіб, персонажів, типаж знайомих, сюжетну в'язь, і голова втопилася до впаду.

Що зі мною? Висохла уява, погасла пристрасть? Чого мені так важко? Чи я просто втомився від роботи? Так і зробив же неначе небагато. Боюсь, не вийде в мене комедія. У всякому разі, вийде не та, яку тепер хотять. Диявол критики, яка іменується нині ревізіонізмом, нашіптує мені таке, що зроду не пропустять. І, може, легкості не вистачить для комедійного грайливого твору.

Проте не буду занепадати духом. Поволі одкрystalізується основа фабули, сюжетні ходи персонажів, а зміст, і деталі форми, і гострота, і гра знайдуться. Як би мені хотілося зробити веселу комедію. Адже

до кіно, пригадую добре, пішов я дев'ятнадцять літ тому з єдиною метою — робити комедійні фільми. Все в мене не так, як у людей.

Дитинство дивується.

Молодість обурюється.

Тільки літа дають нам мирну рівновагу і байдужість.

Найбільший скорб всього людства є сама людина. Хіба не так?

— Чому ж людське суспільство тримається на жорстокості? На злі й насильстві?

— Народились нові умови існування. Вони так же неухильно примусять народи до загального миру, як раніше примушували до обов'язкової війни. Правда!

Се зовсім, проте, не визначатиме, що люде стануть кращими. Ні.

Сьогодні ми не належим уже собі. Ми належим війні, яка змінить світ. Ми належим майбутньому, бредучи по коліна в крові, окрашені минулим, якому також ми належим.

Внутрішній монолог у сні

Тікаючи з Києва в сорок першому році, я зовсім забув, що на щоденних мітингах я запевняв своїх громадян в неприступності своїх позицій. Я клявся їм своєю шаблею й зірками, що ворог ніколи нізащо нас не подолає. Вони повірили мені. Відступаючи, отже, я висадив у повітря водогін, електрику і весь центр столиці разом з людьми, нехай їм цур, ну як же висадити без них, коли їх скрізь так рясно. Повернувшись, я побачив величезну купу цегли. Я вирвав у своєї столиці серце й груди. Я сказав: се німецька робота, се робота ворога. Вони знову повірили мені, бо ж хіба можуть невіруючі люде збиратись величезними гуртами і розносити биту цеглу своїх велетенських руїн, мов вавілоняне, ніба можуть люде, не вірячи, носити отак цеглу? Вони повірили. Народні артисти разом з народом носили оту цеглу мов ілоти. Заглядаючи з мої очі, вони дивились на мене з такою талановитою відданістю, що я прибавив їм високих звань і сам повірив, що се робота не моя, а ворога, бо не напади ворог, хіба б я міг зірвати цілі квартали? Ні, я зривав би церкви, і то лише старовинні, що їм не менш як по сімсот літ, нових церков я б не чіпав, бо там же нова цегла. Як гарно, що люде дурні і що в них така коротка пам'ять. Хоча, з другого боку, вони й розумні. Бо се ж вони придумали приказку: переможців не судять. Розумно-дурні. Єдність протилежностей. Вони мене палко люблять, і ніхто не хоче писнути. Отже, я самий розумний, самий великий. Я зробив їх багатими й щасливими, хоч вони й старці.

23, VIII [19]45

Я почуваю себе на грані катастрофи. Мене або вб'є скоро грудна жаба, або я сам себе якось уб'ю, так мені нестерпно важко на душі.

Позбавлений громадської роботи, ізольований од народу, од життя. Я дійшов уже до краю. Кара, яку мені придумали великі люди в малості своїй, жорстокіша за розстріл. Я лежу мертвий на дні глибокої ями і чую щодня, як падає мені на груди земля, заступ за заступом. Навіть надгробні прокляття й анафеми на мою голову, яку виголосили мої вбивці... навіть я їх уж не чую. Я не знаю навіть, чому я на чужині. Не пускають мене туди... чи звідси мене не пускають в їхні руки? Однаково мені, однаково мені. Я плачу сьогодні вже втретє. А ще тільки четверта година. А ще вечір прийде, а ніч... Мене одиуралися всі, вся Україна. Я в повному ostrakizмі, тяжчому за смерть. Невже я такий страшний злочинець, що мене одиуралась Україна? Що ж я зробив таке? Яке зло? Кому? О прокляті, прокляті прикажчики, душителі, братовбивці! Ви замучили, нащо ви замучили мене?

МОЛОДА КРОВ

До 16/VIII 1945

- Ви подумайте. Старий хрін — хіба ж не женився!
- Дід Годун? Діду! Ви ж старі вже. Нащо вам жінка?
- Як нащо? А ляйтесь.
- Ну що ви скажете?
- А що казать. Конечно, вже воно не теє. Тепер уже я хіба вищипну коли чи полаємось, а все-таки жива людина потребує чогось...
- Підлабузництво — це свого роду наркотик. Він потрібен, інакше б його не було.
- Кому він потрібен?
- У першу чергу всім особам, що займають не свої пости. А тому що...
- Розумію.
- Так хто ж винен?
- Покараний.

Професор, великий вчений. Бог асистентів і студентів. Дивовижна ерудиція. У нього склеротична забудькуватість. Він забуває прізвища. Це дратує його і завжди псує йому настрої. Найближча йому людина — слабенький нецікавий асистент, який уміє підказувати йому прізвища...

1. Персонаж жіночий — вищить.
2. Персонаж мужика — проспав усю п'єсу.
3. Персонаж, що кашляє,— прокашляв усе, махаючи рукою.

ЗАСТУПНИК ДУРНЯ

(Драма)

Ніщо так не повинно дратувати гарного керівника, як наявність різних неподібностей взагалі, всіляких різниць, різноманітностей людських. І клопоту од них багато, і турбот, і непорозумінь, і всяких, одне слово, випадковостей, які завжди, як показує досвід, водяться в темних закопелках індивідуалізму.

Правда, за останні часи передове суспільство і особливо його начальники багато зробили для уніфікації, щоб забезпечити спокій собі і вишестоящому. Деякі начальники прославились на фронті боротьби з людською неподібністю. Проте й саме громадянство теж не дрімало, аби вдовольнити інтерес керівника і тим самим свій інтерес.

Візьміть, припустим, людське ім'я. Уже тепер, приміром, щодо молоді куди не глянь: Олег чи Ігор, а дочка — як не Світлана, то Тамара. Безпомилково. І хороше. І зрозуміло, і красиво, а головне, нікому не образливо. Ніхто не засміється і не плюне — се вам не Грицько і не Срулик, не Акакій і не Мордохайчик.

От через що, коли директор лялькової артілі Кабанець-Певний сказав, що його звуть Торохтій Макогонович, всі аж присіли. Ніхто не сподівався такого імені. Іноземець, так не іноземець. Більш того, мов не знає, за кордоном не був, родичів не мав — чиста, незаймана людина. От ім'ячко — Торохтій. Треба ж було уміти читати святці, щоб найти отаке гучне ім'я. Се вам не Олег і не Джек, се Торохтій Макогонович. Те, що він не іноземець, хоч і Торохтій, видно було і по його обличчю, і по одежі, і по манері. Все у нього було точнісінько таке, як і у нас. Церобкопівське.

Він любив радіо (з радіоапарата). Воно грало в нього безугавно день і ніч. Він любив відповідні портрети і розвішував їх у великому числі на самих видних точках. Любив також чорні гіпсові статуетки.

Вони у нього були скрізь.

Люде злі і невдячні.

І скільки на них не працюй, ніколи всім не вгодиш. Завжди найдуться розумаки, що почнуть тебе шпигувати так чи інакше. Скільки голів, стільки смаків. На всі смаки не догодиш. Тому краще догоджати начальнику.

Торохтій Макогонович робив ляльки відповідно до житейської мудрості. І треба сказати, що він не помилився.

Я помітив, що характерною рисою тупих людей, що займають іноді відповідальні посади, є уміння швидко приймати радикальні рішення з усякого питання.

Тут актом дії компенсується пустота. Се є твердість. Звідси до гнучкості дистанція велика. Другі властивості людської душі, як, приміром,

порядність, чесність, благородство, уважність, навіть простота, обов'язкова ввічливість, не кажу вже про люб'язність, чулисть, (трапляються) так рідко, що я завжди плачу од зворушення, коли серед людської тайги знаходжу оцю квіточку женьшеня дорогого.

МАНІЯ

Всі прагнуть посад. Труд став ділом доблесті, честі й героїства. Простото труда вже немає. На героїство не всякий здібний. Але всяка куховарка мусить уміти керувати державою. До речі, прекрасне гасло, особливо якщо вона перестане бути нею.

До смерті не зрозумію, чого так лізуть до посад. Що може бути кращого від конкретної роботи, від уміння творити конкретну цінність для свого суспільства.

Сьогодні я прочитав Звернення історичне т. Сталіна до народу. Радості моїй нема кінця. Я радію, немов мені сім років, така вона велика й чиста у мене і прозора радість. Я узнав, що Німеччина була на заході, Японія на Сході, що японці, виявляється, напали на нас кілька разів, починаючи з 1904 року, 1918—1922 рр. і т. і. і що настав кінець другої світової війни. І хоч більш я нічого не взнав, і хоч до фрази — «Вічна слава героям, що впали в боях за честь і перемогу нашої Батьківщини», не додано знову ні одного теплого слова, немовби їх загинуло значно менше ніж 299.000 американців, я кажу собі услід за великим маршалом-генералісимумом, вождем і вчителем: слава нашому великому народу-переможцю, тим більше слава.

Одного лише не розумію. Чому Звернення закінчується словами «Хай живе і процвітає наша Батьківщина», а не соціалістична радянська Батьківщина? Адже за цю помилку мені дуже влетіло од великого вождя і маршала. Проте я прощаю великому генералісимуму, бо він напевно так же мислить батьківщину, як радянську і соціалістичну, як мислив і я, писавши просто «батьківщина» про Україну в устах свого Кравчини.

Не можу тільки простити генералу Макартуру, що, підписуючи на «Міссісіпі» капітуляцію Японії, підвів з собою до великого історичного стола двох своїх побувалих у полоні генералів. Ох і влетить йому од Трумена! Отаке вчинити.

Який всесвітній сором! Полонених, замість того щоб розжалувати їх, перевірити в концтаборі і проробити так, щоб знали до четвертого коліна, як потрапляти до полону. Замість того, щоб довідатись шляхом серйозних досліджень, чи не були часом вони японськими шпиками, чи не допомагали японському фашизму, оцих-от підозрілих полонених так зразу покликати до столу як переможців, товариші, що ж це таке? Не розумію. І не розумію ще, чому се так схвилювало мене? Чому мені стало завидно?.. І чогось жаль. І радісно, що є на світі горді люде, всі

помисли яких спрямовані на життя і на довіру до людини. Чорт забирай, які ж бо гарні речі бувають у житті!

3/IX [19]45

Отже, мир. Про яку небезпеку балакає сьогодні американський крамар Трумен, показуючи з кишені атомну бомбу, хто його знає. Чого йому боятись? Люде цілі. Бомба в кишені, грошей багато. Чи не боїться він часом, що з'явиться бомба і в нас, та ще більша й лютіша, і тоді нам, людським масам, буде житися весело, як на бенкеті перед останньою всесвітньою чумою.

Промова Трумена сьогодні була теж історичною: в одній руці бог, в другій — атомна бомба, на устах погроза за неприхованою адресою. Закінчилася світова війна.

Полягло в муках сорок мільйонів радянських громадян, братів моїх і сестер. Загинув від голоду в Києві мій вісімдесятилітній батько, і сам я, важко поранений своїми, ледве зостався живий.

Чого я хочу? Що мені треба? Роботи. Я хочу роботи. І трохи радості. Я матиму роботу і не матиму радості. Я не можу радуватися, коли навколо мене людям погано. Мені соромно, так соромно, ніби я винен, що люде бідні, погано одягнені, невлаштовані і перевтомлені. Ніби я обдурих їх, чогось їм набрехав і витягую з них жили, ніби я одняв у них свята, і спокій, і лагідну вдачу і зробив їх нещасливими, насадивши над ними багато поганих дурних начальників з холодними кволими душами. Герої вони чи ні? Герої. Більш — дважди, стонажди герої і страстотерпці. Вони завалили Німеччину своїм трупом і залили її кров'ю...

Моя доба найжорстокіша й найвеличніша одночасно. Се така ж правда, як вічна власність колгоспника на землю, себто як вічний обов'язок його її обробляти і здавати урожай державі.

По своїй натурі я не можу, не вмію бути вдоволеним. Я з нещасливими, з бідними, з невлаштованими. Я помічав се за собою завжди. Очевидно, се від моєї невгамовної уяви і од якихось житейських стародавніх травм. Може, тому, що я українець, що все моє життя на моїй землі палають страшні жертovníки, на яких загивають негасимі душі, що нігде в світі вже за се не загивають отак і не блукають, зітхаючи марно в скорботах своїх, у марних сподіваннях.

Світова війна закінчилась атомною бомбою.

Я хочу працювати. І хочу вірити до смерті, що не потрібні будуть уже людству дурні генерали, полковники, ідіотичні танки, і гармати, і весь оцей смітник атавістичних дурниць, всі оці пам'ятники великим вбивцям і їх коням і готтенготські почесті снайперам, маршалам і божевільним партизанам, що занапастили в десять раз більш своїх людей, ніж німців. Що буде мир. Що не потрібні будуть герої-мученики.

Академія наук стала на сторожі миру. Учений. Благородний людський інтелект єдиного суспільства без ворожнечі. Благородству творця, мислителя, захисника свободи людини, добра і життєвої незалеж-

ності, героям состраданія. Всім, хто унеможливить стопроцентну, беззастережну, увішану ідіотськими прикрасами мерзоту війни,— хотів би творити я пам'ятник вкупі з людьми-братами.

13/IX [19]45

Учора були в мене гості з нагоди дня мого народження: Андрій Буров, Герасимов Сергій, Борис Ліванов, Шкловський Віктор, Якольчик Ю., Халіпов і стара моя приятелька Есфір Шуб. Принесли мені квіти й привітання. Не було ні одної душі з України. Тільки Козир прислав привітальну телеграму і то не на моє, а на Юлине ім'я. От який я страшний і небезпечний чоловік. Було мені добре з моїми гостями, було часом сумно, та було ж мені мило, що є в мене друзі і я любив їх усіх і їх дружин. І бесіда була в нас приємна, і я почував, як сильно я постарів. І постаріли Віктор і Есфір і як багато смутку упало на нас в часі великому великих дій.

15/IX [19]45

Я жорстоко ображений і розорений війною.

Вона одняла в мене честь, дорогого мого батька, розорила мене, пограбувала мій дім доценту, бібліотеку мою знищила і вигнала мене з батьківщини. Вона одняла в мене щастя життя з моїм народом. Тому до самої смерті душа моя буде з тими, кого розорила й обездолила війна. З удовами і сиротами, з каліками, арештантами і вигнанцями, з погвалтованими в неволі рабнями — дівчатками, що втратили батьківщину й честь і розвіяні по світу, мов чайки в лиху бурхливу годину. З усіма, хто вмер у нелюдсько жорстоких катуваннях, у муках, хто вимолював у ката кулю замість петлі, під шибеницею стоя, хто горів у вогні, кричучи.

Бо сам я горю щодня, і тужу, і докоряю, і посилаю часом прокляття, доживаючи отут свій вік.

Я втратив радість. З переможцями я лише розумом, як громадянин Радянського Союзу і патріот. В мене одняли щастя честі і громадського життя. І творчість моя пригасає в стражданні і журбі.

Всі, хто виграв у війні, чужі мені, хто нажився в ній грабунками, вигадками, випадково. Хто нажив чини, випадкові посади і ордени випадкові. Хто огрубів, ожирів і занепав морально в занепадому жирному своєму товаристві, хто є грабіжник, нахлібник, чиновний паразит серед мільйонів старців і сиріт і вважає себе трохи не автором — героєм перемоги многостраждального народу.

19/IX [19]45

— Бути не може, щоб ваше лихо сталося без чиеїсь злої руки. Хтось походив коло вас. Хтось наклепав або Сталіну, або Берії про вас. Комусь ви стали на дорозі.

— Ні,— відповідав я всім, хто говорив мені отак.— Не слід так зле думати про людей. А головне, клепати нічого. Бо, крім того, що я написав «Україну в огні» з огненним болем у серці і палким стражданням за Україну, що перебувала в німецьких лапах, з болючим жалем і страхом за її долю, я нічого поганого не зробив, не думав і не хотів. І все, що сталося, сталося внаслідок моєї помилки, внаслідок перебільшеного мого реагування як поета на великі трагедійні події. В тому, що Сталін вважав се не за помилку мого серця, а за навмисне, свідоме бажання повалити Радянську владу в час світової війни, я бачив прикре своє нещастя, як наслідок якогось непорозуміння. Ні.

Я помилявся. І тільки сьогодні, майже через два роки, довідався я, що була гадина, що вкусила мене нишком під серце. Що доказала «науково» Берії свідомість і цілеспрямованість моєї безпомилкової антирадянської акції. А Берії — значить, і Сталіну. Знайшлася потвора, холоднодуха й зла, якій я стояв на дорозі.

Се Ч. М.

Коли мені про се сказали, перше, що я подумав, я пригадав слова Ч. після свого розгрому: «Ти сховайся тепер, щоб нігде тебе не було видно. Зникни і працюй в тишині. Не вмій ти ні жити, ні працювати, наївна людина. Ти працюй, як я. Розкидай по праці, як я розкидаю, — тут серпчок, тут молоточок, тут зірочку. От і сподобаєшся».

Страшна людина. Тепер я вірю словам Наташі В., що чоловіка її Шенгелая Миколу він загнав у могилу. Будь він проклят.

Розповіла мені Ш.

22/IX [19]45

Закінчив «Повість полум'яних літ». Не думаю чомусь повсім про її долю. Коли згадую всю історію народження й загибелі «України в огні», не можу гірко не вхмільнутися собі. Справді, чого мені ждати і що мені треба? Визнання, компліментів, чи грошей, чи слави? Не треба мені слави, бо на неї, задрипанку, знайдеться знову п'яненький Н. чи блакитний ангел Н.

Одне мені треба. Щоб не одібрала в мене доля сліз і плачу по п'ятнадцяти мільйонах смертей мого нещасного вимученого народу. Коли подумаю, що сталося й що робиться, скільки страждань, кривди, смерті, жорстокості нелюдської, неземної, пекельних мук, нечуваної люті катувань, неправди, прихованих скорбот, лжі, заслань і розстрілів. Скільки нелюбові до народу і боязні його невсипущого духу! Боже мій... Скільки розбитих духовно й фізично сердець. П'ятнадцять мільйонів трупів і вигнанців. Я не знаю нічого страшнішого на світі. Що «Повість полум'яних літ»? Хіба таку писати повість про смертельну рану народу? Трагедію треба писати, новий Апокаліпсис, нове «Дантове пекло». І не чорнилом у Москві, а кров'ю й сльозами, мандруючи по Україні, в убогих хатах, під вікнами сиріт, у пустках і на пожарищах Матері-Вдовиці. Та що ж поробиш, коли... «нужна правда возвышенная».

Благословен мій день! Старію. Сьогодні снилося мені, що є на світі бог. Що покликав він мене до себе і повелів ангелам своїм випалити з моєї душі і вирубати огненими мечами смуток і печаль пригноблення, страх за матір отчизну мою, за родину і жінку, і за себе, й за все, що я люблю. І ангели здерли з мене окривавлену шкіру і кинули її в огонь, аби я став чистим. Потім вирубали вони по його святому повелінню мій талант і дали мені новий. І став я німий, забувши всі слова, всі літери і всі їх значення умовні.

— Я знімаю з тебе брем'я Слова, людино моя, — сказав мені він. — Я не давав тобі його. Ти сам ухопився за нього, мов дитина за огонь чи склянку отрути. Воно є лож сьогодні на землі. Я помиливсь в твоєму таланті, хоч я і бог. Однині я звільняю тебе од кайданів, скованих із літер. Бери собі другий талант. Я не підказую тобі нічого. Ти не помилишся тепер у виборі і сам, бо ти став нещасливим.

«Дай мені Музику, боже».

«Бери».

І став я композитором. Все, що я знав, відчував, все, що бачив мій духовний зір, — все обернулось у звуки. І я став свободний. Я розчинивсь на мільйони звуків у трансцендентній своїй найвищій сфері і написав для людей, яких я люблю більш за все на світі, правду, всю, без страху, без ложних слизьких, солодких і підлих прикрас, без угоди, без тупості і без потурання тупості застарілих неуків і холодних честолюбців, безмірно лянних і ненаситних, жорстоких невір і ненавидців людини.

Яку я музику створив? Чому продзвеніла вона благовісним дзвоном понад усім світом? Чим звеселила й підкорила собі всі людські душі? В чому був її зміст, у чім сила?

Се була патетична симфонія боротьби про Радянський Устрій на Землі. Був гімн Радянського Всесвіту.

Я створив його з безлічі найскладніших сполучень звукових. Найрізноманітніших, суперечливих. Як хімік чи коваль, я плавив героїчні звучання з пустими, нікчемними акордами шелесту паперів і скрипу канцелярських пер, широкі, як море, пасажі юнацьких благородних поривань і стремлень до чистого, всезагального, одвічного з нудними цифрами тупих барабанів. Труби захоплення з плачем голодних саксофонів. Громи всесвітніх небачених напружень мідного інструменту, казкові лунання слави перемоги з сичанням кляузиництва, грубості й поганой невеселості. І десь на сорокових поверхах, на самих верховинах симфонічних хвиль мого твору сплелись у трагедійному танку радість з невдоволенням, слава з непотрібним фасадництвом, і гімни, і крики, і захоплення, і стогін праці з бурхливими каскадами дармодства і невміння. А ще вище понад усіма звуковими арміями і стратосферичними ескадрами звучань — щедрість на смерть і невміння жити. А знизу, по самих густих і важких-преважних басових низах, скрипіли,

гули, згасали і знову гули й ревли ревом, і плакали самотніми душе-розпинаючими сурмами тисячі невисловлених запитань придушеної сірої, бідної, невеселої некрасивості. Твір почав жити, бо він не був Словом.

З чого складається краса? З того, з чого й життя, й перемога. З осередченого любовного поєднання всіх його явищ. У моїй Симфонії перемагала Радість, і сила її оптимізму, і всепокорююча Краса були якраз у подоланні лихого.

Як усе просто! Варто лише виховати любов до Людини і уникати підозри й ненависті як смерті.

16/X [19]45

«Повість полум'яних літ» лякає начальство. Большаков, прочитавши, уникнув розмови. Полікарпов, прочитавши, прийняв, але думки свої не висловив, заявивши проте, що повість важка для розуміння. Її вже боїться Калатозов, який раніше вдавав із себе захопленого нею. Ну й бог із ними. Пошлю я краще її Сталіну. Пошлю і попрошу подати якийсь знак, бо так далі жити не можна. Се не життя.

Можна загубити не тільки талант, можна втратити розум і бажання жити в оцій інерції підозри, перестраховництва (фу, яке гидке прокляте слово) і приниження.

З України ні вітру, ні хвилі. Я вмер.

16/X [19]45

Епохальна розмова

Мені сказав начальник української кінематографії Воскобойников небагато, але в сказаному була така безодня змісту, ніби се були не звичайні слова, а пакт Сталінської конституції:

— Що ж до вашої долі й творчих ваших планів, а також місця Вашої праці, себто й Вашого життя, я скажу вам одверто і точно: на основі нашого демократичного централізму в вашому становищі рішуче і абсолютно ніхто нічого не може змінити ні на йоту. Сподіватись, отже, ви ні на що не можете. Є лише дві особи на світі, од яких залежить ваша подальша доля — тт. Сталін і Хрущов.

Сьогодні вночі снився мені страшний сон. Наче їхав я по Києву на якомусь вантажному автомобілі, і автомобіль перекинувся на дорозі. Тоді я виліз з нього, оглядаюся, аж позаду мене Хрущов і ще якісь люди, і Бажан. Я кажу: «Доброго здоров'я, Нікіта Сергєєвіч». Він бай-дуже й холодно подав мені руку. Рука була в'яла і пітна. Потім він пішов. Тоді я ще раз сказав йому слова привітання. Тоді він обернувся до мене і, обнявши, сильно поцілував мене в губи, сказавши: «Спасибі вам, що ви побажали мені доброго здоров'я.» І пішов од мене геть, кудись назад на тротуар. І з ним якась людина, здається, в білому. Я оглянусь — нема ні Бажана, і — нікого. Тоді я теж пішов на тро-

туар у протилежний бік. І мені так чомусь стало тяжко на душі, що я почав плакати. Тут я прокинувся. І коли я прокинувся, мені довго ще було тяжко і смутно од спогаду свого сну, щось недобре зчиниться зі мною. Якусь велику біду готує мені Микита Сергійович.

Очевидно, їм треба для чогось знищити мене.

Господи, прости їх. Яка безодня зла навколо мене!

5/XI [19]45

...Я вмиру в Москві, так і не побачивши України. Перед смертю я попрошу Сталіна, аби перед тим, як спалити мене в крематорії, з грудей моїх вийняли серце і закопали його в рідну землю у Києві десь над Дніпром на горі. Пошли, доле, щастя людям на поруйнованій, скривавленій землі!

Зникни, зненависть! Щезни, убогство!

Часом мені здається, що я вже вмер і давно лежу в ямі, і кожна звістка з України падає на мої груди, як могильна земля, заступ за заступом. Що мене не тільки вже нема, а наче й не було ніколи. Неначе не створювала мене зовсім українська земля п'ятдесят один рік тому, не годувала хлібом і медом, не поїла думками, почуттями, не купала у віруваннях і звичаях нашого народу, не вкладала в мою душу ні своїх гордих героїчних поем, ні любові до себе, ні плачу, коли плакала сама, як удова в неволі.

Так, попросивши один раз хліба поради і одержавши камінь осуду, я, народжений для добра, похитнувся і мовчки впав, як падає мертвий, і кров моя запеклась і присохла до сивого мого волосся. І ви злякалися усі гуртом мого засудження і вголос возненавиділи мене, як ненавидять покараного, одні радіючи національною за формою радістю, другі — з зубовним скреготом і гепанням, треті — з горілкою. А четверті, припускаю, пригадали для власної втіхи не тільки ганьбу мого злочину, а що й характер у мене поганий, а він таки справді поганий вже тисячі літ, ще з тих часів, коли творець розділив майстрів надвоє: на тих, що плавлять, лаючись, метал при височенних злих температурах, і на майстрів холодно-теплуватих, зате приємних, без червоточини, в обтічних лисих характерах.

Проте трапляється в житті, хоч і не дуже часто, коли навіть найвеличніші події чи твори в світі, проникаючи в свідомість деяких людей, пристосовуються до їхньої мірки і зразу стають такими нікчемними, пустими й фальшивими, як і вони самі.

Не будемо сердитись даремно.

Його величність Випадок створив їх так же, як і нас, і порозкидав по всяких посадах. Тому хай пишуть і вони, бо світ ще все-таки лихий, і вони личать йому, як короста загнuzданому хворому коневі. Хай живуть і повніють, як живуть серед людей блохи чи якась інша отруйна комаха людська.

А коли подумати, що, плюючи в дірочку, комаха хотіла не так нагидити комусь, як догодити заклопотаному начальству, тоді все стає ясним і зрозумілим, особливо, коли начальство зі свого боку теж намагалося не підкачати перед вищестоящим, уже дійсно заклопотаним по вуха начальником, який і не думав про се.

Прийміть мій сердечний привіт і забудьте прикрість. Все проходить, як вода в берегах. Бездоганність редактора, як і всякого іншого творця, була, є і буде в більшій мірі ділом щастя, ніж результатом чеснот.

Щасти вам, доле.

5/XI [19]45

Наближається велике свято.

Буде море радості, піднесення і врочистого руху. Прибирається місто. Свято Перемоги — найбільше свято.

«Тільки я, мов окаянений, все ходжу та плачу на сонмищах вселюдських»...

Сьогодні ходив по місту і ледве дійшов додому. Немає сил ходити. Болить у мене все. Болять руки, ноги, болить голова і болить серце. Воно вже не перестає боліти ні вдень, ні вночі. Думаю, що скоро я помру. Мені жаль умирати. Я народився, я був створений років на дев'яносто. Я помру скоро, тому що в мене вийшла вся сила. Вона пішла не тільки на роботу. Ні. Не робота пододала мене, не пияцтво, не жіноцтво. Прибила мене недоля народу. А знищила мене ненависть людська і жорстокість. Убили мою радість.

5/XI [19]45

Починається історія з «Повістю полум'яних літ».

Коли б розказати нормальній живій людині, напевне б, реготала до впаду, а може, й не повірила б, що се не вигадка зловредного сатирика: Большаков уникає мене. Три рази при зустрічі він нагло заявив мені на моє запитання, що «Повісті» він не читав. Далі ховатись незручно... не пушать на очі!

Сього виявилось досить, щоб почали ховатись і шептатись менші сошки, заступники, редактори і вся, одне слово, служива челядь, що захоплювалась сценарієм, як чимось надзвичайним. Уже Калатозов (директор студії) прикинувся, що не читав. От яка я страшена людина. Я ходжу самотній, як у темному лісі серед привидів і вовкулаків. І не знаю — що, куди і як. Тільки глухі гуки лунають з хащів і темних провалів, і смутно стає мені, немов не реальне життя се, а сон. Ні в кого немає думки! Ні в кого! Ніхто ні в що не вірить. І нікому нічого не треба, крім тихого, спокійного тваринного існування. Суспільство лжі і нікчемства. Господи, коли б Ленін воскрес чи коли б Сталін мав змогу заглянути хоч на годину інкогніто і побачити «самое великое из всех искусств», що з ним зробили чиновники безголові, до якого занепаду

і морального здичавіння і байдужості призвели,— яким би гнівом запалали їхні прометеївські очі!

Почуваю, що повість загине.

6/XI [19]45

Як мені жаль, що в мене грип. Так би хотілося сьогодні ввечері пройтись по центру столиці серед народу, пройнятися настроєм урочистого великого свята. Ожити, помолодшати. За два роки остракізму в мені так збідніла й виснажилась душа. Як страшно жити мені серед своїх людей, що мусять дивитися на мене як на мерця чи як на ворога народу. Як трудно бути одному, коли хотілося би бути з людьми, хотілось ділитися думками, досвідом, знаннями. Жалію я, що не звернувся до Сталіна і не розповів йому, що все було, геть-чисто все по-іншому. А зараз що я скажу йому, як напишу, на що можу сподіватись, коли на його велетенських плечах лежить такий тягар міжнародних битв за створення нового розумного світу. Я потонув десь перед ним, як піщинка в океані. І вже мені не виринути. Се не передвоєнні часи, коли він віддавав увагу мистецтву. Сьогодні інші картини перед ним. Сьогодні пишеться сценарій життя народів на сотні років. Збирається суд у Нюрнберзі, де буде повторюватись світова війна за столом. А дома велетенська робота і труднощі років на п'ять. Побажаю я тихо сьогодні отут на самоті йому щастя і повної перемоги. Побажаю і великому моєму радянському народу-велетню щастя і слави. Бо його щастя — моє щастя. І життя моє — служіння йому. А собі побажаю п'яти картин.

Казав мені Ю. Г., якого я стрів на вулиці біля Кінокомітету, що за даними, якими вже відає уряд, «Україна втратила за час війни тринадцять мільйонів людей. І се ще, так би мовити, з оптимістичною неточністю». Себо, коли ми додамо мільйонів два-три, то навряд чи помилилось. До Сибіру вислали ж перед війною півтора мільйона з Західної України, та й зараз висилають немало. А народження ввійде в норму хіба лише в 1950 році.

Таким чином, Велика Удовиця втратила сорок відсотків дітей своїх убитими, спаленими, покатованими, засланими в заслання, вигнаними в чужі землі на вічне блукання. А до війни, з початку Великої Соціалістичної революції, вона втратила, крім мільйонів загиблих в боях і засланнях політичних, ще 6 мільйонів од голоду в урожайний 1932 рік. За двадцять з чимось довоєнних років в ній не прибавилося населення, хоч і стояла вона майже на першому місці в Європі по народженню, так вельми жаждали боги. Зараз вона важко, коли не смертельно, поранена. Таких утрат, замовчених через жахливу свою правду, не знав і не знає ні один народ у світі. І жодна людина ще не сказала мені про сей історичний жах з плачем чи бодай би з сумом. Ні. Або мовчать, замовчують, або байдужі, або якось всміхаються між іншим, щоб не подумав часом хто, що їм жалько, бо се було б «політично шкідливим».

Мій час — край загибелі мого народу.

Як встати йому на своїх окривавлених ланах? Як обробити їх? Його сили підуть на обробіток землі, яку він прокляне як недолю свою чи не прокляне, а плазуватиме по ній, як раб, челядник, хлібозаготівельник Європи. Що робиться в його культурі? Скільки знищено, розігнано, якими людьми обсажені заклади, де творяться культурні кадри? Скільки провінціалізму і тупої самозакоханості, асиміляторів і русифікаторів! О другорядність, яка страшenna сила в тобі! Сонце, і небо, і земля, і квіти — ніщо не затулить і не висвітлить творчі неприглядності.

О дике поле Європи!

7/XI [19]45

Коли б не відбулася у нас в сімнадцятому році Велика Соціалістична революція, сьогодні ціла Європа перебувала б під диктаторськими чобітьми Гітлера і Муссоліні.

Тому з повним правом і заявив... Сталін у минулому році:

«Нині всі визнають, що радянський народ своєю самовідданою боротьбою врятував цивілізацію Європи од фашистських погромників. В цьому велика заслуга радянського народу перед історією людства».

Після того, що сталося, і того, що по праву отак сказано, міг цілком не виступати старий вождь сьогодні на Жовтневі свята. Світ може й підодждати. А він хай відпочине від нього.

7/XI [19]45

Основна мета мого життя зараз — не кінематографія. У мене вже немає фізичних сил для неї. Я створив жалюгідно малу кількість кінофільмів, вбивши на се весь цвіт свого життя не по своїй провині. Я — жертва варварських умов праці, жертва убогства і нікчемства бюрократичного мертвого кінокомітету. Знаю, що не повернуться назад літа і що нічим уже їх не догнати. Тому, спохватившись лише зараз і думаючи про марнотратство часу і сил в кіно, я не до кіноплівки, химерної целюлози звертаю свій духовний зір.

Я хотів би вмерти після того, як напишу одну книжку про український народ. Коли я оглядаю межі сієї книги, сусідні, так би мовити, її держави, я бачу Дон Кіхота, Кола Брюньона, Тіля Уленшпігеля, Муллу Насреддіна, Швейка. Я думаю про се вже років п'ять, шукаючи форми. І часом вже здається мені, що я знаходжу форму. Я хочу так її написати, щоб вона стала настільною книгою і приносила утіху, відпочинок, добру пораду і розуміння життя.

Сьогодні Жовтневе свято. Гримлять салюти. Вечір. На вулиці сніг. Починається півроку холоду. Болить серце. Чи діждусь я тепла по зимі?

Сьогодні точно і вповні відчув я усім серцем, що мені судилося, якщо я не вмиру наглою смертю, написати одну велику книгу, ту саму, яка жила в моїй підсвідомості багато вже літ. Вона просилася на світ в якихось своїх деталях ще в двадцять восьмому році в ненаписаному «Царі» — моєму кращому нездійсненому сценарії, вона жила вже в епізодах «Міри життя», в діалогах, в сентенціях, в постійному моєму стремлінні до синтезу. Я вже вірю в неї і вже щасливий. Мене вже можна садовити на хліб і воду, затулити од мене світ, не приймати мене. Мені нічого не треба. Мені треба принести народу радість у мистецькому своєму творі. І більш мені нічого не треба. Вірую, вірую, вірую!

Я почну від сього дня берегти себе од лихого ока, од нерозумного слова, од житейських дрібниць. Політиці приділятиму найменшу долю часу. В політиці я житиму тільки на сталінських інтегральних верховинах споглядання. Всю свою силу, весь розум очищу од дрібного, повсякденного. Заклинатиму себе підвестись до висот написання тривалого твору на довгі літа. Встановлю вечірній час, як молитву народу, полечу духовним своїм зором на Україну до рідного народу, якого ніжним сином я є, був і буду во ім'я отця.

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

Як я попав, втікши з полону, до партизанів.

Як вони приймали мене, як допитували.

Як хотіли вбити, бо їм треба було відходити по болоту, але я вприсився. Вони підозрівали, що я шпик.

Тиждень по болоту вдень і вночі. Труднощі.

Партизанський край. Як легко стати винуватим.

Мене приймають.

Читають лист Д-ка.

Кара зрадниць. Написати з солоним гумором і злом. Все.

Примітка. Отсю сцену, що я вам абсолютно точно і правдиво описав, як очевидець, я пригадував два рази. Вдруге вона видалась мені хоч і не такою правдивою, зате більш неначе художньою. Поскільки піднесена правда є дорожча за звичайну. І красота. А раз я почав уже вам писати, то я теж мушу думати про красоту як персонаж історії. Така красота, кажу, є більша ніж правда, бо вона вміщає в собі істину і є єдиним учителем життя, то я мушу в цій примітці описати вам точно і другий свій спогад про сю ж таки історію. (Моління про кулю).

Зустріч з націоналістичними бандитами.

Бандерівська чума: Времчук у лісі.

— Вилазьте. Ні. Кидаєм бомби. Будь ласка. Кинули. Веремчук (нрзб) згадує — як трудно йому вбивати людину. Веремчук і гад-націоналіст.

10/XI [19]45

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

Все, що записано в мене про літературу й народ, мусить цілком увійти до роману.

Все, що призначалось для п'єси «Молода кров», і якщо можна навіть, що написано для п'єси «Міра життя». Звідти можна взяти діалог Скидана з Верещакою, звичайно, переробивши його по стилю і частково по змісту.

«Я страшенно розсердився. Тільки не думайте, що я образив чи побив його. Ні. Навпаки. Я вийняв з кисета два хрести і нагородив його. Йди, кажу, і признавайся».

Дивна річ. Усякий блазень з вічним перцем у руці пнеться показати, що він письменник не селянський. І ніколи письменник, щоб ви знали, не стояв так далеко од нас, як от зараз.

Переглянути матеріали чернетки до «Міри життя»...

— Коли в якомусь там колгоспі діло дрянє, кажу завжди — шукайте дурня.

— Находять?

— Точно.

— Яка велика роль припала дуракові!

— Себто?

— Велика і страшна.

— А що страшнішого? Дурість і дурість.

— Колись, у приватницькі старі часи, навколо дурості народжувався сміх. А зараз усупільнений дурак — се вже соціальне лихо і колективний смуток.

Тому мій лозунг: громадяне, увага дуракові!

Мій політичний рівень невисокий. І деяких речей я й досі ще не розумію.

От тільки не знаю, чому зараз люде так не люблять трудитись? Чому їх треба підганяти газетами! І для чого, скажіть мені, труд розглядається вже як щось виключне? Чого його оголосили ділом честі, доблесті і героїства, коли він сам по собі є просто діло.

Як собі хочете, ну, по-моєму, не треба бути героєм, щоб трудитись. І доблесті особливої не треба. Не слідє так залякувати людей трудом. Труд — штука приємна, радісна. Боже мій, як ото виїдеш було в поле ра-ано-рано. Сонечко сходить, жайворонки співають. (Великий абзац про красу труда).

А на героїство не всякий спосібен.

А тепер якось так вишло, що од доблесті і героїства труда всі тікають по канцеляріях, той у інженери, той у офіцери, а дівки в міліцію. А мені ото, як побачу дівку в міліції,— ну, жить не хочеться, не хочеться з жінкою спати лягати і любити її не хочеться: ще родиться, чого доброго, міліціонерша та й оштрафує.

Ай, біда... А гончара, плотника, критника чи гарного шевця немає, вивелись доценту... Вже нема ні шевця, ні кравця, ні прикажчика, ні різника — ще тільки завідують чимсь да в кіно. І інтересно, що я помітив, що в книжках виводити їх можна тільки з красивого боку. А щоб там показати подлеця, жулика, пройдисвіта, трутня, мошеника — боже сохрани. Нема. Колись, кажуть, були. Зараз нема. Увесь реалізм став такий благоприємний до їхнього образу в епосі, що краще я приєднаюсь до нього, та й пошкандибаю собі дальше.

Треба найти форму і відповідальне місце для цілого розділу: К р а в ч и н а в р о б о т і. Хто робить, хто не робить. Проблема роботи, проблема створення матеріальних цінностей і проблема паразитаризму. Паразити навколо Кравчини. Їх багато. І не біда, що їх багато. Біда, що вони існують, як паразитаризм активний, що об'їдає Кравчину, а ще гірше, що він заважає працювати. Се бюрократизм. Бюрократизм у сільському господарстві. Режисура чи масовка на полі. Творення, творчість чи виконання.

Діти, баби, діди. Що робити? Сторожі, пожарні, конюхи, доярки, свинарки, пастухи, кладовщики, бухгалтери, рахівники, ланкові, загоди, голови, секретарі, предсідателі, завкадри, міліція, птахівництво, па-січники, емтеєсівці і т. д. і т. п. Це — робкоп. Можна й так.

Тільки скажіть мені, чому ж не весело стало житися в селі? Чому так почали уникати фізичної праці? Хто прокляв її? Хто заворожив, зневажив? Для чого з людини, що обробляє землю, зняли красу вишивки, покрою, кольору? Чого стала людина землі карикатурою на городського гультіпаку? Для чого се? І звідки? Фізичну роботу ненавидять раби і паразити! Так хто навколо мене?

Чому дітям моїм учитися важко?

Чому тікають вони з села? Чого розлітаються з нього?

Те, що мене полягло в боях Вітчизняної війни, як нікого, се я знаю, і з цим я мирюся, бо інакше, припустим, і не могло бути. Але чому письменники пишуть про моє життя зараз різні блюзнірські комедійки, для чого затуляють перед світом мою велику і високу правду?

Я проведу Кравчину через ад два рази і раз через чистилище. Я не Вергілій, і Кравчина не Данте. Він солдат-піхотинець, не закований в броню перед всесильною зброєю двадцятого віку. Його рятує земля і нове Слово.

Через пекельні вогні він перейде обпалений і в темних водах Стіксу він потопатиме не раз. Кров грішних і праведних не раз змішається з його кров'ю.

Але рай в своїй душі він пронесе чистий, хоч і обпалений на вуглях, закурений димом і в кривавих плямах. І Слово — як краєугольний камінь нових тисячоліть. Ленін.

Ослабло серце. Мороз заморожує мозок. Серце болить безупинно. Воно, може, стало й вороже. Се вже не те дороге, прекрасне, миле серце, що тільки називалося так і вважалося, що воно є. Тепер воно є, я відчуваю його. Воно трудне й важке. І голови половина ліва набрякає до болю і щось дзвенить у ній, шумить без перерви, невпинно і тоскно. Чому все, що було в мені найціннішого, все, що зібрав за п'ятдесят років, чому прийшло, прояснилось і попросилось на світ якраз тоді, коли вже не стає сил? Чи вистачить у мене сили бодай на одну роботу на перших п'ять сотень сторінок? Як зберегти ту силу?

Сьогодні повернувся з Німеччини назавжди М. В. Яка то буде його творча доля? Сильно поламала його війна. Пригадую, чотири роки тому він був уже напередодні режисури. Він був уже майже готовий. Зараз він огрубів і кіно немов десь далеко від нього. Він бачив багато заборонених для нього речей, а може, й діяв заборонене. У всякому разі, навіть споглядання лихого щось одняло у М.

З розповіді Марка Яковича

Сорока двох-трьох років підсудний, нахабний діло, на прізвище Сахар за кожним разом поправляє наголос на останній склад.

— Вибачте, не Сахар, а Сахár. Як? Що? Мені п'ятнадцять років тюрми? Ви з глузду з'їхали. Ну, я розумію, за неетичність мені можна вліпити догану по партійній лінії, але в тюрму? Мене? Що я там буду робити? Хіба для цього виховував нас... 15 літ? Я навіть на один рік не згодний. Гаразд, я... припустимо, я брав там хабарі, я знаю, але чому ви називаєте ні з того ані з сього пограбуванням держави? Адже я всі свої гроші тримав чесно на книжці в державній ощадкасі. Як можна так легко розкидатися словами? Пробачте, не Сахар, а Сахár, не громадянин Сахар, а громадянин Сахár.

У нього так давно не було успіху, що він постарів, зів'яв і зробивсь некрасивим.

Для краси потрібне щастя.

Потрібна гармонія.

14/XI [19]45

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

Одна з основних ліній книги — дочка Кравчини, його улюблена дитина Марія. Він шукає її скрізь. Вона в полоні.

Він розпитує всіх. Він сперечається з солдатами й офіцерами...

Дати його зустріч з нею. Вона погвалтована. Вона плаче. Вона проклинає життя. Вона хоче вмерти. Він благає її жити.

— Вони принизили моє достоїнство людське.

— Голубонько моя, вся війна — приниження достоїнства.

— Я гідка й брудна.

— Ти прекрасна, як оця розбита церква. Як оця руїна. Вона огидна і прекрасна разом.

— Я понівечена.

— Понівечена вся країна. Чим ти краща за неї?

— Ні в кого не хватило для мене жалю.

— Не жаль нас гнав сюди, а гнів і ненависть.

— Хто мене візьме тепер?

— Якщо не візьмуть, так хіба тому, що нікому брати. Радий, що не взяла тебе земля. Нас вона прийняла мільйони...

14/XI [19]45

Вставити, можливо, «Перемогу», якщо не цілком, то частинами. Було б здорово зробити так, коли б капітан Кравчина, що вмер у «Перемозі», був сином того Богдана Кравчини. І перебудувати «Перемогу» треба як главу з його оповідання про смерть сина. Виписати обов'язково, як він на мітингу там, де говорив про Україну, посварився з політкомісаром з-за того, як ставити слово «саме» — попереду чи позаду. «Іди ти к чортовій матері, убога твоя скаредна душа. Хіба не однаково, де воно стоїть. Ти на людей дивись, а не на слова. Хіба ми тут на дипломатичному прийомі чи в президіуми збираємося сісти? Я не слова бачу, а кров. Ми перед смертю стоїмо. А вмирати я годен за Леніна на всіх мовах — за матір, за предків і потомків, коли вгодно. Як ви, тату?» — «Істинна правда, синку, аби вмерти достойно і чесно, а хоч перемогти. Людину прикрашають діла, а не слова. Треба, щоб діло стояло міцно, а слова... що слова! Слово — добро, коли воно в лиху годину веселить душу товариша, коли воно піднімає її на подвиги чи на добру роботу».

Дак вони тоді подали один одному руку та й кинулись в огонь. Як поховав Кравчина свого сина, що вони сказали один одному перед смертю. Як перед тим, як умерти, син попросив поставити його. Тоді я підняв його і держу: «Що, Василю, бачиш Україну?» — «Бачу, тату». — «Яка вона?» — «Благословенна, тату. Палає!»

15/XI [19]45

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

Дві глави.

Перша.

Зустріч з американцями. Се були (з) Канади і США. Вони були переважно українці.

Розмова Кравчини з американськими українцями мусить бути блискучою...

І не американці, і не свої. Чужі, заграничні... Сервіс теж він зневажав. Гарне, та ж воно не ваше. Воно американське. А в мене хоч і не той, та воно своє.

— У нас є сервіс.

— Ну й що?

Друга.

Кравчина діє проти бандерівців.

Переговори з оточеними бандерівцями. Його послали, можливо, парламентаром. Можливо, що там, в каменоломні, де вони були, де їх було застукано, був і один його син.

Як вони не хотіли визнавати один одного чи не показали виду нікому, що впізнали. І син був, може, старшим групи.

Так чи інакше, по довгій і глибокій розмові про історію і про ультиматуми вони всі були знищені. Я нікому не признався. Тяжко мені і соромно, що виродивсь мій рід. Нема в мене гордої вдачі Тараса Бульби. Не став я при всіх, не назвався. Не сказав: що, синку, допомогли тобі твої ляхи? Не сказав. Побоявся, що не повірять та почнуть підозрювати в родствених зв'язях. Убив мовчки. Ще й, признаюсь, убивши його, зрадника, як собаку, і глянувши навіть на його красивий труп, як Тарас отой Бульба на свого зрадника-сина, навіть бровою не повів отакечки, неначе не син він був мій, а падло. Не скоро, вже аж уночі, пішов я в хлів, зарився в солому, затулив шапкою рота та й до-о-вго-довго ридав, приказуючи такі слова, яких уже ніхто тепер і не говорить.

Він діяв і мислив відповідно силі речей. Відступаючи перед ворогом, він ненавидів світ і самого себе.

Він кляв своє воєнне щастя.

Се не значило, однак, що він не вірив у своє щастя чи вірив у кінцеве щастя ворога.

Ні. Йому просто іноді були недоступні всі складні механізми шляхів управління і планування (планів) щастя, вся складність його шляхів.

Наступаючи, він проймався натхненням, він жадав наступу, не дивлячись на велетенські втрати, на кровопролиття жахливі.

Одне слово, він був такий, якою була сила речей.

Одночасно він був продуктом цієї сили і її чинником.

15/XI [19]45

Старший лейтенант. Пробув на війні чотири всі роки. Повернувся з Німеччини.

— Скажи мені, що ти виніс узагалі зі страшного з усього смислу війни? — спитав я його по досить довгій розмові.

— Що виніс? — Подумавши, сказав він мені: — Я прийшов до висновку, що в житті все набагато грубіше, ніж писали нам колись, і говорили, й говорять. — Він одповів на свої якісь складні думки по множеству, напевно, найконкретніших явищ.

— Що скажу? От у всіх письменників у книгах чи статтях: війна — так се сльози, плач, горе. Се неправда. Я не бачив ні сліз, ні горя. Все дуже просто. Хлопнули — чоботи геть і в яму зарили, — готово. Ніхто нічого й не думає. Навпаки, весело і повно сміху.

— А люде?

— А я їх не бачив. Їх там взагалі нема. Вони виселені.

— А в ямах, у байраках, лісах, льохах? А під час наступу? Ти ж усю республіку пройшов, да не одну, а кілька?

— Да я з людьми не стрічався. Може, й свідомо.

— Друже мій, ти був на війні душевно і фізично сліпий, — сказав я. Мені хотілося додати: «Ти був дрібненький егоїст і боягуз. Ти боявся зустрітись з людським лихом. Ти обминув його. Бо ти порожній».

Отсей молодий чоловік тепер хоче і буде творити фільми про війну.

18/XI [19]45

КНИГА

Не спав я цілу ніч. Писав.

— Запиши нас, Кравчино, до своєї книги. Узнали ми, що завтра зранку помремо. Загибаєм всі.

Се не було ніяке надприродне передчуття. Се було точне знання на основі досвіду й характеру приказу. Се знали командири всі і знали ми. Надприродним було те, що ми діяли.

І от почали солдати проситися до мене в книгу. «У мене, — кажу, — для себе паперу не стає».

— Запишіть хоч на один рядок. Що був отут під Сандомиром такий-то...

— Чим можеш похвалитися, в чому показатись? Що має посвідчити за себе?

- Дівку оскорбив. Визволену з неволі.
- Ти?
- Брехав усе життя з трибуни. Я заворожив у своєму селі трибуну, і так заворожив, що ніхто не міг сказати з неї того, що думав.
- Дурень, у трибуни своя правда.
- Я перейменовував свій город так часто, що вже й не знаю, звідки я.
- А мене запишіть у партію. Такий-то.
- Записую.
- І мене запишіть. Пишіть, що вмер геройською смертю, більшовиком.
- Всі ми, хлопче, тут більшовики. І всі вмиремо. Кажи, якщо вже хочеш, щось таке просте, житейське. Може, маєш гріх який чи особливу заслугу. Чи одрізнявся ти од нашого народу.
- Пишіть: великому Сталіну слава. Сержант Горобець.
- Пишу «славу». Слідуючий.
- Напишіть про...

(до 18/XI [19]45)

Н а п и с а т и в е л и к у г л а в у п р а г н е н ь .
 Бажали перед битвою. Юнаки і юначки. А він записував. Се були найчистіші романтичні душевні програми кращого. Стосувалися вони переважно моральних сфер, проте багато з них носило чисто життєвий характер. Ніби перед смертю прозріли очі на те, що завжди було перед ними і чого вони не бачили. І тепер вони самі дивуються. Один сказав: «Товариші, як же се все просто, я все бачу, я можу сказати всьому світу, як треба жити! Записуйте». Тарас записував, вдивляючись в юнака, і якимсь одним властивим його лише земляній душі способом відчув, що так говорять перед смертю. Велика туга обхопила Тарасову душу. Невже те-то й те-то, невже не обніме він уже дівчину, не назове її своїм щастям, не порадується на дітей своїх, не зробиться професором... і т. д.

Дійсно, він був убитий.

1. Написати діалог перед смертним боєм.
2. Се може бути окрема новела, може бути розділ «Золотих воріт».
3. В «Золоті ворота» внести «составителя законов» — солдата років під п'ятдесят з гаком.

//Національний епос — втілення історичної пам'яті народу.

Роман має бути написаний народною мовою.

Життя послало нам сюжети незвичайні. Їм треба дати художню обробку.

Фантастичне змішалось з героїчним.

Жорстокість — зі спокоєм і благородством людського духу.

Ницість із вірністю.

Хихикання і агакання безумців з неухильним сарказмом смілого розуму на шляху до справжньої мети людської революції: до єдності світу в думці і дії.

Ідея революційного гуманізму.

Революційної героїки.//

КРАВЧИНА

II

СМЕРТЬ ДІВЧИНИ

Дівчина вмирала дивуючись. Невже отсе і все! І вже смерть? Невже ніхто мене вже й не пригорне, не приголубить? Мене ж іще ніхто не цілував.

Я ще не займана. Господи! Товариші! І вже в мене не родиться дитина!.. Вмираю. Людоньки!

Що ж я знала? Солдатську одержу та роботу. А чоловіки, що намагались підійти до мене, все були такі безстыдні, і не так безстыдні, як некрасиві. А я так... Мені так хотілося красивого, так хотілося красивого-красивого.

Я дівчина. Товариші лікарі, не солдат я. Дівчина. Прощайте...

19/XI [19]45

Мені сказав сьогодні Николай Митрофанович Крилов (академік), мій великий приятель:

//— Я відчуваю і знаю тепер одне. Ми живемо на початку епохи загибелі цивілізації, принаймні європейської. Усе, що відбувається в світі, нічого іншого мені не говорить.

— Чи припускаєте ви можливим, як учений, що нашої планеті в цілому загрожує катастрофа від розриву атома?

— Безумовно. За весь час свого існування людина вперше торкнулася явищ космічного порядку. Безумовно. Ну, що ж! В усякому разі, коли я, сидячи в цьому номері готелю, бачитиму, що світ руйнується, я скажу без жалю, що нічого кращого людство не заслужило.//

Довго й багато говорив мені старий. Думки його часом в'язались погано: склероз вже заморозив його прекрасний мозок, але крізь непослідовність думки, сарказм, іронію, часом чудакуватість і крайній скептицизм проривається велика життєвська драма видатної людської індивідуальності з величезною ерудицією, гордої й вибагливої. Таких людей зараз нема. Весь стрій його інший. Се дев'ятнадцятий вік Європи. Часом він здається мені персонажем з якоїсь п'єси. Се образ многогранний, багатий, натхненний і... комедійний трохи.

— Господи, хоч би вже мене вбили чи розірвали міною. Голова пухне од думок. І нащо я почав писати, прах його візьми. Ну повірте, не можу вже ступити, щоб не думати. От лиха година. Да думки ж які погані лізуть в голову, неначе чорт який нашіптує на ухо: пиши, пиши. Ну й пишу. Пишу таку, наприклад, думку, що всяка війна безнравствена в своїй внутрішній основі. Тому і зображати її в книгах як благородство і красу людських вчинків — злочинство й глупота. Війна — дурна. Жорстокість і всесвітня дурнота, одягшись в атавістичне пір'я, прославлене тисячоліттями книжної брехні і кровожадних дурачків, перетворюють мене в щось гірше, дурніше й страшніше за дикого звіра. Я вже не кажу про таких благородних і достойних пошани тварин, як собака, кінь чи корова.

Війну називають мистецтвом. Вона таке ж мистецтво, як шизофренія або чума.

Продажні письменські пера освятили її в віршах і товстених книгах. Малярі дурноголові споконвіку придумували для неї одяг, фарби, різьбярі ставлять на майданах пам'ятники не ганьби і глупства, а слави ватажкам і їх коням. Те, що повинно давно вже стати предметом громадського сорому і непристойності, возвеличується. Атавізм дикунський існує. І вчені дурні служать атавізму, як раби з мізерною фантазією і відсутністю достоїнства людського, — атомна бомба.

Чому всі правителі так ненавидять всіх, хто проти війни принципіально? Тому, що всі вони раби атавістичних інерцій. Попробуйте сказати голосно проти війни — і зразу суд за аморальність. Отже, війна моральна.

В Нюрнберзі суд. Тече з Нюрнберга кров, гній, злоба, жорстокість і безпросвітна людська дурість фашистських людоджерів. Не придумати кари ні для одного. Посадити. Ні, не карав би я їх. Посадив би голих у великі банки зі спиртом і розставив би банки на всіх майданах європейських столиць на триста літ. На пам'ять і в науку про ідіотизм атавістичного (*нрзб*).

А судді хто? Американці. Англійці. Хрещені батьки підсудних і до якоїсь міри учні. Мріяли ж вони про знищення людодідами Росії, України? Про загибель десятків мільйонів наших людей, щоб потім приставити ніж до Гітлерової пельки. Ну, сталося не так трохи. Суд іде. Готується нова війна.

Нові герої, нові сироти, нові каліки, нові злочинці, спасителі.

Учора я сказав Большакову, що, розуміючи в повній мірі суть ситуації, яка утворилася навколо мене і «Повісті полум'яних літ», до якої він в Комітеті на Художній раді боїться доторкнутися, я звільняю його

і Комітет од всяких турбот в справі подальшого просування сценарію і сказав, що сам особисто пошлю його т. Сталіну.

Він погодився. Треба було бачити його... фізіономію в сей час. Господи, який би він був щасливий, аби я вмер. Стільки клопоту. На Художній раді «виступали» і особливо Охлопков, ніби був не день, а вечір, не 25 чоловік, а чотириста, і неначе тільки що перестали грати гімн. «Промовці», діляги, двуликі януси всі, як один, змовившись неначе, розуміти подвійний рахунок словам і думкам.

Господи, господи. Калатозов читав доповідь. Видно, що писав її не він. Він навіть не зміг її виразно прочитати. Се була комедія тематичного плану. Все в'яло і дошло в устах співдоповідників. Пройшов півдохлим і мій «Мічурін», до якого всім їм далеко. А «Повість полум'яних літ», що могла створити основу плану, як єдиний на сей день твір, про неї тільки мельком згадали, так ніби вона не то є, не то її й нема зовсім. Я мовчав. Мені було важко і образливо. Що я міг їм сказати? Для чого?

— Що ви написали півтораєта сторінок? Цілу літературу розвели! — ось дві єдині фрази, що вискочили з Большакового рота про «Повість полум'яних літ». — Хто це буде читати?

О дурнота!

23/XI [19]45

До чого я дожився! Учора в Комітеті стрічає мене Есма К. і заявляє, що вона вже другий день шукає мене. Я потрібний. Мене хоче бачити редактор якоїсь американської газети містер Барнес. Він хоче конче одвідати мене на квартирі. Вона вже погодила се в Наркомзаксправ і у референта т. Молотова. Вона приведе його до мене побалакати. Він дуже цікавиться мною. Взагалі ні про що, про все, що завгодно, одне слово. Тоді я спитав її:

— Скажіть-бо мені, чому так йому хочеться мене бачити? Який конкретний інтерес я можу для нього являти? Нащо я йому?

— Він думає, що ви сидите в тюрмі. В Америці про се говорять. І коли йому наші сказали, що се вигадка, що ви живий і здоровий, він не повірив і хоче особисто пересвідчитись. Вони шанують вас і люблять. Вони читали ваші оповідання і дивились фільми. Вони питають, чому ви замовкли. Вони все знають.

Мені так стало тяжко. Я трохи не заплакав.

— Замовкніть, Есма. Я плакатиму, — сказав я й пішов додому: Так вона його до мене й не привела. Видно, порадилася десь і побоялась.

Чи думав я коли, що доживу до такого сорому?

О моя мамо, Вдовице моя!

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

— Не покладу, каже, оружя! А той собі каже — не положу. Он які були. Ну, що поробиш. Так ми й собі, раз так, то так будеш уже битися. А що людей набили, як г... Трупом смердить, понас... скрізь, а вошей було! Хіба тепер оце воші? Де-не-де тобі частично вошка проповзе, та й та німецька. Я своєї воші давно вже не годував, забув уже, й яка вона. Хіба вже десь, видно, після війни полізе. Уже тепера до кінця війни і не побачу.

Сім'я в мене є. П'ятеро синів і дочка. Дві дочки. Правда, синів повбивано. Ну, дочка старша не проста. Знаменита дівка на цілий світ.— Він так розповів про її красоту, яка вона була малою, що сльози виступали в усіх на очах, Олеся.

— Героїня?

— Ні. В тилу прославила епоху.

— Чим?

— Не скажу.

— Ну, скажіть.

— Не скажу, догадайтесь самі, чим могла прославити двадцять століття молода красива вдова, розумна, з середньою освітою?

— Ні.

— Ні.

— Ні.

— Ні.

— Ні.

— Ну, кажіть же, люди добрі. Ніхто не вгадав. Тоді я вам скажу. Вона ходила в ярмі удвох з коровою. В епоху пари, електричства.

Я думаю, що не радіо, не розклад атома, не пеніцилін і не «літаюча кріпость» найбільші події у світі. Я презираю кріпості і атоми, хай на мене не гнівається Америка. Найбільша подія у світі — моя дочка Олеся з коровою у плузі. Її душа і моя нікому і ніколи не простять. Хоча ні, прощу. Нащо мені носити ярмо ще й у серці своєму?

Прийде додому, нап'ється горілки, заспіває — та й «му». А потім плаче, приказуючи такі слова, яких ще світ не чув і ні одна газета не видрукувала. «Му» та «му».

Моя рідна дівчинка, дочка моя Олеся.

Коли б я був великий художник, чи різьбяр, чи коли б я завідував чимось великим, от кому б я створив пам'ятник епохи. Не синам моїм, не героям, що літали попід небесами, кидаючи бомби, не полководцям, що водять нас в бої, не парубійникам полум'яним, що кидались в високім пароксизмі грудьми на кулемети. Ні, я створив би пам'ятник Олесі. Я поставив би її в упряжці, пам'ятник із золота, створений руками великих майстрів. Я повелів би майстрам, перед

тим як кувати її постать на вічні віки, надіти чисту одежу і постувати сорок днів, як се робилося колись перед великим святом.

А перед пам'ятником я б запалив негасиму лампаду.

Пам'ятник всегеройства, великомученичества і ганьби чоловічества.

Пречиста матір мого онука, у якої перегоріло молоко в грудях молодих.

Вона годувала армію, флот, горо[дян] і німців, що вбили її мужа, і румун, що заразили її гоноресю, і поляків, що ненавидять її, і югославських братів, що преклоняються перед нею, і вічно чужих і байдужих французів.

Як працює вона в Д. копальнях під землею, де лається по матушці і п'є горілку. А потім плаче уночі так, як ще ніхто не плавав.

24/XI [19] 45

Призначили мене, словом, довго думали, і туди і сюди, не виходить діло! І от призначили мене завідувати — начальником комітету мистецтв нашого ж таки села. Завідую. Заборонив те, заборонив се, заборонив співати «Ой закувала та сива зозуля», ще деякі пісні: одні, казали, націоналістичні, других я просто не любив, а часом, було, забороню щось таке, що, може, воно й не теє, ну з другого ж боку, треба ж почуватись на мистецтві. Заборонив бандуру, вишивки хрестиком і т. д. Бачу — виходить. Чую, скрізь думають, ніби я, як старший, в ньому й розбираюся найглибше. Потім привик. І ось потроху, помаленьку набираюсь я пихи і відчуваю, що роблюсь падлецом. Характер зіпсувався, зів'яла вдача, тихо кругом, став я роззявляти рота на людей, тикати дулі в телефон, голосно позіхати. Що робить? Завідую, забороняю, не пускаю, кричу, не даю. Полу-чається. Провів кампанію по знищенню плахт, хрестових вишивок, пісень і т. д...

«Він був председателем і тому розумів у мистецтві більше за всіх».

Завідувати — не давати, забороняти, не пускати, стерегти, ховати, одмовляти.

Існує теорія чи казка про те, як хорошу, приємну, чесну, лагідну і красиву людину призначили на посаду, якій вона не відповідала кольором і виразом своїх очей. Чогось в очах цієї людини не вистачало для своєї посади. А ще краще не цвітом очей, а розумом. І ось, посідаючи невідповідну посаду, поволі людина ся зробилася неприємною, нехорошою, нечесною, злою і нещасливою і, що найтяжче, зробила нещасливими многих людей, що їй підлягали в роботі, себто в житті, бо що таке життя? Робота. Так от, щоб ви знали, все се неправда. І отакі теорії спростовуються так же, як атомна бомба одкидає геть багатолітні забобони про постійність енергії.

Торохтій Макогонович не підходив під цю казку, не зробив нікого нещасливим, хоч дійсно вся лялькова артіль стогнала, гризлася, страждала і лаяла життя останніми словами. Винуватий був не він, а його заступники.

Заступники Торохтія Макогоновича.

Таким чином, єдиною провиною перед світом були заступники і ніхто інший. Коли б він взяв собі пару розумніших за себе заступників... Поставим точку, громадяне. Пригляньмося до своїх заступників. Хто з нас, навіть не гордих, не мислить себе якщо не спереду, то правофланговим?

Торохтій Макогонович — дуже позитивний. Він ні разу не помилився через свою ординарність і відсутність уяви і пристрасті. І щоб часом колись, хтось, якимось, чогось, бо він все ж таки жива людина,— ніхто не був у нього вдома.

Принципально не пускає.

Перший заступник — Іван Васильович Рибка.

Другий — Гупалюк Іван Данилович.

//— Не вірте в їхню ввічливість. Вона у них удавана.

— Знаєте, я віддаю перевагу удаваній ввічливості над щирим хамством.//

Описавши красиво всі симпатичні риси характеру Торохтія Макогоновича, слідє далі для об'єктивності, що відповідає вимогам соціалістичного реалізму, вказати, що, подібно до того, як і на сонці бувають плями, була пляма і на Торохтію Макогоновичу. І, власне, не пляма, а маленька пляминочка (родима), майже часом непомітна. Торохтій Макогонович був дурний. Себто не то що він був якимсь чистим ідіотом чи там дурачком, ні, він був далеко не дурак. Та й трудний зараз, в вік радіо, бути повним дураком вроді Іванушки. Іванушка — се наївна одноосібна давнина. А зараз усупільнений дурак разом з розумними людьми зробив великий крок вперед. Бурхливе суспільне життя, газети, організації і особливо радіо наповнюють його щодня духовною їжею в виді різних однакових для всього людства відомостей. Він пожирає ту їжу. Він був просто нерозумною людиною, людиною, так би мовити, малолітражною розумово. Зате він був слухняний, позитивно слухняний, чесний, завжди готовий до всяких позитивностей, з гарною усмішкою, хоч-не-хоч, як гусак у сажу.

— Е, якби йому дати пару хороших розумних заступників! Хіба ж так би було! Заступники сволочі,— зітхали роками співробітники Торохтія Макогоновича, ненавидячи його заступників.

25/XI [19]45

Начальнику і голові кінематографії Івану Большакову.

Приступаючи до знімання фільму «Життя в цвіту», шанобливо

повідомляю Вас, що від сього дня я перестаю одержувати заробітну платню. Я прошу Вас, не вбачайте в сьому моєму вчинкові нічого такого, що могло би Вас дратувати, приміром, абощо. Я роблю се не з метою демонстрації чи непослушенства. Навпаки, я хочу сим особливо підкреслити свою лояльність щодо своєї оплати. Але разом з тим я не можу й не думати про якість картини, яку я розпочинаю знімати. До сього часу я розглядав себе як одного з найкращих режисерів кінематографії. Я звик до сієї думки, і вона, певно, помагала мені триматися на високому моральному рівні у виробництві. Зараз же призначена мені місячна плата по третьому розряду щомісячно два рази пригноблює мою свідомість і поселяє в мені сум і зневір'я в своїх здібностях. Тому я для того, аби зберегти свою душу од непотрібних і шкідливих для мого стану натяків на свою творчу неповноцінність, прошу вважити моє прохання, аби я міг спокійно віддаватись владі своїх мрій і не порушувати звичної уяви про свою гідність. Платню за роботу, будьте ласкаві, визначіть мені в якійсь іншій формі по закінченню фільму, відповідно до його якості.

З пошаною заслуж., лауреат і т. ін.
Ол. Довженко

26/XI [19]45

ЗОЛОТІ ВОРОТА

II

Географію роману треба виписати особливо точно, з документальною правдивістю.

Треба описати село, краєвиди, район. Припустим, він з Великого Перевозу або з Шишаків.

Отже, мусить бути описано, як німці під час бою чи відступаючи палили село, як утворилася замість села пустеля.

Ріка. Пригадати бій коло ріки з «Перемоги».

Озера, сінокоси. Деревя, рослини, трави, все, що росло в полі, як звалось. Зробити ілюстрації і фотографії флори і фауни села. Можна дати також і фотографії вулиць, хат. Людей окремих. Ландшафту. Надати, таким чином, усьому вигляд справжньої і точної документальності.

Таким чином, мій рукопис мусить бути оздоблений не тільки заставками, кінцівками, заголовними літерами, не тільки великою кількістю ілюстрацій, а й фотографіями. Зробити все рукою любовно і досконально, як твір життя. Літопис.

Розподілити книгу, власне, її внутрішню основу — характеристику Тараса, на розділи. Кожний розділ, будучи органічно об'єднаним з усіма іншими розділами, мусить мати своє точно визначене спрямування:

Роман — наївний, простий і недотепний.

Роман — розумний, складний і дотепний.

Веселий і безжурний.

Ні, сумний і глибоко замислений.

Добрий і недобрий. Він м'який як віск. Він і твердий як криця.

Мстивий і великодушний.

Лінивий, не лінивий трудяка.

Одне слово, вся повнота народної психології, народного характеру повинна знайти в ньому собі місце, розмежувавшись в належних правдивих пропорціях, відповідних основам українського національного, народного характеру.

«Міра життя» може й повинна увійти до епопеї як складова частина другої частини.

Тарас Кравчина — Петро Скидан. Може бути і другий варіант: не Петро Скидан, а Мина Нечитайло. Можливо і напевне се буде ще краще.

Приїзд С. в колгосп остається, звичайно, з послідуєчими Тарасовими коментарями.

В першу половину, власне, на початок третьої частини, епопеї ляже перероблена «Україна в огні», де Тарас Кравчина — Лаврін Запорожець або Мина Товченик.

Очевидно, проте, Запорожець.

Далі йде повернення, могутній наступ Червоної Армії. Запорожець — Кравчина їде до армії.

ЙОГО СОН

Сон — форма, спосіб монтажний, композиційний для висловлювання різних цікавих і надзвичайних речей і можливостей нездійснених. Часом губиться межа між сном і дійсністю.

ЙОГО ЖАЛЬ

Можлива форма ліричних екскурсів.

«Як жаль мені, що я не писатель, написав би я тоді книжку чи казку, як одну людину...»

КОМПЛЕКСИ — ЕТИЧНИЙ, МОРАЛЬНИЙ, ЕСТЕТИЧНИЙ

Збагнути все, чим мучився все життя. Основний комплекс пристрасті — етичний.

ЛЮБОВ ДО КРАСИ «ПОГИБЕЛЬ БОГІВ»

Може цілком ввійти до одної з частин.

«Перемога», «Тризна», «Зачарована Десна», «Китайський святий», «Україна в огні», «Велике товариство».

Пристосувати, переробивши все відповідно до біографії синів і до його власної біографії.

СНИ І ПРИКМЕТИ

Снам, і прикметам, і спостереженням приділити особливу увагу.

МРІЇ І БАЖАННЯ УЯВЛЕННЯ

Він міг уявити себе конем, убитим, повішеним, спаленим, деревом плодовим підрубаним. Він уявляв собі, як піймав Гітлера і як судив його.

Зробити велику сцену, велику главу уявленого суду. Суд — це моральний кодекс Кравчини.

Кравчина і Гітлер. Кравчина і Гесс.

Розмова з Гессом (начальником концтабору). Гессу забажалося, знищивши 2 мільйони людей, побалакати з 2 000 001 жертвою. Се був Кравчина.

Через всі «Ворота» і особливо через третю частину проходить думка: «Відстала Європа. Передова Азія».

Отже, ми ніби не відстала Європа, а передова Азія.

Європа має палке бажання забути про наші жертви.

Хотять забути, не помічати нас. Тому, що ми їм не подобаємось органічно, вони хочуть, аби нас не було в їхній свідомості. Вони витісняють нас в підсвідоме. Тільки політики не забувають про наше існування, загрозливе тemento тогi, і пильно стоять на сторожі старого європейського світу.

Старий світ боїть ся нас.

ОПИСАТИ БІЙ ПІД ГРАЙВОРОНОМ

- // 1. Артилерія.
2. Танкова атака.
3. Піхотна атака.
4. Женці.
5. Броньбійники біля річки.
6. Дівчата купаються.
7. Переходять річку вбрід.

8. Снаряди падають у річку.
9. Сцена в госпіталі (під Харковом).
10. Убита жінка в долині.
11. Жінка плаче в госпіталі там же.
12. Біля кіп цілуються та ін.
13. Несуть на носилках для гною полоненого пораненого чорта.
14. Мимо везуть померлу матір дітей.//

Описати хату Кравчини з ілюстраціями і фотографіями. Фотографії богів, святих і великих людей. Піл, піч, долівка земляна, помийниця, сіни, двір в натуральному вигляді, бувший двір з непотрібними хлівами, клунєю, повіткою. Вбиральня, як дикий і непристойний (нрзб). Вбиральня на свіжому повітрі.

Колодязь. Вода.

Страва. Взагалі харч.

Ікони. Боги. Як при німцях відновлювали церкву в селі.

Як художники писали з Кравчини апостола і як се признати було йому... (нрзб).

Правда про релігію.

«Загибель богів».

Як, проте, служили в церкві, що була перероблена на крамницю промкооперації. І як нічого з цього не вийшло.

У богів не вірили, проте тримали їх на покуті для краси і для всякого случаю.

30/XI [19]45

Ранок пройшов у роботі з Чинир'яном над текстом вірменської картини, яку я роблю... Вдень провів бесіду з братом Героя Радянського Союзу Супруна, що прийшов до мене з Ляховецьким у справі можливого створення сценарію про брата героя. Зараз іду до Рошаля і Строевої обідати. Вітер і холод надворі. Болить серце, і нерви напружені до краю. Невесело мені. Смуток оволодіває моєю душею. І тривога. Неначе я вмер уже, коли подумаю про Україну. Ніщо не долітає до мене.

Не в тому помилка була мого життя, що я написав «Україну в огні», а в тому, що змовчав перед Сталіним про їхню нечесність.

Листопад 1945 р.

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

Людина родиться для щастя й для радості, і бореться вона і діє во ім'я щастя. І розцвітає людина в щасті, а не в журбі, в світлі, а не в темряві й незнайстві, в сім'ї, а не в розлуці, і ніколи не в неволі. Самотність людині потрібна в свій час і в своїй мірі.

Руїни обурливо огидні. Вони пригноблюють душі, і в них не хочу я шукати красу. Народ не бачить краси в руїнах. Пробирав заспівати на руїнах веселу пісню. І замовк.

Благородні руїни? Не знаю. Я знаю жалюгідні руїни.

Листопад 1945 р.

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

Доля моя!

Світе мій великий!

Благословляю вас, що не впіймали ви мене. Що не дали мені в руки ні меча, ні клейнода, ні печаті, ні заборонного статуту. Що звільнили ви мене од тягара управління чи його видимості, що не дали в мої руки скрижалів законів людських, не примусили забороняти, гнати, не терпіти, розлучати.

Що ношу я царство свободи в своєму серці. Що можу думати неухильно тільки про велике і піднімати природу до самого себе, аби вона відображала мою душу. Що можу радуватися малому, і со-
радуватися одверто, і жаліти вільно, знаючи, що тільки через повноту й свободу жалості людина остається людиною, а не каменем з викарбуваними на ньому письменами законів людських!

Що можу простити стільки, скільки не дано простити ні одному цареві.

Я прощаю многих, многих.

Я суджу в своєму душевному трибуналі за живими законами народного лиха і прощаю...

Листопад [19] 45 р.

Розмова солдат про Е.

— Коли читаю я його чи слухаю, як хтось читає, чомусь так жаль мені його стає.

— А чом?

— Скільки в нім ненависті. Подумать, отака безодня.

— І де вона в ньому береться. Тяжка і пристрасна душа. У ненависті, як у корості.

— Еге. А може, просто страх його бере, що не вистачить у нас його отруйного чуття — знаряддя.

— І я так думаю. Не вірить він в наш гнів і розум, в нашу свідомість історичного часу.

— І не жаліє серця нашого, що, так одстукавши боїв чотириста аж до Берліна, мусить, якщо не перестане битись, знайти в собі ще сили для життя, для товариства...

— Для милої, браття мої, і для творення потомства. Немає в нього

жалості до нас, живих. Є тільки крик по мертвих. Тому й не хочу я його читать. Досить з мене мого гніву і всіх картин, що бачу вже чотири роки і сам творю обов'язок кривавий.

— Не надавайте значення. Хай пише. Нам воно нічого, а німців дражнить...

30/XI [19]45

В Ташкенті чи Алма-Аті звільнили з роботи начальника управління кінематографії громадянина Ікса. Будучи номенклатурним робітником, хоч і шахраєм, і тупицею, він опинився в відділі кадрів ЦК. Відділ кадрів призначив, послав його на роботу в Держконтроль. В Держконтролі через тиждень була організована комісія по ревізії кількох установ, в тому числі й Управління кіно.

Таким чином Ікс знову з'являється в кіноуправлінні, яке він завалив. На сей раз він з'являється вже як грізний ревізор для ревізії самого себе. Співробітники, знаючи, що він знає все, тремтять од жаху. Ікс, знаючи, що співробітники знають все, тремтить теж од жаху. Він боїться, що вони викриють його. Проте все обійшлося благополучно. На стику хитрості з боягузництвом, нахабства й аморальності з нікчемством і низькопоклонництвом і лакейством страх примирив недоліки людські. Ревізія закінчилась цілком благопристойно. Не вигадка. Розповідав, здається, Р.

Саркастичний характер

Точніше, саркастична дотепність. Як правило, розвивається у людей з ушкодженою біографією, у людей, що стали неповноцінними через свою нездійсненність (нереалізацію).

Саркастична дотепність — це показник псування характеру цих людей. Це чад од пожираючого їх негасимого полум'я.

Увести в п'єсу персонаж з цим родом дотепності. Персонаж негативний.

4/XII 19[45]

Я абсолютно переконаний, що зараз я вступив в найважливіший період свого життя, себто, що зараз моя творча вартість, що все те, що я ношу в собі, все, що продумав, перетворив в образи, сформулював у мислі — є найбільше від усього, що я зробив по сей день. Мені зараз потрібно тільки одне: десять років повної фізичної сили — ясності мозку, бездоганності серця. А я цього не маю. Мені часто здається, що я скоро помру. Серце, мов ворог, турбує мене і пригноблює, роблячись часом таким важким, що я падаю, і то мені мало. Мене ніби тягне вже в небуття. І я вму, нездійснений в найголовнішому — у книзі, що її хотів би залишити народу, одну-єдину книгу. Я знаю, її нікому там зараз написати. І се особливо пригноблює мене. Як жаль мені себе, що так мій день повечорів і сонце моє зайшло,

не встиг і оглянутись. І не з народом я. Всю Україну, весь народ ношу в серці своєму, і ноги мої згинаються під тягарем серця. Во ім'я отця.

6/XII [19]45

П'ятнадцять літ обробляв я свою чи, сказати б, громадську ниву. Не жалів ні сили, ні часу. Не знав часом свят і навіть недосипаючи ночей. Все думав, як би краще знять врожай. І в мене родило. Був добрий хліб на моєму полі, були яблука в саду і мед на радість усім, хто їв, хто хотів їсти. Один лише раз не вийшов у мене врожай. Не так якось виорав, не те посіяв чи молитву не ту прочитав, і боліла до того ж вельми голова і серце. Тоді прийшли на мою политу марним потом ниву недобрі люде, серед зів'ялого саду поставили наспіх збиту трибуну, подібну до ешафота, і, прикриваючи свій сором, а хто не сором, а недобрість чи пустоту свою, кричали голосно:

— Ось він! П'ятнадцятьма врожайми обдурював нас. Забивав наші памороки красотою труда свого. Але нам пощастило нарешті. На шістнадцятому році він викрив своє справжнє лице. Розіпніть його, розіпніть його! Ненавидьте, зневажайте! Іменем великого бога, отця нашого,— розіпніть його. Не своїм іменем, бо в нас його нема, іменем соратника...

Тоді я мовчки впав і вмер...

8/XII 1945

Оформили «приказ» про знімання «Життя в цвіті» на студії «Мосфільм». Одинадцять років тому, покидаючи «Мосфільм» після «Аерограду», я сказав собі: «Слава тобі, господи, що звільнив мене від цього жакливого і гидкого тирлища. Вже ніколи, нізачо, ні за яких умов я не повернуся до сієї дурної халабуди, де скрізь далеко і нікуди не прямо.

І ось я знову на ній.

Перший же день моєї ділової появи почався з брехні. Коли я попросив повернути мені оператора Єсельчика, К. заявив, що про се не може бути мови.

— Чому? Ви з N дали ж мені слово честі, що повернете зразу ж по моїй вимозі автоматично й безумовно.

К. вирячив на мене свої очі, в яких можна було прочитати: «Яке слово честі? Немає в нас її, наївний ти, сивий ідеаліст. Немає. Не потрібна вона на нашій службі».

9/XII [19]45

Ми єдина в світі країна побудованого соціалізму, в якій слово «інтелігент» звучало (колись) як зневажливе слово. У нас було введено поняття «гнилий інтелігент». А між тим, інтелігент ніколи не був у нас гнилим. Навпаки, він був полум'яним, чистим, передовим.

Гнилою у нас була не інтелігенція, а міщанство. Воно осталося гнилим і нестерпно смердючим і зараз, не дивлячись на високі державні посади, що воно їх посідає.

Сьогодні інтелігенція «завоювала» собі честь стояти на третьому місці після робочих і селян. Знаменний розподіл. Кажу собі: людино, пам'ятай — вища твоя мета — стати на третє місце, на місце найвище, найдостойніше, найпрогресивніше.

Люби се слово, хай буде воно твоїм символом — людина-інтелігент, бо не може бути радості життя сьогодні у країні, де тебе немає, де ти занедбана, третьорядна, фальшива чи підроблена, які б високі слова не написала на кам'яних скрижалях рука великих інтелігентів Маркса, Енгельса і Леніна.

11/XII [19]45

«ЗОЛОТІ ВОРОТА»

III

Все переходить, міняється.

Все тече. Повинуючись закону гідростатики, Тарас Кравчина прийняв форму того сосуда, в який його влили. Правда, при вливанні чимало розхлюпалось, да і влившись, і розташувавшись всіма своїми молекулами паралельно стінкам сосуда, він довго ще смердів старою попередньою посудиною приватництва, власної думки тощо. Деякі його молекули, наприклад, довго ще базікали казна-що, деякі вірили в бога, а деякі та що й казати, хотіли б збільшити трохи присадибну ділянку, — одним словом, вещество, з якого складався Тарас Кравчина, було неоднорідне. На чому сходились, правда, усі його молекули — на фашистах. Він ненавидів їх всім своїм єством.

15/XII [19]45

РАБСТВО (ТЕМА СЦЕНАРІЮ)

1. Люде, пошуки першого класу. Цвіт людського мозку — знання.
2. Війна охоплює всесвіт. Не хватило уяви у вчених. Вистачило на все: на електрони, позитрони, нейтрони. Пронизали найтоншим аналізом досконалим мікронні всесвіти, проникли в тайни мікрокосмосу. І... стали.

3. Що робити? Ступати останній крок чи ні? В отсей роковий для історії землі момент великим ученим не прийшло на допомогу серце. Воно було глухе. Вони були духовно вбогі люде. Вони були позбавлені уяви, голосу, серця, чулості душевної. Вони були раби своїх винаходів. Слово було сказане.

4. Перед сим сперечалися дома. І все-таки мислили вони не на висоті свого винаходу, як слуги капіталу.

5. Бомба була випробувана. Резонанс всесвітній. Всесвітні наслідки. Тільки вони вже не знали їх. Ніхто їм не рукоплескав. Не осаждали їх журналісти. Не знімали кінооператори.

Якимсь недобрим вітром повіяло по світу.

6. Вони були замкнені. Їх розлучили з рідними, з дітьми, з усім світом. Їх стерегли в пишних тюрмах як соціально небезпечних людей, якими вони справді вже стали, доторкнувшись до космічних сфер.

7. Твір їхнього духовного генія дістався злочинцям, жорстоким і дурним правителям, що перебували по горло в атакізмі.

8. Вони знищили цивілізацію. Чи, може, й усю землю.

21/XII [19]45

Суд над фашистськими фюрерами є найстрашніший і найзловісний процес, який будь-коли відбувався в історії людства. До такого дикого занепаду людство ще не доходило. Під час війни ми всі міряли події боями, пожежами, звірствами чи проявами інших ганебних блюзнірств з боку німців... І тільки зараз на процесі в Нюрнберзі виявляється, виникає з-понад усіх масштабів звірювань, нещастя, мук і страждань, з усього, що творилося в Європі і по всьому світі, з усього, що творилося в Німеччині, тільки зараз постає на цілий свій зріст справжня картина фашизму, справжня суть світової трагедії...

Потрібні антиподи Гітлера, нові світлі німецькі генії, і не один, а багато, які б осяяли людство чистим промінням такої незмірно високої творчості, такої радості і чистоти, яка могла б заповнити всі бездонні провалля зла, що вчинив народ німецький світові, родивши Гітлера. Чи вистачить у німецької нації сили на такий зліт?

Стою на колінах. Цілую землю, по якій проходили наші солдати з боями, в якій полягли в множині мільйонів, рятуючи себе й стару Європу.

27/XII [19]45

Тімірязєв, Мічурін, Ушаков...

Особливість великих людей полягає, очевидно, в тому, що, виконуючи історичну задачу своєї державної системи, вони переростали задачу і в момент переростання входили тим самим в конфлікт з системою.

28/XII [19]45

Треба мати залізні нерви, кам'яну душу і серце раба, аби витримати те, що робив я сьогодні. Сьогодні у мене дома засідали: я, С., А. і С. Розробляли план і зміст поправок до сценарію «Жизнь

в цвѣту» згідно з вимогами Н. Нема сил писати, що се було за засідання. Жива картина, достойна пера Гоголя, Щедрина, Свіфта. Се був живий документальний Сатирикон Крокодилович. Саме жакливе в тому, що і С., і С., і А., який, до речі, увесь час мовчав,— що всі вони культурні і розумні люде і всі знають, що творять абсурд і не можуть не творити. Нема у них своєї волі, думки, смаку, гідності, не повинно бути. Які тут можуть бути розмови про мистецтво? Ні, не на мистецтві тримається світ наш. На службі у дурного впертого чиновника.

Не пройшло мені даром засідання. Трапився напівудар. Приступ важкий і довгий серця в якійсь новій формі, з головним болем і памороченням голови. Страшно мені. Невже я вже не робітник мистецтва? Невже я інвалід? Невже я напередодні смерті чи нещасного убогого каліцтва, нікому не потрібний? Зайвий? У вовчому царстві кінопотвор?

31/XII [19]45

Переддень Нового року. Самотній і розбитий. Три дні тому, виконуючи директиву Большакова, що «розуміється в мистецьких справах більш за нас усіх, поскільки він є найстарший в ньому начальник», виправляючи, калічачи, отже, тут у себе вдома нещасний сценарій «Життя в цвіту» в компанії хороших і милих службовців, я, змучений і принижений глупотою, почув раптом, як у мене вельми заболіла голова, потім серце, руки, груди. Мені стало важко говорити. Сьогодні третій день. Лікар підозріває мікрровилив в мозок. Очевидно, так і є. В мене стала важка ліва щока, і паморочиться в голові. І всі тяжкі інтуїтивні передчуття, що пригноблюють мене на чужині отут щодня, всі вони говорять мені одне... Все.

Я забуваю мову свою. Часом я забуваю свій біль і жах по Україні. У мене вмирає душа. Перечитав «Історію України» Маркевича. Плакав. Писати далі не можу. Німіє щока і паморочиться в голові. Я абсолютно один. Чи винен я, що я один? Чи хотів я самотності? Чи діяв я в ім'я неї? Ні, ні. Пригадую усі свої діла, сценарії, картини, плани. Ні. Я служив кращому і достойнішому, що є в Україні і в людстві. Чому ж сьогодні я пишу про себе в минулому часі? Невже стрічатиме сьогодні вигнанець України останній свій рік?

[1945 рік]

Описувати треба красиві діла, розумні розмови людські, а не оці от неприродні вигуки, да руїни, да головешки чи смердючі трупи.

Написати б щось, як вірно любили одне одного, та про що гарно думали, та що треба знати, аби краще на світі жити.

Да як, приміром, чоловік щось там любить, чи чогось уміє добре, чи як воює невтомно і щедро, думаючи.

А ви все пишете — убив та вбив, та спалив, та засмажив, повісив, та ще вбив так да с'як. Да все лайки, да крики, да прокльони.

— Еге, щось протиприродне, одне слово.

— Ми ж самі бачимо, нащо його писати.

— І чому се так, що, аби попасти в письмо, треба вбитися, спалитися чи повіситися?

— Напишіть нам щось веселе, смішне.

— Так над чим же сміятися, дозвольте?

— Ну, посмійтесь хоч наді мною, як я і Устя запрягаємось у плуг і оремо, як корови. Да щоб не плакати, мукаємо або сміємось самі одна з одної.

[1945]

— ...Я не розумію, чого ви хочете од мене?

— Любові — ось чого. Чогось веселого, смішного, доброго. Радості треба, а ви лякаєте. Зроблено так багато зла, що вже помстою його не затулиш. Потрібна не лють і ненависть, а висота розуму.

— Глупості ти говориш. Не слухайте його. Пишіть усе, що бачите, — весь жах, весь бруд, всі нелюдські жертви і страждання. Хай знає людство. Хай пожаліє нас!

— Хто сміє нас жаліть?

1946 рік

1/1 [19]46

В усіх моїх творах є сцени прощання. Прощаються чоловіки з жінками, сини з батьками. Прощаються й плачуть чи, махнувши рукою, подавляють ридання, оглядаючись на рідну хату в останній наче раз. Є, треба думати, щось глибоко національне в цьому мистецькому мотиві. Щось обумовлене історичною долею народу. Прощальні пісні... Розлука — се наша мачуха. Оселилась вона давно-давно в нашій хаті, і нікому й ніколи, видно, не вигнати її, не приспати, не впросити.

Основний мотив пісень народних наших — смуток. Се мотив розлуки.

Пишу, розлучений з народом моїм, з матір'ю, з усім, з батьковою могилою, з усім-усім, що любив на світі над усе, чому служив, чому радувався.

Я ніби навіщував собі недолю в творах. Прощай, Україно. Прощай, рідна, дорога моя земле-мати. Я скоро помру. Умираючи, попрошу вирізати з грудей моїх серце і хоч його одвезти і десь закопати на твоєму лоні під твоїм небом. Прийми його. Воно тобі весь вік молилось, не проклинаючи ні однієї з чужих земель.

Я почав молитися богу. Я не молився йому тридцять сім років, майже не згадував його. Я його одкинув. Я сам був бог, богочоловік. Зараз я постиг невеличку краплину своєї облуди. Ні, не той я, за якого приймав себе. Коли посивіла моя голова, і вщухли пристрасті, і день повечорів, і пройдено, здавалося, такий великий шлях, тепер на самоті отут в пустині, кинутий людьми, відчув до глибини душі своєї, що «слаб і немоощен є чоловік, і все життя людське скорбне є». І коли я відчув і збагнув малість і мізерність великих людей, і жорстокість, в обійми якої нас кинуто навіки, мов у смрадну яму і мізерну переходящість слави, пошани, здоров'я, сили і права, я подумав, що всі помилялись. Помилявся Шевченко, Франко, великі руські мислителі. Шевченко, здається мені, через брак культури. «Немає господа на небі». Звичайно, нема. І матері божої нема. Він не існує. Він є. Але його нема. І став я думати, що страшно і вбого на світі, коли його нема, як от зараз, наприклад. Він є, він був у Павлова, у Мічуріна і, очевидно, був у Дарвіна, як у людей найглибшого синтезу, як інфантильно, себто первісно поетично персоніфікована ідея прекрасного, ідея добра, себто те, що підіймає духовну структуру людини над звичайною сумою її фізіологічних процесів, робить людину доброю, людяною, духовно високою, що дає людині почуття «состраданія», без якого людина не людина.

Бог в людині. Він є або нема. Але повна його відсутність — се великий крок назад і вниз. В майбутньому люде прийдуть до нього. Не до попа, звичайно, не до приходу. До божественного в собі. До прекрасного. До безсмертного. І тоді не буде гнітючої сірої нудьги, звірожорстокого, тупого і скучного безрадісного будня.

Аморальні міркування

Війну в мистецтві треба показувати через красоту, маючи на увазі великість і красоту людських вчинків персональних на війні. Всякий інший показ війни позбавлений всякого смислу.

Се парадокс, один з найбільших в історії людства.

Бо: війна — дурна. Жорстокість і дурість, одягшись в атавістичні одіяння, оволодівають масами злочинців, затикають на час своїх злочинств рот мистецтвам, себто тому, чим людина одрізняється од тварин. Освячують сей кретиничний акт невмирущим твердженням: коли стріляють гармати, музи мовчать.

І сам ідіотизм убивства і найганебнішого масового гвалту зводиться в ранг — мистецтво війни! Воєнне мистецтво!

Воно таке ж мистецтво, як шизофренія.

Чому правителі ненавидять пацифізм завжди і особливо напередодні сказу? Тому, що всі вони по суті своїй — раби глибоких атавістичних інерцій, на яких базується й процвітає вся сила й природа їх влади.

Гляньте на землю: вона вкрита пам'ятниками вбивцям і їхнім коням у багато-багато більшій мірі, ніж їх антиподам.

І ще одне: всі пам'ятники антиподам вбивць і мучителів дешевенькі.

10/1 [19]46

Думаю. Є щось ганебне в професії кінорежисера. Щось несерйозне й підозріле. І щось дурнувате. Кінорежисером слід працювати років до сорока п'яти. Далі се мука нічим уже не виправдана. Робота надзвичайна по силі труднощів і по вмінню. І в той же час її можуть виконувати нікчемні шарлатани на зразок Д. і С. і часом їхня стряпня більш подобається. Кіно — велике мистецтво і бруталне. Воно — мистецтво жорстоке в гіршому розумінні сього слова. Воно заповнене пройдисвітами поверховими в виробництві, а керує ним купа мертвоголових убогих чиновників, очолених мікро-Б. У нас кіномистецтво не демократичне. Воно придворне. Бо хіба може сто вісімдесят мільйонів народу допустити, аби режисери робили щороку двадцять картин?

Я не знаю нічого в світі і не читав нічого і не чув нічого дурнішого, ніж державні методи і практика виробництва кінокартин в нашій великій країні. Я марно загубив своє життя. Дев'яносто відсотків моїх сил краших, часу пішло в повітря, в ніщо в руках кретинів.

10/1 [19]46

Розповів мені сьогодні І. Козловський випадково, що десь при випивці, напевно, він бачився з генералом Соколовим, який згадував гарно про мене. І чомусь сей спогад так зворушив мене, що я трохи не заплакав. Я любив свого генерала, сам не знаю чому, як рідного брата. Я радів завжди його приходу до мене, його голосу, манері його, чутості людській. І він покинув мене вже більше року. Пішов і залишив мене немов у могилі. А я згадував його сотні раз, розпитував, сумував, думав, що його на світі немає.

Ні, не його на світі немає. Нема мене. І він згадував, певно, про мене як про мертвого. Я не міг докладно розпитати Козловського. Мені було соромно. І мені плакати хотілось, що людина покинула мене, така хороша і приємна. Мені хотілося цілий день подзвонити, написати йому. Не напишу і не подзвоню. Хай іде він своєю дорогою. Хай успіх і щастя ніколи не покидають його. Він був моїм другом.

Господи, ну нащо він кинув мене, нащо одцурався? Невже я такий небезпечний? Нащо ж мені жити?

І той же Іван розказував мені, що бачився з Костенком Василем, якого я теж люблю більш за всіх людей на Україні. І що він, повернувшись з Англії, також не зміг побачитись зі мною, не міг

провідати мене бодай на «дну годину». Не захотів чи побоявся, прости йому боже, а мені плакати хочеться весь день. Що зі мною? Хто прокляв мене? За що? Невже такий я став лихий чи не інтересний, чи підозрілий? Нащо ж я жив на світі? Нащо мене дурили талантом моїм, умінням, любов'ю до людей? Почну боятися себе. Чи що мені робити тут у Москві на самоті? Кричу!

Що ж ви робите зі мною, до чого мене привели, коли мене не захотів уже провідати Костенко? Се ж не Б., не Р. з пропитою душею. О Микито, велика ви людина, воістину велика, великої нації син за формою і змістом!

Борис Ліванов, народний СРСР, днями запросивши мене з Юлею на день народження своєї доброї дружини, сказав Юлі, впившись горілки: «Если меня будут спрашивать, почему был у вас Довженко, скажу: сам пришел, незванный».

Прощаю і його. Всіх прощаю.

14/1 [19]46

Я сьогодні ранком полетів на Україну. Обломалися крила, і я упав. У мене вельми заболіло в грудях. І я заплакав упавши. Я спробував ще раз летіти, я заспівав початок думи і од жалібного голосу свого знову заплакав.

Учора було два приступи стенокардії.

Я свідомий свого стану. Мене вбито повільним вбивством і вже мені не воскресати!

15/1 [19]46

Сьогодні мені снився страшний сон. Неначе в мене були одрубані обидві руки по самі лікті. Як дивно: чому такий-от сон приснитися може людині. А вчора мені снилося, неначе мене обіймав і цілував Станіславський-небіжчик, з яким я персонально і не був знайомий за його життя.

Пишу. Поглиблюю «Мічуріна». Паморочиться в голові. І серце болить-болить.

20/II [19]46

Починає гриміти «Молода гвардія» О. Фадєєва. Читають по радіо, по школах, друкують. Автора обирають до Верховної Ради Союзу РСР.

І я радий його успіху, ніби се є мій власний успіх. Радий і вдоволення, що вистачило сил і наполегливості у Саші піднести такий великий труд. Радий, що втихомиряться літературні парвеню, що вже намагалися здавати його в архів небіжчиків і пияк.

Фадєєв крупний талант, і Фадєєв справжній комуніст, і за се я завжди шанував його, при всіх його невдачах, довгих простоях. Починається його друге народження — зрілий вік.

Якщо не встрягне друг мій знову в Удеге, що одняло в нього стільки сили й часу, створить безумовно щось значне і велике. Щастя йому, доле!

20/II [19]46

Сьогодні закінчив «Життя в цвіту» — літературний і режисерський.

Ні над чим ще багато так не працював.

Тепер мені треба забути все і писати далі. Проте ні. Тепер я мушу повісити замок на свій розум і бажання і добрий рік повторювати вже здійснений і закінчений творчий процес на півці в тяжких, каторжних умовах, з щоденними неполадками, хаосом убогості виробництва, холодом і злом. І так усе життя.

Господи, допоможи мені!

3/II [19]46

Учора в «Советском искусстве» читав «Життя в цвіту». Читати мені було важко фізично.

Очевидно, читання справило велике враження. Тепло реагував і, виступаючи, тепло промовляв мій друг В. Шкловський і С. Герасимов. Очевидно, річ має в собі якусь магію. Її однаково сильно сприймають всі, хто читав чи слухав.

Я не пережив почуття радості і творчої гордості, не дивлячись на всі горді порівняння, що мені довелося чути. Я бездомний сирота. Учора після читання і сьогодні літав на Україну. Не долітаю вже. Обламуються крила на дорозі, — падаю. Падаю в воду, — потопая. Збираю всі сили, аби винирнути, простягаю руки, вхопитись ні за що. Кричу, — ніхто не чує. І крику немає. Примушений шелест виривається й погасає на устах. І груди болять, болять.

Учора одвідав мене Саша Фадєєв. Симпатичний, здоровий і веселий. Уже член Верховної Ради і Голова Комітету по Сталінських преміях. Доводив мені «с пеной у рта», що я не маю жодного права на одержування премії за «Битву» і «Перемогу», поскільки я, по-перше, штрафний, по-друге, — фільми не художні, а документальні, які може зробити всяка розумна людина, мовляв, хоч і не вельми співчуваюча. Я слухав і піддакував. Мені було соромно, неначе я просив щось, якусь подачку і мені пани відмовили, ще й присоромили. Він приводив для порівняння свій ленінградський безкровний нарис, що теж, мовляв, не одержав з цієї ж причини, що треба, мовляв, одкривати всесвіт і т. д.

І ось я сиджу з трьома тисячами карбованців на місяць. Одержую рівно стільки, скільки одержує мій гример П. Чи не життя це «художника з світовим іменем»!

Пишу книгу. Я пришлю її Вам через три роки. Якщо ж я її не допишу, якщо я, що втратив усе за одну лише помилку серця свого, умру отут од печалі в тяжкій самотності, я прошу Вас тільки про одне — хай візьмуть з моїх грудей серце і поховать його на скривавленій батьківщині, на Україні, на українській землі.

Чи може бути надмірною любов до батьківщини? Ні. Немає такої любові. І моя не була, хоч я і вмер від неї.

Єдиною метою мого трудного життя було возвеличення радянського народу засобами мистецтва, яке послали мені доля і батько з матір'ю.

На переможному бенкеті народу мені не знайшлося місця. Мене вигнали з батьківщини великі люде, малі люде у великості своїй.

Господи, поможи мені.

Ну добре. Хай буде так. Я майстер. Своїми творами я дарую вам радість. А що ви мені подарували? Я поставив перед собою одну мету: возвеличення народу засобами мистецтва. Моя мета — радість народу, який ви очолюєте. Чого ж я мушу боятися вас? Нащо ви возненавиділи мене? Що ви мені дали? Чи дали за чверть століття хоч одну пораду, підказали що, натхнули, уважили? Підтримали, збагатили мої почуття, допомогли відпочинутися бодай? Спитав хто з вас, що мені треба, чого бракує для творчості? Ні.

Холод. Набиндючене чванство і провінційна пиха.

Я противний вам і чимсь небезпечний. Вам ненависна та пошана, що виросла в народі навколо мого імені. І ви діждалися нагоди розправитись з моїм ім'ям. І ви мене вбили. Більш ніж убили. Ви розтоптали мене, зганьбили і живого оголосили мертвим. Що ж мені сказати вам? Які слова знайти? Стою під стіною ганьби з одятою вашими недобрими руками сивого головою в руках, і вже нічого мені сказати. Нема вже уст. І слова запеклися в серці, будьте ви прокляті... чи, господи, прости вас. Не знаю... Не знаю.

Сьогодні знову мені дякували вірмени за фільм «Страна родная», який я зробив для них, змонтувавши його й написавши сильний дикторський текст.

Вони радіють, вони вітають мене, отсі культурні брати мої, вірмени. Вони кажуть: «Ми всі говоримо, що так зробити про нас фільм міг лише майстер, що любить свою батьківщину». Я слухаю сей високий комплімент і плачу. Так, я люблю батьківщину, люблю народ свій, люблю палко і ніжно, як син може любити, як дитя, як поет і громадянин. Я й про свою батьківщину робив картини, прославляючи її. І ніхто мені не сказав спасибі, ніхто навіть не глянув, слова доброго не промовив. О маленькі вождики українського народу!

Двадцять дев'ятого березня читав у Спільці письменників «Життя в цвіту». Читав аж три години. Народ слухав, як заворожений. І тільки після читання я помітив, як всі були збуджені і схвильовані.

Всі встали і довго вітали мене оплесками. Я поклонився їм, вдячний за увагу і пошану. Проте мені було дуже сумно. Було в цьому вітанні, у всьому щось трохи подібне до демонстрації. Я бачив перед собою людей, які раділи моєму твору і раділи моїй працездатності. Раділи, що не загинув я від удару грубого і жорстокого кулака, не став духовним калікою, хамом і лакизою, не впав у розпач і не прокляв світу.

Вже рознеслися чутки по Москві. Театри, шість театрів, вже вимагають п'єси. Напишу п'єсу. Признатись, так чомусь не хочеться ставити фільм.

Коли згадаю Потилиху* — Майданек, всі труднощі, все нікчемство кіностудій, жалько робиться свого дорогого часу, якого вже не так багато осталося в мене. Жалько.

Стопився так, як ще ніколи не втомлявся. Учора ввечері, упавши на ліжку, я думав якийсь час, що я вмираю, така на мене напала слабість. Боліло все тіло, і мліло, й тепло, і здавалось, ось-ось спиниться серце. Мені стало трохи страшно і стало мені боляче, що вмру я, так і не сказавши свого слова людям, так і не виплунувши мого болю в очі моїм убивцям і катам. Як я робитиму фільм, я не знаю. Звідки я дістану сили. Мабуть, не зроблю я його. Десь упаду серед дороги, і закінчиться моє «Життя в квітах» чужих на чужині, далеко від України, за яку возненавиділи мене жорстокі і скаредні серцем. Заспокою N і NN, не перейду дороги, не заважатиму плазунам догоджати царям і князям, в новому дворянстві. Живий мрець по волі Микити Хрущова і його гайдуків, куди ж я виплачу свої сльози? Чи порадуюсь? Де відпочину? Від кого почую людське слово?

Десь почала грати музика в найтрагедійніший час. Се грав оркестр смертників. Гітлерівці палили людей під музику. Описати сей оркестр і його великого диригента.

Мученики були в такому «неописуємому» стані, що хіба через сто літ народиться геній, що опише це «неописуєме». Се було щось більше, ніж уявлення про страшний суд. Ми йшли вже як праведники на смерть і несли свої серця і мозок під кулі. І вони вбивали нас мовчки, і ми падали зі стогоном у яму на гори подібних до себе. Ми, падаючи на окривавлені голі тіла, втикались головами в животи

* Район Москви, де знаходиться студія «Мосфільм».

роздерті. Од нас ішла кровава пара вгору од крові нашої, і блювот передсмертних, і піни з наших губ.

Реквієм, реквієм двадцятому століттю тираній, і рабства, і аморальності. Кати стріляли без упину. І здавалось, що не вони стріляли і не ми вмирали. Що ми всі однакові, однаково страшні кати і жертви, що якісь невідомі сторонні величезні сили керували їхньою зброєю і нашими рухами. Деякі, вбиваючи нас, раптом стрілялися самі і падали зі зброєю між нас у яму. Деякі стріляли в нас по троє діб підряд. Тоді на їхніх тілах появлялись величезні струпи, і вони починали гнити на ногах, і вмирали без болю від жаху і блювот.

Нашому братові хліборобу трудно було і навіть неможливо прославитись житейськими ділами.

Скільки не роби, як не сій, не жни, як і чим не годуй високостоящих людей, ніщо не помагало.

Багато нас, от що.

Прославитись ми можемо тільки смертю, і то незвичайною, що личить доброму чесному чоловікові, а страшною. Не тихим красивим відходом з життя, а якимось надзвичайним стражданням і індивідуальними муками, і то не всякими, а цілеспрямованими до даної мети на даному етапі.

Прославитись можна було надлюдським стражданням, пекельними муками чи диким злочиством.

Хто був славний через працю?

Назовіть мені одну душу за тисячу літ, що прославилася б трудом праведним?

Нема такої селянської душі.

Труд був марним.

Шлунковим, рослинним.

Знайдіть бодай один пам'ятник щасливій людині.

Ось пам'ятник людині, що вміла красиво й щасливо прожити життя.

Дивіться на нього, нащадки.

Нема такого.

19/IV [19]46

Як загинув під кулями оркестр, виконуючи Реквієм...

Лежали гори трупів. Діти, матері, старі діди, голі дівчата прекрасні блищали прекрасними тілами, розкидавшись на моторошному бенкеті купами одна на одну. Ніхто вже їх не обніме, ніхто не порадується, не народить вже ні одна з них ні дитини, не всміхнеться їй, не прославить життя.

Музика. Талант. Музичний. Пригадати етюд.

Деякі ще були живі. Се була немислима картина, якої ще не знала історія Європи. Що ж далі? Забудуть люде? Чи пам'ятатимуть?

Забудуть хай, забудуть! Хай ми загинули марно. Бо інакше, якби пам'ятали, пропала б радість на землі.

Тут нас вмерло мільйонів два. Тут Гессу забажалось справити ювілей смертовбивства, і я став перед ним. Я був голий. Він забажав зі мною говорити.

22/IV [19]46

(Міркування Тараса Кравчини по дорозі війни. Зайшов до чиєїсь хати. Побачив огидно і образливо одягнену родину).

— Як мені жалько, що я так погано одягнений. Коли б ся некрасивість впала на мене зразу, я б ще не жалів отак. Я б червонів од сорому, і приниження, і образи своєї людської гідності. Я б якось боровся з нею. Щось би вигадував, творив. А то вона, проклята некрасивість і бідність, прийшла до мене потроху, як тяжка хвороба, як короста не тільки на людей, а й на діла рук людських: на хати, на хліви, на коней, на все. І ми згубили смак і стали поганішими непомітно. Навіть учителі. Ми перестали вже соромитись убозтва. Хай мене господь простить: ну добра свита була кращою від поганого бушлата чи мізерного пальтечка. Весела наївна плахта й вишита сорочка полотняна — царське вбрання в порівнянні з фуфайкою і іншим ширпотребом.

Не брешіть мені, люде добрі, що наша обдертість потрібна була для створення важкої індустрії. Зроду не повірю. Навпаки. Та й що говорити? Марно говорити, розтрапляти душу. Одне я знаю: коли б була в державній книзі бухгалтерській графа державних збитків од некрасивості, визначена в грошових знаках, всі б перелякались.

26/IV [19]46

Згинув патріархальний устрій одноосібництва. І разом з ним щезла з життя безповоротно краса побуту, повір'я, одежі, тихої лагідної поміркованості. Розпався клас на моїх очах, мов атом. Зникло консервативне начало, чи приховалося, чи лежить на землі, і на горло йому наступив чоловік, лежить під п'ятою того, хто його кинув, лаючи, жаліючи, проклинаючи, часом оплакуючи. Передове вибухнуло з небаченою силою. Розпався клас селянства, обернувшись в людство.

Розпад висвободив таку енергію, з якою не зрівнятися й атомній. В великих трудах, жертвах, утратах, напруженості, самовідданості родились герої, труженики.

Поставлений партією перед суворою і строгою необхідністю державного думання, селянин, діяльність якого спрямована на стремління до високої всезагальності, приніс перемогу над фашизмом всьому світу, поклавши мільйони трупу од Сталінграда до Берліна — і людство на сотні літ у нього в боргу.

— Хоч я в колгосп іти і не хотів, і лаю я його нишком на чім світ стоїть,— ну захищаю я його, як своє життя, бо він і мій колгосп. А не чий-небудь. Захищав і захищатиму, хто б на його не пробував

іти землею, водою, небом, воздухом чи дипломатичною поштою...

На початку нової ери я до колгоспу іти не хотів, се факт. І записали мене в нього так, на «ура». Ну, я крутивсь, крутивсь і так і сьак — не виходить, живе. Тоді я розсердився і не посіяв. Пропаду, думаю, і вас потягну за собою в могилу. Отакий гріх совершив нечуваний, небачений. Боже ж мій, як почали ж ми вмирати! Лежали покоем, як гній (взяти з «Міри життя» велику сцену докладно про Нечитайла, Верещаку). І от з того часу рішив я критично поставитись до свого нехотіння. Мало чого я не хотів би. Не та доба. Отак як не потече Дніпро назад, не потече назад життя...

Він буде розказувати, як його брат Оверко не давав Любченкові хліба і, коли той пристав до нього, який він гордий вихід знайшов з сього становища...

Отаке-то. Я помічаю в цій картині, що тілечки змалював, веселу і лукаву усмішку недовір'я читача. Знаєм, мовляв, усі твої брехні з коровою в бою і з... рушницею, що б'є з-за вугла. Сміється, се мене тішити, дуже тішить. Тепер життя ще поки що трудне і слід (*нрзб*) ще пролито так багато, що я годен би з дорогою душею зробитися блазнем, аби викликати посмішку у друга свого читача.

Що ж до випускання Оверкових книжок, то тут я собі думаю: нехай мій твір буде мов та рясна яблуня, з якої кожний може струсити по мірі сил своїх. Кажуть, що справжній мистецький твір має в собі не один, а кілька смислів, і вірним завжди лишається той, який людина для себе вибирає. Да й не в Оверкові діло...

Розказав я про смерть Оверкову, проте не для сміху, а зовсім для другої мети. Я хочу прославити в ньому свій рід.

Багато вже прошуміло часу, ми вирости всі, порозумнішали, постаріли, щоб ділити великий і прекрасний світ на дві убогі половинки: куркульську, некуркульську.

Сила була. Сила буяла в Оверку. І гордість, як у царя. Се був цар-парубок з двома орденами першої сотні Червоного Прапора. Я його бачу навколо себе, в багатьох героях. Він і Берлін забрав сьогодні...

10/V [19]46

Огні горять. Музика грає. Майорять кров'ю стяги Перемоги.

Гримить майдан Червоний під тягарем іржавої надлюдської божественної слави. Скрегочуть танки, виють радіо-поети панегірики маршалам, коням, залізу і знакам нагрудним великих подій. Салюти. Горді плани. Міжнародний вплив. Свято Перемоги.

А на полі, позапрягавшись в плуг, напруживши м'язи і голови зігнувши від потуги, орали вдови й корови і тихо плакали, вмиваючи слізьми свої права і обов'язки неухильні і найточнішу в світі достовірність — страждання.

О світе лихий! Що тобі до них?

Вони заслонили мені світ, будь він проклят, і будь проклята моя жорстока, звіряча, лжива доба. І будь проклятий всяк, хто п'є, жере й сміється, пишучи сьогодні про добробут.

І будь проклята пафосна лож в устах його.

12/V [19]46

Я видів сон.

У полі жито золоте, скільки око гляне. І небо таке синє, таке барвисте, якого ніколи в світі не буває в житті. А коли й буває, а коли й здається, то хіба в надзвичайні часи. А було небо і степ України.

А на передньому плані посеред жита стояли три молоді, прекрасні дівчини з серпами. Стояли, одягнені в ту одержу, в яку вже не одягаються.

І плакали. Мовчки.

Небо, жито, дівоча краса, сонце і пекучі сльози трьох не здійснених жінок.

Се був навіть не плач. Була невимовна мовчазна туга і сум. Не котилися сльози додолу. Застигли в очах.

Де ви?

15/V [19]46

На пленумі Спілки кіноробітників сьогодні ввечері під час заключного слова мене вкусив скажений собака Н.

Я заплакав.

Я мушу боятися людей, які мене люблять і поважають. Мушу уникати їх. Мушу обходити пса за квартал, не попадатися йому на очі. Мені лишився тяжкий і небезпечний будень.

Пес помстився за мій попередній виступ на пленумі, присвяченому великій... п'ятирічці, де народ мене проводжав овацією.

25/V [19]46

Я бачу картину.

Запрягшись у важкого плуга,

Три вдови,

Зігнувшись від потури над проклятою, политою кров'ю і потом землею,

Три вдовиці,

Зціпивши зуби й витріщивши очі,

Тягнуть епоху, спотикаючись, в тваринячих шлеях,

Три вдовиченьки — сестри мої, ластівки.

Важко дишуть і проклинають світ.

Увесь, до одної людини.

І я клянусь і плачу разом з ними.

— Де ти була? Звідки ти? Тебе не убили? Невже тебе не вбили?

— Ні.
— І ніхто тебе не мучив, не гвалтував?
— Ні.
— Правда?
— А коли б і ні, яке саме має значення тепер, коли нічого, куди й на що не глянь, не осталося на своєму місці?
— Прости мене.
— Прощаю.
— Се співчуття, се не ревності.
— Я вірю. Я теж боялася щодня.
З усіх пристрастей людських етична пристрасть — єдина достойна і справжня пристрасть.

Якщо вчуєш жарт, шукай в ньому приховану правду.
Тільки сміхом можна беззлобно знищити зло.

2/VI [19]46

Якщо вдуматися глибоко в кінематографію, в цілий її процес зверху донизу, в природу творчості, роботу, специфіку на всіх ділянках роботи й керування, в оцінку якості, в досягнення, в розмах і в метод планування, одне слово, в усю її природу, не можна не прийти до одного висновку: до чого ж вона подібна на все наше життя!

Немовби в краплині води, в ній одбивається все наше життя. Я думаю, що в американській кінематографії, в її природі і процесі створення картин одбивається цілковито вся Америка.

Можна написати надзвичану п'єсу на матеріалі створення картини на студії Мосфільм.

14/VI [19]46

Дванадцята година. Не сплю. Мене з'їдає туга по Україні. Завтра мушу «захищати» в міністерстві план фільму, мов злодій чи жулик, що виторговує собі копійку.

А я лежав і ходив сьогодні з важким болючим серцем і думав лиш про одне в плані: виживу я сю «Жизнь в цвету» чи вмеру, упавши на дорозі. І якийсь голос з глибини душі сумно мені промовляє: «Ой людино, людино моя, прислухайся до свого смутку». Сьогодні Ваня Запорожський приніс мені мої останні фото. Я глянув і відчув, що не довго вже ходить мені по чужій землі. Скоро одвезуть мене на мою рідну Україну. Жалько мені Юлю. Жалько покидять вірну дорогу душу на загибель і поневіряння серед вовків.

КРАВЧИНА

II

Один син Кравчини, льотчик, ас знаменитий, улюбленець цілого фронту, попав до полону. Власне, не до полону. Він був убитий в бою. Товариші бачили, як падав на ворожу землю його самолёт, мов огненний язик. Він загинув, і всі його оплакували. І вже аж через три роки з'явився він живий з полону (прототип Б.). Його ніхто не прийняв до армії. Од нього всі одвернулися, ніхто з ним не знався. Чому ти живий? Чому не вбився? Чом не вмер за колючим дротом? Ти живий? Ти живий — чи не слуга ти «їхньої» розвідки? І т. д.

Він жаліється своєму батькові. І тільки в ньому знаходить утіху Кравчина. Старий Кравчина посміявся над сином, як над малим хлопчиком. Вони дурні, позбавлені людської уяви. І старий так розповів йому про життя, про щастя, про добро і про радість, що він на хвилину заспокоївся і заснув у нього на колінах.

Описати, як падав під Харковом з неба мій син божественний. Як лежав він, жарений на алюмінієві.

КРАВЧИНА

II

...Я бачив сотні тисяч убитих моїх товаришів. Вони вкрили своїм трупом безкрайні, безконечні шляхи од Кавказу і Волги до центру Європи. Вони падали в канави, в ями, на дорогу, розлітались в шмаття, валялись в осінній грязі, як темні барельєфи героїв і великомучеників на царських вратах епохи. Золотих воротах епохи!

15/VII [19]46

— Дядя, дядя, дай хлебушка!

Дві станції від поруйнованого Орла, города нашої кривавої слави. Руїни. Ями від бомб. Станційний бруд. Порожні, випалені сонцем, невиорані поля.

— Кому смородини?

— Пиріжків кому?

— Дядя, дядя, дай хлебушка.

Люди обідрані, землистонемиті, сумні.

Сум. Над ланами, над дорогами. Над країною стоїть сум.

Хлопчик маленький просить хлібця.

І співучий голосок його нагадав мені робітницю мою Мавру Афана-сївну. Вона теж звідси. І в неї така красива мова.

— Дай хлебушка-а!

Багато землі, мало хліба. Було, є й буде.

Люде возненавиділи землю. Прокляли її і зневажають. Опустилися руки.

— Стій! О, ножиці. От клятї фріци. Отакі ножиці кинути. Терунов, підними. Та обережно, може, вони заміновані. Ще полетиш у повітря, аж курка.

Терунов плазує на животі біля ножиць. Боїться приторкнутися.

— Обережно, кажу. Мо', там проводок до міни. (Шоферу). Подайте машину трохи назад, бо ще, чого доброго, вибухне міна, покалічить усіх.

Машина од'їхала. Всі не зводять очей з Терунова, якого до уваги не брали. Він мав завдання взяти з дороги ножиці і покласти їх до «віліса», на якому їхав «Рузвельт». На другий день «Рузвельт» звелів викинути ножиці геть.

— Проклятї фріци.

А оце я пишу в п'яному стані, так що хоч читайте, хоч ні, мені все одно.

П'ю й плачу.

Діла. Думав, нап'юсь — співатиму. Так заспівати хотілось! Аж вийшло ось що: плачу. Така слабість душевна напала мене.

20/X [19]46

Наприкінці Яремчукового оповідання до кімнати, до куреня підійшов П. Гулак. З останніх слів Яремчука він зразу збагнув, про що йшла мова. Очі його засвітились цікавістю. Йому захотілось самому розповісти про все, про всю пригоду отих от двох нещасних жінок, і слово за словом він розповів всю історію, яку тільки що закінчив Яремчук. Видно, він теж був її свідком й учасником. Все було те саме. Жінки, місце, факти — все рішуче. І в той же час се було абсолютно інше оповідання.

Більше того, воно було цілком протилежним за змістом. Страшна правда повернулась до нас своїм зовсім іншим боком і із злочину, зла і ненависті, з брудних лайок, проклять і глуму, в огні жорстокості, освітлені добрим промінням Гулакового серця, виникли, замість злочинниць, дві великомучениці, двоє людських страждань.

24/X [19]46

Написати цілий розділ, як один з синів Кравчини з якогось драматичного приводу оплакує долю народу. Сей плач великий, глибокий і такий за своїм змістом, пристрасний в такій мірі, що десь на своїх верховинах розпачу перегукується з біблійським плачем. Плач, що свідчить про бездонну душу синову, чує батько. Як Кравчина, вислухавши його уважно, дивується, чого така нісенітниця лізла в голову хлопцю. Він заперечує плач по всіх пунктах. Все навпаки. Він сміється над його тугою-журбою. Се зробити слід так, щоб він, власне, все признав і все зрозумів, тільки приховував розуміння, щоб не

бентежити сусіда чи сусідів. А потім, вже на самоті, подивився на небо, як Чабан у «Колючому дроті», і подумав про сина й про все. Тремтіли зорі в урочистому вічному небі.

27/X [19]46

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

Довго лаявся Кравчина з канадськими солдатами. Називав їх прислужниками капіталу, лакеями, безбачченками і всіма іншими непотрібними словами. Прозивав наймитами і лизоблюдами.

Вони теж не лізли за словами в кишеню. Прозивали його старцем, жебраком, кріпаком і чортзна-чим тільки не прозивали, вихваляючись своїм багатством і культурою.

— Яка культура? Хіба се ваша? Що ви мелете? Все це чуже. Чим ви вихваляєтесь, дядьківня дурна? Пригадайте, (з) чим ви приїхали до тієї Канади. Пройдисвіти. Я ж твого батька знав. І матір.

Зареготали пройдисвіти. Тоді Кравчина плюнув і пішов геть. І от один з них раптом:

— Дядьку, а скажіть мені, чи стоять над Ворсклою оті три верби, де ми гуляли колись? Оті вербички, чи стоять вони над водою?

Та й заплакав. Тільки їхній унтер не знав, чого вони...

Тоді Кравчина пожалів їх, почувши, що де б людина не тягалася, як би не потопала в розпусті і безвірництві, вона зостається людиною.

30/X [19]46

Людство вступило в останню фазу своєї трагедії. І трагедію йому принесла наука. В палкому бажанні прискорити загибель фашизму найбільші в світі вчені створили те, чого вони боялись і не хотіли робити,— атомну бомбу.

Вона попала в руки правителів і вже повисла над світом, як немінуча загибель.

Цивілізація доживає свої останні часи. Недаремно Ейнштейн вважає, що його наука принесе людству смерть.

Я не думаю, щоб на землі, в усякому разі в Європі, в високоінтелектуальних колах знайшовся хоч один куточок, де б не панував глибокий песимізм.

Наближається голод. Вимре не один десяток мільйонів людей. Загине половина мого неісчасного народу на багатій нещасливій землі. А решта плазуватиме в жебрацтві. І нігде ні в книзі, ні в газеті ні одного рядочка, не те що крику, чи прокляття, чи жалю, а навіть передсмертного зітхання. Навпаки.

Живем і багатієм, плазуючи вперед до голодного царства, думаючи, що обдурили весь дурний світ.

Реве радіо. Шумить Червона площа. Несуть прапори люде, одягнені в чорне. Поети кричать панегірики. Музика грає «Слався, слався, наш русский цар». Ура! Ура! Горді, неприступні диктори промовляють урочисті, горді, самовпевнені слова. Справедливість і гідність тільки у нас. І ніде нема демократії, крім нас. І нікого світ так не повинен любити, як нас, і преклонятися нам... і боятися нас, бажаючи миру і щастя в майбутньому для всіх. Іменем радянського народу! Іменем Батьківщини! Слава, слава, слава. Музика. Новий гімн потрясує урочитою міддю й барабанами мою кімнату.

І я вилітаю з неї. Я лину на Вкраїну, заглядаю у вікна убогих хатин, де вдови сумують і діти, де пухне од голоду народ.

...Командуючий парадом високо підняв шаблю!.. Круто зробив крок убік! Барабани! Почався врочистий марш! Чіткий крок. Бездоганна стройова виправка...

Скільки людей помре в сьому році?

13/XI [19]46

Закінчених картин своїх я не дививсь ніколи. Колись прогляну всі зразу. Тікав од них, і всі їх помилки, від яких душа моя переверталась сотні раз, і недороблені місця, і недостаток праці й таланту знав більше від усіх. Так знає роботяща українська мати все ластовиннячок і всі родимі плямочки під сорочками і штанцями ледачих діточок своїх і по старинному українському звичаю:

— А чиї ж бо се такі діточки гарні? — відповідає сумно:

— Ото? Чи не мої, нехай вони повиздыхають.

Як, очевидно, й усі митці, я бачив помилки свої в більшій мірі і завсігди чомусь не там, де бачили їх великоухі критики, чіпляючи на мене свої убогі книжні ярлики і тавруючи вимучену мою шкіру таврами різноманітних «ізмів».

29/XI [19]46

Один з плотників — составитель законів. Можливо, він не дуже балакучий і промовляє тільки законами. Всі його закони дотепні й мудрі, повні житейського гумору й смислу.

Деякі закони він (*нрзб*) виголошує відповідною, запозиченою з радіогучномовців мовою на зразок:

— Товариші робочі, робітниці, генерали й адмірали. Наказую один процент щорічного врожаю жита й пшениці молотити в околот, щоб було чим покривати стріхи великого Радянського Союзу. Повинних у порушенні наказу притягти до суворої відповідальності як помилково усуспільнених дурнів, позбавлених смаку і почуття краси і інтелігентності.

Регіт.

Щоб голови колгоспів мали всі вищу освіту. Кому потрібна вища освіта? Кому ні? Про довголіття й продовження життя.

Я складав закони. Я пропонував їх вождям мого народу на за-твердження. І вони не приймали їх. Бо не вони їх склали.

Я пропоную план саду. Мене провалили. Виступаю на пленумі комсомолу. Мене слухають. Потім закон приймають, тільки щоб я багато не думав про себе.

Я мрійник. Я реконструюю місто перший. Я провідник (2 травня). Обком — Інтурист. Розмови. Мости. Озеро. Сади. Місто. Майдани. Принципи забудови. Закони для села. Для школи. Для батьків.

Основна моя пристрасть — етична.

Перебудовую в уяві світ. Не сплю ночі. Картини шумлять в голо-ві, проносяться одна за одною, кращі й величніші.

Міг усе. На все добре й розумне був здатний і готовий цілковито. А бачив навколо себе дрібноту душевну й розумову. І ні на гріш смаку навколо.

Закінчивши роботу, мені не пощастило ні разу за два десятки літ одягти красиву одержу, покликати з радісним виглядом чи прийти до начальника й сказати:

— Сьогодні я щасливий. Дарую вам радість і вас прошу пораду-ватись зі мною.

І т. д.

Питав я своїх друзів. І в них таке.

31/XII [19]46

Описати, як зібрались на колодках одні дівки.

Як обіймали вони одна одну і замість пісень плакали, поки матері додому не позаганяли.

Їм хотілось, очевидно, ласки, веселощів. Та хлопців нема й нема і не буде для них. Не вернуться хлопці. Та чого ж так тужно, та чому ж так жаль? Ні до кого притулитись. Ще й нічого їсти.

— З Новим роком, нещасливі. З новою журбою.

Ой, як же погано живем!

Люде рідні, нужденні, злиденні.

Чого ж так недобре живем!

31/XII [19]46

Ні, видно, одрізані в мене усі шляхи до суспільно-партійних кар'єр і змагань. Розтерзана й умучена душа моя до краю. Вже не борюся я, я вже молюся богу: «Господи, владику живота мого. Дух празності, унінія, любоначалія, празнословія не даждь ми. Дух же ціломудрія, смиренномудрія, терпіння й любові даруй мені, рабу твоєму. І, господи царю даруй ми зріти мої прегрішенія і не осуджати брата мого, яко благословен еси вовеки. Амінь». Я читаю оці слова великого поета

Єфрема Сіріна, вникаю, тягнуся усім немічним своїм нещасним єством до них. І мені так чомусь жаль, так жаль, ах, як же мені жаль, чого — і сам не знаю. Трудно, трудний час.

31/XII [19]46

...Сьогодні здав Комітетові мистецтв «Життя в цвіту». Беруся за «Хату» чи за «Міру». А може, чи не візьмуся я за «Повість полум'яних літ» і чи не зроблю я ще хоч що-небудь.

Як мені хочеться створити чистий і високий твір, хоча б один, три-валий у часі, одну бодай ланку буття, одну краплину безконечного.

31/XII [19]46

Вечір

Кінчається день і рік. Темніє. Сиджу похилий, втомлений, притягшись з невеселої, недоброї роботи і, замість радості відпочинку, новорічного святого спокою і душевного миру, хочеться мені плакати. Живу я в невеселому, позбавленому миру домі, у злі, серед брутального і невеселого народу. Хочеться плакати мені, хочеться бігти кудись, щоб кликати, когось доганяти. Ніт, не побіжу. Вже мені не бігати. Вже мертвий і забутий я, уже мене немає на Україні. Україно, рідна моя нещаслива земле. Що мені зосталось на світі? Тільки плач та ще хіба робота, яку так зараз всі ненавидять навколо мене. Та спогади про тебе і прокляття твоїм ворогам. Що принесе мені новий наступний рік? Байдуже.

Пошли ж, боже, тобі щастя, рідна, дорога, незабутня Вдова — батьківщино... Щастя тобі, земле рідна, матінко моя.

1947 рік

5/1 [19]47

Ніяким депутатом ніколи не був я й не буду. В світі мудрого керівництва український народ завсігди оддає перевагу Гнату Юрі, чи Марії Гнатенко, або Парасці Кавардак, бо в них краще родять буряки, ніж у мене.

Дорого б я дав, коли б довідатись: чи знає Сталін, що на Україні вищі школи давно вже переведено на руську мову, що таким чином українська середня школа мусить також зникнути як непотрібна, безперспективна і що се взагалі нічого спільного з ленінською національною політикою не має. Що се є обман народу і всього світу.

Гвалтування народної душі і насмішка над його історією, життям і поправнню елементарних його прав.

Хочу вірити, що не знає. Бо коли б знав, поплачували б *(нрзб)* зі своїми плачевними підлабужниками N і NN.

Благословен день!

Сьогодні у моє вікно заглянуло щастя.

Я придумав перемогу тепла над холодом, життя над смертю. Після смерті Леніна весною: повідь, льодохід, повідь, розцвітання квітів, ріст коріння, повідь, сади в цвіту з панорамами, надзвичайні торжества в небі, весінні хмари, гарні потоки в цвіту, птиці в небі перельотні.

Гімн життя,

Музика.

І всім отсим диригує Мічурін, натхненний і щасливий.

Розцвітає радість в душі творця. Власна юність і любов проходить серед спогадів весни.

І неодмінно весняний перший грім. Нехай зливається він з музикою в серці...

29/III [19]47

Весь час на різних художніх радах порівнюють кольорове кіно з малярством.

Невірне, поверхове порівняння.

Малярство статичне. Колір в кіно процесуальний, динамічний. Він існує в стані невинного руху.

Отже, колір ближче до музики, ніж до малярства.

Він є — зорова музика.

І так, як ніякий акорд не робить музики один, — не робить фільму і один кольоровий комплекс.

За двадцять два роки роботи керували мною тридцять геніїв на директорських посадах.

Я був прохачем у кожного з них і кожен з них був моїм Лоренцо Великолепним, поки не гнали його геть високі інстанції, не давши їхній геніальності навіть пролупити очі.

Зникали «генії» перед очима, як привиди.

Одні лише предсідателі були в мене бездоганні. І хоч були вони дурні, проте вини в цьому я не міг вбачати. Бо хоча усупільнений дурень і велике колективне зло, проте вони, як правило, були невинуваті: заступники у них були погані. Ех, заступників би їм хоч парочку, зітхав я двадцять літ, розтрачуючи марно сили у труднощах друноголов'я і в простоях.

Заходи для порятунку народу і держави не завжди бувають однакові.

Я так навчився страждати, що вже почав знаходити якусь ніби потребу в стражданні і якусь навіть втіху в стражданні за красиве і справедливе майбутнє.

Воно вже обернулося в щось на зразок щастя.

— На простого чоловіка гляне, то наче ворога в ньому впізнав.

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

Одна з тем, з ліній «Золотих воріт», з тернистих стежок — тема переміщеної особи.

Складаючи велику трагедійну повість двох осіб — одної, що мусить десь загинути, і другої, що повертається на Батьківщину, автор мусить змалювати весь велетенський хаос аморального всесвіту середини ХХ століття. Хто ці особи?

Одна може бути дочка Кравчини.

Або син?

Чи, може, сам Кравчина?

Краще хтось з синів. Нехай навколо його долі сплететься все, що довелося продумати мені, читаючи виступи Вишинського...

Переміщена особа — об'єкт випробувань всіх модерних видів зброї — хімічної, біологічної і атомної бомби.

Написати великий розділ абсолютно детально, як він розряджав міну чи як споживав біологічну отруту, що з ним робилось, як йому боліло чи як не боліло, що думав про роботу чи про смерть, очевидно, таки про роботу, про механізм. Як стався вибух і як він розлетівсь у прах, як його не стало. Зовсім. На 10 сторінках оцей ультрапід мільйонної долі секунди.

І написати, що таке світ без мене. І що таке страждання. І взагалі почуття.

16/XI [19]47

Поранений. Перед смертю в останню хвилину (нпл).

Оповідання про народження його.

НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ

Яке велике торжество в світі — народження людини. Яка краса і диво! Музика матері.

Раділи й величали матір і його.

ВЕЛИЧАННЯ ДИТИНИ

Приказували: рости такий-то і такий-то.

Людина народилась для любові, радості.

ЧИ НЕ ГЕНІЙ ВОНА, ДИТИНА ОТСЯ?

Чому не бути їй генієм? Які батьки й увесь рід! Діди, прадіди.

Як любились батько й мати замолоду, як бажали одне одному любові.

Він родився зимою. Співали йому «Щедрик», «Будеш мати вік хороший».

Всю дивну поезію пісні радості народження.

Душе моя, душе моя! Очистилась ти в стражданнях, умивши-ся кров'ю? Украсила світ? Пречисту печінку друга їла в Європі в середині XX віку? Гай, гай... «О поле, поле, хто тебе засіяв мертвими костями». Німий страждалець умирає. Музика й потрясаючі діалоги чи монологи. Світове звучання.

МАРИНІ ДУЖЕ ВАЖКО

1. Вона зразкова трудівниця.

2. Її люде шанують.

3. Скидан її любить.

— Який я щасливий. Ти щастя мені повернула, Марисю. Я такий став дужий з тобою.

— І я.

4. Але її замучила підозра почуття неповноцінності.

5. Загрози.

6. Шантаж.

Йому і їй хочеться дітей багато. Хочеться творити так, ніби щодня він розривається в захопленні на десять частин і кожна щоб діяла і пізнавала світ. І перетворювала світ.

— Ти щасливий, Петре?

— Да. Сьогодні я кажу Гусакові: все одно я знищу тебе.

Не треба і бійся його, закликаю.

— Він руку має у райкомі.

— Ти, каже, всміхатися не вмієш... Ну-ну!

— Ти не вмієш усміхатись.

— Петре, скажи, коли вже буде повний комунізм, люде страждатимуть?

— Да. Любитимуть — значить, і страждатимуть.

— Я так страждала вчора, коли ти довго не приходив, ти став мене підозрівати.

В громадській діяльності ігнорується минуле. В ній важить одне лиш сучасне.

Коли б наші письменники та не були столичними птицями, вони б знали, хто має око видіти, як гірко доводиться колгоспникові трудовий його героїзм, отой самий, що приносить славу писарям красномовних тирад.

— Залиште. Вже як хочете знати — сама чесність обертається часом в порок, якщо вживати її помилково.

//Уляні треба зробити монолог, глибокий змістом і чистий формою. Треба підняти її зворушливий образ над побутом, дати їй змогу розкрити свою душу в глибокому внутрішньому самоспогляданні.

Щось на зразок монологу: «Не покладав я рук».

Може бути саме:

«Не поклала рук». Ні, рано.

1. Що про нас говорять? Не довіряйте мужикові. В ньому й досі ще сидить власник і т. д.

А хто більше віддав державі? Ми чи ваші злопихателі?..

2. Моя республіка. Мій світ. Моє майбутнє! Але чому і до якого часу я думатиму по шпаргалці, говоритиму по писаному, любитиму тільки ударника?

Прагнути тільки до поголів'я?

Радіти тільки перевиконанню?

Жити тільки заможним, щасливим життям?

Де моє щастя? Хто звеличив мене в стражданні? і т. д.

Не покладаючи рук (цілком).

Конкретна мета: загальні збори.

Доробити сцену загальних зборів. Прийняти в колгосп Нечитайла і виступ Царя. Точно визначити і драматично оформити мету зборів. Очевидно, вона зводиться до вирішення однієї з багатьох «простих» колгоспних земельних та ін. організаційних справ. Тоді все написане надасть сцені незвичайну, гостру і життєву красивість.//

Куркульське прізвище:

— Скоробагатько,

— Дубенко,

— Рубленко.

Після блискучої промови.

— Ну, чого лізеш?

— Не лізу я, а йду по-людському.

— Що треба?

— Скажіть, а чи не можна...

— Не можна.

УЛЯНА ПРО ЗАГИНАЙЛА

— І що воно таке пак за людина? Ото як вийде на трибуну, поверх як гляне, да так красиво й гарно промовляє, да довго так, що плачеш і не знаєш, на небі ти чи на землі. Еге. Злізе додолу — вовк. Не підійти, казав той, не забігти. Похмурий да неуважительний — страх, нехай бог милує, їй-богу.

— Освіта в нього, кажуть, вища, а середньої нема — дірка. А востаніє нижче (дописать).

Пригадати розмову з моїм батьком. Як молодим ще дев'ятнадцятилітнім парубком їздив батько в Каховку до Фальцфейна на заробітки.

— Їхали човном до Дніпра, Дніпром до Каховки, де вже човен той продавали.

— А як же ви переправлялись через пороги?

— А так і переправлялися. Човном.

— А хто ж човном правив?

— Я й правив.

//Наплив. 1887 рік. Пливають по Дніпру з Десни дванадцять хлопців, тільки не в Царгород, а в Каховку, найматися до Фальцфейна. Каховка. Ринок робітників і т. д.

Отже, можна використати, почавши з старовинних пісень.

Наплив: дістати пісню давньоісторичну.//

[1947]

Тиха, добра, чесна, пересічна людина. Приємна і лагідна.

Років 45. Бригадир. Має медаль.

Був на виставці в Москві.

Призначається на посаду голови колгоспу, на яку у нього не вистачає розуму власного.

У нього жінка і діти, син і дочки.

Зробився поволі нетихим, недобрим, нечесним і неприємним, злим.

Зробив нещасними всіх майже, хто йому підлягав.

1. Завів кабінет. Крісло. Телефон. Секретаря.

2. Чергу. Без черги не приймав.

«Ну як? Бачив, яка черга?» Черга як знак, атрибут влади.

3. Охорона. Щоб не вбила міжнародна контрреволюція.

4. Підлабузники. Борис Петрович Підлабузник.

5. Працював поночі. Викликав бригадирів на доповідь поночі.

6. Електрифікував власний дім — «кожному по потребі».

7. Портрети вождів. Скульптури.

8. Письмовий стіл.

9. Карта світу. Карті колгоспу нема.

10. Цитати.

11. При німцях сидів у погребі.

12. Друкарська машинка.

13. Прошу подати в письмовій формі.

«Сказивсь».

14. Його почали боятись як вогню.

15. Все знав. Про все міг говорити.
16. Діти критично ставились до нього.
17. Перед молоддю: «Ех, ми були колись. Я за бандитами в 17 літ ганявся...»
18. «А ми колись в окопах знаєш як...»
19. Розвалив колгосп. Нікому стало робити. Всі службовці.
20. Учитель нешанований.
21. Всі родичі в доярках, снабх, плановиках.
22. Коли його зняли...
23. Грандіозна сцена звільнення з посади.
Як страшно: я — ніхто.
Ти й був ніхто.
24. Виявилось, що призначили його помилково.
25. Любив понад усе на світі щось забороняти.
26. В нього приятель і друг «непропускатель», бувший сторож закритого розподільця.
- 26а. Мета — зробити кращий в Радянському Союзі колгосп.
27. Завжди риба воняє з голови.
Так от, щоб риба (колгосп) була здорова й свіжа, я хотів, щоб була здорова, культурна голова:
28. Він не знав, за що його судять.
29. Свідки: вдова, яку він викликав уночі на допит: чому я написалась.
30. Він копіював великих.
Мій колгосп.
31. Він почував себе вождем села.
32. Якщо ти стоїш на чолі, ти не повинен підпускати близько нікого (пафос дистанції).
33. Манилов: мріяв об'єднати в колгоспи під свою владу млини, електровню. І сидітиме все життя.
34. Він возвеличився.
35. Огромний апарат.
- 35а. Нікому не довіряв. Учинив контроль над контролем.
36. Вважав, що народ треба «тримати в руках, щоб боявсь».
37. Ідучи по селу, ні з ким не вітався. Проте вимагав, аби всі знімали шапку.
38. Свідок-дід: «Василь Федорович, прибуло до вас начальство». «Ну й що ж». Приїхало, так хай мене найде».
39. У нього не було кар'єризму. Він був позбавлений високого ідейного рівня.
Василь Федорович Ступак.
40. «Мій колгосп». Моє, моя. Мої люди. Неокуркуль.
41. Все викрилось після Постанови ЦК про порушення Статуту сільськогосподарської артілі.

//У поводженні з вищестоящими треба завжди бути скромним і не втрачати шанобливості, в усякому разі, треба зробити все, щоб видимість вищесказаного була помічена начальником.

Якщо начальник, спонукуваний невідомими вам домашніми або службовими драмами, діставши де-небудь у ще вищого начальства прочухана, почне кричати на вас, не падайте духом, не біжіть вішатись, не проклинайте життя. Ви можете дуже ласкаво, більше того, співчуваючи йому, сказати чемно:

— Не утруднюйте себе криком. Повірте, що навіть звичайна розмова з вами приносить мені справжнє страждання завжди.

Начальник тут же посмирнішає. Він не зразу зрозуміє справжню суть вашої чемності, і тоді, перш ніж приступ нікчемності і злості спалахне в ньому з новою силою, ви постарайтеся піти додому, отруєний. Дома ви поплачете, поскреготіть зубами і сідайте писати щонебудь бадьоре, героїчне.//

М а т и. Отсе ж як хочете, а буде знов війна.

М и. Невже?

М а т и. Бачу. Ось пригадаєте мене.

М и. Що за прикмета?

М а т и. Спідниці знов коротшають у женського полу. Вже скільки я за своє життя помічала — спідниці у женського полу коротшають, задираються, піднімаються-піднімаються. І вже як за коліна піднімуться — зразу війна.

Потім опустяться, подовшають,— війна затихає, замиреніє.

Дак отсе, помічайте, зараз були подовшали, а це знов почали задирались. Буде війна. В Америці вже, кажуть по радіо, вже так позадирались, що тільки воювати. Ну що ти зробиш!.. Не смійтесь, ось побачите.

По закінченні картини зразу ж написати книгу про своє життя в мистецтві.

Написати докладно і абсолютно одверто, як труд цілого фактичного життя, з великими екскурсами в біографію, в дитинство, в родину, природу, пригадати всі чинники, які створювали й визначали смак, тонкість сприймання.

Що створило мене як кіномитця?

Яка література? Класика? Малярство?

Чи, може, пісні й думи? Чи вражливість бездонна й бездонна фантазія? Чи зачарована Десна?

Як я йшов на зйомку не готовившись, не маючи в цьому потреби.
В мене все ставало ясным з початку створення сценарію.

Я просто повторював процес. Я міг знімати коли завгодно, з якими завгодно артистами, ніколи не ганявся за великими йменами.

Кіно як спосіб суспільно-політичної діяльності.

Мої поеми — моє сучасне.

Я творив, що хотів, що думав. Я дійсно був і є вільний художник свого мистецтва.

Політична обстановка на Україні. Всі її перипетії. Культурне життя.

Мої позакінематографічні інтереси. Ким би хотілося бути, до кого себе примислити?

Їзда на кіностудію в Одесі.

Бігом Київ — Шулявка — вища міра.

Потилиха. Нікчемство і краса.

Мрійництво.

Мої проекти перебудови життя, господарства, міста (*нрзб*), садів, ансамблів архітектурних.

Комедія. Любов до комедії.

Нездійснена мрія життя. Все навпаки.

«Цар» — мій кращий непоставлений сценарій.

Перегляд фільмів у Харкові, Києві, Москві.

«Звенигора», «Арсенал», «Земля». Веремія навколо переглядів.

Диспути...

Як я знімав у селі Яреськи. Народ. Думи. Мене запрошують на посаду голови колгоспу.

Хто мої герої? Батько, мати, дід і я.

Я — Василь, Щорс, Боженко, Мічурін.

В «Землі» вмирає мій дід. Шкурат — мій батько.

Я — парубок, що сидить з дівкою на призьбі.

Я — Кравчина. Орлюк.

Як мучивсь я і проклинав адміністрацію, що з'їдала мої нерви, мою душу, всі мої сили своїм нікчемством.

Яке розчарування я мав по закінченні картини.

Чому я ніколи не дивлюсь своїх картин?

Документальні мої фільми. Західна Україна. Виступи. Війна. І вся моя трагедія воєнного часу.

Одне скажу: хоч я зробив картин і небагато, однак з того часу, як розколовся світ і Ленін став на стороні людського, не покладав я рук.

«ЖИТТЯ В ЦВІТУ»

//Ось уже кілька років тягнеться моє «Життя в цвіту». Я написав його як повість і як п'єсу. Я вистраждав його як кольоровий фільм, видувив і вистогнав, змагаючи від приступів стенокардії і тупого бюрократизму. Потім, коли все нарешті з таким граничним трудом було зроблено, коли картина стала жити і радувати навіть натасканих снобів, я потрапив у дивовижну містичну смугу її обговорень на художній раді великій. Потім міністр кудись бігав з нею і кожного разу вимагав все нових і нових купюр...

Тоді мене врятував від ядухи Жданов. Після зустрічі з ним я, здавалося, ожив. І хоча п'єсу також задушили, всупереч його думці, я спочивав начебто в Барвісі тижнів зо три і повернувся звідти знову хворим.

Тепер мене вже знову розпинає кіноорганчик. Я сиджу цілісінький день за столом. Я наступив на горлянку і задушив усі мої плани, всі мрії про п'єси, про мій рідний край, про Дніпро, і тепле повітря, і ніжні береги моїх річок, про вічне свято просторів.

Я повинен нехтувати, заперечувати створене, ненавидіти те, чим захоплювалися, що утворено з багатьох тонких компонентів. І написати твір-гібрид — стару поему про творчість і нову повість про селекцію. А серце болить. І часто, йдучи від столу після цілого дня трудів, я озираюсь на зроблене — як його нікчемно мало.

А втома така, неначе цілий день ворочав каміння в неспокої.

Як би знову не бути кимось удареним за що-небудь.

О жорстокість, я пізнав тебе.

Важкі передчуття гнітять мене.//

18/IV [19]48

Л ю д с ь к е є

Порізавши палець, хлопчик спочатку заплакав, забігав, потім трохи згодом, коли ущухла кров, підійшов до дядька.

— О! Вавка.

Дядько сидів на призьб простягнувши вперед єдину свою ногу й мимиці. На грудях у нього був чималий іконостас.

Дивись, мов, і я маю вже дещо, і хоч воно й боліло, та не дуже. Колись і мені повісять золоті оці іграшки. І одрубують, може, ногу чи руку. Нехай. Ось який я мужчина.

Дядько подивився на хлопця і ніжно засміявся. У нього трохи сльози не виступили на очах. Зразу куди й дівся сум і жаль. І каліцтво показалося йому чимсь природним, як шлюб чи робота. Як неодмінний атрибут життя.

Хлопчик дивився на його медалі, зачарований красою. Він був

гордий і сильний. Готовий до подвигу. Він заспокоївсь. Він бачив, що дядько зрозумів його. Він полюбив свою рану і вже пишався нею.

1/V [19]48

Есть города герої. Київ — город мученик.

Київ — город-геній, хворий на менінгіт.

Красивий, незважаючи на багаторічні намагання архітекторів і горе-керівників занапастити його красу витворами убожества і нікчемства.

Написати докладно, як підлабузники з архітектурної управи і підсліпуваті дилетанти нівечили його, ставлячи по записках «великих товарищей»... жалюгідні коробки на самих видатних точках, які вимагали абсолютно інших споруд.

Київ — геніальне місто, геніальне місце. Київ — старець, поруйнований вісімсот років історичної своєї драми.

Описати докладно красу його вечорів і ночей. Дніпро і гори. Вулиці. Повітря. Весну, весняні вечори.

Написати, як я переробляв його двадцять років. Присвятити щоденній оції перебудові Києва досконально розроблену главу, ніби це не з книги кінорежисера, а з дисертації архітектора міста й ландшафту. Принципи перебудови згідно з характеристикою місцеположення, динамікою епохи і загальною характеристикою епохи. Окремі вулиці, майдани. Висотні точки. Панорами. Ансамблі. Окремі розробки: Хрещатик, бульвар Шевченка, Володимирська. Нова площа Софіївська, об'єднана з площею Калініна. Віадуки. Міст через Дніпро і його архітектура — міст — історія в скульптурі.

Зразкові села біля Києва — Вишгород, Межигір'я, Ходорів.

Євбаз — площа з озером. Пам'ятники.

Пам'ятник народу. Пам'ятник Герою. Пам'ятник жінці над Дніпром.

Бібліотека. Міськрада. Відсутність ієрархічних атрибутів.

Матеріал. Колір. Ознака національного в стильових виразах.

Нова роль золота і бані.

Написати проекти пам'ятників на майданах. Сади — фруктові на майданах і вулицях принципіально.

Виноград на пісках під Києвом на основі штучної системи водопостачання.

Місто Київ — сад. Київ — поет. Київ — епос. Київ — історія. Київ — мистецтво. Київ — поема. Київ — наймодерніше місто комуністичного суспільства.

Трактовка пам'ятника Леніну: розмір, матеріал, точка, виконання.

Ті держави здатні ставати великими, у яких великі малі люди.

//Він не був людиною мистецтва. Все в ньому: хода, манери, нудне нерозумне лице і такий самий нудний голос,— усе було протипоказане, здавалося, його посту.

Коли ви розмовляли з ним десять хвилин, ви починали відчувати, що ви стаєте дурнішим.

Він був схожий на великий рояль, у якому чомусь грали тільки три клавіші. Решта вистукувала розпорядження.

Усяка теперішня хвилина його життя до останку витіснялась наступною хвилиною. Нема для нього ні досвіду, ні звичаю, ні можливості нормальних умовиводів.//

1949 рік

22/I [19]49

Н-ам і НН-ам

Прощайте, товариші, друзі і недруги, прощайте. Продовжуйте топтати моє ім'я, якщо комусь треба, нехай я швидше вмуру. Бажаю вам довгого віку. Від усього поруйнованого серця бажаю кожному з вас зробити багато більш за мене і, склавши колись у прекрасному майбутньому трудові свої руки, не будучи ніким ні перебільшеним, ні засудженим, ні запламованим і зневаженим, оглядаючи шлях свій і рідні народні «лани широкополі», засіяні невмирущими словами з душами чистими, не спустошеними брехнею, взаємною ненавистю, жадністю, жорстокістю, кар'єризмом, зітхнути легко, тихо і щасливо і втішитись думкою, яка не судилась мені, що мріяв усе життя про творення добра: благословен труд, і день, і дом.

Нема в мене дому, і труд мій зневажений вами, не має цін в суспільстві, оскільки ви є його опікунами, і кожен день передо мною — смуток і журба.

Чим утішитись на чужині? Де преклоню голову сиву? В далекім Китаї, під чужим небом? Прощайте.

Чи, може, й там ви знайдете мене зі своїм злом, ви, мої щасливі бездоганні недруги?

7/II [19]49

Що зі мною сталося? Я розучився неначе писати. Пишу статтю для «Літгазети» про суд над «Летр франсез» і за два дні не можу зібрати думок, не можу пером повести. Ще не написав і одної сторінки, а вже втопився так, неначе камені ворочав на тяжкому шляху, і серце болить, і смуток обнімає душу. Ніт, не редакціям належу я, мабуть, а лікарям. І тормоз в писанні — се травма моя, що вже ніколи не покине мене. Ловлю себе на думці: неначе стоїть мій грізний критик за плечима й розглядає безсердечним оком кожную літеру мою і кожному, чи немає в ній зради і підкопу. І я, замість писати, страждаю. Мене зламано. Зламано душу мою.

Я сприймаю вже світ як страждання. Я постиг: міряється воно глибиною потрясіння внутрішнього, всієї душі, а не тільки гнітом зовнішніх обставин. Я міг би довго жити й творити багато лише на основі добра, на основі позитивних стимуляторів.

23/IV [19]49

ВЕЛИКА БАГАЧКА

Псьол. Вулиці Багачки. Люде. Краєвиди з гори. Там ми ховали Боженка, несли житами понад лугом. Урочисті панорами під героїчним небом, під хмарами такої краси і такого пафосу всесвітніх змагань велетнів і пророків, що пісні «Як умру, то поховайте» не можна було співати, і артисти тремтіли од хвилювання і співали глухо, придавленими голосами, а Боженко лежав у них на плечах на своїх носилках і плакав не акторськими, а справжніми сльозами. Уперше за довгий свій вік лицедійства опинився він на таких просторах перед лицем одвічності, і прибита пилом і мізерною многолітніх дрібниць душа його ніби вирвалась з кайданів і полинула між хмарами, жахаючись, і палаючи, й радіючи трепетно, що єсть вона, душа, яка причастилась великого.

23/IV [19]49

Як люде, дивлячись на нас, не знаючи, що воно й до чого, та розуміли, проте, цілком через свою тонку народну чутливість, що йдеться про щось серйозне і глибоке. Бо ніхто не перешкодив нам ні одним словом.

Ми вертаємося до хати. Вона була — цариця хат. Біла, велика і простора, з великою стріхою зеленого оксамиту.

Грабарі і їх коні. Я виходжу в двір до грабарів. Тепла, зоряна, прославлена в піснях українська ніч. Бездонне небо, урочистий все-світ над нами. Розмова з грабарями.

Як почалась вона, як протікала річкою по всіх питаннях.

Отак і ніч минала, і почало світати. Зітхнув один красивий чоловік (вже всіх їх стало видно).

— Спасибі вам, дай боже здоров'я! Не то всю ніч, усе життя тисячі верст ішов би за вами, аби тільки слухать.

23/IV [19]49

Сидів годин чотири в машині, дивлячись через скло на безупинний людський потік. Повз мене пройшли тисячі людей по тротуару, старих, малих, середніх, — всякого віку і стану. І ні на одному обличчі я не помітив радості. Нужденне й невеселе пливло передо мною громадянство. І не помітив серед них я ні одного красивого обличчя. Стало мені так смутно і тоскно на серці: став я старий, подумав я. Чому такі втомлені, невеселі люде? Чому така в них непевна й розбита хода?

1. Написати оповідання про народну медицину, про Середу і щу-
ку.

2. Оповідання про сержанта Швеця. Про його ненависть до ні-
мецьких загарбників.

3. Про погибель богів.

4. Про Шостаковича.

5. Сон Святослава.

6. Сон письменника.

Болять руки, голова болить, і болить серце. Я тяжко хворий. І
ніхто сього не помічає.

А в мене таке почуття, ніби я стою перед катастрофою.

ФАТАЛЬНА ХВИЛИНА

Оповідання

//Про художника. Зробив грандіозний твір мистецтва. Все в ньому
було незвичайне. Все було приведенне в таке гармонійне поєднання —
сюжет, гра, композиція, колір, правда,— що люде плакали від не-
збагненої розчуленості. Ніби клаптик неба спустився на землю у ви-
гляді сходів. От у цьому стані, весь ще в полоні цієї внутрішньої гар-
монії, досягнутої величезним зосередженням усіх фізичних і душевних
сил, і з'явився я до начальника. Начальник показав уже твір там
і був обласканий. Тому він звернувся і до художника з чимось по-
дібним. Але душа у нього була бідна. Він був схожий на рояль,
у якого звучали два клавіші. Решта могла вистукувати тільки на-
кази.

— От ви знаєте, добре ви зробили картину. Картина вдалася.
Ви знаєте, ви можете краще за всіх працювати. Чого ви смієтесь?
Не вірите? Даремно, у вас завжди що-небудь та... Не розумієте, ви,
ось що... життя не розумієте, життя. Вам би полікуватися слід...
еґе, місяць. Місяць полікуватися, потім той... відпочити і почитати
трохи, попрацювати над собою. Дуже хороші фарби, еґе. І інше,
і інше. Все. Можете іти спати.

Він так звик не поважати, що навіть, коли не похвалити вже було
не можна, він і хвалив так, ніби робив догану.

Художник пішов додому. Йому захотілось повіситись. Але він
не повісився. Повісилась, приміром, задавилась безповоротно части-
на його (нрзб).//

//Ця пихата, жорстока і безнадійно порожня мікролюдина зро-
била все для того, щоб художник відчув себе меншим і нікчемнішим
за неї. І начальник якимсь незрозумілим чином досяг цього: чи то

безбарвною нудьгою свого голосу-автомата, добором слів, жестів, відчуженістю і глибоко прихованою ненавистю до інших. Художник шохвилини дурнішав, мовчазно пошлів, меншав. Спустошений пішов він додому і, не проклявши навіть життя, помер. Цей процес меншання тривав 10 років...

Йому здалося, що він ні на що вже не здатний, що він позбавлений найменшого проблску думки. Почуття його теж стали нікчемні і тьмяні. Він забув про свій твір, ніби він і не створював його зовсім.

Він не зрозумів, що начальник намірявся його, так би мовити, похвалити. Але й хваливши його, він ніби робив догану.

Він потребував зустрічного поруху душі, як людина, дійшовши до останньої стадії спраги, потребує краплини води. Але у начальника не було душі. А треба було сказати одне тихе слово: «Спасибі». Та для цього слова треба бути людиною.//

//«Найбільші події, проникаючи в їхню свідомість, пристосовувались до їхньої мірки і ставали такими ж мізерними, як вони самі, жалюгідні рвачі, режисери — угодники і лакеї».//

//Його лице, широке і грубе, і груба фігура свідчили про шкоду, що її робить сидяче життя, затворницьке, канцелярське, людям, створеним для здорової праці.

Він був прекрасний працівник, не дуже далекий, позбавлений всякої уяви.

«Немає кращого засобу підняти бойовий дух генералів, як присутити до смерті одного з них».//

А. Франс

//Одним словом, це була людина не гірша і не краща за інших. Бездоганність — найчастіше справа щастя, а не властивість і результат добродетності.

Телеграфний стовп — відредаговане дерево.

Знайомтесь,— це моє право, як палиця, начальство.

—...І ця ось людина!..

— Я не людина. Я інженер.

Він був сутулуватий і дивився завжди в землю. Кажали, що ще малим він знайшов монету в двадцять копійок. Ця, здавалося, незначна подія зіпсувала його на все життя.//

ОРГАНЧИК

//«Я скоротив мистецтво втрое. За це я одержав орден і захистив кандидатську дисертацію. Тепер захищаю докторську. Доктор вирождення кіно! Звичайно, я зворушений, страждаю».

Все, включаючи і тему страждання, він вимовляє, як манекен, без усякого душевного поруху. Це мерзотна фігура, жорстока, тупа, егоїзму крайнього, огидного. Нічого в світі, крім його персони. Комплекс лакейський.

Він був пересічною ординарною людиною, призначеною випадково на неординарний пост. Тому він перестав бути пересічним і ординарним. Він перетворився в щось у своєму роді, що виходить поза рамки звичайного.//

Проїхали Ніжин. Тут учився Гоголь. Згадав Боженка й Савку Трояна...

17/VII [19]49

Як важко болить серце. День і ніч, невпинно, невблаганно. Важке, немовби в ньому сто пудів. Болять руки. І такий біль у грудях, і так я знесилів. Не можу не то що ходити, сидіти вже важко, навіть важко лежати. Невже настав мій смертний час?

Пишу сценарій. Так працювати важко, як ще ніколи. Уперто відчуваю, що біль у серці не дозволяє думати, не дозволяє почувати життя, не пускає навіть писати, водити олівцем чи пером по паперу.

Коли б мені пощастило написати як слід отсей сценарій. Я, може, одмовлюсь його ставити. Я мушу лікуватися довго, якщо можна ще лікуватися.

18/VIII [19]49

ФУТБОЛ

//Написати оповідання про футбол. Як був я на футболі в 1938 році, що я там бачив, що чув і що говорив. Внести в «Футбол» вставне оповідання про Н.

І закінчити оповідання складним ходом думок, що виникли тоді в мене. От чого я й до сього часу ненавиджу отсю дурну і темну гру.//

//Оглядаюсь,— як я постарів.

Не встиг роздивитись неначе, і вже півстоліття майнуло в далечинь, як один день. Як я жалію, що не встиг написати найголовнішого. Все було ніколи неначе. І як тепера братись за перо? Що знаю я? Молодь від мене далеко. Почати писати про старих людей, про старі часи.//

30/X 1949

Сьогодні свято в Україні... Возз'єднання земель. Здійснення мрій народу мого на протязі довгих століть і мрій моїх, моєї юності.

Святкують всі трудящі. Тільки я, мов проклятий всіма, всіма за-

бутий і ненавидимий кимсь, один, здається, у цілому світі сиджу і плачу на самоті.

Яку пекельну кару придумано для мене!

Холодну, довгу, тиху смерть. Немов нема мене уже давно й не було. Неначе я й не жив на світі, і не трудивсь, і не творив нічого. І Батьківщину наче не любив і (мов) вигнаний помилюваний пес живу, доношую розбите хворе серце.

Усе в мені болить. Нема неначе точки живої. Ніщо не радує мене. Похований по самому останньому розряду, нікому не потрібний... Хто ж мене прокляв? Батько? Мати? Сусіди? Вороги? За що? За ту ж таки любов і за ту саму мрію, що її, здійснену, святкують всі сьогодні на Вкраїні.

Ой, земле рідна, мати моя і моя печаль. Прийми мене хоч мертвого...

Тяжко мені жити.

(Зосталося чотири дні до закінчення сценарію. Чи й витягну: так усе в мені пошматоване болить...)

23/XII [19]49

Художній твір є завжди до якоїсь міри протестом на користь чи проти когось чи чогось.

Не слід хитрити з читачем. Коли ви пишете, уявляйте собі, що ви завтра помрете і що ви пишете заповіт для любих своїх дітей.

Не бійтесь захоплення. Бійтесь лжі і утрировки.

Ніщо, ніякий ряд живих і ловких сцен не затулить відсутності основної ідеї. А ідея з'являється сама, якщо в романі є дві живі неоднакові, різні особи.

За законами природи: досить дотику двох пластинок металу, холодної і гарячої, щоб уже потекла електрика.

У творчості підтримки ні від кого. Абсолютно ні від одної людини. І нікому не видно, що я падаю з ніг. Все оточення живе своїм сліпим природним егоїзмом, нікчемним і безцільним. І нема ні поради, ані відпочинку. А найголовніше, нікому підтримати дух мій на високому рівні.

Я ніби плазую, чи падаю духовно в прірву, в порожнечу. Од болю в серці, і од втоми, і від того, що нічим дихати, я голосно стогну. І стогін мій ненавидить оточення моє. Воно не вірить ані сльозам, ні стогонам. Не все й стогнати. Ходитиму на вулицю стогнати уночі, аби ніхто не бачив і не чув, чого пак я почав отак стогнати тяжко? Нікому я не дорогий в моєму домі навіть.

Для того, аби бути письменником у нас, треба багато більше мужності, ніж для воєнного героїства.

Таке ось каліцтво: голова з вищою освітою, серце з нижчою, а шлунок зовсім темний і потребує много харчу і напоїв.

1951 рік

17/II [19]51

ПРО ЗОЛОТИЙ КЛЮЧ

Нещодавно В. Шкловський зустрів мене в Спілці письменників і каже:

— Я думаю, що найвиразнішим за глибиною і вірністю основного і головного, що було і є в нашому житті,— місце в «Щорсі», де богунці мріють про майбутнє, зокрема Чиж — хлопець-богунець з напівоголеною шаблею. Ось ключ, який кінематографія повинна була підняти, щоб відкинути доступ до найвеличніших справ... і не підняла, підібравши відмичку протилежного призначення...

Пам'ятати про сей ключ.

Всі так забули про нього, наче його і не було зовсім.

Пам'ятати про сей ключ.

7/VI [19]51

ТЕМА ОПОВІДАННЯ

//У місті зруйнована головна вулиця. Зруйнували її вороги під час війни. Усе місто брало участь у прибиранні руїн протягом трьох літ. Усі уявляли відбудовану нову вулицю з прекрасним будинками.

І от почали будувати перший дім. Цей перший блин будував найвпливовіший архітектор, який при всіх своїх незліченних довершеностях відзначався браком смаку.

Будинок був такий нікчемний, що викликав хвилю обурення. Обурення, уїдливі дотепи, невдоволення, гнів не тільки спеціалістів, а й усього народу, всіх перехожих, якась непримиренна ворожнеча до будинку, що не виправдав сподівань, свідчать про зростання народу, про закладені в ньому від природи багатства, ненависть до «мертвих каменів»./

8/VI [19]51

ШВЕДИ

//Написати повість. Полонених шведів при Катерині женуть у заслання з островів балтійських на південь України. Частина дорогою загиває. Село Шведівка. Минуло [майже] двісті літ. Шведи в колгоспі. Німецька окупація. У шведів-колгоспників нейтралітет.

Після війни шведський уряд зажадав репатріації. Наш уряд погодився. Плебісцит. Агітація. Патріотизм. Збентеження. На батьківщину!

Пароплав в Одесі «Швеція». Турне навколо Європи. У портах кінозйомки, хроніка, репортери. Антирадянська безсоромна мажчня.

Швеція. В порту мітинг. Гендлярі патріотизмом. Оселяють шведів у горах на убогих кам'янистих ділянках. Убогість і відсутність перспектив. І все поступово стало на своє місце. Все маленьке, а головне, нема простору життя, нема польоту, нема великої мети. Вони духовно стали оскудівати. І тоді вони зрозуміли, що втратили. Бунт молоді.

Назад, на Батьківщину. «Хай живе Радянська Україна!» ...Знову пароплав, на цей раз наш, радянський, «Україна» везе шведів на Батьківщину уже з Швеції. Такі самі мітинги в портах Європи, тільки все навпаки. Приїхали на Батьківщину і стали будувати комунізм.//

19/IX 1951

Після трудного переїзду в один день Херсон — Каховка — Брилівка — Колончак — Армянськ — Джанкой — Сиваш, в якому заночували у дорожнього майстра, якраз біля соляного випару, ми прибули нарешті знов до Запоріжжя. Заїздили в Мелітополь на кілька хвилин на базар купити кавуна і винограду.

Дорога від Сиваша до Запоріжжя прекрасна і настільки рівна, що стало часом скучно. Навколо широченні лани з ніжними зеленими житами, вітролапними смугами. По обидва боки села красиві в садах і степи без садів. І майже вперше за півтора місяця легенькі хмарки на небі.

Трохи жалько, що від Джанкоя до Сиваша їхав у присмерку. Було дуже красиво навколо в мальовничому і настроєвому смислі, але, на жаль, не все видно.

У Запоріжжі люб'язний Ч. допоміг влаштуватися в будинку ІТР через директора «Запоріжсталі» Г.

Що виніс я з подорожі Каховка — Асканія-Нова — Скадовськ — Херсон — Олешки — Радянськ — Брилівка — Джанкой — Мелітополь — Запоріжжя?

Я зрозумів і яскраво відчув, що таке степ. Що таке многосотлітній крик: «Води! Води!»

Все значення водоканалів. Тільки наше комуністичне будівництво може справитись зі степом, з насуванням пустелі зі сходу, з невпинним процесом висихання. Про виникнення степів можна написати цілу розвідку. До речі, чому не написати? Чому не привести «інтерв'ю» запорожця Россолоди, Коржа і цифрові показники херсонські і т.

І, нарешті, я побачив, одвідавши Брилівську станцію, що де нашому степу і в Криму через 10 років, коли почне діяти зрошувальна система.

Теж тема великого роману.

І ще одне: нігде праця колгоспника не з'являється в такій повній драматизму боротьбі з природою, як у степах України. Нігде ця боротьба не вимагає від людини стільки праці, волі, знання, таланту і розуму, як тут. Нігде так багато люди не працюють і так героїчно, і вперто, і наполегливо.

І навіть така робота не скрізь і ще щоліта закінчується перемогою людини.

Перемога справжня почнеться з побудовою каналів зрошувальної системи. І тоді пекельні степи перетворяться в рай.

Описати Брилівку в окремому нарисі.

Я сказав на прощання Олександрі Полікарпівні:

— До побачення. Спасибі. Почуваю, від'їжджаючи, що, обійшовши з вами за ці дві години дослідні поля, я порозумнішав. Тому я вас ніколи вже, мабуть, не забуду.

Машина рушила. Я помітив, що у сивенької вже Олександри Полікарпівни повернулися сльози. І мені на хвилину стало сумно. Ось людина, яку я вже чи й побачу. Людина розумна, роботяща, культурна і, очевидно, талановита і, очевидно, нещаслива в чомусь.

Треба буде неодмінно написати їй листа і порадувати доброю новиною: у Брилівці скоро буде засновано технікум зрошування і будуть екскурсії колгоспників.

1952 рік

— Скажу вам, товаришу, щоб ви знали: тут, на стройці, я мала людина. І взагалі я людина невелика і незначна. Я та людина, щоб ви знали, за допомогою якої, коли їх зібрати докупі і направити на якесь добре діло, то вже з них може виділитись щось там героїчне і видатне, що заслуговує уваги. А сам я в окремоті свій такий, як я вже вам сказав. Виробляю норму, плачу всі внески, бо неприлично ж робочому чоловікові в своїй державі їх же не платити. Роботу я люблю.

Серафим Н. був одягнений гарно, носив уміло пов'язаний галстук. Гладко причесаний. Здалека він чимось нагадував мені Андрія Малишка. У фільмі інтересно подати його отак на урочистих зборах, після чого зразу перейти на робочий процес, де він, як каменяр, вже має зовсім інший вигляд, а його молода дружина — красива і струнка штукатуриця в прозодежі, ще й з покрапленим крейдою чи вапном обличчям...

НІЧ ПЕРЕД РІЗДВОМ

1. Приїзд у Москву Івана Тимофійовича Хапуго-Соловейчика.
 2. Отримання сукна в Кунцеві.
 3. Мрії на дорогах.
 4. Є така машина. Слабі гальма.
 5. Зрадницькі гальма.
 7. На кільці В.
 8. Що робити?
 9. Хапуго-Соловейчик у відчаї.
 10. Троє в одній кабіні.
 11. Суперечки. Пошуки адреси.
 12. Обійшовши весь двір, всіх розпитавши про Хапуго-Соловейчика. Немає Хапуги! Ніхто не знає. Провалився Хапуга. Що робить?
 13. Зрада і відступництво. Зваживши всі «за» і «проти», вирішив не повертатися в машину. До речі, у нього справа. Правда, він перший завів невизначену розмову в кабіні.
 14. Що робити двом? Крадіжки, звичайно, ніякої немає. Але, з другого ж боку, можуть же подумати? І куди дівався оцей?
 15. Їздили до вечора. Витратили бензин. Купили нового. Куди? Вихід! На фабрику в Кунцево.
 16. На фабриці біля воріт. Геній непропускательства. Вставна новела.
 17. Знову мрії на дорогах. Ніч. Чорт місяця вкрав. Хурделиця.
 18. Приїзять на базу. Не приймають без начальника бази т. Кума.
 19. Кум гуляє в Солохи. Побігли за Кумом. По дорозі розминулися.
 20. Кум знаходить у машині сукно.
 21. Здійснюються Кумові мрії. Він може творити добрі діла. Лише добрими ділами можна прославитись. Але ж які добрі діла можуть бути у начальника автобази будівництва?
 22. За рулон сукна — і в дитячий будинок. Вихованці-сироти і їхні виховательки.
 23. Суд.
- Чорт його знає. Таке дурне наснилося, що до цього часу не можу прийти до пам'яті. Чи це сон, чи, може, справді... Слухай! Де ж це я вчора?.. Хм! От історія... Віра!
- Тиша. Ніхто на крик не відізвався.

10/III [19]52

//Все спрямоване в завтра. Ця спрямованість у недалеке майбутнє становить душу нашого часу.

Це молодість, реальність, оптимізм.

Це не мрії про далеке щастя. Ми вже підійшли до щастя дуже близько.

Зроблено так багато, що, здається, від смерті Леніна до наших днів минули століття, так багато вмістилося великих подій за двадцять вісім літ.//

//Продовження життя.

Чую в вагоні пісні азербай[джанського] соло під акомпанемент музики і хору. Це прекрасно. Записати докладно, що це: це життя людини. Помер Н., і зразу все життя на 50 метрах під цю музику.//

//Треба шукати в усьому поетичний вираз.

А скільки його навколо! Тільки погано ми бачимо і мало прислухаємось до голосу свого серця.//

Про все можна складати вірші.

Про найменші ніби речі, про все звичайне ніби і буденне, аби стало воно незвичайним і небуденним.

Д и к т о р. Тема. Схилю голови перед мільйонами убитих. Траурний урочистий марш. Тиша. Салюти гармат. Небо темно-вороне — така велетенська хмара.

1. Плотники спинились на хвилину.

2. Другий варіант. Їм ніколи спинятись. Вони говорять, роблячи своє. Мимо них провозять жінки вози чи плуги.

3. Се є лиш спогад про Гришу Нагнибиду. Про смерть його і про печінку. Про те, що він бачив перед смертю і що сказав (Роману).

4. Тут можуть бути музикальні паузи. Ніби радіо — то голосно, то тихо. Гра на тиші й на повному звучанні.

12/IV [19]52

//Сценарій «Відкриття Антарктиди» я писав не для Н і не для NN.

Я писав його для молодих початкуючих сценаристів. Для них я працював близько восьми місяців, не шкодуючи сил. Мені хотілось створити зразковий сценарій, в якому ідея, людські образи і вся обстава перебували в єдності форми і змісту. Щоб усе абсолютно в ньому, будши легко прочитаним, драматичним, спрямованим, було сповнене руху, тобто було завжди кінематографічним.//

1/V [19]52

ЗАСТУПНИК ДУРНЯ

Драма

//1. Після призначення на пост приходить у кабінет. Рекомендується йому перший заступник. «Що це таке?» — «Графин». — «Який?» і т. д. (всю сцену з Д-м).

2. Секретарші: «Якщо будуть до мене проситися на прийом або дзвонити особи, що зменують себе моїми товаришами або родичами, не пускайте. Мене немає родичів і товаришів».

3. Їздить з міністерства на квартиру о першій годині ночі або вдень, обов'язково машиною. Віддаль — два квартали.

— Чому ви їздите машиною? Чому б вам не пройти прекрасною вулицею? Тим більше це так близько.

— Не хочу. Отак, знаєте, підеш, а на вулиці будуть до тебе приставати з різними просьбами...//

5/V [19]51

//На всій картині повинна полум'яніти печать величі історії. Але не в знеособленому місиві тисячних бентежних юрм, а в індивідуалізованих образах, у вчинках, думках, у висоті намірів. Чим вимірюється людина? Висотою намірів і цілей, а не висотою хмарочосів.//

//Все повинно бути в безперервному русі з змінним ритмом — від бурхливого до урочистого повільного.//

//Усі пори дня і року. Сходи і заходи.//

15/V [19]52

«Минають дні, минають ночі...». Летить мій час, і труд мій гине марно. Заборонено мою недописану «Каховку». Вся подорож, думки і мрії, весь творчий, величний і красивий план твору — все ні до чого. Порожніх півтора року... як жаль мені мого часу. Коли вважати, що кращими роками творчої людини є роки між 50 і 60, то у мене найдорожчі ці роки пропали майже марно. Починаючи від нещасливої помилки «Україна в огні», я мав протягом десятка років зриви, самі лише зриви: «Китай», «Прощай, Америко», «Антарктида», «Повість полум'яних літ», «Каховка». Та фактично і «Мічурін» був наполовину зірваний, у всякому разі, понівечений. О Б ————— В!

Теперечки вже, мабуть, небагато zostалося зриватись: не витримає серце.

Мобілізує все, що є в мені, на нову і вже чи не останню спробу створення трилогії про колгосп. Тільки де ж мені брать уже сили і віру в творчу перемогу?

13/VI [19]52

//Один з основних персонажів Мовчан Ілля, багатодітний. Він веселий. Він втілення радості, праці. У цьому його талант.

Такі його дружина і діти. Він любить дітей.

Може бути винятковою своєю чарівністю сцена, коли, посадивши собі на живіт напівголого малюка, він після трудів грається з ним і про що тільки не розмовляє. Згадати відомий малюнок у (нрзб), де він держить його, лежачи, на витягнутих руках.

Старші три розумники. Взагалі діти його гарні, здорові, привабливі. Гарна дружина. Згадати: В. Мовчан у тайзі. Розумник. Знаки віспи зробили його лице сяючим.

Докладно описати його в роботі.
Що він уміє робити.
Які слухняні йому інструменти.//

//Але це був уже хор.

Згадати, як, роблячи вулик для бджіл, він співав у садку під грушею біля хати. Описати цю грушу роду. І подвір'я, сад. І як діти підспівували йому. Деякі були такі ще малі, що співати не вміли. У них ще не вистачало слуху та протяжності звуку. Як у маленьких птиць не вистачає сили в крильцях і в співанні. Пісні були різні, і все це радість життя.//

//Молодому космополітові не сподобалось у Каховці.

— Не подобається мені Каховка.

— Так? Не подобається! Ай-ай-ай! А скажіть мені, ви їй подобається?

— Кому?

— Каховці. Чим ви порадували її, чим натхнули? Якими ідеями, якими планами ви схвилювали серця каховчан — будівників комунізму? А що ви знаєте про неї? Які пропозиції внесли на предмет виправлення недосконалості видимого порядку речей?

— Та я просто...

— Ви нахлібник і нікчема. Каховка навіть не помітила вашої присутності в ній. Ви як муха в їдальні. Йому не подобається Каховка! Нудно, неефектно, не, не... Ви сліпа нікчема, сліпа, не здатна бачити, без любові до людей, без радості творчості, без здатності захоплюватись. Ви молоді, а душа у вас стара. Стара заперечуюча душонка з такою-то, знаєте, саркастичною дотепністю. Я бачити вас не хочу! Ідіть.//

Тоді Гриша Нагнибіда подивився на нас своїми великими чистими очима, і ми помітили, що він відходить од нас.

— Що, Гриша? — сказали ми йому ніжно, наскільки дозволяло нам зовнішнє безобразіє і смердота, що йшла з наших ротів.

— Умираю, — прошептав Нагнибіда і якось не то всміхнувся, не то хотів заплакати. Потім він повернув своє лице до мене, як до старшого літами. Тоді я нахилився до нього і, дивлячись в бездонну прозорість його очей, що ось-ось закриються навіки, помітив, що очі його вже бачать не нас, а щось інше, дивлячись кудись поза нас.

— Кажі мені, Григорій. Що ти бачиш? Запишу.

— Я бачу все...

— А чи нема там України? Чи не бачиш ти її?

— Бачу, брате.

Що він розповідав про Україну, я не чув. Я знепритомнів од го-

лоду, і перо випало з моїх рук. Коли я прийшов до тям і розплющив очі...

Я составляв закони. Я пропонував їх вождям мого народу на за-твердження.

Я пропоную план саду. Мене провалили. Виступаю на пленумі ком-сомолу. Мене слухають. Потім закон приймають, тільки я щоб не думав багато про себе.

— Я мрійник. Я реконструюю місто перший. Я провідник — (2 трав-ня). Обком-інтурист. Розмови. Мости. Озеро. Сади. Місто. Площі. Принципи забудови. Закони для села. Для школи. Для батьків. Основна моя пристрасть — етична. Перебудовую в уяві світ. Не сплю ночі. Картини шумлять в голові, проносяться одна за одною краща й величніша. Міг усе. На все добре і розумне був здатний і готовий цілком. А бачив навколо себе дрібноту душевну й розумову. І ні на гріш смаку навколо.

Творець мусить любити життя й показувати, що воно прекрасне. Без нього люде б мали сумнів. Себто творець мусить писати... правду.

Сорадуйся і сострадай. Тільки через жалість, страждання лю-дина зостається людиною, а не каменем з викарбуваними на ньому письменами законів людських.

//Обов'язково в картині повинні бути археологи і розкоп-ки.

Згадати і розписати докладно цю унікальну Кам'яну Могилу, і ніч розмов, і як доісторичний учений ловив мені вночі раків теж доісторичним способом.

Докладно описати. Порівняти, як мій дід-чарівник ловив рибу. Археологи потрібні як носії призми часу.//

//Виступала молода вірменська поетеса. Прекрасний, гідний по-диву виступ. Я буквально зачарований цією промовою. «Це нове начало». Узнати її ім'я і адресу і обов'язково написати листа.//

//—Та нічого, ну що ви, їй-богу, на мою думку, все в абсолютному порядку. Шкода тільки, що час марно гине.

— Не час гине, а ми.//

— Дуже цікаво. Хоча в мене є кілька аргументів, якими я хотів би обґрунтувати протилежну точку погляду. Ви дозволите?

— Прошу.

— Почну з того, що ви говорили неприпустимі дурниці взагалі...

//Багато говорите про щастя. Щастя, щастя... Є речі набагато знач-ніші, ніж щастя, набагато глибші і, якщо хочете знати, набагато достовірніші.//

У нього так довго не було успіху, що він постарів, зів'яв і зробився некрасивим. Для краси потрібно щастя, потрібна гармонія:

у фізичних насолодах,
у здійсненні бажань,
в сприятливій роботі.

//Нерозумно і пошло було б ненавидіти і «розвінчувати» Гоголя за «Листування з друзями», що викликало лист Белінського.//

ПРО ЛЮДЕЙ

слід судити з того, в чім вони мали успіх, а не з того, в чім вони зазнали невдачі.

Боєць і з хибами все-таки боєць, а муха без хиб — всього лише бездоганна муха.

//Перетворення природи в Китаї, зібрати номери журналів, книги.

Природа Індії в оковах.

Розтлінна земля. Америка.

«Людство загине від пустелі, рано чи пізно їй судилося покрити мертвим саваном усю земну кулю. Земля стане царством посухи. Таке є її фатальне приречення. І головний фактор в утворенні пустелі — людина»./

(Буржуазна наука)

1. Діалог про вдячних нащадків.

Проспівавши «Солов'ї, солов'ї...»

2. Темніє. Плотники поснули. На тапчанах чи просто на землі під небом. Починає мінятися небо. Сниться сон.

Під час сну проїжджають машини чи хтось підходить і спиняється, питаючи голосно: «Куди звертати?» Підходить не один, а двоє чи троє, щоб дати можливість вести паралельні діалоги подорожнім між собою і «сну» між собою.

3. Один з плотників — законодавець і пророк. Колидуб.

4. Другий — Кола. Товченик. Нечитайло.

5. Один — зовсім підліток. Почуває в собі всі таланти, які тільки є на світі.

6. Третій — практична людина. Не любить ніяких проявів почуття. Любить, щоб усе було так, як слід.

Солов'ї, солов'ї, не тревожьте солдат,—
Пусть солдаты немного поспят.

Сю пісню співають мої плотники під кінець одної дії вечорами весною під співом солов'я. Потім сні.

Неодмінно скористати в напливах.

Переглянути для цього «Прощай, Америко!» І, можливо, звідти взяти епізод.

//Приїзд на Каховку делегатів Америки, Індії, Китаю.

1. Дійові особи можуть спілкуватися з допомогою радіоапаратів. Таким чином, можна обійняти кілька точок. Каховка — Терпіння або Запорожжя — Керч.

2. Поїздка автомашиною по автомагістралі Москва — Сімферополь.

3. Або літаком.

4. Над пустелями нашого південного сходу і, можливо, і інших країн.//

//Коли президент Академії наук О. М. Несмеянов читав свою імпровізовану доповідь про «точки росту», які лежать завжди «десь між», по краях науки, я подумав: і в поезії ми знаємо дуже яскравий приклад — Маяковський. Зумів же він мову поезії, газети, гасла і прози найсірішої об'єднати в новий сплав могутньої нової, нечуваної сили.

Це зрозумів Б. Агапов.

Взагалі виступ Несмеянова був винятково тонким і цікавим, що розкриває в ньому дуже обдаровану людину.//

Про стик далеких атомів.

//Довго дививсь Кравчина на роботу крокуючого екскаватора. Біля нього захоплені шепоти журналістів. Нарешті, коли його спитали: «Ну, як?!» — відповів несподівано, чим і збентежив декого://

— Рука довга. Щось не те. Неестественная статья. Не смійтеся. Ось пригадаєте моє слово — не пройде. Буде роботать якась інша машина. А це все рівно, що жирафі приточить ще шию втрое. Розпадеться.

— Що?

— Розпадеться отая машина на дві чи три, а може, й п'ять машин, і всі п'ять, разом взяті, зроблять всю її роботу, а електроенергії потребують удвоє менше. От щоб ви знали. Руки довгі.

— Шия?

— Хай буде шия.

16/VIII [19]52

Може, ввести в фільм автора?

Дикторський текст.

— Те-то і те-то... Ось тут батрачив колись мій 19-літній батько.

Все в показі:

екскаватор «хватає» цілу скіфську могилу й піднімає вгору (напливом).

Три тисячі літ назад скіфи.
Половці, хазари.
Запорожці.
Сірко... Долина.
Фальцфейн,
революція,
війна.

1. У Сталіна.
2. Андріанов дома.
3. У степу на машинах.
4. На Дніпрі на пароплаві.
5. В літаку над Україною.
6. Каховка.
7. Хто прийшов (прийом на роботу).

І ДЕСЬ У СЕРЕДИНІ

цієї семірки дім мого героя, і виїзд його з сім'єю, і прощання з матір'ю Фелікси — і вона в степу (її забрали проїжджі геологи на вантажній машині). Вантажна машина у степу серед безбережних бавовникових полів, і вона на ній стоїть, вся спрямована в майбутнє.

Люди радіють. Сталася подія величезна в їхньому житті, в житті народу, в житті і долі їхніх дітей і всіх поколінь. Це велике торжество. Це величезне самоспоглядання, і це на межі дії. Дія невіддільна. Вона починається зразу.

Вирішили проект. Після довгих досліджень, спорів, перевірок і т. п. прийшли до варіанта, прийняли. Великий, незабутній день! У такий день не можна бути на самоті. Навіть мало говорили, але думали разом (винятково цікаво і виразно).

У драмі один з геологів говорить: «Господи, як відрізняється теперішня драма від минулої»././

ШЕХОВЦЕВ

//Чоловік швидкий, рухливий і якийсь ніби невловимий, вислизаючий. Він не ходив, а забігав, заскакував, наскакував, зіскакував. Його не можна було куди-небудь підвезти, а лише підкинути, викинути.

Голос у нього гучний і спочатку завжди впевнений і респектабельний, як кажуть, голос людини з знанням справи. Але знання справи раптом виявлялося сумнівним, і тоді голос у нього зразу слабшав і починав невпевнено деренчати. Так було і цього разу.

Довго сиділи робітники, притихши в глибокому зніяковінні, коли він розкинув їхнє недобре ставлення до праці «з цілковитою біль-

шовицькою прямою і відвертістю». І як не просили в президії, як не викликали робітників на дискусію, ніхто не відгукувався. «Що тут уже говорити, все зрозуміло». Ш. сидів після своєї блискучої доповіді приємно збуджений, поправляючи п'ятірнею, ніби гребенем, волосся, що злегка скуйовдилось під час виступу.

Але от якось умовили виступити бригадира різноробів Романа Ляща. Лящ був людиною на вигляд непоказною, але вдумливою. Був він і непоганий бригадир.

Свої різноробочі справи або те, що звалось раніш чорною роботою, він виконував дуже старанно. Ораторських даних за ним помітно не було, але тут раптом він знайшов справді класичний ораторський прийом, який розвеселив усіх, крім, мабуть, президії.

— Так, товариші,— сказав Лящ і, повернувши голову, добре потер потилицю,— наш виконроб Ш., що виступав тут, правильно викрив і вивів на чисту воду, ну, тобто буквально всі хиби в нашій, так би мовити, між іншим, роботі і так і далі. Картина, або ще більше, так би мовити, художество, яке ми являємо з себе, та ще, так би мовити, ну, буквально, на найкращому березі Дніпра, нікуди тобто не годиться, абсолютно. І немає тут серед нас жодного чесного робітника, якими ми тут є, щоб цілком не погодитись з тими неподобствами, які, знов же таки, ми тут щодня творимо. Тому ми можемо сьогодні цілком, так би мовити, свідомо заявити нашому виконробові і відповідально: так, ви, товаришу Ш., справді по-варварському ставитеся до матеріалів великої будови комунізму, про яку ви так чітко і правильно, так би мовити, говорили. Ви по-варварському ставитеся до нашого робочого часу, до нашої праці. Скільки ми тут простоємо через те, через ваше невміння організувати наш робочий, так би мовити, процес і так далі. Скільки ми тут щодня лаємо вас за це тайкома, можете, так би мовити, жінок спитати і перевірити.

Ш. був тихо приголомшений. Що завгодно чекав він почути від Ляща, тільки не такого повороту справи.//

//«— Ти скажи мені, чи річки назад потечуть?

— І річки потечуть, куди накажемо». (Солдатська розмова).//

//— А смисл який? Чому треба робити все обов'язково наперекір? І чи є в цьому мудрість?

— Те, що ми робимо, таке саме безсмертне, як Сталінградська битва, таке саме незмірне, як наша перемога.

Це давня мрія людства. Погаснуть грізні бурі, посуха, облагородиться клімат. І ми ввійдемо в Безсмертя, красиві, як і діло наших рук.

Тридцять мільярдів дерев, що їх посадимо ми...— ось історична відповідь, що її дає сьогодні комунізм анархічному капіталізму, розплителю землі.

— Спасибі за великий приклад. Нема ні барв, ні слів... Може, тільки музика спроможна втілити сьогодні цей неосяжний рух нових людських сил на землі.

Це справді географічний труд. І коли є розумні істоти на інших планетах, то й звідти побачать вони в свої телескопи наш більшовицький знак на Землі.

— Вісімдесят тисяч колгоспів СРСР! А Румунія, Болгарія, Китай! Важко уявити собі, що буде в світі через п'ятнадцять літ.//

17/VIII [19]52

Проблема часу

Розробити найрізноманітніші способи рішення часу на екрані. Треба так розташуватися в картині, щоб почуватися цілком вільно в часах минулих років за дві тисячі. Сучасники.

Те ж саме і в просторах.

7/IX [19]52

Нова Каховка

У доповіді заступника партгрупорга багато критичних нот, спрямованих на констатацію цілої низки недоліків у роботі, житті й побуті комсомольців. Особливо підкреслював прояви нечемного поведіння з дівчатами і повне небажання брати участь у навчально-культурних гуртках. Одверто і досконально перерахував усі недоліки і їх винуватців. Вся доповідь виявилася цілковитим звинуваченням комітету й небажання піднімати культуру і т. д. і т. п.

Я думаю собі: ні, не в тім біда, що говорить доповідач. Мені хочеться вийти на трибуну і сказати: «Не засмучуйтесь з приводу гірких правд доповідача. Все одно велику будову комунізму створите ви. Ви дієте...»

На всіх виступах, на їх змісті відчувається рівень районний, навіть не обласний. Не кажучи вже про велику будову всесвітньо-історичного значення. Дрібне, бідне. Нема голови, культури у начполіта і всього його оточення, нема ініціативи. Є пиха і апломб.

8/IX [19]52

ЗОЛОТІ ВОРОТА*

(Нотатки й матеріали до роману —
народної епопеї на Дніпрі)

Подумати треба зараз же — поки не до кінця зіпсували — і про Нову** Каховку. В ній минуле не матеріалізоване ні в пам'ятниках старовини, ні в історичних будовах. Вона, Стара Каховка, має минуле історичне, політичне.

Отже, деякі будови треба будувати, уявляючи себе в майбутньому.

* «Поема про море», над якою в ці роки працював Довженко, мала бути заключною книгою багатотомної епопеї «Золоті ворота». — Ред.

** Тут, очевидно, — Стару.

Начальник доповідач Ш. продовжує «чистити» робочих. З повним знанням діла.

«Безобразие отсутствия нарядов мешает правильному учету труда и заработной платы».

«Мы по-варварски относимся к материалам строительным. Гора загусшего раствора».

«Мы строим коммунистическое общество собственными руками. Не занимаем ничего ни в Америке, ни в Англии. Так почему же мы так не бережем себя, свое народное добро. Это государственные деньги, это деньги наши с вами. Самое главное, самое главнейшее — снижение стоимости. Каждый пустяк — давай (нрзб) 550 килограмм гвоздей перерасходовано, 5% рассыпано в песок...»

Закінчив самокритично, закликаючи бригадирів критикувати і його як керівника. Виступати не бажають. Усе молодь. Є набагато молодші двадцяти років.

«Начальник сказал все правильно и ясно. Все хорошо. Все ясно».

13/IX [19]52

Написати цілу лінію «аморального» поводження хлопців з дівчатами. На 10 рожениць у родильному домі вісім байстрят. Вивчити найбільш цікаві діла, історії, драми.

Їм протиставити хороше подружжя з любов'ю, щастям, дітьми. Дівчат багато більше, ніж хлопців взагалі у нас. І дівочкам горе. Се біда велика, загальна.

Дівчатам присвятити окремий розділ і взагалі багато уваги. Про них так багато можна сказати.

Пригадати дівчину, що не виходить заміж, бо сватаються некрасиви.

Тут впадає у вічі багато красивих дівок і хлопців.

ПОЕТ НАРОДУ

На великих зборах, на пленумі, лаяли поета Р.

Лаяли й шельмували його молоді, власть імущі люде, які вважали лайку й шельмування народного старого поета за свій священний обов'язок і службовий подвиг. Поету не простили нічого, ні одної його життєвої помилки. Драму його життя, що попсувала йому все на світі, ще коли власть імущі ходили без штанів або гадили в пелюшки, [сю] драму особливо грізно і пристрасно пригадували як непростимий, незабутній, підлий злочин поета, що заслуговує вічної кари, презирства і помсти. Що вже ніяка ні партійна його приналежність, ні талант, ні третина століття творчої праці, ні сивизна, ні велетенська праця для народу, для партії, для комунізму не зату-

лять ні його ганьби й злочинства, ні їх пильності й непримиренності.

Навіть бездонну душевну доброту поета вважали за безпринципність і маскування.

Поет у сей час сидів поверхом нижче в буфеті і тихр собі випивав щось алкоголічне. Він був у всьому подібний до свого народу.

— Поете! Нагору поспішайте. Там про вас іде грандіозна мова. Сам N вас критикує. Швидше!

Поет посидів трохи ще, схилившись над бокалом. Про що він думав, невідомо. Потім пішов нагору, почувши обов'язкові оплески.

Пішов поет нагору... Нагорі в шанобливим оточенні всіх тих, що треба, ішов сам власть імуший, проповідчик грізний.

«Его глаза сверкают. Лик его ужасен. Движенья быстры. Он прекрасен. Он весь, как божия гроза».

Підійшовши до «божой грози», поет поклонився ї, потискуючи длань, сказав, аби не подумала «гроза», що він її зовсім не чув:

— Вітаю вас. Промова епохальна. І переконлива до краю по формі і по змісту. Підписуюсь під кожним її словом.

— А що ж ви думаєте, не правда? В таких ділах треба бути одвертим, не взирая...— сказала «гроза».

— Абсолютно згоден. Я навіть не ждав од вас такого. Я зачарований.

— А ви не дуже бравіруйте.— Доповідчик грізно нахмурился і залісно блиснув очима.— Вам би плакати треба, а не вчиняти жалюгідні намагання жартувати.

— Я дуже вдячний вам за милостиву пораду. Дійсно, піду я краще додому да поплачу,— сказав поет.— Будьте здорові й щасливі. Бажаю вам добра. Тільки два слова на прощання: ви прийшли і підете, а я вже остався...

Поет повернувся і поволі пішов по східцях униз. Спина в нього була зігнута од великої ноші, голова біла, ніби весь огонь уже згорів у ній і лишився один тільки попіл. Дома вночі він склав вірша прекрасного і чистого, як ручай, для свого і всіх народів про те, що комунізм поборе і запанує в усім світі, не дивлячись ні на які темні сили, що стоять на переможнім його шляху, і буде братство на землі, і любов, і жалість.

Наймогутніша машина епохи — земснаряд — має абсолютно неоригінальний і неефектний вигляд. За допомогою сієї машини ми перетворимо Землю. Те, що мріялось лише в казках чи в снах, може стати реальністю наших днів. От що таке земснаряд. І нічого показного. Се не машина, а цілий образ.

Секретар Херсонського обкому виступив з доброю доповіддю. Голос у нього молодий, і сам він міцний і здоровенний.

Намагався говорити найчистішою руською мовою, що йому й уда-

лось на 150%: він акав більш, ніж се роблять самі руські люде...
Перестарався.

За змістом промова була хорошою.

*Неділя, ранок
над рікою Підпільною*

НАД ВІЧНИМ ПОКОЄМ*

Преклоняю коліна перед тобою, повний невимовної вдячності, що породила мене в великі часи, що напуваєш і годуєш мене всіма твоїми багатствами хліба, меду, молока твого, твоїх пісень і музики, що даєш мені радощі й страждання і приймеш до свого лона, як прийняла дідів моїх і прадідів, мати моя.

Чому так любили тебе, і так оспівували, і так серцем тяглися до тебе, й думками, і всіма найвищими почуттями, що тільки було вищого й чистішого в мужній людині.

Благословляю день, і осінь, і теплий вечір, і шум сокориний, що доноситься до мене з того берега.

ПРО Г. І А.

Є й такі. Приїздять, сновигають. Закопилюють губи. Їм не подобається. «Скучно. Сіро. Неефектно». «І чим більше придивляєшся, тим сіріше...» і т. д. Отсі підсліпуваті виродки, лжеписьменники, псевдокореспонденти... яких не слід би пускати сюди на пістоletний постріл...

Дивитися соромно. Не могли найти нічого кращого прислати.

15/IX [19]52

БЕЗБАТЧЕНКИ

На десять породіль в Новокаховському пологовому будинку вісім байстрят. Можна думати, що нічого аморальнішого і мерзеннішого, як наші юні будівники комунізму, нема й на світі. Що се нелюдки, виродки, аморальні подонки. Можна лаяти їх, ненавидіти і зневажати таку жажливу розбещеність. І все це було б невірним, зовсім невірним. Не забуваймо, що се драма цілого народу нашого. Ще до війни у нас вже було на 400 000 жінок більше, ніж чоловіків. Після війни різниця (мається на увазі молодий вік) збільшилась страшенно. По великих містах се не дуже ніби помітно через міграцію і відносно менший відсоток рядових солдатів. По селах же се страшно помітно. Село постраждало так, як ніколи ніхто. І, підкоряючись силі непереложного біологічного закону, нещасні молоді жінки, аби не хворіти і не казитись, мусили фактично розбестити підлітків, що зараз все

* Підпис під малюнками велетенської заплави Дніпра.

оце коять. Се звичка їх з наймолодшого віку, що перейшла в аморальність, в недостойне ставлення до жінки молодої, а з нею і до дівчини, що зараз терпить од них отсе лихо. Горе. Треба дати відповідь на се у творі.

19/IX 1952

Одно із найтяжчих і найприкріших непорозумінь мого життя: як сталося, що така велика безмірно людина, як Сталін, могла дозволити, аби кіномистецтво великого і прекрасного Радянського Союзу очолювала така нікчемна, жалюгідна людина — духовний карлик Б. За п'ятнадцять років він покалічив міністерство, скоротив його до катастрофічного мінімуму, висушив і майже унеможливив розвиток кадрів. Полохливий і хитрий, злий і мстивий егоїст, що дбає лише про власну шкуру і посаду, він зумів поволі дезорієнтувати навіть самого т. Сталіна за допомогою відданих йому кар'єристів, які задовольняють таким чином свої кар'єристичні інтереси.

Яка концепція для драми соціальної. От де Гоголь і Щедрін потрібні!

28/IX 1952

Я к б у т и ?

Власне кажучи, українські письменники вже увійшли в суперечність з усім існуючим станом справ у державі. На їхньому боці лише формальна буква Конституції Великого Сталіна. Але Центральний Комітет партії України та Уряд говорить і видає свій офіціоз лише російською мовою і викладання у вузах та десятилітках міст ведеться також російською. Таким чином, або треба переходити всьому культурному процесу зверху донизу на українську мову, або бути послідовним і кінчати українську літературу і не ставити письменників у жалке, незавидне, складне становище, яке не має собі подібного, мабуть, у всьому світі, в жодного народу, що поважає себе, і уряду, що поважає свій народ.

11/X 1952

Н І К О П О Л ь

Одвідав краєзнавчий, або, вірніше сказати, краєнезнавчий — нехочузнавчий музей у місті Нікополі, що стоїть на місці одної з Запорозьких Січей. Так би мовити, старовинна історія двохсот п'ятдесяти буремних героїчних літ народу нашого, де творили оборону вітчизни хоробрі люди, прапрадіди наші, серед пустель і степів стоячи проти татарсько-турецьких загарбників, катів, людоторговців... Який огидний музей. Яке убогство! Яке ганебне... не знаю, як назвати. Та знаю, що ні в одного народу світу такого ставлення до своєї історії не було, нема да, очевидно, і бути не може, бо се є щось абсолютно протиприродне, антикультурницьке і дике. Хоча при чім же тут на-

род? Ні, і народ. Бо ті молодчики, що діють, що творять скрізь такі музеї з метою якось догодити своєму начальству, його бажанню мати діло з безбатченками, се теж народ, його діячі з портфеликами убогими попід руками. Ганебно і сумно.

12/X 1952

...«Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива» вже триста років, і на берегах його високих ніхто й ніщо не стало. Один тільки пам'ятник Шевченку на дурному стовбурі, зроблений бездарними руками Манізера.

Поклали зброю, лицарі старовини далекої, померли ви, повбивано, розігнано вас і оголошено розбійниками і сумнівними персонажами історії за те, що більше двохсот років творили ви великі лицарські діла, стоячи в пустелях на сторожі руського й народу українського.

Нехай же води покрийуть великий ваш луг і сховають навіки, хай розліється над вашими могилами чисте море од Запоріжжя до Кизи-Кермена. І води нехай прольються по наших степах, де проливали ви свою кров і кров турка й татарина, нехай оживуть степи й зацвітуть хлібами і садами на весь добрий і розумний білий світ. І, може, десь в комуністичнім вольнім світі по-новому згадають люде ваші імена і станете ви на бронзових конях на кручах дніпрових гордим кінним строєм навіки од Святослава до Сірка, каменю на могилі якого я поклонився сьогодні.

По селу ішла дівчина. Я спитав її:

— Чи не знаєте ви, дівчино, де в вашім селі могила Кошового Сірка. Вона десь посеред села.

— Не знаю,— сказала дівчина.

У Покрівці, де пишу я сі рядки, теж була Січ. І церква тут стоїть ще запорозька, поки не залле її водою. І теж нікого вже не інтересує старовина. «Була колись. Да-да. Як же. Ось там і хрест стоїть Курінного Кабиса, посеред вулиці стоїть хрест на кам'яній плиті і, видно, здорово заважає шоферам і заввідділам пропаганди. Слава богу, через два роки щезне під водою. Щезайте, курінний. Вже краще ждати вам страшного суду, в який ви вірили, взявши колись меч у свої нехитрі чесні руки, краще ждати вам його на дні моря живої води, ніж заважати комусь у пилюці. Бо все одно ніхто, ні одна душа, ні одна рука дівоча не покладе вінка на ваш хрест, ні барвінком не обів'є його під якесь свято. Немає в них свята для вас. І, може, й не було,— такі ми.

21/X 1952

Коли мені пощастить написати сценарій у доброму здоров'ї і я не втрачу працездатності, я зроблю фільм свій на Київській студії.

Я повертаюсь на Україну і творитиму серед свого народу. Я не можу без нього далі жити.

Як би важко мені не було, як не доведеться поневірятися мені в Києві, я мушу, зібравши всі сили, не звернути уваги на людей, що мене ненавидять, творити для народу, молитися народу, ідучи з ним до великої мети побудови комунізму і жити одним — картиною про велике будівництво на Дніпрі і в степах України.

24/X 1952

Учора в кабінеті Д. познайомився з М., головним інженером Дніпробуду.

Прошу Д.

— Я занедужав. Мені дуже потрібний лікар.

— Який?

— Хірург. Можливо, і терапевт. Ні, хірург. Мені потрібен хірург і якомога швидше.

— Будь ласка. Завтра ми вам з Херсона випишемо кого хочете, не те що хірурга, а хоч і ветеринара,— сказав парторг.

А що зі мною, навіщо мені хірург, йому навіть і в голову не прийшло спитати. І тут встала передо мною вся постать убогого парторга. «Не треба мені ветеринара. Я звик мати діло з людьми, а не з тваринами»,— хотів я сказати сьому «ветеринару», та мені стало прикро і я мовчки пішов собі до готелю. По дорозі згадав Т. Шевченка. При зустрічі з «ветеринарами» і держимордами він зразу тяж впадав у таке ж знесилля, в таку раптову спустошеність і нудьгу, як і я.

24/X 1952

На противагу начальнику Запорізької ГЕС, людині з могутньою пробивною силою і великими пристрастями, але і великим хамом, Андріанов — людина прекрасна. Він гуманний і м'який, хоч може й образити людину грубим словом. Але у нього є одна біда, яка є бідою всього Дніпробуду. Він не знає будівництва так, як його треба знати начальнику. А не знаючи всього досконально, не маючи всевидячого ока, він не відчуває і головної ланки. Тому головні ланки не мають його достатньої уваги. Йому все ніколи. У нього не вистачає часу на все. А йому не треба займатися всім. Коли невправка, кинь до чорта другорядні діла. Самі якось там зробляться. Навалюйся по чім попало на головне: рви його, щоб все кипіло в ньому, щоб почувалася на ньому твоя люта пристрасть, щоб усі се бачили і відчували. І вже коли там чогось нема — добивайся особисто, не давай спокою міністру, уряду. Вимолуй!..

Він уникає міністра, чому? Міністр — інженер, дотошний, любить вникати в деталі. А Сергій Миколайович деталей не знає і кілька разів потрапляв у невідгідне становище.

Біда з головним інженером. М. зразу категорично став проти нього.

Слід сказати, що він сього і заслуговує цілком. Він електрик, а на сей період потрібен будівельник. Його, на жаль, не знімають. І М. повинен «делать» Бегина, створювати йому авторитет.

Дуже жаль, що кадри старого Дніпрогесу — запорожці — розбрелися. Там була сила. Се помилка велика і непростима. І ніхто сього не доглянув, ніхто не насмівився рішуче поставити питання де слід...

24/X 1952

Сьогодні у мене щасливий день. Лист від Юлі. Сонце в небі. Все записати. Сиджу на літоб'єднанні в редакції. Дівчина читає вірші. Нехитрі, але теплі і чисті. Яке ясне, красиве і чисте чоло у молодій поетеси. Воно сіяє чистотою і якимсь ніби світлом. Волоссячко із золотом. Читає вона по-дитячи, як школярка. А сама вона вчителька перших класів місцевої школи. Вірші більше політичні. Немає, каже, лірики. Соромиться, очевидно, лірики. Вона комсомолка і все в неї комсомольське. Вірші дидактичні, наївні (...) (*нрзб*), часто збиваються на публіцистику.

Після Л., яку покритикували в'яло і холодно, виступив з «прозою» місцевий герой Н. До чого ж порожня «проза» — просто дивно. «Человек, как говорится, дебой осанки», такий і автор. Цей провінційний графоман уявляє наївно себе письменником. Просто слухати противно. Фальш огидна.

Піду собі геть. Нема сил слухати.

24/X [19]52

18 годин

Іду з аптеки. По дорозі коло управління Дніпробуду стоять дві жінки молоді. Прості собі трудівниці. У одної немовля, сповите у білу простиньку. Вона гойдає його на руках і сама ритмічно похитується, щасливо усміхаючись дитині. І мене, що пройшов у п'ятнадцяти кроках і бачив їх всього лише п'ять секунд, обнімає радість.

Потім на дорозі спинився самоскид. Друга молода робітниця з привітним чистим лицем кивнула водієві. Він спинив машину. Вона сідає в кабінку, посміхаючись водієві, — своєму, очевидно, знайомому, — а в мене на очах сльози радості. Чому?

Життю. Його простим, ніби звичайним явищем прекрасного, людського, ніжного...

ХАМ

Зайшов до N в кабінет. Переді мною сидить свиня... Через кілька хвилин мовчанки вона запитала мене, чи я до неї прийшов. Коли я сказав «так» і назвався, вона, не дивлячись на мене, спитала, що мені треба. Потім таким же... тракторно-хамським чином вона спитала

мене, для якої мети, і потім помовчала хвилин зо три, займаючись підписуванням якихось паперів. Соізволила сказати мені, також не дивлячись, що вона не може мені виділити нікого в провжаті для огляду дільниці бетонних заводів і що вона може мені дати записку до виконроба N, якого я мушу десь там знайти. Я пішов. Свинтус так і не глянув на мене.

Противно мені було так, що аж у голові заболіло. Потім я подумав собі: та се ж прекрасно. Слава богу, найшов-таки свинтуса, що зі своєю хамуватістю теж будує комунізм... що, може, десь в його онуках щезне тавро хама...

У кутку біля нього стояло перехідне знамено комсомольське — хіба не парадокс!

26/X 1952

Що я помітив?

Не раз ловив себе на думці — серед простих робітників великого будівництва більше відчувається ідейна висота будівників комунізму, більше широти і мрії, ніж серед керівників. Серед вищого складу помічається інерція служби, важкого обов'язку, прози дня. Не завжди бачу в їх очах огні-блискавиці комунізму. У робітників бачу.

Просидів дві години у парторга Дружиніна. Справив він на мене враження на сей раз дуже хороше. Він якось пом'якшав, подобришав, був уважний до всього, що я створив. Подобались йому мої характеристики людей і т. ін. Потім він дав мені пару добрих і корисних порад. Думаю налагодити з ним добрі взаємини. Після Жовтневих свят зв'яжуся з ним тісніше. Пішов од нього додому рівно о 24-й годині. Надворі шалений вітер. Несе пісок і виє вовком, як у театрі. «І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морі...»

1/XI 1952

Запоріжжя. Ночував у поганім готелі. Ранком у Бочкіна. Сильна вольова людина. Старший від Андріанова. Рішення про початок каналу з озера Леніна поки що нема і, може, що й буде не так скоро. Вся увага його зосереджена зараз на півдні. І, без всякого сумніву, головну роль у зрошенні відіграватиме Каховський самотечний канал. А роботи Бочкіна, треба думати, в наступнім році розгортатимуться на півдні. Отже, робити мені в Запоріжжі особливо нічого. Іду до Києва на тиждень. Повернувся до Бочкіна в Запоріжжя для одної мандрівки з ним по трасі і назад до своєї милої Н. Каховки синьоокої. Дуже втомлений. Мушу одпочинути в Києві. Треба мати на увазі, що в наступнім році почнеться будівництво Скадовського каналу, найцікавішого, очевидно. Весь комплекс робіт, отже, кличе мене до синього берега — долі моєї.

2/XI 1952

Тяжко стогнав і кричав у сні. І від того прокидався. Серце боліло і билось у грудях, ще й зараз болить. І болить голова. Дуже ослаб увесь. Полечу до Києва літаком за чотири години. Намучусь, може. Зате побачу Дніпр і Україну і ще раз, стиснувши руками побите й порубане серце, долину під хмари помолитися рідному краю.

Учора ввечері дзвонила з Москви дружина Юля. Погано було чути. Тільки й розібрав, що мушу на свята Жовтневі бути в Москві. Тому й лечу до Києва на літаку, аби не спізнитися до Юлі.

Москва як місто, в якому є мій дім, уже мене не тягне. Вона лишається для мене вже тільки як столиця, як місто Леніна і Сталіна великих. І ще як місто моїх друзів, де мене люде люблять і де ніхто не позирав косо на мене з діячів культури.

Я хочу жити на Україні. Що б не було зі мною. Хай навіть скоротять мені недовгі вже мої літа, я хочу жити на Україні. Нехай зневага і зло людське круг мене, хай кличуть мене ворогом народу безсоромні й жорстокі службовці-людожери, якщо їм треба так. Я України син, України. Родила мене мати в степу, у полі зростав я, знав щастя і горе у полі — велике життя. У перетворенім степу над великою урочистою рікою серед народу да поживу я, втішу своє серце, порадуюсь щастям його. Лечу.

2/XI 1952

...Влетів у другий клімат. Зовсім інша атмосфера. Приземлився. Наді мною хмари важкі. Вони зовсім інші, аніж там. Вже не світлі, не легкі й не космічні.

І щось відразу я став почувати — ой, не ждати мені тут добра.

5/XI 1952

ІДУ В ВАГОНІ

У вагоні в Москву на свята до моєї Юлюші. На вокзал проводжали Олена Григорівна, Юрій і Максим Тадейович, чарівний і звичайно блискучий талант і добрий. Його сміливо можна писати — Добрий. А се так багато. Перед обідом і під час обіду він був у променистому настрої, було весело, хоч я й заплакав, коли О. Г. почала грати Шопена «Спогади про нещасну батьківщину Польщу», а мене назвав генієм. Я не геній, але поскільки много раз чув се велике слово про себе, подумав, що, може, й були в мені святі проблиски Прометеевого огню, тільки що зі мною зробили? Нащо одняли у мене Матір-Україну? Нащо збіднили, пограбували моє життя? Десять років. Вже я білий увесь. Доле, пошли мені сили створити ще хоч дві картини про комунізм. Тоді хоч і вмирати.

6/XI 1952

Прокинувся — зима. Забілили сніги. Заносить снігом Росію на півроку. Сумно. Туман. Ідемо в туманній сніжній пустелі.

— Зікеєво! — чути голоси в коридорі. Виходжу. Маленька станція. Занесена. Домішки. Ліс порубаний лежить, телеграфні стовпи чорніють у сірій мряці. Дійсно, Зікеєво. Як хочеться мені на південь. Вийшов би з поїзда, летів би на крилах.

Рушаєм далі. Ще дев'ять годин — і я в Москві. Дивлюсь у вікно: довжелезний кадр чорно-білого кіно.

Туман налягає. Вже дійсно, як співається в пісні. «З-за туману нічого не видно». Багато думок охопило мою душу: життя моє вже змінилося. На краще? Так, на краще. Я вертаюся до Нової Каховки на будівництво комунізму і живу там три роки. Тільки там знайду я собі щастя.

13/XI 1952

Р И Д Ж У Е Й

Після першої подорожі до Туреччини заявив групі вищих офіцерів штабу Атлантичного союзу: «...найбільше здатними для захисту ідеалів (!) Заходу я вважаю турецьке військо, поскільки воно, турецьке військо, має низький культурний рівень, звикло до всяких нестатків, поневірянь і послушенства і цілковито проникнуте войовничим духом».

Ось план Риджуея — руками темних наймитів, турецьких яничар, душити «неспокійні» народи Європи.

Вписати до «Прощай, Америко!».

14/XI 1952

ЮЛІАНА

Я так люблю мою Юлю, як ніби й не любив ще ніколи за двадцять п'ять років родинного з нею життя. Я безупинно говорю їй найніжніші слова. Милуюсь нею, весь переповнений до неї глибокою ніжністю. ...Так, я люблю її, мою Юлю, і з того щасливий. Хто послав мені любов?

Пречиста вода великої Ріки мого народу! Се її цілюща волога оповила, омила мене, її вічно дівоча українська ласка і бездоганна чистота її багато-щедрих фарб.

М'яка тепла вода її оповила мою душу, очистила від журби і скорбот, повернула до краси. І став я тим, для чого родила мене Мати моя, добрим і радісним. Вона наповнила серце моє любов'ю, миром, щастям. І я благословлятиму тепер усе життя чисті її береги, і плескіт

ласкавий її хвиль, і синє небо в її водах ніжних, і теплоту материнсько-дівоchu, святу від кожного дотику її рідної води до мене.

Річко, річко, душа мого народу, який безцінний дар ти принесла мені! З кожним спогадом я купаюсь в тобі, з кожною світлою думкою лину до тебе на тихії води, на ясні зорі, несучи собі в жертву найдорожчі мислі, припадаю до тебе.

Свята моя, незабутня, вічна! Поклич мене, прийми на свої береги, де трудяться мої люде, де чую спів...

15/XI 1952

ЩО ЗІ МНОЮ?

Чотири години ранку. Пів на четверту. Прокинувся від головного болю. Перебуваю весь час в незрозумілому стані великого і незвичайного піднесення. Або я створю щось надзвичайно чисте і високе, чого ніхто ще не створював, до чого ніхто не підносивсь у думках і почуттях, або скоро помру, і се перед кончиною трепещуть у мені останні душевні й фізичні сили. Здоров'я моє гіршає. Мушу бути готовим до всього. Кого жалію — Юліану мою.

19/XI 1952

Кров'яний тиск піднявся до 200. Точили кров з мене. Неначе стало легше. Дивитися, як кров витікає і заливає білизну і всю праву руку, не боляче, а дуже прикро і трохи скорботно. Вже так прийшлося. Ну я старався думати про друге і якось вилетів з кімнати. Та ненадовго. Була велика слабкість і почуття небезпеки. І довго сплю. Вже сплю і сплю четвертий день. Сьогодні сон мені послала доля такий ніжний і хороший... Тільки прокинувся од болю в грудях такого, що й досі не проходить. Приснилося мені неназиване, те, чого ніколи не буде і що завжди чаруватиме мою душу, мої найтонші помисли і викликатиме подяку ніжності.

Спочатку в човні плили по Дніпру. А Дніпро не широкий, тільки глибокий-преглибокий. І вода каламутна, весняна. І я кажу неначе: «Гляньте, пропливаєм святі місця». Тільки ніхто нічого не зрозумів. Потім у човні спали пливучи. І я неначе поруч Віли-посестри, поклавши голову на білу її руку. Потім прокинувся у ліжку рано-рано. Нездужаю. Як смутно мені...

1953 рік

31/I [19]53

Милого її забили на японській війні в той самий час, коли ще тільки-но зійшла її зоря. Не наложила вона на себе руки. Не прокляла все-світ і бога. Не втопилась. На всі ці драматичні речі, вчинки у неї не вистачило героїзму. Вона не була глибока, як безодня, чи гостра

[як] блискавка. Вона була ніжна, як вода. Тихо плакала вона на самоті по своєму Василю. А коли хтось пожалів її і приголубив, вона невільно віддалася своєму покликанню...

— Чим же хату покриємо?

— Соломою. Чим.

— Кажуть, що соломою ж тепер не можна.

— Чому?

— Погана солома. Перестали молотити в околот.

— Ні, не тому. Солом'яна стріха, писателі кажуть, є ознакою міщанства, націоналізму.

— Дурниці. Солома в голові — ото міщанство чи дворянство, а стріха може бути всяка. Аби не протікала.

— Еге. У його, мабуть, грошей багато.

— Стріха не міщанська, а людська, якщо є в вас серце.

— Міщанська вона для міщанина, а для нас людська. Солома у них в голові. Солом'яне серце і блудлива холодна душа.

— Красива.

— Тю, лихо його забери! Вже в соломі націоналізм завівся.

КИТАЙ ЗУСТРІЧІ ТВОРЧІ

Полетіли в Китай. Або прибула делегація китайських робітників і селян на Каховку.

Глибоко інтимна розмова українських, російських і китайських трудівників землі.

Трудівники землі.

Про ліси, про фруктові дерева...

21/II 1953

Чотири місяці минуло, як я лежу недужий...

4/III 1953

Пишу, пишу, не досипаю ночі. Минуле і сучасне проходить перед очима. Гримлять бої й запеклі пристрасні змагання в моїй розбурханій уяві. Кров, і біль, і сльози, й сміх, і часом глум виринають з безодні спогадів і плинуть в потоці великих подій, як шумовиння у весняній бистрині.

У нелюдських труднощах розпавсь у мене на очах мій клас. На очах народжувалося з нього нове людство і на очах вмирало кілька раз, в небачених кількостях, перед якими давно затьмаривсь би вже дантів ад.

Не думайте, шановне товариство, дивлячись велику і страшну мою картину, якщо у вас недобре на умі, не думайте пожитися зі смислу мого життя. Все знаю. І сам себе питаю — нащо описую недоліки

й страждання, нащо сміюся часом над собою, читайте — над світом, і плачу й лаюся; для чого і во ім'я чого? Во ім'я любові. Во ім'я правди і слави народу мого... О, як же мало можна висловити!

13/III 1953

Сьогодні мені сказав Борис Лавренюв, що дружина його бачила, як шостого числа, себто на другий день після смерті Сталіна, коли почався великий траурний похід народу до свого Вождя, Б., мій міністр, приїхав на стадіон «Динамо» грати в теніс. Він любитель тенісу. Всі, хто був на стадіоні, одвертались од нього з огидою і обуренням.

Ой кому ж ми доручили улюблену нашу кінематографію, в які паскудні нікчемні руки попала вона!

5/VII 1953

Подумав собі, вертаючись з кладовища, де поховали ми Пудовкіна: чого сіяв Б.? Невже йому була приємна смерть старого майстра радянського кіномистецтва? Нехай він, небіжчик, не до самої смерті був на висоті. Хай зрадили його натхнення і нелюдська наполегливість розуму. Але ж людина міряється тим, в чому вона досягла висот, а не тим, де її постигла невинність. Б. не годився Пудовкіну в підметки. Єдине, що міг Б., — кричати часом на Пудовкіна і прилюдно зневажати його. Похорони були убогі, холодно фальшиві. Ні одного теплого кінослова. І було сумно і смутно подвійно. Помер митець із всесвітнім іменем.

І ще подумав я на кладовищі, оглядаючи життя і могили мертвих: чому нігде ні разу не бачив я колишніх керівників? Де вони? Ось уже 35 років минуло — де вони? Чому з керівної посади у нас лише дві стежки: з кабінету в могилу чи в «места не столь отдалённые». Ніхто, ні одна душа, потрудившись і передавши кормило молодшому і дужчому, не порадувалась покою після великого труда? Який закон керує нами — передовим суспільством? І чи немає тут чогось жажливого і глибоко трагедійного? Якоїсь провини і тяжкої помилки?

Т-ко недотепний. Він ніколи не міг захистити як слід свою думку, губився, говорив дурниці, одне слово, справляв невинне враження. «Знаходився» він щось через три-чотири години.

«ЗОЛОТІ ВОРОТА»

Се було, звичайно, дома. Тоді диспут продовжувався, відбувався ще раз. Ворогом була його дружина чи... Він вкладав їй в уста переконливі гострі аргументи проти себе, значно гостріші, ніж ті, за яких він зазнав фіаско, але зате і відповідав же він їй! Через годину від неї не оставалося цілої кісточки. І тільки тоді він заспокоювався, до нього верталася творча сила. Жінка се знала і терпіла.

ПЕРСОНАЖІ «ХАТИ»

//Один з персонажів хоче, щоб у майбутньому було багато звіра в степу і птиці. Все хліб та хліб. Я хочу, щоб усе було.

Він мріє про майбутнє. Щоб було цікаво.

І щоб були хижі звірі.

Нічого. Ми виховаємо у них новий інстинкт — дружби до людини.

Досить хижацтва.//

//Неодмінний персонаж фільму — археолог.//

Може бути комедійним.

Введення археолога і археологічних досліджень у районі будівництва дасть змогу часових рішень у фільмі.

Краще, коли археологів буде два: один старий, як от покійний професор Яворницький, другий молодий, який трохи іронічно дивиться на Яворницького. Це молодий учений, весь спрямований вперед, а не назад.

— Дивись назад — це суть нашої нації.

— Дивись вперед, а то лишишся позаду,— і через минуле утверджує майбутнє в сучасному.

10/VIII 1953

Потрясаючою і зловісною гримасою нашого часу є, без сумніву, злодійство Берії. Трудно уявити собі, чого натворив за два десятки літ отсей диявол в образі людини, які злодійства вчинено в нашій країні під його злочинним керівництвом. Які постраждали люде невинні, скільки плачевних доль! Як обплутав він старого Сталіна, яку тяжку і фантастичну атмосферу лжі створив він у Кремлі! Уявляю, скільки було сфабриковано так званих змов, зрад, замахів на життя для єдиної мети вислужування, у твердженні власної виключності і незамінності.

...Пригадую диявольську піку, що скорчив Берія, коли привезли мене до Сталіна на суворий страшний суд з приводу невдалих помилкових фраз, що вкрапилися, за словами самого Сталіна, в мій сценарій «Україна в огні». Витріщивши на мене очі, як фальшивий поганий актор, він грубо гаркнув мені на засіданні Політбюро (на початку сорок четвертого року):

— Будем вправлять мозги!

Хто тільки не вправляв мені мозги, боже мій, кому не клявся я в вірності партії і соціалістичній Батьківщині, які ментори не повчали мене!..

— О, я знаю тебе! — грізно киваючи пальцем і так же злобно витріщивши очі, повчав мене «друг Берії» Ч.— Ти вождю пожалів десять метрів плівочки. Ти жодного епізоду в картинах йому не зробив. Пожалів! Не хотів зобразити вождя! Гордість тебе заїла, от і загибай тепер... Ти-и! Як треба працювати в кіно? І що твій талант? Тьфу — ось що твій талант... Нічого не значить, якщо ти не вмієш працювати... Ти працуй, як я: думай що хочеш, а коли робиш фільм, розкидай по ньому те, що люблять: тут серпочок, тут молоточок; тут серпочок, там молоточок, там зірочку, — тут «перший маестро» почав навіть показувати мені, як саме треба розкидати серпочки і молоточки, від чого я трохи не провалився в землю від обурення, розпачу й огиди.

Розкидавши уявлені серпочки, маестро гордо став передо мною і підняв голову і «указательний» перст:

— От і був би ти людиною. А тепер моя порада тобі: зникай, нібито нема й не було тебе.

Страшно мені пригадати слова сієї темної лихкої людини, улюбленця і «друга Лаврентія Павловича», «преуспевающего» в серпочках, майстра розкидати молоточки і зірочки, депутата і т. д., і т. д.

— Михайл Едішерович, — спитала дружина Всеволода Вишневського... пронизливим голосом, кбли маестро ошчасливив квартиру мого друга Всеволода своєю урочистою появою в звязку з постановкою «Незабутнього 19-го». — А чому в «Падінні Берліна» у вас всі члени Політбюро зображені безсловесними манекенами?

— А вони такі і є, — нічтоже сумняшеса, гордовито відповів їй «друг Берії». Я був приголомшений. Глянули ми зі Всеволодом, уже хворим, один на одного.

Але найогидніше... трапилося зі мною напередодні арешту Берії. Як потім виявилось, він уже був арештований, але ніхто з нас, простих смертних, про се не знав. Знав, очевидно, «друг» Ч.

У міністерстві... переглядаю разом з Іваном Козловським фільм. Відчиняються двері: він. Якась жіночка, що завжди за ним волочиться, сіла в крісло, сам же «друг» прямує до мене зразу. Знаючи явно, що я тут сиджу. Одводить мене в куточок:

— Слухай, Сашко, я хочу сказати тобі ... (пошепки) сказати тобі дуже приємну вість для тебе... Якщо тобі треба... слухай мене уважно... якщо тобі треба влаштуватися творчо і взагалі влаштуватися гідно своєму значенню тут, у Москві, або на Україні, в Києві, напиши коротенького листа Лаврентію Павловичу. І не відкладай. Напиши: «Дорогий Л. П., і т. д. дуже прошу вас допомогти мені творити...» і т. д. Зрозумів? Він усе тобі зробить. Зрозумів? Можеш мені вірити. Це я тобі, запам'ятай, говорю. Хай буде тобі відомо, він краще до тебе ставиться, ніж ставився... Я виїжджаю в Грузію. Тут я нічого не могу заслужити... і т. д.

Я промовчав. Я був придавлений сією розмовою. Маестро зник одразу ж. Я досі не можу зрозуміти, що се? Провокація? Купівля? Яка темна людина, яка чорна душа...

18/VIII 1953
У вагоні

Народ народу подарував ріку.
Тема для блискучого оповідання або сценарію.

ЗОЛОТІ ВОРОТА

Золоті ворота в комунізм. Юнацтво мріє збудувати їх серед степу і щоб через них текли води Дніпра по степах України.

ТАК ВОЮВАТИ, ЯК МИ

//Пам'ятайте тільки одне: так воювати, як ми воювали, і не снилось проклятій вашій крамарській натурі.

І не вмирили ви в битвах так, як умирили наші герої, і не перемогати вам ніколи так, як перемогали ми.

Такої міри любові до життя і подвигу, такої пристрасі перемоги не видавити із своїх крамарських душ і не купити ні за яке золото.

Що ваше золото? Які смішні і дурні ви сьогодні з вашим золотом.//

//— У нього слабе місце — вважати себе важною персоною.

— Він піднявся все ж до високої посади.

— Так, але ж і ящірка не гірше за орла досягає найвищих гірських верховин.

— Господи, це неможливо.//

ДО ДРУГОГО СПОРУ

//Заходи для врятування народу і держави не завжди лишаються однаковими.

«Сама добродійність стає пороком, коли застосовують її помилково».//

23/VIII [19]53

Журнал «Нейшнл перентс тічер» — про систему виховання в США. «Все, чого потребує країна,— це люди, які будуть вбивати інших для того, аби вижити самим».

«Капіталісти володіють школами і університетами на правах приватної власності, подібно до того, як володіють вони банками, валютою, пресою».

Готування до війни, до нищення... штучно створений психоз небезпеки і т. ін.

Пригадати всю «Прощай, Америко!» і статтю в «Новом времени».

Епізоди в літаку

//— Хотите писати про майбутнє? Приїжджайте до нас на будівництво і розкажіть людям про те, що буде через... років.

Коли закінчилось це дивне оповідання про те, яким буде степ через п'ятнадцять літ, молодий хлопець зітхнув і, дивлячись у далину, спитав:

— А яким стану я в той час?//

//— Навіщо ти написав те-то і те-то? Адже цього ще нема.

— Це наукова фантастика.//

//Великі будови — це кульмінаційні вишки нашого господарства.//

//Треба написати п'ять оповідань.

Від мрії Леніна до гігантського сучасного — майбутнього.

Народи нашої країни пройшли уже гігантський шлях.

Полезахисні зони — ліси комунізму.

Новий пейзаж комунізму — це краса майбутнього, і в цій красі краса наших душ, нас, як авторів і творців майбутнього, нових людей на землі.//

24/VIII [19]53

Годинна бесіда з т. Кузнецем Я. М. про два варіанти.

1. Самотьочний (прийнятий урядом).

2. Механічний (Геден).

Другий дешевший на 5 мільярдів без Молочанського водосховища. У когось у вересні забігають «мальчики кровавые в глазах».

Образ Кузнеця інтересний.

Говорив йому про сибірські ріки, про Давидова, Вінтера і т. д. Все розуміє. Правда, треба тему трактувати у всесвітньому масштабі.

П р и с т р а с т і великі.

Пригадав йому Лисенка-Цицина.

ПРОПАВ

//1. Іван Іванович, що займав великий пост, будиши викликаний до Петра Петровича, який займав ще більший пост, почув раптом на свою адресу несподівано грубе:

— Геть! Иди геть! Мерзотник, так і так!..

2. Зовсім збитий з пантелику, вмить вийшов, в очах потемніло... пилю все в голові... «Пропає».

3. Дома всі стурбовані. На роботу вже не поїхав. Не їв, не пив. Усю ніч не спав. Вів внутрішній діалог. «За що?» Перелічував усі свої заслуги, свою відданість праці, мрії... За що! Не можу я більше працювати. Руки опускаються.

Йому здавалось, що всі уже знають про його ганьбу, про його падіння.

А може... не дай боже... невже?

4. На другий день був знову викликаний до П. П. Ішов — ноги не несли. Ввійшов. Був зустрінутий ласкаво, з вибаченням:

— Простіть мене. Я одержую ось уже два роки скарги на вас за брутальну поведінку і вирішив дати вам змогу перевірити це на собі... Жалійте людей. Не ображайте.//

1954 рік

2/II 1954

Щоб закінчити про Берію і ніколи до нього не повертатися.

Все, що я знав про суд над ним, про його знищення й про зміст звинувачувального вироку, про що розповів мені К., все настільки огидне і мерзотне, настільки злочинне і таке патологічно-мерзотне, що далі вже нікуди. Не можна ні писати, ні доповідати робітникам і колгоспникам, ні повчати дітей, бо все позбавлене найменшого повчального смислу. Забути ганьбу й скотиняче убоге нікчемство.

Як же так сталося, що на найвищому поверсі нашої будівлі нового світу завелась аморальна неприпустима гидота? Що ж тоді ми з себе уявляємо? Хто ми? Чому ж стало можливим? Що робити? Соромитись, обурюватися, зневажати? Саркастично хитати головами? І т. д. і т. п. Права рука великого протягом майже двох десятиків років була рукою дрібного мерзотника, садиста і хама. От трагедія! От що заводиться за високими непровітрюваними мурами. Тисячі агентів-дармоїдів, розставлених по вулицях і скрізь, де треба і не треба, протягом двадцяти років охороняли запродавця Батьківщини, партії... Що це? Кому ж тепер клястися у вірності?

Вже сива голова. І серце не вгаває од болю. Болить моє серце, болить. Третину століття клянусь... Кому? Будьте ви прокляті, зрадники жорстокі, авантюристи.

20/II 1954

Ні один із землячків не зайшов, навіть не подзвонив. Боятися, І вже я не потрібен їм. Немає вже мене. Вже я давно похований, забутий.

Кожен дбає про себе. Кожен прагне чину й слави.

20/II 1954

Як мені жаль... Доле моя, для чого послала ти мені так багато жалю? Доки я носитиму його? Коли вже ти приспиш мене, смутку мій? Коли ушухне біль, і невблаганне серце, розторгане і знесилене до краю, замовкне, і я забуду смуток свій і біль? Земле моя, рідна, коли б хоч Ти була щаслива?

26/II 1954

...— Через тебе, негідника, немає щастя у колгоспі.

— Поживете й без щастя, чорт вас не візьме. Щастя, щастя! Є речі більш важливі, ніж оте щастя.

26/II 1954

Помер Яновський Юрій. Тільки що одержав телеграму з Києва і говорив з Оленою по телефону. Нещасливий мій друг. Скільки й пам'ятаю я, весь час він мучився, страждав фізично і душевно. Все життя його було скорботне. Навіть писати перед смертю почав по-руськи, очевидно, з огиди до обвинувачень в націоналізмі, з огиди до дурнів безперечних, злих гайдуків і кар'єристів. Чоловік талановитий, чесний, тонкий, ображений до краю життям. Вічна Вам пам'ять і земля пером, друже й письменнику нещасливий.

Хто ж сьогодні заробить на Вашому сумному некролозі? Хто перелічить Ваші недоліки, хиби, Ваші «злісні намагання» повалити державу робітників і селян, яких Ви так любили? Хто покладе собі за це гроші в кишеню? І. Л. чи якась інша графоманська потвора, жорстоко-сердна, безжалісна й темна?

Нарешті Ви перестали бути винуватим, перестали заважати комусь і загрожувати хорошими п'єсами. Шаную Вашу любов до народу і чесність.

18/VII 1954

...Три роки ходив до мене в дім генерал С. під виглядом знайомого. На «ти» перейшов і, видно, людина була добра. Скільки він мені розповідав всіляких страхітливих речей про своє відомство, про свого шефа Берію. І потім одного разу раптом заявив: «Прощайте, я більше до Вас не прийду». А Юлії Іполитівні: «Я мав велику неприємність по службі. Лаврентій Павлович потребував від мене знищувальну доповідь про Довженка. Я сказав, що совість не дозволяє мені нічого, окрім доброго, писати про нього. Тоді Берія грубо вилаяв мене».

З тих пір я ніколи не бачив генерала...

А НАЙГОЛОВНІШЕ З ГОЛОВНОГО

Синтезувати нову комуністичну психологію. Виразно зобразити всі можливі її прояви в роботі, в спрямуванні, в етиці і естетиці.

Мусять родитись у картині люди нової нашої безпрецедентної доби — комунізму.

Фільм про Великих маленьких людей, що творять нову еру на землі — еру комунізму.

3/IX 1954

ГЕРОЇ І ЖЕРТВИ

(до питання про прекрасне)

//Для повноти картини потрібні в селі не тільки герої праці й битв, а й мученики, тобто жертви самоуправства, беззаконня і сваволі. Це люди чесні і морально пристойні, яких ні за що ні про що висилали, потім прощали незаподіяні злочини, і вони сьогодні ходять серед нас, не знаходячи собі ніякої вже точки опори, подібно до грішних душ у мікеланджелівському страшному суді.

Це до епізоду питань. До речі, згадати Кравчину, де він зависує перед смертним боєм у партію і де всі сповідаються перед ним. Усе це до питання, до великого многогранного питання про прекрасне.//

12/IX 1954

Сьогодні мені шістдесят років минуло. Учора цілий вечір був схвилюваний, весь переповнений складними думками: промайнуло моє буремне життя. А зараз я сиджу біля вікна в Каховці. Прекрасний тихий ранок. Передо мною зовсім близько синіє Дніпро, за тихою дніпровною водою біліє Козацький острів і село Козацьке по тім боці, а на осінньому небі ні хмариночки.

Мені радісно й приємно, що своє осіннє свято я зустрічаю в новому соціалістичному місті — в Новій Каховці біля греблі, що створить тут нове море, і нове життя, і навколо мене нові люди.

Сьогодні неділя, все відпочиває і навіть на річці поменшало пароплавного руху. Я люблю Нову Каховку. Люблю Дніпро — велику річку мого народу, чисте ласкаве повітря, ясне небо і широту у всьому, і стриманість в пейзажі, і величавий спокій. І нігде мені не хотілося б так жити, як тут, на чудесному рідному березі. Нігде й ніколи я не проймався так любов'ю до людей, як тут. Каховка, де колись, в минулому столітті, батракував ще молодий мій батько, стала батьківщиною мого серця, вітчизною найдорожчих моїх почуттів.

Учора й сьогодні я одержав багато привітальних телеграм. Москви, звичайно, не з убогого Києва.

В привітальних телеграмах згадують з подякою мою роботу вказуючи на її всесвітнє значення. Як мені жаль, я майже ніколи не

думав про всесвітність свого творчого значення. І жаль, що так мало я зробив: часом бракувало позитивного стимулу, а негативні ніколи мене не надихали ні на що.

Увечері мене привітали Андріянов, Єлістратов, Шерстков і інші керівники Дніпробуду з дружинами. Була виключно тепла, приємна зустріч. Я був безмежно вдячний їм і весь зворушений. Чарівною була Юлія.

Національну форму і зміст я відчував завжди, й сьогодні особливо. Гірко мені? Гробить мене розпач чи жаль? Ні. Небо таке ясне, і повітря прозоре.

Я благословляю життя велике і прекрасне і благословляю свою землю, що обдарувала мене такими дарами. Усіх людей сьогодні я люблю. Люблю свій уряд, партію свою, хоч до неї не записаний в канцеляріях і несу в собі тільки її зміст, мету і обов'язок перед світом.

Люблю народ свій палкою любов'ю. Ущухло много бур в моєму серці і пристрастей ущухло багато, тільки одна з них лишилася в мені назавжди: пристрасть етична, і за це я благословляю свою долю і свій час.

Ось приходить пароплав, я дивлюсь на Дніпро, на високі сріблясті береги, на острів з білими пісками. Я весь здаюся собі схожим на пейзаж. Я зливаюся з ним, і мені хочеться плакати, сам не знаю від чого.

25/IX [19]54

Сьогодні я чомусь згадував про виступ Чарлі Чапліна у пресі чи в промові зі слів Андрія Малишка.

Чаплін заявив, що слов'янство поки що дало світові в кінематографії одного митця — мислителя і поета. Він назвав моє ім'я, від чого, очевидно, українська частина нашої радянської делегації діячів культури ніяково опустила очі, не знаючи, як реагувати...

I/X [19]54

//С. красуня. Струнка, з красивими руками, з великим низьким лобом, голубоока. Чорт знає, які дияволи таяться в ній. Вона, звичайно, завоює його.

Сидячи на одній парті в гідротехнічному інституті, вона не може не завоювати його, тому що та, дружина, вдома. Вона вдома — і більш нічого. І все за С. Все говорить про те, що пара його — С. Так він і поїде з нею на нове будівництво, в нове життя. А дружина лишиться на березі нещасна. І буде плакати вона, і проклинати долю, і кликати його, але нічого вже не зміниться. Судилась їй сирітська доля покинутої.//

//Критики скажуть, звичайно,— вигадав автор конфлікт. Нема такого конфлікту. Наші маси давно вже переросли і вирости з цього

кола нікчемних приватновласницьких проблем. Де він їх побачив? Де він побачив цих уявних матерів, які замість того, щоб з радісною усмішкою на устах переселятися з тісних мазанок у світлі нові будинки, раптом почали плакати і цілувати одвірки, та ще з такими слізливими причитуваннями? Нема цього! Нема!

Тут автор зразу змушений буде поспішити назустріч критикам з заявою якщо не про свою цілковиту з ними згоду, то в усякому разі з виявленням радості, що вони цього ніде в житті не помітили. І навіть заздрощів. А втім, ні. Заздрощів до критиків автор не відчуває.//

У СЦЕНАРІЯХ І ФІЛЬМАХ

//Скільки на думці?

Що на думці, те й на язиці.

Усе персонажі сповіщають у тій чи іншій нескладній формі один одному про те, що вони зараз робитимуть.

У підтексті майже нічого нема. Все однопланове. І немає мислення. І кожному відведено судити не вище чобота.//

//Відсутність підтексту в ролях не дозволяє авторам творити образи. Тому вони не живуть, тобто не мислять («Я мислю, отже, я існую»). Вони читці реплік.//

І/Х [19]54

//Що може людина? Могутня нечувано наша людина сьогодні. Взагалі людина сучасності — якими засобами вона володіє?//

В е р е щ а к а. Працюєте погано. По-старому.

Т и х и й. Скажіть мені: коли б були ви не письменник, а хлібороб, як ми от, як би землю краще по-новому обробляли?

В е р е щ а к а. Я? Я про це не думав. Я взагалі кажу.

Т и х и й. Жаль. От бачте.

В е р е щ а к а. А ви? Коли б були ви не колгоспник, а письменник, про що б ви книжку написали? Ви про це думали?

Т и х и й. Думав. Я написав би книжку про гарну, лагідну людину, добру і чесну. Про те, як призначили її, цю людину, на роботу, таку, для якої у неї ума-голови не хватає. І як оця людина поволі стала злою нечесною, гидкою і нещасливою. І як через неї стало нещасливими багато гарних, розумних людей. Не перебивайте. І як потім у це село приїхало високе начальство і цю людину вроді неначе вигнало з посади, і як усім нам знову стало легко й ловко жити. І тій людині теж.

В е р е щ а к а. Так. Може, ви назовете прізвище цієї людини?

Т и х и й. Можу назвати. Можу й не назвати.

Запорожець. Не називай, Трихван! Усі вони один у одного горілку п'ють. Правди не доб'єшся все одно.

Тихий. Доб'юсь.

Верещак. Одне можу вам сказати: напевно високе начальство до вас не приїде...

4/X 1954

Вранці був у Грушівці в новому Грушівському Куті, перейменованому на Ленінське. Дорогою шалений вітер і пилюка. Холодно й незатишно. Болить голова.

Загальні збори колгоспників проходили в літньому клубі. Зелений паркан, сцена під відкритим небом на вітрі.

Помітивши мене, голова колгоспу щось шепнув секретарю партбюро, той своїм хлопцям — голові сільради і ще комусь. Ті швидко підійшли до мене і запропонували негайно їхати в місцевий музей. Я одразу все збагнув. Комусь не хотілося, щоб я був серед колгоспників і чув їхні розмови. Розмови, мабуть, були не вельми приємні для начальства. Так я був усунутий од спілкування з народом. До тягара фізичного додався духовний тягар.

У музеї зустрівся з двома педагогами і директором десятирічки.

Музей цікавий. Це фауна колишніх плавнів. Фауна дивовижна. Більше її не буде. Не буде ні птиць, ні звірят. Буде лише водяна енергія розпланована.

Бесіда з учителями та головою сільради була дуже цікавою. Хоч вона нічого не дала нового, і все ж цікава. Я все передбачив заздалегідь, і моє припущення цілком підтвердилося. Загалом із села вишло декілька генералів, полковників, один капітан із Північного льодовитого океану...

— Як же колгоспники поставилися до ідеї моря, переселення? Як і що говорили з цього приводу люди в Грушівському Куті? Як будували нове село?

— Проклинали усі, кого переселяли, і всі, хто цей захід здійснював! — не витримав голова сільради і бабахнув правду. — Якщо вже по правді казати — усі проклинали!

Учителі глянули на нього здивовано. Він і сам оторопів і одразу замовк. Потім він разом з учителями говорив звичайні банальні речі, закриваючи цю оптимістичну драму тупими й порожніми жартиками, копіюючи «дядьківський» тон. Проте правда на мить все-таки виврвалась і освітила блискавкою велику історичну необхідність, котрій підкорене тут все життя і котра складає найголовніший і найвищий смисл цього життя, найвищу правду.

Так купу гною розгрібаючи... Ні, так серед тонн руди й шлаку добувається міліграм радію. Так я добув його сьогодні.

У швидке зникнення плавнів ніхто не вірив.

— Балакай... Тут, вже як на те пішло, то й за п'ятнадцять років ніхто їх не вирубає,— говорили старі чоловіки-рибалки.

А вийшло так, що привезли техніку і вирубали за одне літо.

В музеї фауни плавнів. Фауна, зібрана учителями-любителями та юннатами, воістину дивовижна. Яких тільки болотяних і лісових птиць, якої водоплавної дичини тут не водилося! І навіть кози та єнотовидні собаки й лисиці. Багаті були плавні, поетичні і несказанно прекрасні.

І от вони щезли назавжди. І жодна художня наволоч не замалювала їх на пам'ять нащадкам, боячись, мабуть, звинувачень в націоналізмі або біологізмі чи пантеїзмі, чи ще якомусь критичному «ізмі». Животворяще Каховське море нічого вже не скаже нашим нащадкам про свою передісторію, ніби й зовсім її не було, ніби народилось — виникло воно в бозна-яку еру, а не на початку будівництва комуністичного суспільства.

Увесь знаменитий Запорозький Луч, чаруючі історичні запорозькі ріки, заводи й села, де люди народжувались, кохали і вмирали,— нічого не залишиться в пам'яті. Комусь так треба.

Вітер і пилюка. Шумлять акації під вікном випадкової моєї хати. І я замислився. Невесело мені.

Що я можу видобути з деталей дня? Безперечно, потрясаючу «блискавку» голови сільради. У будь-якій формі, але вона повинна бути в картині, повинна десь блиснути трагічним світлом, глибоко захованим людським світлом. І тоді все стане незмірно людянішим, прекраснішим, дорожчим...

Х А М И

Голова риболовецького колгоспу Ш. зірвав у с. Покровському запорозьку церкву. Усе це він зробив при невтручанні партсекретаря і голови колгоспу, який «церкву не будував і не буде її руйнувати». Благословив Ш. на цей мерзенний злочин секретар Нікопольського райкому Б., негідник, очевидно, першокласний. От тобі й пам'ятник старовини, от тобі і Міністерство культури.

На цю жахливу тему можна написати дивовижне оповідання.

Інтелігенція села Покровського показує дулю в кишені. Учителі од громадської роботи усунулися. Треба дізнатися, чому. Керівництво — голова колгоспу і секретар партгрупи — люди нецікаві. Голова колгоспу (...) (нрзб) загрибає гроші, з народом жорстокий і холодний.

СЕЛО ПОКРОВСЬКЕ

Серед зруйнованих залишених хат одна чомусь справляє особливо трагічне враження. У неї ще не зовсім стара покрівля. Стіни її міцні. Вона могла б ще простояти добрих дві сотні років. Вона земляна вся, ніби сама виросла, мов печериця, із землі і ніхто ніби її не будував. І двір ще майже не торканий. Стіни її ще білі й чисті. Але з неї вже виламали ломом вікна і двері. На місці вікон зяють чорні, неправильної форми отвори, і вона чимось з першого погляду нагадує мені давньогрецьку трагічну маску з Есхіла. Від неї віє похмурим жахом неблаганної приреченості. Це засуджена на загибель жінка. Навіть більше. Це засуджена на щезання Ера селянського буття.

У цьому дурнуватою селі знищили чудову камінну церкву, збудовану свого часу запорожцями. Церква була на честь Покрови богородиці. Звідси і назва села — Покровське. Йолопи церкву зруйнували. Залишилось ім'я. До імені йолопи ще не добралися.

6/X 1954

Грушівський Кут. Увесь майже перенесений. Немає вже багатющого старовинного села. Де-не-де залишилися тимчасово недорозібрані хати, контора і т. ін. і недовирублені фруктові дерева. Враження незабутнє, страшне, хвилююче. Це так само хвилює, як і будівництво Каховської ГЕС. Це її зворотний бік. І це також потрібне художникові, як ученому потрібні хворі люди і навіть трупи для пізнання життя загалом і для вивчення здорового організму.

Удалечині серед руїн та розрухи одна хатинка старенька, але ще ціла. Поряд бабуся порається біля літньої пічки. Собака на ланцюгові. Груші, черешні. Починаю балачку. Звуть її Антоніна Крамар.

— Тут я і родилась отсе років 70 чи не п'ять тому.

Антоніна маленька. Лице добре, лагідне, із слідами колишньої великої, судячи з усіх її рис, краси.

— Ще батько мого покійного чоловіка говорив, давно це було, що будував цю хату його дід — запорожець.

Я підходжу до хати. Покрівлі вже нема. Хата у мій зріст, уся увійшла в землю. Вікна крихтіні. Великі товсті причілки видаються далеко вперед — ознаки старовинної архітектури. Їй років 250.

— Отсе ж бо дерево яке, бачите. Старе, а не врубаєш. Вона вже в землю увійшла по коліна, і стріха на ній горіла аж два чи три рази. А сама, бачте, яка міцна!

Я заходжу в міцну запорозьку хату. Ступати треба вниз. Всередині хата така, що коли б перенести її в столицю в музей і показати людям, ніхто в світі не повірив би, що в ній прожила Антоніна свої 75

років, що й досі живе з дочкою і онуком, вісімнадцятилітнім хлопцем, що ходить до школи.

Вона поділена якось на дві половинки. Всередині дверей нема, а лише дверний проїом низенький. Усе в ній ветхе, низьке, древнє. Фактично вона поранена. Всередині я уперся головою у сволок. Стеля не рівна, а трохи горбиком, як робиться се у землянках. Як жаль, що ніхто її не зафотографував.

— Вже ми переїхали на гору. Там у нас уже нова хата. Очам своїм не вірю, що у нас уже хата нова.

Старенька Крамариха радіє, і я радію разом з нею серед старовини, що вже щезає на моїх очах.

Насправді ніхто в Покровському не оголошував людям на загальних зборах про те, що треба переносити половину села. Жодної загальної роз'яснювальної роботи не проводилося. Просто заходили у двори, обміряли, записували і кожному індивідуально повідомляли про затоплення і про необхідність переселитися на гору. Більше того, усім, хто не встиг переселитися у визначений строк, заявляють:

— Якщо до такого-то числа не переїдеш, попереджаємо — будемо ламати будинок бульдозером незалежно від того, живеш ти в ньому чи ні.

Це може служити темою епізоду. Як не умовляли Н. діти, сусіди. Як не переконували — нічого не допомогло.

Пізно увечері, йдучи зруйнованою і залишеною вже людьми вулицею, я зустрів хлопця. Він був з велосипедом. Дуже сумний, заклопотаний чоловік. Він член риболовецької артілі. Йому дах не збудували, він боїться зими, у нього дружина й маленькі діти і він дуже пригнічений і стурбований. Він невдоволений. І в його голосі страждання. Від нього я почув, що минулого року із старого Грушівського Кута людей виганяли силоміць.

— Що це таке? Це вже, виходить, війна? — У голосі рибалки страждання. — Дехто собі, вибачте, вже й нужник шифером покрив, а мої діти без покрівлі.

Помітив я ще одне в колгоспах: ніде не зустрів жодного веселого обличчя. Усі невеселі, стурбовані. І багато обличчя печальних. Важко живеться народу. Немає пісень. Ніде не співають. Є горілка. Як страшенно дорого обійшлася народу нашому війна.

6/Х 1954

Зробити фільм про нинішнє село неймовірно важко, якщо всерйоз говорити про правду життя, а не брехати на догоду чиновникам, які бояться усього вищестоящого. Одна лише зовнішність людей спонукає до найгірших роздумів. Це якщо говорити про одяг і житло.

І самий вигляд людей не дуже тішить. Обличчя розумні, бо люди справді розумні, але це такий суцільний заклопотаний, затиснутий будень. Як нелегко дається народу трудовий героїзм! Як далеко до комунізму. Як ще нудно і важко в наших селах. Це все ж щось на зразок майже колимального.

Порожньо в хатах. Ніхто нічого не має. І життя нікому нічого, крім праці і шматка хліба, не обіцяє. Коли подумаю я про Москву, про Київ — про письменників, інженерів людських душ (яка іронія!), про критиків, художників та інших «діячів», квітучих, вгодованих, про їхні квартири-музеї, і згадаю їхні наскрізь брехливі, безсоромні розмови про народ, про село, і згадаю себе — усіх нас, що ухопилися за рятівничо-мізерне і вульгарне «кожному за потребою» і «ми проти зрівнялівки...» Так, найбільших успіхів ми добилися на фронті боротьби із зрівнялівкою. Мабуть, як ніде. Тут нас заїла лососина. І жоден письменник, жоден діяч культури, жоден учитель життя, жоден політик, окрім Леніна, не відважився подати народу приклад власним життям. Не вистачило у нас на це мишачої натури. Обуржуазились, оміщанились усі. Усі жирненькі стали, мов відгодовані свині. Чомусь вірю, що цього немає у китайців. Мені здається, що там душі людяніші і чистіші і більше смаку.

с. Покровське

8/X 1954

Останній спогад про церкву. Мені шістдесят років. З п'ятнадцяти літ я не вірю в бога і відтоді не був у церкві. Але в с. Покровському я пошкодував, що бога нема. Мені страшенно захотілося, щоб він з'явився хоча б на п'ять хвилин і, побачивши зруйнований негідниками пам'ятник давньої архітектури, споруджений на честь його божої матері, покарав лютою смертю темних і підлих іуд, що скоїли цю мерзенну справу. Прощай, Покровське. Віри в неіснуючого бога в тебе не зменшилося. Зменшилося краси.

11/X [19]54

РОМАН

У всіх його проявах розікласти на п'ять пар:

//Любов і радість.

Ревнощі і страждання.

Народження дітей.

Розлуку.

Злиття сердець, щастя владання.

Обман і мерзотність.

Прагнення до висот і допомога друга.

Прагнення до висот і гальмування міщанки.

Похибки серця.

Гармонія.

З усіх повсякденних явищ поєднати один вірний і точний роман. Переплести всі долі пар.

НІЧ

1. Вони в степу обійнялись (тема моря).
2. Вони потонули, море закрило їх.
3. Друга пара на човні на Дніпрі.
4. Човен на Дніпрі. Вони в ньому лежать.
5. Сцена підла.
6. Вона одна в степу. Страждання. Музика.
7. Фівчук лягає спати.//

15/X [19]54

Був я щасливий цілий місяць. Ну тільки трудно мені. Великі громади думок не дають покою ні вдень, ні вночі, і тиск кров'яний знесилоє мене і примушує часом задумуватись — чи довго я творитиму, чи вже прийшов мій час складати зброю.

Я мислив образами, тому що я художник. Се була творчість радісна, легка і, здавалось, бездонна. У мене була крилата душа, і розум, і серце. Все якось гармонійно сполучалось у мені, і творчість моя радувала людей. І сам я радував людей своїм видом і вдачею.

Ішли літа. І все частіше й частіше почало здаватися мені, що я вже не той. Думання образами стало покидати мене. Із крил моїх немовби виривало вітрами пір'я. Я став мислити ідеями, завданнями, тематичними планами, тому що мені вже точно документально відомо, на який рік в моїх почуттях створення мого Євгенія Онегіна, мого Тараса Бульби, Короля Ліра мого заплановано.

Множество маленьких сірих людей поступово і методично послідовно переконували мене, що я — «ошибающийся». І що головне, на що я здатний — се різні «наказуєміє» помилки. І великим трудом я піддававсь їх обробці. Вони возненавиділи мене, бо більшість із них була не руська й не українська. Їх влада мусила ненавидіти мою владу художню. І, очевидно, в кінці кінців я здався, бо я думаю тепер теж ідеями. У мене їх багато. І всі вони прекрасні й високі, і живуть вони в мені, як в «Правде», як в «Известиях». Тільки образи покинули мене. Одвернулися од мене мої улюблені, рідні, дорогі. І я ходжу з важкою від дум головою, і часом страх мене проймає і скорботи охоплюють душу — ангели покидають мене, а ворогів кругом, аж темно.

15/X [19]54

Космополіти із «Запоріжспецдизагу»

Ця організація, очолювана пройдисвітами, походження яких цілком зрозуміле з їхніх дій, закінчила свою роботу в чаші Каховського моря.

Так щоб не ліквідуватися, що вона вигадала? Вона придумала свій великий план «перетворення природи». Вона перекинула свої механізми у заплаву майбутнього Кременчуцького водосховища, де ще тільки-но розпочинаються розвідувальні роботи, і вже почала «діяти». Ще немає затвердженої території водосховища, а безбаченки і проїдисвіти уже вирубали понад 10 000 кубометрів кращого соснового лісу за майбутньою дамбою. Тобто на чудовій території, яка не буде затоплена, а, навпаки, повинна б прикрасити береги нового Кременчуцького моря. Перестріляти цих негідників — мало.

Водосховище Кременчуцьке потребує перенесення 45 000 дворів. Три райони цілком підуть під воду з розкішними садами. Місто Новогоріївка усе йде під воду.

21/X [19]54

Такого чарівного дня, як у нас в Каховці сьогодні, я, здається, ще не пам'ятаю. Такої теплої ласки, тиші, такого чистого теплового нічного неба і таких чарівних фарб на (нрзб) осокомах, абрикосах. Все в золоті, а Дніпро, що був два тижні темно-синім, сьогодні став срібним.

Я бачу сокорини з вікна, і воду дніпрову, і Козацький острів, і село Козацьке, і скіфські могили десь на чистім обрії, і небо.

Вечоріє. Ми тільки що повернулися з Дніпра. Плавали на катері Юля, я, інженер І. і інженер О. М. М. з Дніпродзержинська. Він родом з Києва, чарівний, приємний, легкий старий чоловік. Ми поспівали з ним трохи. Повіяло старовиною милою і теплою. Завтра рано виїздить до Москви моя любимиця Юля, і я остаюсь один. Місяць, що ми тут з нею прожили, був щасливий. У нас було багато хорошого, багато гарних і чистих думок. Люде хороші й порядні оточували нас... І зробив я чимало. І весь наповнився радістю, вся душа радіє. Люблю народ.

22/X [19]54

Н. Каховка

Деталь.

Їздив з М. в Стару Каховку. Хотів знайти невлених водобудівців. Двічі не заставав. І обидва рази мене вражали секретарки зава і парторга. Обидві досить гарнесенькі, молоді, з гарними фігурками. Але пики в обох злі, як у гадюк. Вони ніколи не бачили мене в житті, не знають, хто я. Але обидві огризалися на мої запитання, наче перед ними стояв не сивий відвідувач, а їхній найлютіший ворог.

Яка дивацька відсутність елементарного виховання! Так хотілося сказати: «Посміхнись ти, дурепо паршива! Попроси мене люб'язно сісти. Які ідіоти тебе виховали? Який дурень узяв тебе до себе на роботу?»

Потім я подумав: «Ні, змовчу. І тихо піду».
Можливо, вони копіюють своїх начальників?..

23/X |19|54

Різне... Да! Заходжу я до Петра Івановича. Скільки років не бачилися! Людина культурна, море чарівності. Є нам що згадати. Одне слово — зустріч майже близьких друзів. Розмови високі, політично спрямовані до самих вершин комунізму. Просунувся Петро Іванович, просунувся здорово! Ось як злетів! Ну і досвід, звичайно, керівної роботи, і зовнішність, і голос, і посмішка, і щось таке, знаєте, високе і принаadne, керівне на обличчі...

Але ось дзвоник секретарки. Коротка розмова. Петрові Івановичу треба когось прийняти. Хтось зараз повинен до нього ввійти з підлеглих. Чому я це знаю? Я бачу: Петро Іванович непомітно для себе і для мене, через звичку, вже інша людина... Відвідувач заходить... Розмова відвідувача з строгим, жорстким керівництвом коротка. Похмуре керівництво, важка бездушність і нечутливість цього наймилішого Петра Івановича. «Вправляє мозги» прибулому, очевидно, розумній і нещасній людині.

Він виходить пригнічений, супроводжуваний важким поглядом. Крісло повертається в мій бік, і переді мною знову ліричний шанувальник вільного часу, трохи скептик і прочая, і прочая, і прочая.

Милий Петро Іванович:

— Да! І ось, значить, це саме, приходжу я додому...

Я думаю: господи, звідки ся артистичність? О порожня посудино... Ти вже недосяжний, непроникний, обтічний. Ти всемогутній. Скільки ж тобі років? Нікому не вирахувати. Ти старий як світ... Чи є ти плямою капіталізму? Чи ти ще при феодалізмі був таким сучим сином? І будеш при комунізмі? Ба, мабуть, будеш, бестіє!

23/X |19|54
Вечір

Вечеряв з А., Д., Щ. і другим секретарем обкому. Другий секретар трохи балакун і спритник. Але дуже гарні і приємні А. і Д. Я ще не раз згадував усе і зрозумів остаточно, що чарівність Нової Каховки — це справа А. і Д. Це вони ризикнули, не підкорились комусь і зробили собі пам'ятник і радість народу. Нова Каховка — щасливе місто. У ньому все нове, усе виросло на чистому плодючому піскові-винограднику, біля великої і чистої ріки і зроблено з любов'ю чистими руками степової молоді. Усі люблять це місто. Як це радісно.

25/X |19|54

Сьогодні знову ледве рухаюсь. Замучила гіпертонія так, що робиться страшно. Ще вельми хвилювався два дні, чи доїхала Юля в добрім здоров'ї до Москви, бо немає щось телеграми. Півтори тисячі

кілометрів. Один. Підозра стала мучить, чи не трапилось лихо в дорозі. Слава богу, все гаразд. Дзвонив від Андріянова додому — все гаразд. На душі стало легше, а голова і груди болять, болять. Що мені робити? Страшно признатись самому собі, зі мною повторюється те, що було в позаминулому році. Я занедужав надовго. Тільки здоров'я стало менше, а тиск більший.

26/X [19]54

Сьогодні у мене приємний ранок. Наче менше стала боліти голова. Отримав велетенське душевне полегшення від телефонної розмови з Юлею. Н надіслав мені дружнього листа з вкладеним у нього рецептом і двома пакетиками дидретину. Сповнений до нього почуття глибокої вдячності, до цієї доброї, розумної людини. Спасибі йому.

І ще одна хвилююча зустріч буквально збудоражила всього мене, як то кажуть, до краю. Сьогодні я отримав деяке ствердження однієї своєї старої таємної здогадки.

Я думав влітку ще в Москві, і особливо тут, в Каховці, і головним чином у Грушівському Куті, а також пропливаючи пароплавом по Дніпру:

Чи се все так? Ну, добре, Каховську станцію і водоймище — море — я розумію, визнаю повністю і люблю. Ся споруда варті всіх жертв — і зруйнування сіл, і затоплення плавнів, і всіх найдорожчих трудів нашого народу. Чому? Тому, що воно породжує Південний життєдайний канал. Се зрошення, обводнення, се життя і благополуччя наших степів. Воно абсолютно прогресивне.

Інші греблі? Зокрема, Кременчуцька? Та сама, яка повинна затопити 45 000 домів серця України? Чи потрібна вона? Чи така вже вона необхідна? Для чого вона? Для постачання запорізьких турбін? А може, плюнути нам на ці турбіни, на сії вісім тощих фараонових корів? Чи не надто дорого обійдуться сії запорізькі їхні кіловати? Можливо, ми далі обійдемося невеличкими греблями для підтримання нормального судноплавства і в невеликій мірі для енергії?

Адже людство ступило в нову енергетичну еру! І яку! Оволодіння термоядерною енергією робить нас всемогутніми володарями всієї Сонячної системи, а не лише Землі!

Навіщо ж сі складні архаїчні, божевільно дорогі гідроелектрогіганти на прекрасних ріках? Ці затоплення міст і сіл?

Я задавав отсі питання А-ву, але переконливої відповіді від нього не отримав. Очевидно, він не до кінця розуміє все, будучи поспіль захоплений своєю прекрасною і благородною справою.

І ось сьогодні один професор Одеського гідротехнічного інституту підняв раптом переді мною завісу.

Очевидно, саме у зв'язку з атомною ерою вже почали переглядати всю проблематику гідробудівництва. І той факт, що зараз з а -

крили всі нові гідротехнічні вузи, залишивши лише один старий, Одеський, свідчить про дещо.

...Ми будемо робити новий стрибок у розвитку енергетики. Атомний.

Греблі на основних великих наших ріках, очевидно, будуть невеликі, з скромними відмітками для полегшення судноплавства і зрошення, без ломки сіл і міст, без знищення прибережних лісів і затоплення гігантських [просторів] дорогих земель.

Не кажіть — немає конфлікту. Є конфлікт. Вчора увечері я довго сидів у А. Ми перебирали багато тем і не помітили, як промайнуло дві години. Як і завжди, ся людина подобалася мені. Тому я мав задоволення від спілкування з нею.

— Скажіть мені, чого ви могли вільно і, так би мовити, безкарно не робити в Каховці всі отсі чотири роки?

— Тобто? — А. підвів свою могутню голову і ледь-ледь примружив очі. Він, очевидно, трохи втопився.

— Ну, могли ви не асфальтувати вулиць, не саджати дерев, не будувати Будинку культури?..

— Боже мій! — В голосі А. забриніли складні інтонації здивування [через] наївність питання, сміх, гіркота.

— Та я нічого не повинен цього робити. Це все мої злочини! Будинки, театр, асфальт, озеленення, архітектура, все, що вас тут приваблює, що радує людський погляд, що надало будові відчуття благоустроєного нового міста,— все ж це суцільний докір мені. Все мені поставлено на вид: «Що ви тут накоїли? Хто ви? Гідробудівник чи градобудівник?»

А. почав оповідати мені всю історію створення міста — се ра-зюче.

Ось на чому можна створити п'єсу, роман про народження міста, яке люблять уже городяни і вже пишаються ним і за яке будівник отримує докори від високопоставлених свинтусів.

— Ви що тут набудували? Хто вам дозволив? Ви бачили в К...? Як там Іванов — Петров — Баранов працює? Збудував простенькі бараки, койки в три яруси, по сто, сто двадцять чоловік на барак — і все! І працюють! А ви що думали? Не працюють? Працюють! Ось як. А ти, так-перетак, двоповерхові лазні тут, та кам'яні двоповерхові квартири, та асфальт... ти на це розбазарюєш?.. І так далі і тому подібне, неуявно дике. І хто це, ви гадаєте? Заступник міністра.

Я сидів вражений.

— А на чому втримався? — А. замислився.— Мене підтримав український уряд. Так, так, всі мене підтримали, і український ЦК. Тут зовсім інше розуміння речей...

Ось, власне, і все.

За дорученням Заболотного, який сам не міг подзвонити, бо «його викликали на засідання». Ну так, то й так, хай засідає о 9.30 ранку. Поїду. Побачу Академію архітектури, і як він мене прийме. Я ж їду в чужу парафію. Та в яку? В українську, київську. Отже, прощай, Каховка, прощай, Дніпро мені любий, прощайте, сокорини. Дай бог зустрітись з вами ще раз. Спасибі. Багато радості дали ви мені. І люде прекрасні, яких я так глибоко люблю. Майстри, будівники, до побачення.

29/X [19]54

Літак

Скромненька наша Україна. Все села та села. Хатки, як пташки, та й усе. Мало міст, мало гордих і пишних будов. Століттями ми тут руйнували та кров проливали, свою й ворожу.

Лечу в самолёті Херсон — Миколаїв — Київ. Миколаїв уже пролетіли, і я зараз прямую просто на Київ. На жаль, самолёт мені попався твердий, поштовий, і в мене на сей раз нема повного комфорту. Але я лечу. Щасливий, що мені ще раз довелося пролітати над рідною своєю землею. Зараз п'ята година. Вже вечоріє. І хоч усе тремтить, гуде і реве в моєму «поштареві», летимо ми добре, рівно, плавно. На початку я хвилювався і навіть не дуже добре себе почував, а зараз заспокоївсь. Позатикав ватою вуха і сиджу собі бочком, поглядаючи у вікно. Підо мною рівні безмежні лани Правобережжя. Тут я ще не літав. Погода гарна, ясна, видимість далеко. Низьких хмар не видно, дасть бог, так і до Києва долетимо.

Нас в самолёті тільки троє. Якийсь співробітник обкому, молоді жінка з ним і я.

Проводжав мене до самолёта Єлістратов П. С. Він, власне, з Татаренком і порадили мені летіти, замість поїзда. Прекрасна, рідна Вітчизна моя.

Єлістратов людина хороша. Це сердечний руський, освічений, культурний комуніст, людяний, чулий син народу. Він шанує дуже Андріанова, і се мені в ньому подобається, я сам глибоко шаную Андріанова.

Далеко десь внизу село одне і друге. Якраз пролітаєм над ним. Як дивно все. І як все незвичайно. Зелено, багато нових ставків. Озими, треба думати, хороша.

Те, що ми бачимо і як ми бачимо нині світ, звичайно, і не снилося митцям минулих епох. Це зовсім інші люде, і мистецтво наше мусить бути іншим. І як цього не розуміють наші художники. Як можуть вони нині паразитувати на старій естетиці.

Яка цікава земля зверху: доріжки, стежечки, хатки рядочками, села і міста. Як благородно відчувається життя.

Земля зелена. З других планет вона мусить здаватись зеленою.

До Києва летіти ще 50 хвилин. Так сказав мені спокійно дужий пілот. Вечоріє. Вже сонце на заході. Я не почуваю втоми, і біль у серці

невеликий. Все значно краще, ніж я думав напочатку. Тільки робиться трохи холоднувато. Висота у нас, очевидно, кілометрова.

30/X [19]54

...Зустріч з президентом Академії архітектури була трохи комедійною. Він через годину заявив, що він стомився «від напору моїх думок»...

4/XI [19]54

Сьогодні лечу, себто не лечу, а їду до Москви. Речі складені. Надворі глибока похмура осінь.

Що я зробив тут хороше?

В колах архітектурних.

Я розпочав тут справу справжнього державного плану, якщо архітектори її підіймуть. Дев'ятого листопада виступатиму на пленумі Академії архітектури з питань будівництва нового села. Доповідь я вже написав і, прочитавши її особисто т. Н., вручив йому. На другий день він на зустрічі в Академії архітектури запропонував мені прочитати її на цьому пленумі.

На з'їзді письменників був раз. З'явивсь я, звичайно, непрошеним гостем. І тільки коли довідались, що я в Києві, прислали і навіть не прислали, а запропонували прийти до Спілки і одержати білет.

Все, що я бачив і чув «навколо» з'їзду, справило на мене гнітюче враження. Взаємна ненависть, нещирість, замкненість. Над усім возвишається велика «позлащенна посредственность» навколо Євдокимовича. Ні одної проблеми. Ні одного аналізу літературної сучасності. Все, як у ваті. Великою «історичною заслугою» Л. Д. і подією з'їзду в цілому була легенька критика творів Євдокимовича і то, кажуть, погоджена наперед з самою високою критикованою особою.

Над моєю головою вже віють ворожі вітри. Вже з'явився другий якийсь Олександр Петрович і діє: посилає двозначні телеграми Бажану з Кривого Рога, в якому я ніколи не був. Дзвонить до О. Смолича і, вислуховуючи розмову, кладе трубку і т. і. Як гидко. І це в Спілці письменників на початку великої доби будівництва комунізму.

6/XI [19]54

Москва. Похмуре сіре небо. Гримлять важкі машини за вікном.

За дві години я вже почув тут про свій стан так багато прикрих речей, що вже не рад поверненню. Вже не з моїми нервами боротися з недолею. А до того ще й грошей у домі нема, і дістати ніде, і вже навіть заїкатися про них не можна, бо й тут уже оббрехано мене. Вже К. дістав фальшивку, ніби я за рік минулий заробив якусь шалену суму.

З О-вим зустрівся хороше. Се єдина людина, що ставиться до мене добре. Тільки що він може?

Перед від'їздом з Києва мав велику розмову з N, який хоче, аби я переїхав працювати на Київську студію.

— Олександр Петрович, студія загибає. Вона зайшла вже так далеко, так тяжко пала, що далі існувати так не може. Потрібні ви тут як повітря. Тільки ви один можете ще врятувати українську кінематографію. Ви ж бачите самі, що кругом робиться, і т. д. і т. п.

А далі річ пішла про кіномистецькі керівні верхи, про їх рівень, байдужість, обскурантизм. Картини дійсно жакливі. Ніколи ще українська кінематографія не падала так низько, не обезлюднювалася так українськими кадрами.

— А чому ж ви не пропонували мені переїхати додому хоч би п'ять років тому? Ну потопталися б на моїх костях і м'язах, на крові моїх років п'ять, і досить? Чому одинадцять літ ви зневажали мене і не пускали на створену мною колись студію? Мені вже не творити довго. Де найду сили? Де почерпну моральну допомогу, коли ще й досі держиморди і боягузи з ЦК ненавидять мене?

7/ XI [19]54

Дуже радий, що на засіданні президії Академії архітектури в присутності тт. Н., С. і К. прийняті мої запорозькі чайки на ввідних воротях шлюзу Каховської ГЕС. Тепер, якщо вистачить у скульпторів пороку і культури, буде один пам'ятник нашим збройним предкам. Адже ніде нічого за триста років! Наче їх і не було на світі...

І доповідь моя в Раді Міністрів про художнє оформлення Каховського моря, очевидно, відіграє свою роль.

18/XI [19]54

ВАГОН. КОНОТОП

Болить аорта. Мучився всю ніч. Слава богу, спинився поїзд на 10 хвилин, і я трохи відпочину. Як багато наших поглядів і вчинків обумовлено особистими факторами. Я спостерігаю се скрізь.

Сталін наказав колись, з приводу мого, здається, «Мічуріна», заборонити на екрані показ особистого, приватного в житті великих людей. Нам, мовляв, інтересний тільки науково-громадський бік життя людини. Чому се так? А тому, що в особистому, приватному житті у нього, без всякого сумніву, багато чогось жорстокого, гидкого і дурного. Все, що так чи інакше попадало в орбіту його особистого життя, було пригнобленим, тяжким і нещасливим.

Тому і в самому факті появи і кар'єри, і всіх злочинств Берії, його найближчого вихованця і угодника, є щось невипадкове, щось закономірне.

Дуже влучно назвали поляки наші фільми: «Проше встать».

21/XI [19]54

Доповідь моя на пленумі Академії архітектури відбулася досить влучно. Народ прийняв мене гарно.

Тільки я захворів. Тиснення пішло знову вгору. Перебуваю в гнітючому моральному стані.

29/XI [19]54

Москва

Холодно. Гудуть машини за вікном день і ніч, не вгаючи. Протидів цілий день над сценарієм...

29/XI [19]54

Трудно жити й творити без щастя. Я стомлений, знесилений душевно вкрай. Йду на сценарну студію обговорювати нікчемний «сценарій...» Пропав день, бо треба заробляти на хліб. Десять готуються влаштувати вшанування мене з нагоди шістдесятиріччя. А я стурбований одним: як би заробити на прожиття, як би не звалитися в ліжку без копійки в кишені.

5/XII [19] 54

Гнітючий настрій цілий день такий, що ввечері два рази плакав. Серце болить нещадно. І плач мій був, очевидно, сердечний і нудьга, і туга. Сьогодні прочитав листа маршала Василевського до Монтгомері.

Яка страшна доба. Монтгомері і Черчілль — гнусні нелюди, будь вони прокляті.

Ми мусимо готуватися знов до війни,— се не підлягає вже ніякому сумніву. Страшним вийде людство з наступної війни. Але ми переможемо англосаксів. Мусим перемогти, бо ми праві, а не вони.

26/XII [19]54

ДО ПИТАНЬ ФОРМИ

Зробити у фільмі один-два великих епізоди, цілком побудованих на стрімкому русі. Без жодного слова. На якійсь одній стрімкій ноті.

Один з цих епізодів — звичайно, наступ моря розлив чарівний, веселий, величний. Від Києва до Каховки. Се незвичайна весна.

Другий, можливо, епізод Сірка. Се літ запорозької кінноти в степах. Се битва, погоні, угон людей, худоби. І знову битви. І знову рух у степу.

І потім уже слово кошового.

ПРОСТІР

Літаки, радіотелефонування.

Треба зробити так, щоб у картині не було тісно. І щоб вона була не рвана, не фрагментарна. Треба дію, що відбувається на великому

просторі будівництва, правильно розташувати і об'єднати на загальному тлі.

Один з персонажів — молодий хлопець. Очі талановиті, широко розкриті в життя. Всьому дивується радо. Оdkриває сам у собі щоразу все нові й нові таланти.

— У мене, дядьку, учора ввечері одкрився новий талант.

Писанка. Дивуючись, ставить найнеможливіші несподівані запитання, на зразок:

— Нащо оці верби?

— Чого так стало некрасиво?

Він щасливий. Все, чого хоче, здійснюється. Бажаю — те-то (спогоди в Щорсі). Діалог про красоту і соціалізм.

Не хочу я верб.

СКОРИСТАТИСЯ НЕОДМІННО

//Н. Н. знав, що він ніколи не любив людей. Зовсім не любив ні народу, тобто ні робітників, ні селян, ні буржуазії.

Це презирство до всього на світі рятувало його, як йому здавалось, від усвідомлення власної нікчемності і пустоти, було єдиним відкритим девізом його життя. Війна, мир,— чи не все одно? «Важливо бути на хвилі»,— ось який це був письменник Яковець-Яковченко.

У нього немає друзів.

— Не треба мені друзів. Досить з мене дружби народів.

Коротше кажучи, він хам.//

— Я людина. Мені властиве все людське. Не можу я складатися з самих молекул ентузіазму.

Я мушу їсти, пити. І щоб на мене дощ не йшов у хаті.

І хочу я не бути похожим зовні на страхіття...

Я не хочу своїм зовнішнім видом принижувати мою прекрасну Радянську державу.

— Є керівники, є й письменники, що з-за високих ідей не бачать людей.

— Коли це так, він просто їх не бачить, без всяких ідей. Нікого, крім себе, не любить.

27/XII [19]54

Закінчився з'їзд письменників Радянського Союзу. Дванадцять днів. Урочисте відкриття в Кремлі. Багато виступів. Промови писані. Всі говорили, уткнувшись носом у написані свої слова. Промовець окремо, аудиторія окремо.

Мій виступ народ сприйняв прекрасно. Не вподобався я тільки моєму другу Н. і його родичу і двійнику Н. Н.

Був цікавий, чесний виступ Шолохова. Се був єдиний виступ письменника російського народу, митця, який сміливо здер позолоту з розбещеної мільйонами літературної верхівки. Ой, як же озброїлись проти нього мільйонери! Як зашуміли! В які благородні позиції стали єдиним фронтом...

Сидів я, слухав, дививсь, і великий сум оповив мою душу. Щось у всій атмосфері цього з'їзду було ну до того ж невеселе, невисоке і холодне. Закордонні гості майже всі виступали глибше, яскравіше. Одне слово, нехудожня проза — ось що таке наш з'їзд...

30/ХІІ [19]54

ПРО КОЛІР, ПРО КРАСУ

Записати в сценарії кілька разів. Розкидати сі думки по всьому полю сценарію.

Описати детально крижини, розливи, сади в цвіту. Всю душу природи в цвіту. Весь порух сил.

Прикласти вухо до землі.

Літати з бджолами в кожную квітку. Навіщо?

Адже се буде знято, а може, й ні, дивлячись за обставинами. Все рівно, записати так, наче буде зняте точнісінько саме так, і люди будуть дивитись зазняте через сто років як літопис, як живопис.

ВНЕСТИ В ТЕКСТ СЦЕНАРІЮ

Такий герой мій чи не такий? Розпитаю людей, — хто скаже правду? Адже всяк уже носить його, створивши по образу й подобию своєму.

Один скаже — він був скажений, другий — дурний. Маленькі душі зменшать його до своїх пігмейських розмірів і скажуть про його свою пігмейську правду: він матюкався, був мовчазний, багато їв, і пив, і їздив у ЗІМі — саме те дрібничкове, що, зменшуючись до пігмейських розмірів (*нрзб*). Не то що мій герой, а навіть велика людина робилась близькою і зрозумілою пігмеям.

Горобців спитати — скажуть, напевно, що орел погано літав у кущах і коноплях. А як орел за хмарами літає, спитати треба орлину зграю.

В селі Любимівка

ЧОМУ?..

На зборах серед людей, дуже стриманих і м'яких, один п'яний. Се блондин середніх літ з вицвілими на сонці вусами, порівняно пристойно зодягнений. Сидить серед жінок. Він п'яний.

Але, бачачи перед собою в президії приїждже начальство, тоб-

то секретаря райкому і мене, він з усіх сил намагається бути коректним. Йому безтямно хочеться виголосити щось невисказане, гірке. Його обличчя сповнене страждання. Голос тихий і сумний. Він боїться порушити порядок. Він несміливо підіймає руку. І коли йому дають слово, він скрушно, вкладаючи найскладніший підтекст, вимовляє одне лише слово:

— Чому? Ну... ну, ч-чому-у? Ах!

І притискує до серця кулак. Що «чому» — я так і не зрозумів. Але всі інші, здається, всі зрозуміли його і мовчки згодилися.

Він був вкрай сумний...

Потім після зборів він підійшов до голови і з таким же сумом і скрухою:

— Ах, я ж зовсім не те хотів сказати... І ось, розумієте, відчуваю: п'ятдесят грам перебрал, ех...

Дивовижно симпатичний чоловік.

30/XII [19]54

— Запам'ятайте, Юлія Іполитівна, — сказав у 1935 році моїй дружині керівник кінематографії Ш., — поки я живий, ніхто з рук вашого сіроокого вовка (сиріч мене) у кінематографію не увійде.

Ці слова старого авантюриста і космополіта я згадав сьогодні, коли мені повідомили, що учора на «Мосфільмі» після переробок, перелицьовок, одне слово, після псування був заборонений сценарій Вальсунене, над яким я працював рік. Сценарій був хороший, кращий багатьох сценаріїв «Мосфільму».

Сценарій Андрєєва «Широка течія» також завалять: я теж допомагав Андрєєву.

1955 рік

5/1 [19]55

ТЛО

Для всього фільму пам'ятати: тло ніколи не повинно бути порожнім. На другому, третьому і навіть на четвертому плані завжди повинно відбуватись щось побутове, гранично правдиве.

Тоді образи будуть плавати в живому середовищі, а не в безповітряному вибіркового просторі.

Іноді те, що відбувається на тлі, може виходити на перший план. Вони короткі, йдуть під фонограму головної дії.

П р и м і т к а. Діти, що грають біля президії, жінки з дітьми на руках, яким герої дають дорогу, і т. д.

22/V [19]55

Зустрівся в будинку управління з інженером Тимофієм Трохимовичем, дуже симпатичним і приємним молодим чоловіком, який оповідав мені багато виключно цікавих речей.

Як я чомусь і відчував, є тут, у Каховці, щось не зовсім ясне, щось таке, що не дає спокою деяким інженерам. Глухі чутки довго вже йшли про береги, про те, що десь під землею «є другий Дніпро», що в деяких степових колодязях знаходять дніпрову рибу, що часом по весні чи влітку з колодязя «йде протяг», щось ніби дме з глибини і т. ін. Говорилося також у народі, що колодязні води дуже точно реагують на рівень води у Дніпрі...

Одне слово, найвірніший варіант створу греблі був не тут, де вона побудована, а в Горностаєвці. Про се говорили спеціалісти, писали доповідні записки і т. ін. Тоді чому ж спинився уряд саме на каховському варіанті? Які мотиви керували розумом вищестоящих? Насамперед не науково-технічні, а, як се не дивно, «ідеологічні». Треба, щоб гребля звалася Каховською неодмінно, бо тут колись розбито ворога. І хоч вона виявилася все ж таки не Каховською, а Козацькою (проти села Козацького за 10 кілометрів від Каховки), назвали її Каховською, так, як колись Никифора Ізотова перейменували на Микиту Ізотова. Будь Каховка в Горностаєвці, побудували б греблю в Горностаєвці, і се був би єдиний і найкращий варіант, рішення великої проблеми. Що тепер буде, побачим. Може бути багато прикрих несподіванок.

Може вода піти попід степами. Може заповнити поди. Підняти може знизу сіль і засолити степи. Може водоймище довго не наповнюватись від такої великої втечі води. Може, доведеться робити ще дорогі й трудні бетонні бар'єри в степах на велику глибину, — ніхто майже нічого не знає. Негаразд і з самотечним каналом. І слава богу, що відмовились від нього, бо се могла бути нова панاما з демонстрацією жажливого неучтва. Канал самотечний, що почав тут ритися крокуючими екскаваторами, теж вимагає перегляду. Робити його треба не екскаваторами, а земснарядами, щоб не було кучугур, щоб вздовж каналу могли вирости селища із садами та лісами.

Минуло п'ять років великої праці народу, великих надій на поліпшення світу. Стоїть гребля, нове місто, перенесені села, ліс порубано. Підготовлене величезне дно водоймища-моря. Дай боже, щоб не даром. Щоб створилося море і сталося так, як мріяли трудящі люде.

24/V [19]55

Вчора ввечері пускали воду в котлован шлюзу. Був дощ, вітер, холод. Грязюка непролазна. Знімати було незручно і нецікаво. Не було «масштабу», до якого так звикли кінооператори.

Народу зібралось чимало, І, звичайно, майже все керівництво. Був присутній і міністр Л. Зовнішній вигляд наших будівельників, сказати б, не дуже мальовничий. Помітні сліди матеріальних нестатків. Деякі просто худі, видно, що в цьому році було тут в ідальнях сутужно.

Журналіст С. оповідав, як радів з дощу голова Херсонського облвиконкому Б. Для нього се було свято. Він бачив у краплях дощу,

в калюжах і грязюці майбутній врожай. Телефонував скрізь по області, питає, чи стоять калюжі.

Сьогодні чистий вмитий ранок.

5/VI [19]55

Кажуть, ніби всі собаки подібні до своїх хазяїв. Таким чином, Тарзан чимось подібний до мене: поганий сторож, компанійський, не любить гавкати на людей, лише одгавкується, і ненавидить мотоциклістів усіх до одного за те, очевидно, що вони хоч і гучно торохтять, та не везуть нічого.

3/IX [19]55

Може статися так, що «Поема про море» виявиться єдиним на цілий «Мосфільм» фільмом про хороше в сучасних радянських наших людях. Трудно буде мені. Починаючи від Ваньки-Каїна, майже всі проти мене.

Перевитрати заплановані. Якийсь злочинець з міністерства, С. чи К., заздалегідь створив мені фінансову катастрофу. А міністр? Полупровідник... Погодився і санкціонував.

27/VII [19]55

ЗАПОРІЖЖЯ

Волею долі я знову в Запоріжжі. Зробив від Кременчука щось кілометрів з 350 по дуже важкій дорозі. Невесела постала перед моїми очима Україна. Міста бідні, убогі, Чигирин, Новогеоргіївка, Кременчук, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ — пилюка, вибої, дороги погані, люди сірі, заклопотані, виснажені. Вже справді дорого платить мій сучасник за привілей великої доби. І скрізь на всьому великий несмак. Що бачив красиве? Кілька хат. На кількох простих селянських хатах позначено більше тонкості художнього смаку, ніж на цілому Хрещатику.

Прекрасне нове Запоріжжя. Є в нім не тільки вже щось рідне, нове, наше, але прекрасно нове. Є вже нова естетика в плануванні, архітектурі й умінні користуватися зеленню. Велична гребля Дніпрогесу. А які тополі вирости над тими шлюзовими камерами, де я лазив колись у 31-му році, знімаючи «Івана»! Се все зробилося і виросло, просто думати не можу без хвилювання,— все за моїх часів. Багато я прожив уже, багато...

28/VII [19]55

Ранок. Прокинувся о 7-й годині. Приснився дивний сон два рази: неначе Ленін мене обнімав і цілував. Цілував мене в лоб, в очі і говорив якісь хороші слова. І я, повний подяки і високого хвилювання, зворушений до краю, цілував його в щоки і очі і дякував дорогій

безцінній людині. Так і прокинувся. Потім сон повторився. Очевидно, буде мені трудно...

2 години ночі, субота
12 листопада (1955)

//Писати тільки правду. Не зраджувати її ні за яких обставин. Пам'ятати про час, про народ, про свої літа.

Піднести її високо і нести біля самого серця.

Катерину і Голика трактувати однаково, без поділу на позитивних і негативних. Не боятися ніяких пристрастей, ніяких узагальнень.

Боятися тільки брехні і утрировки.

Думай неухильно тільки про велике. Піднести природу до самого себе, і хай всесвіт буде відображенням твоєї душі. Борись во ім'я честі. Якщо доведеться ще раз бути пораненим, проливай свою кров, як благодворну росу, і усміхайся.

— Щастя, щастя... Обійдемося і так.

Є речі важливіші, ніж щастя.

— Які?

— Які? Повинність. Обов'язок.//

ПЕЧАЛЬ

//Гнів може бути дуже сильним. Але печаль не доводить до відчаю, істерії. Це загалом не драма. Це життя наше. А життя прекрасне. І люди, що творять його, загалом прекрасні.

Сцени печалі повинні бути легкими, як білі хмарки. Нерозтрачена ніжність повинна бути знайдена і виражена, філософічна мудрість і щедрість народу — творця, воїна, художника.

Звідси: сцена жалю з приводу затоплення, прощання з хатою або коли рубають грушу, прощання з синами і т. д. і навіть розлуки в драматичному плані, якщо треба,— хай будуть... хай зворушують і викликають навіть усмішку, але не страх і страждання. В усьому повинне бути життєутвердження, душевна краса народу.//

30/XII [19]55

КРАВЧИНА

//— Ми ж були з тобою хто? Найзвичайніші люде.

— Ну, а тепер? Ми хто?

— Як хто? Тепер ми незвичайні люде. Я подивився сьогодні на будівництво, послухав, що говорять,— це зовсім інший світ. Саме незвичайний. До сього дня я, признаюсь тобі, ось навіть війну пройшов. Три ордени не добрав — не розумів життя — сьогодні зрозумів.//

Є щось глибоке в цьому творенні моря, щось схоже на історичну долю нашого народу. Розширюються береги, нові морські обрії хвилюють серця будівників.

По закінченню цього фільму я, очевидно, відійду від своїх старих принципів і зроблю «Тараса Бульбу» за Гоголем. Це давнє бажання моїх друзів.

28/VII 1956

Каховка. 20 годин

...Старенька жінка йде до моря. Хвиля берег підмиває. Шумить.

— Ну, як ви тут? — Я хочу спитати її про море.

— Отак, як бачите. Шумить-реве день у день... Ой, ой, ой!.. Коли б сказав мені хто п'ять літ тому, що згинуть плавні отако, би очі видряпала, не повірила. А тепер ось...— Жінка глянула сумно на хвилі і пішла собі геть.

Хата, руїна, ще хата, підмита хвилюю, вже репнула стіна. Кажуть, треба, доведеться ще перенести дворів півтора. Невеселі люди.

— А як же воно починалося? — спитав я парторга М.

— Почалося в листопаді того року: вода стала підніматись. Вода стала підніматись, стали гади з плавнів утікати — гадюки, вужі, полози, жаби, пацюки тисячами, батальйонами, страшно було глянуть. А тут на березі вже крига, так на кризі багато замерзло, а багато поховалось на дворах...

Я уявив собі картину зникнення плавнів. І чомусь показала вона мені невеселою, драматичною.

31/VII 1956

...Згадую С. Н. та його дружину і слова «Нове наше море — нове наше горе». Так народ говорить про море.

Треба написати в Раду Міністрів доповідну записку про села й міста вздовж берегів водосховища.

Якщо не подумати усе одразу в повному масштабі, може стати некрасивим усе Подніпров'я. На цій проблемі треба б зосередити увагу всієї громадськості України.

Другий день почуваю себе погано. Мабуть, піднявся тиск. Але що робить? Треба летіти.

З розмови із Андріановим і власних спостережень над морем, над селами виніс враження, що сценарій в основному й головному написав я правильний...

Вечором дивився по телевізору урочисті святкові збори на сей раз у великому приміщенні Лужниківського комбінату. В залі було чотирнадцять тисяч. Обличчя розумні, замислені, сумні. В президії немолоді знайомі люде, діячі державні. Жодного молодого обличчя. Всі стомлені, стурбовані, збентежені. Доповідь зачитував товариш Суслів. Були оплески, але не було ентузіазму, як колись. Тривожно якось у величчому залі. Тінь водородної бомби нависла над світом, пахне кров'ю на Заході й Півдні. О, Ізраїль... Єгипет...

7/XI [19]56

Оповідав полковник К. таку бувальщину про свого друга. Сюжет, достойний Шекспіра. Під час його [вильоту] загиває кращий командир ланки. На очах у бойового товариства він збиває одну за одною три бойові машини ворога, іде на таран, збиває четверту і сам, підпалений, в ту мить падає вогневою кулею на ворожу територію. Пам'ять його вшанували урочистими словами. І нагородили посмертно званням Героя Радянського Союзу...

Минула світова війна. Виявилось, що він упав на терен ворога живий, напівзгорілий, поламаний. Його вилікували. І от... дома дізнається: позбавили його звання Героя і т. ін. і т. п.

— Товариші, за віщо?

— Як за віщо? Адже ви були приказом нагороджені званням Героя...

— Да!

— ...посмертно. А ви живий.

— Ну й що? Хіба мій подвиг зменшився від того?

— Діло не в подвигу. Був наказ — посмертно. А раз ви живий, ви тим самим вже не відповідаєте формі наказу. І тому...

— Що — тому?

— Тому ви ніякий не Герой. Для звання Героя ми мусимо представити все заново, а де підстави? Хто може засвідчити ваші подвиги?

— Такі-то й такі-то.

— Але ж вони загинули всі...

— Так що це воно виходить, як же се так?

— А так, що ви живі. Могли б же ви, попавши до полону, застрелити себе?

— Постійте... Що ви сказали?

— Якщо ви герой, як же ви могли здатися в полон?

— Я не здавався. Я впав разом з літаком і чудом залишився живий в огні.

— Так. А де дістанете ви докази, що саме ви були в огні і руки ваші не могли тримати пістолета?..

...Довго оповідав мені полковник К., а я слухав його і жахався. Се було одне з найжахливіших оповідань моєї доби...

7/XI [19]56

Запишу на сон грядущий: «Поему про море» я хотів знімати спільно з Київською студією. Домовився про се з заступником міністра. Ска-
зав йому:

«Я син українського народу, і мені немало вже літ. Сценарій мій присвячений життю українського народу, на Вкраїні відбувається дія. Цілком ясно, що й знімати фільм треба на Вкраїні, в основному з українськими акторами. Інакше я не мислю собі. Інакше се буде щось аморальне і, по суті кажучи, глибоко неприродне й дикунське».

Він погодився зі мною.

Не погодився лише один діяч української некультурності. Ні моє прохання, ні посилення на думку заст. міністра культури СРСР не вплинули на Н...

7/XI [19]56

...На сороковому році будівництва соціалізму в столиці сорока-мільйонної УРСР (повністю) викладання наук так же, як і в інших вузах УРСР (повністю), провадиться руською мовою. Такого нема ніде в світі. Згадую листи Леніна з національного питання і думаю: не говоріть мені більше нічого. Я все зрозумів і переповнений всерщ. Якщо мій народ не спромігся на власну вищу школу, — вся абсолютна решта, себто, ну ніщо вже інше не має ціни. Яка нечувана аморальність... Який жорстокий обман... І жаль, і сором...

24/XI [19]56

Причини сірості, безкрилості, нудної буденності нашого мистецтва полягають головним чином у тому, що автори творів стоять холодні і байдужі в одній площині з фактами, з предметами своїх творів.

Високе «умственное плоскогорье», висота і ясність точки зору художника-митця і глибина його світогляду під впливом тридцяти-літньої ентропії поступилися своїм місцем діяцтву, байдужості і спекуляції на реалізмі плазунів безідейних і дрібних.

Немає ні любові, ні пристрасті немає.

7/XI 1956

Я пригадав ще одне оповідання, значно коротше, але ще жахливіше: оповідання про два написи на стіні на станції, написані рукою однієї дівчини. Перший — коли її везли фашисти в рабство до Німеччини під час Великої світової війни, а другий — коли везли її з фашистської Німеччини на вічне заслання в Сибір за те, що вона була в німецькій неволі. В обох написах вона прощалася з людьми

і з Батьківщиною, ідучи на безнадійну загибель. Невже проходять безслідно такі речі?... Не проходять, ні. Вже не пройшли, і я се бачу, тому так тяжко живеться мені.

Починається приступ стенокардії.

З такими болями в грудях жити довго, очевидно, не можна. Треба як слід усвідомитися й зробити все, що можна. Не робити нічого і тим продовжити свої страждання теж нема смислу: що дасть мені життя без роботи?

Одні поневіряння.

...«Нічого мені ділитися з Пир'євим. Знімайте або тут, або там».

Так відмовив мені товстошкірий мерзотник директор Київської студії, якому б не директором студії, а десь начальником тюрми чи, мо', концтабору якраз би личило урядувати.

І я побачив, що ніякого ідейного плану в сієї потвори з парт-квитком немає, що се куркуль і кат, з дружиною засіли в маєтку, іменуємому Київською студією. Який занепад! Яка дегенерація! Якщо таке можна вчинити безкарно, про що може йти мова?

А зараз,— Горський мені передає, директор Одеської студії,— зараз Копиця організовує в Києві проти мене кампанію. Йому треба виправдати свій хамський вчинок, не пустити мене на Київську студію і підвести під цю ганебну каїнову справу, очевидно, якісь «ідейні», а як же інакше, позиції. За його спиною, звичайно, Корнійчук і міністр культури. До Києва, очевидно, мені вже не вернутись. Тринадцять років марних сподіваюсь...

Лежу з розторганим серцем у лісі під Москвою. Землю снігом замітає.

Сьогодні остаточно переконався, що з постановкою «Поеми про море» буде біда: зрізавши з кошторису 700 тисяч, напівпровідник культури запланував мені фінансовий крах. І всі чиновники се знають і всім абсолютно байдуже. Ми стали безпросвітними бюрократами, холодними, і бездушними, і нерозумними, і се, треба думати, одвертає од нас людей.

Читаючи недавно лекцію на режисерських курсах у стані жажливого приступу стенокардії, я ледве тримався на ногах. Мені здавалося, що я помру від болю і того, що не вимовити ніякими словами.

— Не трайте його. Не заставляйте читати лекції,— благає в учбовій частині моя дружина.

— А вам какое дело? Что за опекунство? — грубо накинувся на Солнцеву хам.

— Я буду опекать!... Если некому больше. Я знаю... Он может неожиданно упасть...

— Ну и пусть падает — грубо перебив її.— Все мы когда-то упадем.

Слова записані точно. Вони вимовлялись поряд з аудиторією, де я читав, ледве дихаючи.

Таким чином, я мушу не забувати ні на хвилину, що доля мого життя протягом року буде в лапах лютого звіра.

ЗАПИСИ, НЕ ПОЗНАЧЕНІ ДАТАМИ

Навчіть мене, що я мушу проявляти: твердість чи гнучкість?

Бачив уже я і твердість в роботі, і гнучкість, а самої роботи не бачив.

Тільки й чути скрізь на засіданнях: проявіть твердість, проявіть гнучкість. Чому не кажуть: проявіть розум, проявіть доброту, турботу, чесність, увагу і нещадну вимогу акуратності, смаку і витонченості в роботі.

Да, гнучкі поробилися, як в'юни, і тверді, що й не вколупиш.

— Усі архітектурні пам'ятники по всій країні перетворено в нужники. Хто винен? Раднарком — Раднарком такий, як і ми.

— Ми винні. Мовчальники, підлабузники, непротивленці...

— Та й чому нарком мусить бути розумнішим в архітектурних справах, аніж ви?

Я зневажаю уряд України за його скотиняче ставлення до культурних пам'ятників своєї старовини.

У нього немає любові до народу. Народ має багато підстав ненавидіти всіх нас за це.

Меджибож — хтозна-що, нужник.

Лавра — винний склеп і хлібопекарня.

Спитай себе, в чому твоя пошлість, якщо ти сьогодні догодив всім смакам у своєму мистецтві.

Всяка справа має свою нудьгу.

Часта присутність применшує велич.

Моцарт не витримав і вбив Сальєрі, який одержав визнання за свій бездарний архітектурний проект. Убив зопалу в знак гарячого протесту проти нестерпної обмеженості і т. д. Вбивство не відбу-

лося. Це була лише думка. (Перенесення кіноприйому в театральну кінодраматургію. Зображення думки).

Художник, прийшовши на ділове побачення до архітектора, вбиває його внаслідок короткої суперечки. Після того архітектор знову входить в кімнату, і суперечка відбувається в стриманій обстановці.

(Це зображення думок діючої особи).

При вході архітектора художник злякався.

— Що з вами?

— Нічого. Я думав...

23 грудня 1941 року знищена група «Шорса».

Вигнані з фабрики — співрежисер Ю. Солнцева.

Асистент Л. Бодик.

Асистент І. Ігнатович.

Тріумфує дурноголовий Л.

Мені доручено спішно писати сценарій і крутити великий фільм.

А я один.

Характерною рисою тупиць, що посідають відповідальні посади, є вміння швидко приймати радикальні рішення з будь-якого питання. Це — твердість. Звідси до гнучкості дистанція величезна. Про інші ж якості людської душі, як ось порядність, чесність, благородство, уважливість, навіть звичайна ввічливість та інші мертві якості...

Слабенький драматург:

— За цей рік я дві п'єси написав.

— Шкода, що мерці заздрити не можуть.

— Себто?

— Перевернувся б Грибоєдов у домовині.

— А що ви думаєте? За рік я більше написав, ніж він за все життя.

— Так. Дійсно, «Горе от ума» та й більш нічого.

Оповідання Миші Запорожця про те, як тітка Вірка закопала свої гроші, як шукала їх три дні, перекопуючи двір, сінці і хату. Як чоловік її подумав, що вона збожеволіла і допитувався в неї про хворобу, як приводив він ворожку, як Вірка почала напад буйний на свого чоловіка Савку Скліра за крадіжку грошей, як Савка на колінах запевняв її у своїй непричетності до крадіжки, як вона била Савку, як Савка плигнув на стіл і, вхопивши з божниці ікону, затулявся і захищався образом, як Вірка вирвала той святий вінчальний образ із Савчиних рук і вдарила ним Савку по голові і як з розбитої ікони посипались додолу Вірчині гроші.

Савка був плотник як Христос.

ПАРАДОКСИ

...Скажіть мені, чому до всього ви підходите з естетичних позицій? Вам у першу чергу подавай красу. Це ж не державний підхід до діла. Ми так не можемо.

— Шкода. Адже ми будуємо соціалізм?

— Так.

— Може бути два соціалізми чи один?

— Ну — один.

— Так який ви хочете побудувати соціалізм — красивий чи некрасивий.

— Ну, знаєте, це софістика.

— Не грайте словами і не вихляйте. Соціалізм один, і він красивий.

— А...

— Не може бути некрасивого соціалізму. Запам'ятайте, скрізь, де я бачу ігнорування краси, смаку, я бачу фальшивку, я бачу не наближення до соціалізму, не будову його, а засмічення.

— Наприклад?

— Чому ви хочете, щоб усе було одне на одне схоже? Чому нудна однаковість вам засліпила очі?

— Це наклеп на партію.

— Можливо. В статуті цього нема. Але в практиці є.

— Наприклад?

— Чому, наприклад, в Ашхабаді бетонне опудало (інакше й не назову, бо це не пам'ятник вождю Леніну стоїть в бетонному товстеному пальті)? Чому розтикано по всій земній півкулі однаковісінькі гіпси, однаковісінькі сухі будиночки і церобкопівські потворні дарунки?

— Але нам ніколи займатися красою!

— Неправильно. Ми некрасивістю теж не займаємося. А вона лізе з наших голів, як лупа. Ми потураємо їй, і відсутність краси і смаку, себто — некрасивість, лупа оця, обходиться нам в шалену суму щорічних збитків, які, на жаль, не мають графі у бухгалтерській книзі державних збитків. Збитки від ігнорування краси!

— Дурниці.

— Найбільша глупота розпачлива — це наявність нашої розмови на цю тему в двадцятому столітті в Європі, в передовій її частині. Це парадокс.

Погуляєм же в просторах свого серця, полину на Україну (лист до льотчика)...

Про задачник Євтушевського, що його читали на колодках як збірку гумористичних оповідань.

— Я б цю книжку заборонив. Це шкідлива книжка. В ній що не задача, то й наклеп на дійсність.

Сьогодні був Г-кий (директор київської студії).

Я: — Скажіть мені, я живий там?

Г-кий: — Ні.

Я: — Мертвий?

Г-кий: — Абсолютно.

Я: — Яка жорстока доля. Живий мрець.

Г-кий: — Страшно.

Я: — Краще, аби вони зразу тоді ж мене умертвили. Розстріляли, абощо.

Г-кий: — Краще. Легше.

Я: — Легше?

Г-кий: — Так.

Я: — Вам нічого більше мені сказати?

Г-кий: — Нічого.

Я: — Що керує ними? Страх перед Старшим чи внутрішнє почуття ненависті?

Г-кий: — Внутрішнє почуття ненависті?

Я: — Моє життя й робота в Москві?

Г-кий: — Заслання.

Він пішов, аби їхати на Україну керувати студією, де ніхто нічого не вміє.

Я залишався один. Зачинилися двері за мною, і стало мені темно в очу і на душі. Потім стало боліти серце.

Боли, моє серце. Не втихай ні вдень ні вночі.

Замуч мене. Страшно мені жити.

Я абсолютно неправий, думавши, що керівники уряду України і партії винуваті в тому, що не вказали мені своєчасно на мої помилки у сценарії «Україна в огні». Письменник, коли він щось пише, повинен почувати себе вповні на висоті найвищого політичного діяча, а не учня чи прикажчика. Тому в усьому, що сталося, є, безумовно, моя глибока помилка і вина. Друга річ, що я не буржуазний націоналіст. Але читаючи і вдумуючись гостро в деякі деталі мого злочасного твору, товариш Сталін, безумовно, як політик і філософ, міг подумати про мене отаке і возненавидіти мене, забувши на потрібний час всі мої мистецькі заслуги. Війна.

Кому я принесу радість, якщо кожного дня буду голосно виспівувати «Інтернаціонал» своїм ріденьким поганющим голосом?

Як тяжко, і болісно, і страшно бути бездітними в житті і творчості.

В житті трапляється частенько, що дурнуваті люди опиняються в ролі наставників і повчителів.

Розмовляючи по телефону, К. так розсердився, що зсукав навіть дулю і тикав нею у повітрі...

Промова діда Колимана на відкритті пам'ятника Леніну в Ярьєсках:

— Дак от, будем говорити, примірно, скажем, при старому режимі ми, казав той, нічого, добре собі жили... Ну да, казав той, і тепер якось да жить можна.

Хтось смикнув діда ззаду за штани.

— Отаке-то. Извиняйте...— і дід тихесенько зійшов з трибуни. Було дідові сто літ.

Комунізм — це краса і благородство людини.

У мистецтві завжди було і буде — боротьба людських пристрастей. А коли пристрастей немає, немає мистецтва, є нудні керівники.

Американський нью-йоркський композитор живе в світі виття, стуку, скреготу, какофонії, божевільного ритму автомашин, ліфтів т. і. Це створює його світовідчуття. Жалюгідне явище, але це факт. Він — антипод гармонії і мелодії через те, що гармонія й мелодія в нашому розумінні і в розумінні великих класиків відсутні в його серці. Він продукт іншого середовища, іншої сили речей. Творити по-нашому він не може так само, як і ми не можемо і не повинні створювати нічого по-їхньому.

Ми не лише автори різні, але й продукти різного середовища.

У найголовнішому художник завжди самотній.

Діячі аплодисментних мистецтв, у яких життя протікає у сфері особистої слави, — у величезній більшості випадків антипатичні і неприємні. Їх краще знати здалеку... Це артисти й артистки всіх мастей, режисери театру і пошлого кіно, співаки, танцюристи, музиканти, лауреати і т. д.

Нема добра на Україні

Мало ми шанувалися. Все думали вимітати залізною мітлою та «кальоним» залізом. Та все доказували щось там одне одному.

З М І С Т

Провісник. <i>Передмова О. М. Підсухи</i> .	6
Україна в огні (<i>кіноповість</i>)	15
Щоденник	103

Литературно-художественное издание

Довженко Александр Петрович

УКРАИНА В ОГНЕ

Киноповесть, дневник

Составитель и автор предисловия

Пидсуха Александр Николаевич

Киев, издательство «Радянський письменник»

На украинском языке

Художие оформление В. А. Кузнецова

Художний редактор О. О. Стеценко

Технічний редактор Л. Д. Макарчук

Коректор А. М. Голик

ИБ № 3126

Здано на виробництво 29.05.89. Підписано до друку 08.09.89. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсетний № 2. Гарнітура «Таймс». Друк офсетний. 24,18 умовн. друк. арк., 24,47 умовн. фарбовідб., 27,85 обл.-вид. арк. Тираж 50 000 пр. 3 ам. 737-9. Ціна в оправі 2 крб. 40 к. Видавництво «Радянський письменник»: 252054, Київ, вул. Чкалова, 52. Львівська книжкова фабрика «Атлас». 290005, Львів, Зелена, 20.

Довженко О. П.

Д58 **Україна в огні: Кіноповість, щоденник /Упоряд. і автор передм. О. М. Підсуха.— К.: Рад. письменник, 1990.— 416 с.**

ISBN 5-333-00590-7.

До цієї книги ввійшли кіноповість «Україна в огні», у свій час розкритикована, засуджена й заборонена до постановки й друку Сталіним, а також «Щоденник» (1941—1956) геніального кінорежисера, видатного письменника і мислителя, що є не лише пам'яткою мемуарної літератури, а й справжнім документом епохи. У ньому зафіксовано глибокі думки, точні спостереження, розмови, зустрічі з громадськими й державними діячами, працівниками культури й мистецтва, органічне неприйняття культу особи й сталінізму. Названі твори у найповнішому, первозданному й неперекрученому вигляді публікуються вперше.

Д 4702640201-026
М223(04)-90

БЗ.17.15.89

ББК 84Ук7

92
A-58

2 крб. 40 к.

